

BUDAPESTI SZEMLE

A M. T. AKADÉMIA

M E G B I Z Á S Á B Ó L

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

TIZENHETEDIK KÖTET.

(33. 34. SZÁM.)

BUDAPEST, 1878.

KIADJA RÁTH MÓR.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

Dr. L. Lovász: Könyvtár
1895/10 (62) sz.

T A R T A L O M.

XXXIII. SZÁM.

IRODALMI TANULMÁNYOK. III. <i>Dante</i> . — Gróf Szécsen	Lep
Antaltól	1
A JELENKORI SOCIALISMUSRÓL. (II.) — Eisenstädter	
Lukácestől	22
A ROSSZ SZOMSZÉD. Regény. (III.) — Vadnai Károlytól .	63
A NEMZETKÖZI PÉNZEGYSÉG ÉS A VILÁGÉRME KÉR-	
DÉSE. (I.) — Kautz Gyulától	98
SZERTARTÁSOS KORMÁNYZAT. (II.) — Herbert Spencer	
után, angolból. — Ifj. Losonczy Lászlótól	123
ALBÁNIA. — Márkus Istvántól	140
KÖLTEMÉNYEK: <i>Ének a pesti ligetről</i> , Arany Jánostól. —	
Dolok. Vargha Gyulától	152
RACINE. Angyal Dávidtól	162
ÉRTESÍTŐ: Ipolyi Árnold: <i>A beszercezbányai egyházi műemlé-</i>	
<i>kek története és helyreállítása</i> . Henszlmann Imrétől. —	
György Endre: <i>Az angol vasúti törvényhozás története</i> .	
Dékány Mihálytól. — Hahn J. G.: <i>Sagwissenschaftliche</i>	
<i>Studien</i> . Heinrich Gusztávtól. — <i>Nyílt levél Gyulai Pál</i>	
<i>úrhoz</i> . Grünwald Bélától. — <i>Válasz Grünwald Béla úr nyílt</i>	
<i>levelére</i> . Gyulai Páltól	169

XXXIV. SZÁM.

KÁLVIN. — <i>Edinburgh Review</i> után. — Szász Károlytól . .	209
SZAMOSKÖZY ISTVÁN TÖRTÉNETI MARADVÁNYAI.	
Károlyi Árpádtól	246
SZERTARTÁSOS KORMÁNYZAT. (III.) — Herbert Spencer	
után, angolból. — Ifj. Losonczy Lászlótól	275
A ROSSZ SZOMSZÉD. Regény. (IV.) — Vadnai Károlytól .	310

JEANNE d'ARC. — Marczali Henriktől	ap 335
KÖLTEMÉNYEK: <i>Híd-avatás</i> . Arany Jánostól. — Anna. Lenau után. Bánfalvy Zsigmondtól	374
ERTESITŐ: Szilády Áron: <i>Régi magyar költők tára</i> . Komá- romy Lajostól. — Frenzel K.: <i>Berliner Dramaturgie</i> . Heinrich Gusztávtól. — Teleki Domokos: <i>A székely határ- őrség története</i> . Csiky Kálmántól. — Ifj. Szinnyei József: <i>A magyar irodalomtörténetírás ismertetése</i> . — t.	393

IRODALMI TANÚLMÁNYOK. *)

III.

D A N T E.

Több mint hatodfél százada múlt, hogy Dante *Divina Commediája* az olasz nyelv és költészet alapjait megvetette.

Voltak Dante előtt is kezdemények az olasz költészetben, főleg a Provence trovérei nyomán és azokkal karöltve; előtte és körülötte alakult és fejlődött a nyelv és költészet; de neki volt fentartva, hogy mind a kettőre lángesze bélyegét nyomja, s személyében nemzete költészetének megalapítóját és legnagyobb költőjét egyesítse.

Annyi évszak lefolyása alatt, fő műve hatásának, fölfogásának és népszerűségének sok változáson kelle átmennie. És pedig annyival inkább, mert a *Divina Commedia*, míg költői belbecsét a költészet legmagasztosabb elemeiből merítette, tartalmában, tényleges alapjában és külső alakjában saját kora eszményeivel, politikai, vallásos és tudományos eszméivel állott a legszorosabb összefüggésben.

A XIV-ik században tanszékeket állítottak magyarázására és Boccaccio az elsők közt volt, kiket a firenzei köztársaság kormánya e feladattal megbízott; de azon arányban, a mint Olaszország földén a viharos közelet, a köztársasági szellem, a középkor erélyes, bár durva szenvedélyei: a fejlődő jóllét, az egyeduralom megszilárdulása, az élet könnyű élvezete s az udvarok növekedő fénye által háttérbe szorítottak, a komoly gondolatok, az elvont philosophiai és vallási aspi-

*) Az első és második közleményt (*Tacitus, Shakespeare*) lásd a *B. Szemle* 7. és 25. számaiban.

ratiók költőjének is háttérbe kelle némileg szorúlnia. Neve tisztelettel említettett, egyes sorait s nagy művének epizódjait folyvást idézték még, büszkén állíttatott a nemzeti dicsőség élére; Rafael, *Parnassójában* és *Disputájában*, a költők és philosophok fényes csoportjában szemléljük őt a Vatikán falain; de az Ariosto és Tasso Olaszországa nem a Dante Olaszországa volt többé! Némely kiváló egyének, kik szellemők és jellemők fő vonásaiban közel rokonságban voltak, mint Michel Angelo, érezték és hirdették nagyságát; de az általános ízlés mind inkább ellentétben kezdett állani e költői nagyság összes magasztos és lényeges elemeivel.

Az olasz költészet s művelődés befolyása, mely a XVI. század utolsó negyedéig, főleg a nyugat-európai irodalmakon észlelhető volt, Dante költészetének kellő méltánylását annál kevésbbé mozdíthatta elő, minél inkább gyöngült magában Olaszországban is a költői mélység és bensőség iránti érzék; minek tanúságát egy könyvész barátunk a Dante-kiadásoknak a XV. század második felétől a jelen század elejéig folyvást ritkuló számában igen találóan vélte kimutathatni; s mi, a renaissance korában, oly neme volt a közönyösségnek, mely a hagyományos kegyeletet a középkor nagy költője iránt nem zárta ugyan ki, de mind határozottabb ellentétte fejlődött, midőn a társadalom, az irodalom és a művészet teljesen elfordult mindazon eszméktől és érzelmeiktől, melyek Dante alkotásainak egyik fő elemét s lelkesítő szellemét képezték.

Voltaire szellemes ellenének, de Brossesnak, ép oly mulattató, mint korára nézve jellemző *Olaszországi levelei*-ben,¹⁾ a középkor mű-remekei iránt nemcsak a legteljesebb közönnyel, de a megvetés bizonyos nemével találkozunk. S e szellemnek hódol irodalmi tekintetben Voltaire maga is, midőn Dantéről így nyilatkozik: „Az olaszok Dantét istennek nevezik; rejtelmes istenség, melynek jós-szavait kevesen értik. . . . Van vagy húsz költői vonás benne, a mit mindenki ismer, a mi elég arra, hogy megkíméljen a többi tanulmányozásának fáradságától.“²⁾ És más helyt: „Nagyra becsülöm azt a bátorságot, melylyel kimondatott, hogy Dante egy örült

¹⁾ *L'Italie, il y a 100 ans*, par le Président de Brosses. Deux volumes.

²⁾ *Dictionnaire philosophique: Dante.*

s munkája szörny-alkotás. Dante helyet foglalhat a könyvtárakban, de olvasni soha sem fogják. Tőlem minduntalan ellopja valaki Ariosto egy-egy kötetét, de Dantét még soha senki sem lopott el tőlem.“¹⁾ Még Goethe is, ki először állapította meg a világirodalom fogalmát, alig foglalkozik Dante költői egyéniségének s nagy művének összességével; csak előrehaladottabb korában nyilatkozott egyszer, röviden és alkalmilag, Dantéről, egy német fordítása megemlékezésénél;²⁾ és bár lángesze jellemzően emeli ki a középkori költő egyik legsajátosabb tulajdonát, alkotásainak érzéki szemléletességét, mely a legendakivülibbnek s legesodálatosabbnak is a természetesség és lehetőség színét kölcsönzi, e mély kritikai belátásról tanúskodó, de csak futólagosan odavetett észrevétel s egy pár rövid bevezető szó Dante nagy szellemi és kedélyi tulajdonai elismerésével, nem meríti ki, sőt meg sem közelíti azt, a mit egy Dantéről egy Goethe mondhatott volna, ha rokonszenves figyelmet szentel vala művének s egyéniségének.

Századunknak s a lefolyta alatt fejlődött történelmi érzéknek, mely a letűnt korszakok jellemét részleteiben fölismerni, megérteni s föleleveníteni törekszik, volt fentartva Dante és művei új megismertetése s így a *Divina Commediá*-nak is, minden jellemző elemei méltánylására kiterjedő s azokat összefoglaló behatóbb tanulmányozása. Történet-búvár, nyelvész, műtudós szolgált itt gyakran úttörőül s útmutatóul a költészet barátjának.

A német irodalom, ama tárgyilagos fogékonysággal, melylyel a szellemi nagyság minden neme iránt viseltetik, ragadta meg e tekintetben is a vezérszerepet. Streckfusstól és Kannegiessertől Philaletesig, Witteig s legújabban Bartschig, egyik sikerült fordítás és beható kommentár a másikat követte; a Hoffinger-fordításban még a nőnem is hódolt a középkor komoly és férfias költője hatalmas varázsának. Franciaországban, hol a múlt század végén Rivarol fordítását, mely csak a *Pokolra* szorítkozott, csak merész kísérletnek tekintették: a közelebbi évtizedekben Dante fordítóinak és magyarázóinak száma, hogy csak néhányat említsek, Guingenétől és Faurel-

¹⁾ *Lettres au P. Berzinelli*; idézve Ste Beuve: *Causeries de Lundi*, 11 d. 1854. 167—68. ll. V. 11.

²⁾ *Goethe's Werke*. Stuttgart, 1837. 29. k. 158 és köv. ll.

től kezdve Ozanamig, Lammenaisig, Fiorentino és Brizeuzig, mind inkább szaporodik. Angliában Ford J., Carry, Wright, Rossetti és mások, a Dante-irodalom jeles képviselőinek tekintetnek.

E nevek felsorolása tulajdonkép csak oly valakit illethetne komolyan meg, ki fordításait mind behatóan tanulmányozta s összevetette; de a névsor magában is bizonyítja az újonnan ébredt világirodalmi és egyéni érdeklődést.

Ez érdeklődés a költő saját hazájában sem maradhatott visszhang nélkül. A Dante iránti tisztelet ugyan, mint már említettük, soha sem aludt el ott; de e tisztelet és érdeklődés, a mennyiben komoly volt, s egyes epizódok vagy kitünő szépségű sorok magasztalásánál többre terjedt, csak kevés beavatottnak volt valódi tulajdona; s a mennyiben tágabb körben is nyilvánult, főleg csak a dicső név és hagyomány iránt való hódolat kifejezése volt. Az olasz nemzeti és függetlenségi mozgalom befolyása csak emelhette ama költő népszerűségét, ki nemzete irodalmában egymaga volt egy nagy történelmi korszak viharainak, harczainak és szenvedélyeinek élethű és életerős tolmácsa; habár politikai, vallási és philosophiai felfogásai és-meggyőződései messze elütnek a jelenkor aspiratióitól s irányaitól, s gyakran a legmesterkétebb magyarázatásokra volt szükség, hogy ezekkel azonosíttassanak.

Végre hazánkban sem hiányoznak, Császár Ferencz régibb fordításán kívül, az újabb időben fordítási kísérletek, melyek némelyike, mint Szász Károly mutatványai, a közönség és irodalmi körök figyelmét már is fölébresztették, míg mások, nem kerültek ugyan még azok elébe, de azok előtt, kik velök történetesen megismerkedtek, újabb tanúságot nyújtanak, mennyire tárgult korunkban Dante híveinek köre.

A most vázolt irodalmi mozgalom általánosabb, komolyabb és tartósabb, mintsem csak szeszélyes és mulékony irodalmi divat szüleményének tekinthetnők. De fenmarad még az a kérdés: van-e a *Divina Commedia* egészében valódi tartós vonzó erő oly olvasóra nézve, a ki nem hódol vakon a névnek és a tekintélynek? — Helyesen mondja e tekintetben Sainte-Beuve: „Dante költeménye kora történetének kifejezése a szó legtágabb értelmében; kifejezése nemcsak a szenvedélyeknek, politikai ellentéteknek és harczoknak, hanem az akkori tudománynak, hitnek és képzelődésnek is. Az embe-

riség szótárát oly szavakkal gazdagította, melyek az élet és a sors döntő pillanatait jelzik, s örökre úgy fognak ismételtetni, a hogy ő azokat mondta, míg csak emberek lesznek. . . . Szépségei nagyok s oly váratlanok, hatalmasak és magasztosak, hogy nem bánjuk meg a fáradságot, melylyel élvezetökhöz jutottunk; de fáradságba s komoly munkába kerül ez élvezet s Danté azok közé tartozik, a kiket csodálunk, bár minden perczen s minden lépésnél kénytelenek vagyunk újra meghódítani felfogásunk számára; költészetének arany-ágát szüntelen az azt környező tüskék közül kell kiszakítani; oly munka, mely már magában is tanúskodik azok belértékéről, kik abban gyönyört tudnak találni s szellemök nemességének kétségtelen bizonyítéka.“¹⁾

Sainte-Beuve soha sem tette Dantét és korát kritikai tanulmányai egyik fő tárgyává; nem tagadja, hogy „minél inkább saját századának volt embere Dante, annál kevésbé a mienké“; de ép azért bír kétszeres súlylyal az ő tanúságtétele, midőn rövid szavakban kimerítően jelzi azt, a mi Dantéban mindazok érdeklődését fölhívja, a kik fogékonysággal bírnak az emberi érzések és szenvedélyek magasztos kifejezése, a költői alkotások lélekemelő és nemesítő hatása iránt, s a kik a szellemi élvezet valóságát nem elsajátításának könnyűségében keresik.

Bármely költői mű megítélésénél, mely keletkezése korában életre való volt, szem előtt kell tartanunk ép azon kor szellemét és befolyását. Shakespeareről és Molièreről szint' úgy áll ez, mint Danteról; s a hol e szempont tekinteten kívül hagyatik, mellőzése vagy arra vezet, hogy a minden nemzedékeket egyaránt megható, állandó szépségek érzete a lefolyt idők sajátságai megértésének nehézségein hajótörést szenved, vagy ellenkezőleg, hogy a mi csak egy bizonyos korszak hatásának mulékony szüleménye, a szellemi emelkedettség és varázs tartós nyilvánulásaival azonosíttatik. Az első tévedés közönyt szül az emberi szellem legnemesebb alkotásai iránt; a második a mesterkélt magasztalást, mely míg bámulja és dicsőíti azt is, a mi mulékony, gyakran azt is elhomályosítja, a mi az idők és felfogások változásaitól függetlenül, állandóan fénylik. Kegyeletes figyelem, de az előítélet elfogúlt-

¹⁾ L. a *Causeries de Lundi* fönti' ézett cikkét.

sága nélkül; őszinte fogékonyság minden szellemi és költői szépség iránt, de tartózkodás minden dicsőítéstől, mely nem saját meggyőződésünk bensőségén s fölfogásunk tisztaságán alapúl; elismerése annak, hogy az irodalom mint a művészet mezején, minden nemesebb élvezet azon képzettség és műveltség arányában növekszik, melylyel a nagy művekhez közelítünk; de kerülése azon tévedésnek is, mely belbecsöket főleg tanulmányozásunk nehézségeihez s fáradalmaihoz méri: íme, ily szellemben kell foglalkoznunk a világirodalom, különböző korszakok s nemzetek szülte nagy alkotásaival, ha jelentőségeket felfogni, szépségeiket átérteni és érezni, eszméiket s érzelmeiket állandóan elsajátítani óhajtjuk. És ha valakit, Dantét e nemesebb szellemben kell olvasni és tanulmányozni.

A *Divina Commedia* magyarázásában mindig három szempont érvényesült: az általános philosophiai és hittani; a történelmi és politikai; végre a költő egyéniségének szempontja, és ez az utóbbi úgy lélektani, mint egyszerűen életrajzi értelemben. Így például mindjárt nagy vándorlása küszöbén (a *Pokol* első énekében) nemcsak eltérők voltak a nézetek ama politikai egyéniségeket illetőleg, melyek a három vadállat: a párducz, oroszlán és nőtényfarkas, és az agár által személyesítettnek tekintendők; hanem maga az ily értelmezés is kétségbe vonatott azok által, a kik ez állatok képében nem annyira történeti személyeket, mint inkább az embert általában környező veszélyek- és kísértéseknek, vagy a költő egyéni szenvedélyeinek és tévedéseinek allegoriáját keresték. De ha mindez értelmezések egyike sem föltétlenül s kizáróan jogosult, azok egymást kiegészítő összefoglalására maga Dante utal, midőn Can-Grande-hoz intézett ajánló-levelében így ír: „E mű értelme nem egyszerű, sőt állítható, hogy többszörös. Mert első értelme a betű szerinti, másika az, a mit betűje jelent.“¹⁾

Danténak és munkájának költői jelleme hatalmas egyéniségében s legbensőbb érzelmeiben és meggyőződéseiben

¹⁾ „Dicendum est, quod istius operis non est simplex sensus; imo dici potest, quod est polysensuum, idest pluvium sensuum. Nam primus sensus est per litteram; alius est qui significatur per litteram.“ (Dante munkáinak velencei negyed. kiadása, 4. k. 1. r. 400. l. Idézve Philaletesnél, Ozanamnál s másoknál.)

gyökerezik ugyan, de lelkében a *Divina Commedia* eszméje, mindazon szellemi irányok, tudományos tanulmányok, politikai aspirációk befolyása alatt fogamzott meg, melyek elméjét egész életében oly élénken foglalkoztatták; s fejlődésére mindazon viszonyok és események hatottak, melyek költői pályáját, mint egész életét, oly rögzössé tették; és ezért, költeményének önmaga által hangsúlyozott többértelműségével szemben, mind e tényezők tekintetbe veendőek.

Dante kora, főleg hazájában, viharos események közepe, élénk szellemi mozgalom s új átalakulás csirázásának korszaka volt. E korszak látta a hatalmas Hohenstauffen-ház bukását és enyészését, a német nemzet római szent birodalmának egyre növekedő belbonyodalmait és fejtelenségét; látta Franciaországban az új állameszmék első csiráit, hazánkban az Árpád-ház kimúltát és az Anjouk fényes uralmának megalapítását, kiknek erélyes kormányzata Nápolyban, bármily zsarnoki és kegyetlen volt is, új és döntő súlyt vetett volt az olasz föld ingatang államviszonyai mérlegébe.

Nagy Károly kora, de főleg a X. század óta a császári és a pápai uralom váltak az európai nemzeti élet központjaivá s azok is maradtak a XIII. század közepéig, leghevesebb összeütközéseik s ellentéteik idejében épen úgy, mint a mikor karöltve működtek. A Hohenstauffenek bukásával és kimúltával más tényezők léptek előtérbe. VII. Gergely és IV. Henrik, III. Innocenz és a Hohenstauffenek közt a világi és egyházi hatalom határai, felsőbbbsége vagy alárendeltsége fölött folyt a harcz; de egyikök sem vonta kétségbe, hogy ők ketten állanak az európai világ élén. A római császári hatalomnak, mely a római köztársaság világuralmát örökölte volt, és a Nagy Károly által alapított keresztyén császárságnak varázsfénye előtt századokon át meghajolt a keresztyén világ; és bár Byzáncz földre állott, bár nyugaton, főleg Franciaországban és Angliában az önálló állami élet magvai kezdetek csirázni, s keleten Magyarország királyai nemzetök függetlenségét a legtöbb esetben meg tudták védeni, míg a távolabb eső népek és országok csak ideiglenesen vonattak a császári hatalom körébe: ezzel, az akkori nemzedékek szemében mégis csak ama másik hatalom vala egy sorba tehető, mely szintén Róma dicső nevéhez kapcsolta létét, s a szellemi tekintély és isteni küldetés nevében szintén világuralomra tartott igényt. Az em-

beri dolgok sajátja, hogy a főcselekvők öntudatos működését rendszerint számos, föl nem ismert tényező öntudatlan közreműködése kíséri, és hogy a kitűzött czélok mellett s azokon kívül, valósúljanak bár azok vagy hiusúljanak meg, oly eredmények keletkeznek, melyeket a nyugtalan tetterő tekintetbe sem vett és az elbizakodott tervező kifelejtett számításából.

A császárok és pápák harcainak folyama alatt megintgott a világvezérlet több százados alapja; megszilárdult az egyes országok önállósága s élénkült annak érzete; a világi ügyek során mind jobban elhalványult egy a keresztyénség fő elemeit képviselő s egyesítő hatalom fogalma; s midőn a francia Szép Fülöp durva önkénye és cselszövő erélye a XIII. század vég-éveiben az ősz Bonifác pápát Anagniban megtámadtatta czinkosai által, többé nem oly hatalmak összeköztetéséről volt szó, melyek még ellentéteik daczára és viharos harcaik közepett is, irányzatuk és hagyományaik egyetemeségében a szellemi közösség egy bizonyos nemével bírtak volna. S minél inkább gyöngült e közösség érzete, s minél inkább támaszkodott a világhatalmak mindenike oly tényezőkre, melyek nem az általa képviselt eszméknek voltak kifejezői, hanem saját léttel, vagy — gyakran öntudatlanul — annak legalább elemeivel bírtak: annál inkább meg kellett inganiok mindazon alapoknak is, melyeken világrészünk legfőbb állami és egyházi intézményei s összes szervezete századokig nyugodott volt.

Sehol sem volt érezhetőbb ez, mint Olaszországban, hol a XIII. század vége felé a császári hatalomnak csak neve s külső jelvényei maradtak fenn. A szent szék, régi császári vetélytársai legyőzése után, más ellenséges elemekkel látta szemben magát, melyekben előbb támaszát kereste, míg hatalmok növekedésével ellenségeinek bizonyultak és végre római világ-állását avignoni szolga-szerepre voltak képesek átalakítani. Az önálló külön állam-élet magvai, nagyobb és kisebb körökben, mindig bőven voltak elszórva az olasz félszigeten; majd a városok köztársasági intézményeinek, majd az egyeduralkodó zsarnoki, de erélyes szervezetének alakjában érvényesülvén. A hatalmi vezérelemek gyöngülésével kétszeres erélylyel kelle amazoknak kifejlődniök; de minden kiegyenlítő vagy közvetítő hatalmi tényező hiányában a fejlődés erélye az ellentétek élénkségét csak öregbítette s az erélylyel többnyire szenvedély és erőszak járt karöltve.

Költőnk szülővárosa már félszázad (1215) óta volt élénk és vérengző pártharczok színhelye, mikor ő (1265) született. A Guelfek és Ghibellinek, a császári és pápai érdekek és igények, nevében vívták harczaitak Flórencz pártjai; de sokszor egészen más indokokból merítették élénkségöket és szívósságukat. A szűk tér, melyen e városi mozgalmak keletkeztek és fejlődtek, kétszeresen nyomatékosakká tette az egyéni érdekeket és szenvedélyeket, s valamennyi szereplő családi viszonyainak vagy személyes tulajdonainak jelentőségét döntő mértékre emelte. A szoros kapcsolat, melyben minden egyesnek sorsa a közélet eseményeivel állott, az egyének és családok barátságának vagy ellenségeskedésének, emelkedésének vagy süllyedésének közvetlen összefüggése mindennel, a mi a polgárok és városuk sorsát illette, e szoros összeköttetés drámai élénkséget adott az események menetének, költői bensőséget az érzelmeknek és szenvedélyeknek, még ott is, a hol a közélet legridegebb földadatai körül látszanak forogni. A fiatal Buon-delmontiban, kinek megvilskoltatása idézte föl Flórenczben először a pártok tusáit (1215), nem annyira politikai hittársok halálát siratták barátai s rokonai, mint családja egyik díszét, körük egyik meghitt társaát; nem politikai nézetkülönbséget, hanem családi sérelmet s meggyaláztatást akartak megboszoszolni az Amideik és Ubertik, mikor azt ledöfték, ki családjok egyik leányának adott szavát megszegte; és bár a Guelfek és Ghibellinek neve alatt mérköztek egymással, de e neveket csak azért tüzték zászlaikra, mert „Guelf“ és „Ghibellin“ a leg-szenvedélyesebb ellentét, a legengesztelhetetlenebb gyűlölet, a legszívósabb harc zelszavai voltak. Mikor, évekkel később (1260), Farinata degli Uberti, az arbiai csata után a győztes ghibellinek élén szülővárosába bevonult, és egymaga szegült ellen párthíveinek, kik Flórenczet a ghibellin érdekeknek feláldozni s megsemmisíteni tökélték el: félreismerhetetlenül nyilvánult a hazafiság azon neme, mely nem általános politikai eszmékben, sem a fönnálló világrend két főtényezőinek egyike iránti kegyeletben gyökerezett, hanem a szülőföld, az anyaváros iránti ragaszkodó szeretetből merítette jogosultságát és erejét.

A középkori császári és pápai hatalom átalakulása, Európa százados alapjainak megrendülése, a külön államélet fejlődésének csirázása, költőnk szülővárosában egy páratlanul

szenvedélyes és a politikai kísérletek változékonyságában végletekig menő pártküzdelem s belmozgalom, — és mind ez egy átmeneti korszak szokásos jellemével, mely szerint a hagyományos intézmények és eszmék még folyvást éreztetik hatalmokat, bár valódi erejük már tűnő félben van, míg az új fejlemények a tények nyomatékával jelentkeznek, bár még az általános jogérzelem és meggyőződés által nincsenek szentesítve: íme, ezekből az elemekből alakult Dante és a *Divina Commedia* korának történelmi légköre.

A történelmi fejlemények elválhatatlan kapcsolatban állanak a szellemiekkel; felváltva készíti elő vagy követi egyik a másikat; de kölcsönös hatásuk változó sorozata egyikre nézve sem szünteti meg a befolyás valóságát. És így Dante korában a szellemi téren is az egyéni kezdeményezés váltotta föl azt a — magában bár csekélyebb tevékenységet, mely a középkor első századaiban főleg egyházi testületek körében működött. De azért ez az új, gyakran lángeszű kezdeményezés még sem működött túlnyomóan az egyházon kívül s még kevésbbé az egyház ellen. Aquinoi szent Tamás és szent Bonaventura, kiket Dante oly lelkesült bensőséggel magasztal, főfeladatuknak ismerték: az anyagi világot, az ember testi és lelki szervezetét, a jelen élet feladatait s a jövő élet reményeit egyaránt felölelő tanulmányaikat és rendszerüket a keresztyén hitttel, annak tanaival, valamint az egyház hagyományaival és tekintélyével szoros összhangzásban tartani; szerették a philosophiát annak egyik főtámaszának tekinteni.

A hol Dantéről van szó, lehetetlen a skolastikus philosophiáról s annak mestereiről megfedkezni, kik oly mélyen hatottak egész eszmemenetére, minden fogalmaira, legbensőbb erkölcsi és vallásos meggyőzéseire s kiknek befolyása, mind szellemileg, mind alakilag, a *Divina Commedia* annyi lapján észrevehető. De épen e befolyás következtében találkozunk itt a mai olvasó azon nehézségekkel, melyek leküzdése annyi fáradságba kerül; azon műkifejezésekkel, melyek, mint Ozanam jellemzően mondja, ¹⁾ „magok is meglepetve látják magokat összhangzatos strófákba szorítva össze; azon arányos osztályzatokkal, melyek keretében az eszme teljes szabadsággal nyilvánul ugyan, de melyek a lelkesedést annyira lehangolják;

¹⁾ *Dante et la philosophie catholique.*

egy szóval a Stagirita ama műnyelvével és módszerével, melytől Dante, bármennyire erőlködött, sem bírt soha menekülni“. S minél inkább iparkodtak mesterei s ő maga is az akkori tudományos ismeretek összegét philosophiai rendszerbe foglalni össze, annál kevésbbé követheti őt e téren az, a ki ily tudományos egyetemességre még saját korának művelődése irányában sem tarthat igényt, annál kevésbbé érezheti magát hivatva a múlt idők tudományos fejlődését, minden tekervényein s gyakran eszmedús tévedésein át kísérni. A felületes tanulmányozás, e rideg mezőn, csak tévútra vezethet; a főfeladat: biztos kalauzok vezérlete mellett legalább a főelvekre es irányokra nézve tisztába jöni. S bár ez már magában is fáradalmas munka, de jutalma sem marad el; nemcsak abban, hogy nagy költőnk és műveinek helyes felfogását s megértését elősegíti, de az által is, hogy e téren sok oly nézettel ismerkedünk meg, melyek az egyének és a kor eszmemenetére fölötté jellemzők s melyeket sokan alig keresnének ott, a hol találhatók. Aquinói szent Tamásnak, ki buzgó egyházi atya, a rend és törvényes tekintély embere, s maga is fényes család ivadéka volt, majdnem radikális eszméi a népek ellentállási jogáról a zsarnok hatalommal szemben, sokat megfejtének költőnk életpályájában, szint' úgy mint kora történetében. És a szent philosophnak gyakran idézett szavai: „mindnyájan egytől vesszük eredetünket; nem olvassuk, hogy az isten ezüstből teremtett volna egy embert, kinek ivadékai a nemesek, és sárból egy másikat, kitől a nem-nemesek származnak“, ¹⁾ a Dante költeményében, minden családi önérzete daczára, ismételten visszhangra találunk. ²⁾

Az egyéniség öntudata s az egyetemességi irány nemcsak a philosophia és hittudomány mezején vala észrevehető. Dante kedves mesterének, Brunetto Latininek munkái ép úgy tanúskodnak e befolyásról, mint a kezdetleges költői kísérletek; de hatásuk, különösen az egyéniség hatásának bélyege van nyomva az új fejlődésnek indult művészet alakításaira is. A valóság azon érzete, a naiv élethűség és mes-

¹⁾ *Summa theologia* 91., 96. Idézve Ozanam föntidézett munkájában.

²⁾ V. ö. *Purgatorio* VII. 121. 123. v. „Rade volte“ stb. *Paradiso* XVI. 7. 9. v. „O poca nostra nobilita . . .“ stb.

terkéletlen bensőség szelleme, mely mindenütt nyilvánulni szokott, a hol az egyéni teremtő erő széttöri az elavult és lélektelenné vált típusokat, Giotto műveiben, ha bár némileg szerényebb mérvben is, szint' úgy nyilvánul, mint a Dante költészetében. Mellőzve azt a kérdést: mennyire volt, vagy nem volt Dantenak egyenes befolyása Giotto-ra, elég a paduai Madonna dell' Arena freskóit ¹⁾ megtekinteni, hogy megértsük, mennyire elérkezett a költői és művészi bensőségnek, a lelki emelkedettségnek, a tényleges élethűségnek, az egyéni szellem és felfogás érvényesítésének a kora; bár az éltető szellem kifejezésének eszközei, még a mestereknél sem mindig feleltek meg magasztos céljaiknak; s azért néha legnemesebb eszméik is csak tökélytelen, vagy bizarr és homályos képekben s fordulatokban nyilvánulnak.

Azt a hatást, melyet Dante költeményére korának történelmi és szellemi légköre gyakorolt, harmadik és legfontosabb tényezőként a költőnek saját egyénisége és életsorsa egészítette ki. Százszor el volt mondva, s többek által mesterien is, Dante fiatalsága; lefestve ama sajátszerű érzelem, mely őt már kilencz éves korában Beatricejéhez vonzotta — s kedvese haláláig mint lángoló, bár tisztán eszményi szerelem, annak halála után mint életének vezéricsillagaként fénylő, hű és lélekemelő visszaemlékezés, saját haláláig kísérte.

Szülvárosának történelmi emlékei, ép úgy mint vele egykorú vagy korához közel álló életíróinak följegyzései tanúskodnak ama viharos pártharczokról, melyeknek végtére ő is áldozata lett; a campaldinói ütközetről, melyben hősies bátorsággal küzdött, a fehérek és feketék tusáiról, Flórencz szakadatlan politikai mozgalmairól s változó állami alakulásairól; Dante fontos személyes szerepléséről, követségeiről, száműzetéséről; vándorlásairól, melyeknek nyomdokait, változó tartózkodási helyeinek kegyeletos büszkesége fentartá emlékeztének; tanúskodnak végre hanyatló éveinek csüggedő komorságáról, míg idő előtti halál vetett véget az életnek, melyből az éltető remény már rég eltűnt volt.

Dante szelleme magasztos és komoly, kedélye fogékony

¹⁾ Itt főleg Joachim visszatérte és visiója, a Virágok csodája, a Boldogságos Szűz Mária látogatása, Lázár föltámadása, a Temetés, az Erkölcsök és bűnök veendői tekintetbe.

és mély bensőségű, érzelmei élénkek, szenvedélyei viharosak; önérzet, büszkeség és erély hatják át egész valóját, és egyéniségének tragikus hatást kölcsönöznek. Keblében a vallásos érzet uralkodik, míg elméje a tudomány szomjától s a philosophiai nyomozás varázsától eltelve, híven tükrözi vissza kora szellemi mozgalmainak két fő irányát. Tettereje és hazafisága, mely ott is átesillámlik, a hol szülővárosát átkozza s a legkeserűbb szemrehányásokkal és gáncsokkal halmozza el, a nyilvános élet és vérengző párttusák közé sodorja azt, ki hivatva lett volna a pártok fölött állani mindig; s élete végeveiben (*Paradicsomában*) ősével, Cacciaguidával mondatja: „dicsőség lesz, hogy magad leszesz párt magadnak“.¹⁾

Ez volt valódi dicsősége, s nemcsak a politikai harcok terén. Mert az őt környező történelmi és szellemi légkör befolyásának, sőt saját egyéniségének azon nyilvánulásai daczára, melyekkel részéről a tevékenység minden terén találkozunk, volt azok mellett s azokon kívül keblében egy sajátzerű benső élet, melyben a gyöngédség és a szenvedély, az élet realistikus ösztöne és az elvont eszményi aspiratiók jellemzően vegyülnek, de mindig a komoly, erélyes és öntudatos jellem alakító befolyása alatt. Számosak a *Divina Commediában* e jellem-erélynek s a költő egyénisége érvényesülésének a tanúságai, még ott is, a hol általános emberi érzéseket akar kifejezni. Ki nem ismeri, egyik kedvencz írója, Boëtiustól kölcsönzött ama híres szavait: „Nincs nagyobb fájdalom, mint a nyomor közepett emlékezni boldog napokra!“²⁾ s ki ne érezné, hogy Dante itt, főleg saját sebzett keble sugallatának ad kifejezést, melyben az egyéni keserűség erélye elnyomta a visszaemlékezés engesztelő s kibékítő hatását. Hányan lesznek, kik, meghatva bár Dante szavainak fájdalmas komolyságától, mégis legbensőbb érzelmeik nevében csatlakoznak Musset lelkesült tiltakozásához, melyet „a bú e megsértése ellen“ kegyeletesen emel; s kik azt vallják a franczia költővel, hogy a földön egy boldog emlék talán valódibb, mint a boldogság maga!³⁾ — Vagy mikor Dante, hasonlíthatatlan harmoniájú versekben emlékezik meg amaz óráról, „mely visszafelé fordítja a hajó-

¹⁾ *Paradiso* XVII. 60., 70. v.

²⁾ *Inferno* V. 121., 122. v.

³⁾ Alf. de Musset: *Poésies nouvelles: Souvenir.*

zók vágyait, s meglágyítja szíveiket az nap, melyen isten-hozzádot mondtak kedves barátoknak“. ¹⁾ — Ő maga is a kegyeletos visszapillantás ép oly méla mint édes varázsának hódol. A nemesebb boldogságnak is van szellemi hazája, mely felé fájdalomosan fordúlnak vissza érzelmeink, ha a sors kitiltott köréből, de szívünk ellágyúl, mint a távozóké az esti órákban, ha visszagondolunk arra, s az elveszített üdv emlékének keserűségét enyhíti a szív hálás érzete, hogy mégis volt idő, melyben a szerencse ily napjait élhettük. . . .

A *Divina Commedia* (mely egyébiránt címében a jelzöt nem magától a költőtől nyerte) nemesak, mint mondtuk, általános szelleme, hanem tárgya, s kivitelének számos részlete által is mindig némileg idegenszerűen hat napjainkban. Vándorlás a más világba, a poklon és purgatoriumon át a paradicsomba, a szellemi és eszményi világ ily érzékitése, mely annál meglepőbbben hat reánk, minél élénkebb: egyaránt távol áll a modern világ fogalmaitól és érzelmeitől. Növeli a benyomás idegenszerűségét a Dante költeményében felhasznált és érvényesített elemek sokszerűsége, mondhatnók tarka vegyülete. Virgil, a pogány költő szolgál vezérül és mesterül az ájtatos zarándoknak; a görög mythologia istenei és démonai szabadon s fesztelenül vegyülnek a keresztyén hagyomány és tanok fő képviselői közé; Brutus és Cassius Judással együtt marczangoltatnak a pokol fenekén; s a történelem minden időszakának legnagyobb emberei és eseményei egy időben említettnek a költő saját korának oly egyéneivel és eseményeivel s gyakran oly helyeken is, a hol, s a melyek csak mulékony vagy tisztán helyi jelentőségre tarthatnak igényt.

A középkor emberei előtt azonban a *Divina Commedia* alapeszméje nem volt új, sem szokatlan. Korunk történet- s irodalombúvárai több hasonló, más világi vándorlások költői példáit hozták napfényre, melyekben nagyobb része volt ugyan a vallási mysticismusnak és rajongásnak, mint a költői képzeletnek s bensőségnek, de melyek mégis tanúskodnak arról, mennyire népszerű s elterjedt volt az ily vándorlások eszméje. Dante maga, bármily sokértelműséget tulajdonított is művének, annak alapeszméjét kétségkívül nem akarta

¹⁾ *Purgatorio* VIII. 1—3. v.

allegóriának tekintetni; s azt a ténylegesség jellemével s legmeggyőzőbb színeivel ruházta föl.

A XIII-ik század Virgilben nemcsak költőt, hanem jóst is látott, ki hatodik eclogájában (állítólag) a megváltó eljövetele iránti sejtelemnek adott kifejezést; a mellett a néphiedelem a bűvész hírét is fűzte nevéhez. — Cato, épúgy mint Brutus és Cassius, nem annyira mint történelmi alakok, hanem mint bizonyos erkölcsök vagy büntettek képviselői szerepelnek, a melyek dicsősége vagy gáncsa, némely régi írók alapján, neveikhez tapadt. A pogány világ istenségeinek a keresztyén fogalmakkal kapcsolatba hozását, némileg maga az egyházi philosophia közvetítette, midőn a mythologia személyeiben a sátáni hatalom nyilvánulását volt kész látni. Végre az egykorú s főleg helyi érdekű események és egyének fölemlítése adta meg az egész költeménynek a közvetlenség és ténylegesség ama színezetét s életerős jellemét, mely korára gyakorolt hatásának egyik főeszköze lőn; s még ma is, az olasz félszigeten élénk rokonszenvet biztosít a költemény egyes helyeinek, azok részéről, a kiknek szülővárosai, vidékei, polgártársaik vagy őseik azokban említetnek.

A *Pokol* terve egyszerű és színhelyének szövevényes helyi berendezése daczára, egészében könnyen fölfogható. Az első énekek magasztos komolysága, a mellett drámai élénksége azonnal leköti figyelmünket. A *Pokol* bejáratának megható fölirata századok óta forog az emberiség ajkain. Mélyen érezzük a költő nyelvének és verselésének varázsát, melynek sajátosságát Rivarol oly találólag jellemzi: „Dante versei“ úgy mond, „egyedül a főnév és az ige erején sarkallanak, a melléknevek minden segélye nélkül.“¹⁾ — A büntetés köreinek osztályozása s alosztályozásai némileg zavarba hoznak; meglepetéssel tekintünk a vétkeknek az akkori philosophia tanaiból merített sorozására; iszonynyal fordulunk el olykor a szenvedések borzalmaitól s lelkünk ellankad a nyomor sötét képeinek szemléletén. De mily gazdag kárpótlást nyerünk az érzelmek bensőségében, az eszmék magasztosságában, az ábrázolatok változatosságában s életteljes erejében! Mély belátással figyel a költő minden részletre, melyeknek összhangzása kölcsönözhet egyedül valószínűséget és valódiságot

¹⁾ Ste-Beuve fentidézett cikkében.

képzeményeinek; fáradhatatlan következetességgel tartja szem előtt, egész művén át, azt a különbséget, mely választott tárgyának alapföltevései szerint, őt, a még életben és testben levőt, a túlvilágnak habár külalakkal fölruházott, de csak árny lényeitől elválasztja, s mely egy csónak egyenetlen megterhelésében ép úgy nyilvánul, mint a fény és árny, vagy a hang különböző hatása.

E következetesség s benső élethűség jellemzi általában minden hasonlatát, melyek a *Divina commediában* majd gyöngéd és elbájoló, majd erőlyes és megdöbbenő színezettel, oly dúsan vannak elhintve, hogy egyenkénti elősorolásuk vagy jelzésök; majd minden egyes ének ismertetését igényelné. A Pierro delle Vigue és Farinata degli Uberti epizodjai,¹⁾ a történelmi jelentőség és tragikai komorság teljes érdekével bírnak s alig lehetne a hősies büszkeséget s a sors megvetését pár szóval erősebben jellemezni, mint a mikor Farinatáról azt mondja: „És fölemelkedett sírjából, mintha mélyen megvetné a pokolt.”²⁾ Az akkori Olaszország egy részének államviszonyai, minden cselszövényeikkel s árulásaikkal híven tükröződnek vissza a montefeltrói Guidó elbeszélésében.³⁾ — De mind e részletek benyomása elhalványúl Francesca da Rimini és Ugolino, a tragikus gyöngédség és a tragikus erély eme két, egyaránt páratlan megszemélyesítése mellett. Századok óta a magasztalás minden kifejezései merítették ki irányukban, a művelt világ majd minden nyelvében. A fiatal szerelem bensősége és odaadása sohasem nyilatkozott elbájolóbb és meghatóbb hangokban, mint a Francesca szavaiban; s bár Romeo és Julia, Faust és Margit szerelmi jeleneteiben a költészet nemtője hasonló varázsú hangokat sugallott híveinek: Dante mégis a dicsőség, hogy néhány rövid strófában, s igénytelenségek által kétszeresen megható szavakban, a szerelem egész tragédiáját meg tudta értetni s ki tudta meríteni. Alig van a világirodalomban valami, a mi lélekrendítő tragikai hatásban az Ugolino és gyermekei sorsának rajzával versenyezhetne; és pedig annál inkább, mert az éhhalál iszonyainak benyomása háttérbe szorúl a pizai hadvezér fájdal-

¹⁾ *Inferno* XIII. és X. én.

²⁾ *Inferno* X. 36., 37. v.

³⁾ *Inferno* XXVII. én.

mának hatalma előtt. Sophokles, Shakespeare, Goethe — *Faust*ja tömlöcz-jelenetében, — szintoly megható kifejezést tudtak adni az emberiség egész nyomorának,¹⁾ — mely az egyesek sorsában s lelki fájdalmaiban testesül meg, — de a Dante rövid, költői mestervonásainak a helyzet és az érzelmek gyászos jelentőségét kimerítő erélye sajátos megható magasztosságot ad nagy műve e jelenetének s tartós hatását biztosítja. Újabb történelmi kutatások valószínűvé tették ugyan, hogy az Ugolino fiai elérték volt már a férfikort;²⁾ de az utókor előtt Dante örökre megállapította alakjaikat, és Gaddo meg Anselmuccio, Uguccione és Brigata, „kiket zsenge koruk ártatlanokká tett,” szemeinkben a fejlődő gyermekkor vagy a serdülő fiatalság ama varázsával bírnak, mely kétszeresen meghatóvá teszi szomorú sorsukat.

A *Purgatorium* küszöbén más légkörbe lépünk. Nem vagyunk többé a „csillagtalán ég országában;” elhagytuk azt a szomorú vidéket, hol — a költő merészen jellemző szavai szerint — „maga a fény is elnémúl.” Lágyabb szellők lengenek itt, bájosabb színekben mutatkoznak az alakok, s bármily fájdalmakkal, szorongatásokkal s vezeklésekkel találkozunk: a remény és hit enyhítik a sújtottak szenvedéseit. Mert tudnunk kell, hogy Dante a *Purgatorium* rajzában egészen eltér a középkori felfogástól, mely szerint a lelkek tűz által tisztítatnak. Az ő *Purgatoriuma* egy hegymagaslat, melynek főlebb-főlebb menő köreiben mind enyhébb a vezeklés, míg a tetőn a földi paradicsom terül el. A néhol fárasztó, bár mindig ritka élességű s gyakran beható mélységű philosophiai és hittani elmélkedések közé bőven vegyülnek a rendkívül költői szépségű képek és ábrázolatok, a magasztos érzelmek, a történelem s a pártharczok életteljes alakjai. Találkozunk Rudolf császárral és hatalmas ellenével, a cseh Ottokárral; az Anjoui első Károlylyal és áldozatai egyikével, a Hohenstauffeni Manfreddal,³⁾ tovább a Romagna változó politikai sorsának főintézőivel.⁴⁾ Csodáljuk a költőnek az olasz köz- és magán-

¹⁾ „Der Menschheit ganzer Jammer fasst mich an“, Goethe: *Faust*, I. r. utolsó jel.

²⁾ L. Philaetes fordítását és jegyzeteit.

³⁾ *Purgatorium* III. és VII. én.

⁴⁾ *Purg.* XIV. én.

élet minden jelentékeny eseményére és szereplőire kiterjedő figyelmét, s meghatva hallgatjuk a komoly intéseket, melyekkel Albert császárt tisztének teljesítésére ösztönzi; és szenvedélyes kitöréseit, melyekkel Olaszországot és saját szülővárosát a hazafias méltatlankodás hangján illeti.¹⁾

A *Purgatorium*ban ismételve jelzi a költő azt a politikai irányt és rendszert, melyet *De Monarchia* című könyvében fejtett ki, s mely a császári egységes hatalom fölelevenítésében gyökerezett. Fellengző reményeit a Luxemburgi Henrik személyéhez csatolta; de kiválóan eszményi combinációja, — bármily jogosúlnak s életrevalónak hitte azt, mikor lelkében megfogamzott s annak kivihetőségét saját lelke erélyéhez mérte, — hőse kora halálán s a durva való ellentállásán megtört, a szomorú kiábrándulás egy új példájával szaporítva a nemes keblek oly gyakran megghiúsuló reményeit. A politikai és egyházi kormány felől fogalmai, Róma irányában is, saját eszményisége jellemét viselik magukon; mert bármily szenvedélyes kitörésekkel forduljon egyes főpapok, sőt korának több pápája ellen, kik magas hivatásukról megfeledkezve az egyház kegyeit áruba bocsátották s főpásztori méltóságukat szenvedélyes párttusákban vagy méltatlan eselszövényekkel alázták le;²⁾ bár a pápák világi uralmát kárhoztatja s Konstantin adományát vészhozónak nyilvánítja: szemeiben Róma mégis, isten akaratából, már kezdettől fogva Szent Péter székhelyéül volt kitűzve s ezért kiváló jelentőséggel és dicsőséggel volt fölruházva;³⁾ s támadásai nem az egyház ellen, hanem az egyházi tanok és hagyományok keretében csak azok ellen vannak intézve, a kik, szerinte, nem valódi szellemében képviselik azt. Szemé előtt az egyház oly főnökének a képe áll, ki soha vissza ne élhessen állása tényleges történelmi föltételeivel s mégis képesítve legyen ez állás történelmi föladatainak minden irányban megfelelni. Ez eszményi kép azonban nem nyer határozott körvonalozást Dante költeményében. E tekintetben ő is azon változó és ellentétes benyomások hatása alatt állott, melyet némely főpapok s pápák pártviszályai és botrányai,

¹⁾ *Purg.* VI. én.

²⁾ *Inferno* XXVII. én. *Purgat.* XX., XXXII., XXXIII., *Parad.* XII., XVII., XXVII. én. stb.

³⁾ *Inferno* XIX. 115—116., II. 22—24.

saját vallásos érzelmeinek megsértett bensősége s politikai eszményének követelményei idéztek elő fogékony lelkében.

De e változó benyomások teljességgel nem gyöngítik a vallásos érzés amaz őszinteségét s élénkségét, mely, főleg a *Divina Commedia* két utolsó énekét oly összhangzóan hatja át, s melynek egyik jellemző fővonása, hogy bár mennyire megtámadtassanak is az egyház egyes fejei, mindig érvényesül az egyház tekintélyének tisztelete s az a komoly törekvés: soha szem elől nem téveszteni a hit tanaival és hagyományai-val való egyetértést. Hogy Dante e vallásos érzelmének mindig költői kifejezést tudott adni: bőven tanúsítja, mily ritka mértékben rendelkezett a nyelv és költészeti műtökély minden eszközeivel. E műtökély a *Purgatorium* utolsó énekeiben, a földi paradicsom, a mystikus díszmenet és a diadalszékér leírásában, az allegorikus állatok: a griff, sas, róka és sárkány jelenetében,¹⁾ teljes erejével érvényesül. E szövevényes allegória, melynek képletei a ténylegesség egész valóságában állanak előttünk, s mely elkábító fényében s színezetének varázsával mintegy versenyre látszik hívni a festő művészetét, a költői alakító tehetség legfényesebb nyilvánulásai közé számítandó; és pedig annál inkább, minél távolabb áll tárgya az anyagi világ rendszerinti s természetes jeleneteitől. Méltán sorozható melléje Dantenak Beatricevel való találkozása;²⁾ mint amott a képzelet legmerészebb alakjai ténylegességet nyernek, úgy itt az emberi érzelmek benső valódisága ruháztatik a vallásos élet legelvontabb elmélkedéseire és rejtélyeire. Értjük és érezzük, hogy Beatrice, — költőjének sokértelmű fölfogása szerint, — a hittan biztató vezérletét képviseli, de a mellett halljuk egyszersmind a szívnek, saját emberi érzelmeinkkel rokonszenves hangjait, s meghajlunk a költő előtt, ki a lángész egész hatalmával uralkodik költeménye tárgyán.

Mint a *Pokolban* és a *Purgatoriumban* az elkárhozottak és a vezeklők különböző osztályozásával találkoztunk, — úgy a *Paradicsomban* is a boldogok lelkei a különböző égi testek körében lépnek előnkbe, melyek az akkori csillagászat osztályozásaival s az astrologok némely fölfogásaival függnek össze.

¹⁾ *Purgat.* XXVIII., XXIX., XXXII. én.

²⁾ *Purgat.* XXX., XXXI. én.

A mennyei boldogság fokozatai s a jutalmak különbözők; de az üdvözültek teljességökben élvezik azokat minden körben, s gyönyörködhetnek a mások üdvében is, nem ismerve sem irigységet, sem hiú vágyakodást. A philosophiai és hittani elvont elmélkedések nagy tért foglalnak el a paradicsom énekeiben; de nem hiányzanak a „lét“ e nagy tengerében¹⁾ a legmagasztosabb költészet gyöngéd és megható hangjai sem.

Ott van Dante találkozása ösével, Cacciaguidóval s a régi Firenze egyszerű erkölcsének jellemző rajza; ott a költő szülővárosa nemes családjainak elősorolása, enyésztek s a város hanyatlásának megragadó képe; a költő változékony sorsának s száműzetésének megható jóslata; Szent-Péter erélyes kárhoztató beszéde, melylyel méltatlan utódait, VIII. Bonifácot s az első avignoni pápákat sújtja; ott a Beatricehez intézett oly mély bensőségű s elragadó varázsú kérelem; s végre a magasztos ima a szent anyához, mely méltó koronája a nagy költemény szépségeinek.²⁾

Mind e szépségek azonban nem meritik ki a *Divina Commedia* jelentőségét; nem is egyengetik teljes fölfogásának és megértésének az útját; de újra meg újra fölhívnak arra mindenkít, a ki varázsukat egyszer érezte, hogy keresse és élvezze a költészet e gyöngyeit, melyek a nagy munka minden lapján oly bőven s oly változatosan vannak elhintve. Vannak Danténak egyes helyei, melyek a bennök nyilatkozó nemes érzés, magasztos szellem, valamint erőteljes és találó kifejezések által, soha el nem haló visszhangot költenek lelkünkben. Ki ne ismételte volna keble belsejében, az élet változó eseményeivel s az emberi ingadozó véleményekkel szemben, a költő szavait: „Nem több a világi hírnév, mint a szél fuvallása, mely majd innét, majd onnét kél s változtatja nevét, mert változtatja irányát.“³⁾ És ki ne szeretne visszaemlékezni a legnemesebb önzetlenség sugallta ama sorokra: „Csak oly dolgoktól kell tartanunk, melyeknek hatalmuk van ártani valakinek, másoktól nem, mert nem félelmesek.“⁴⁾

Hazánk nevével is találkozunk a *Divina Commediában*;

¹⁾ *Paradiso* I. 113.

²⁾ *Parad.* XV., XVI., XVII., XIX., XXXI., XXXIII. én.

³⁾ *Purgat.* XI. 10. 12.

⁴⁾ *Inferno* II. 88—90.

midőn elősorolva kora némely uralkodóinak tévedéseit és bűneit, e szavakra fakad a költő: „Szerencsés Magyarország, ha nem engedi magát félrevezettetni többé!“¹⁾ A magyarázók a XIV. század kezdetén dült magyar pártharczokkal szemben, Martell Károlynak Dante iránti barátsága daczára, haboznak némileg e szavak valódi értelme meghatározásában.²⁾ Minden korban tulajdona a pártoknak, a félrevezetés lehetőségét s veszélyeit csak a *másik oldalon keresni*, de bármelyik trónkövetelő iránt érdeklődött legyen Dante, fogadjuk szavait megtisztelő megemlékezésként s értelmezzük azokat a rokon-szenvező jóakarát szellemében.

Sok utazó, a ki Veronán át lép először Olaszország szép földére, megdöbbenve áll meg a Scaligerek síremlékei előtt. Komoly, hatalmas, bizarr emlékek, a művészileg érvényesülni törekvő egyéni s ténylegességi érzelem félreismerhetetlen jellegével; emlékei egyszersmind egy oly kornak, mely az erélyt és nagyszerűséget szerette, s ez érzetnek megfelelő kifejezést keresett, de annak összhangzó kinyomatát még nem tudta.

Sok tekintetben ilyen a *Divina Commedia* külalakja és szerkezete is; s ennek felel meg az első benyomás, melyet ránk tesz. De ha mélyebben hatolunk be költőnk lángeszének birodalmába, mind inkább meggyőződünk, hogy bármennyire lett legyen is, mint minden életerős egyéniség, saját korának embere: nem egyedül annak emelt emléket művében. Új életet öntve a rendelkezésére álló formákba, bővítve s szellemileg átalakítva azokat, emléket emelt, — hogy mi is az általa annyira kedvelt philosophiai osztályozás nyelvén szóljunk, — mind annak, mi az emberiség életében és érzelmeiben, a kor-szakok változó menetétől és szellemétől függetlenül, *jó, szép és igaz!*

Gróf SZÉCSEN ANTAL.

¹⁾ *Parad.* XIX. 142. 143.

²⁾ L. Philaetes jegyzeteiben.

A JELENKORI SOCIALISMUSRÓL. *)

Második s utolsó közlemény. **)

II.

Tanúlmányunk előbbi fejezetében iparkodtunk, habár csak vázlatosan is, képet adni a termelés fejlődéséről és a munkás osztály állapotáról, a mint az az idealismus, a szabadság befolyása alatt képződött. Láttuk, hogy a korlátlan munkaszabadság elvének uralkodása alatt a negyedik rendben, nyomorúlt helyzeténél fogva, buján tenyész az osztályszellem; láttuk, hogy ez osztályszellem szervezkedésre vezetett, mely utóbbi tény, nevezetesen a legnagyobb industrialismus hazájában — Angliában — a szabadság elvét megbuktatta s kényszerítette a társadalmat a munkát szabályozni, a munkást a kizsákmányolás ellen megvédeni. Láttuk, hogy a szabadság uralma a negyedik rend helyzetét lényegében nem javította, sőt a különbséget gazdag és szegény közt óriási mérvben fokozta; a gazdagot minden a föld által nyújtható

*) Schäffle: *Capitalismus und Socialismus*. Ugyanaz: *Gesellschaftliches System*. Ugyanaz: *Quintessenz des Socialismus*. Stein L.: *Gegenwart* (1848 és 1849-ben megjelent I. és II. kötetei), *Die sociale Bewegung der Gegenwart* című cikksorozat. Thornton: *On labour*. Holyoake G. J.: *History of cooperation*. Dr. Dühring E.: *Cursus der National- und Socialökonomie*. Engels F.: *Die Lage der arbeitenden Klasse in England*. Villetard E.: *Histoire de l'Internationale*. Testut Oskár: *L'association internationale des travailleurs*. Busch Mór: *Zur Geschichte der Internationale*. Eichhoff V.: *Die internationale Arbeiter-Association*. Dr. Jäger Jenő: *Der moderne Socialismus*.

**) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 32-ik számában.

gyönyörök élvezetében részesíté; egyúttal részére az emberi szellemnek a természeti erők fölötti minden diadala által a gyönyörök összegét szaporította, elérhetőségeket könnyebbítette. Ellenben a negyedik rend — ámbár a munkanap az emberi erőt majdnem túlhaladó hosszúságra, és a testet pusztító hatásúvá fajult, — örök tengődiségre látszott kárhozottnak. Egészben tehát oly viszonyokkal találkozunk, melyek közt a szabadság névleg az egész társadalomra törvény ugyan, de tényleg egy része — még pedig számra nézve túlnyomó része — szabadságtalanságra ítéltetik; mert a proletár nem szabad, sőt állapota gyakran a rabszolgaét irigylésre méltónak tűnteti föl.

Mind e tapasztalás újabb bizonyítéka annak, hogy a szabadság és egyenlőség nem együtt járó fogalmak, nem oly elvek, melyek egymás mellett működnek. Eddig azon eredményt vonhatjuk tanulmányunkból, hogy a szabadság kizárja az egyenlőséget. A legújabb socialisták elméleteit tanulmányozván, vajon azon eredményre fogunk-e jutni, hogy szintűgy kizárja az egyenlőség is viszont a szabadságot?

Foglalkozunk két legkiválóbb vezérökkel.

Marx és Lasalle, a proletárság apostolai, nem proletár származásúak. Lasalle gazdag bourgeois ivadék, Marx előkelő hivatalnok fia, és egy porosz miniszternek — v. Westphalen, a Manteuffel kormány tagjának — sógora. Fényes hivatalnoki *carrière*ről lemondván, — melyre képességénél és rokonságánál fogva biztos kilátása volt — hajlamait követte és életét a legszélsőbb socialismus elveinek szentelé. 1847-ben, mint 29 éves ember, már a német socialista párt elén állt és Engels Frigyessel együtt szerkesztette Londonban ama híres *Manifest der Communistenpartei* című nyilatkozványt, mely visszatérését hazájába lehetetlenné tévé. Abban már a modern, nemzetközi socialismus alapgondolatai ki vannak fejezve, t. i. hogy a socialismus a nemzetiségi eszmét megtagadja, s hogy a tőkeuralom fölforgatása egyedül az államhatalomnak a negyedik rend által való elfoglalása által eszközölhető.

A socialismus mint eszme ugyan régi, de leginkább utópia-szerű alakokban nyilvánult. Marxnak sikerült legelőször abból positiv tant alkotni, mely egészen a nemzetgazdaságtan formájában lép föl. E férfiúnak, ki éles észszel, nagymérvű tudománynyal — nevezetesen a tények köréből — és dialek-

titkával bír, sikerült a socialismusnak egy új korszakát alkotni, melyet egy kitűnő író az „érettség korszakának“ nevezett. Elmélete minden nemzeti szempontot mellőz és az általános emberi álláspontot foglalja el. Igen elvont előadási modora Dühring által találóan van jellemezve, mint olyan, mely a „hégelszerű dialektika fonalát az árú, érték és pénz fogalmain fölfonja.“

Egyelőre a socialismus izgató oldalát egészen mellőzve, vegyük szemügyre azon nemzetgazdasági alapelveket, melyekre Marx, tanai épületét emelte. Rendszeres művének, mely egészben négy könyvre van tervezve, eddig csak első könyve *Das Capital* jelent meg. E művében leírja a tőke viszonyát a munkához és annak természetét, a nélkül, hogy valami pozitív tervezettel lépne föl a társadalom újjáalakulása módozataira nézve; azokról csak annyira lehet fogalmunk, a mennyire alapelveiből levonhatók, és a mennyire helylyel-közzel művében föllebbenti a fátyolt az ő állama titkairól. Segítségünkre van azonban ismert működése mint az Internationale vezéréé, mely szövetség nyilatkozványaiban gyakran az ő keze, de mindig az ő szelleme uralkodik. Rendszere különben egy szerves egésznek képez, mely oly annyira logikai, hogy fogadjuk el csak érték- és árútheóriáját, és már alig érvelhetünk sikeresen abból levont következményei ellen.

Kövessük tehát Marx eszmésorozatait.

Mi az árú? mi az érték? ezek az első megfejtendő kérdések, ezek „mint sárkányok őrzik a nemzetgazdaságtan temploma kapuját“ (Mannequin). Az árú oly dolog, mely tulajdonsága által alkalmas bármily emberi szükséglet kielégítésére szolgálni. A dolog használhatósága azt használati értéké teszi. Az árútest maga, mint a vas, a gyémánt, a gabona stb. használati érték; e természetében az emberi munkától függetlenül lép föl.

Ha a használati értéket szemléljük, mindig csak egy bizonyos általános mennyiséget veszünk (p. o. egy tonna vas). A csereérték azon proportió, azon quantitativ viszony tünete, melyben különféle használati értékek egymásért cserélhetők; e viszony, az idő és a hely befolyása alatt állván, változandó. Mivel azonban a használati értékek egymás közt cserélhetők, valami közössel kell bírniok; tehát szükséges, hogy azon közöstre visszavezethetők is legyenek azonnal, mihelyt két

használati érték még egy harmadikkal szemben is cserélhetőnek mutatkozik. Mint használati értékek az árúk leginkább különbözők minőségökre nézve, mint csereértékek egymásközi mennyiségi viszonyukban jelenkeznek; ez utóbbi esetben a használati érték nem jöhet tekintetbe. Ha az áruanyagok használati értékét nem tekintjük, csupán egy tulajdonságuk marad fenn — hogy munkaeredmények. A munkaeredmények használhatóságában elenyésszik a bennök megtestesült munka hasznos természete; azok többé egyéb használati értékektől nem különböznek; mindannyian visszavezethetők egyenlő emberi munkára, abstract emberi munkára. Azon tárgyak, melyek munkaeredmények, csak azt tüntetik föl, hogy termelésökre emberi munkaerő fordítottatott, hogy bennök emberi munka van fölhalmazva; azok tehát mint a bennök közösen rejlő társadalmi anyag jegeczei — értékek. Az érték tehát azon közös valami, mely az árúk egymásközi csereviszonyában nyilvánul. Tehát azért van egy használati értéknek *értéke*, mivel abban *emberi munka* van anyaggá válva.

Hogyan mérjük már most azon érték nagyságát? A benne tartalmazott „értékteremtő anyag,” a munka-mennyiség szerint. A munkamennyiség mérője, annak időtartama. „Munka” alatt itt nem az egyéni, a munkás egyéniségétől, szorgalmától stb. függő munka értendő, hanem a szükséges társadalmi munkaerő átlaga, azaz azon munkaerő és munkaidő, mely a társadalom munkaerejéből vont átlag szerint, társadalmilag szükséges egy árú termelésére (*gesellschaftliche Durchschnittsarbeit*). Mint értékek tehát az árúk csak *megdermedt munkaidő-mennyiségek*. Ebből következik, hogy: mentől nagyobb a munka termelő ereje, annál rövidebb munkaidő igényeltetik egy árú előállítására, annál kisebb a benne jegezesült munkamennyiség, annál kisebb az értéke. Megfordítva pedig, mentől kisebb a munka termelő ereje, annál hosszabb a társadalmilag szükségelt munkaidő egy árú előállítására, annál nagyobb az értéke. Egy árú értékének nagysága tehát közvetlen változik a benne megdermedt munkamennyiség arányában, megfordítva pedig a benne fekvő munka termelő-képessége arányához.

E tételék fontossága szembeötlő és bátran nevezhetjük azokat a modern socialismus sarkköveinek. Ha elismernők azt, hogy a munka egyedül minden érték kútforrása, vagy

inkább ő a valóságos értékképező erő, ha elfogadnók, hogy a csereérték teremője a munka, igen könnyen kényszerülhetnénk beismerni azt is, hogy a munkát illetné akkor bizonynyal saját termelvénye is egészen, miből következhetnék, hogy a társadalomban más jogcíme a tulajdonnak nem lehet, mint a személyes munka. De e tan alapja és kiinduló pontja a communismus. Csak akkor lehetne a munka kizárólagosan az értékteremő, ha elfogadnók, hogy az összes természeti erők és természeti használhatóságok közös tulajdont, társadalmi tulajdont képeznek, melyre egyéni tulajdonjogok nem szerezhethők, és ha eddig szereztettek, azok bitorlások. Ez pedig a meztelen communismus.

Azonban kövessük tovább Marx fejtegetéseit, és tekintsük azon definitiót, melyben a „csereérték“ és „munka“ fogalmait formulázza. Az árú két-jellemű: használati érték és csereérték. Szintoly kettős jelentőségű (zwieschlächtig) a munka, a mennyire árúban van megtestesülve. Minden munka egyrészt emberi munkaerőnek fölemésztése, élettani értelemben; mint ilyen az mint egyenlő vagy abstract emberi munka teremti a csereértéket; másrészt pedig minden munka emberi munkaerő fölhasználása czélirányos alakban, mely alakban mint concret hasznos munka termeli a használati értéket.

Ez elvont definitiót úgy értelmezzük, hogy a munka nyilvánul egyrészt mint az emberi testben rejlő erők általános fölhasználása tevékenységre, tekintet nélkül az eredményre, csak az egyéni erőfogyasztás szempontjából véve; mint ilyen az általánosított értelmű „abstract-munka“; a munka nyilvánul másrészt „czélirányos alakban,“ mint „concret hasznos munka“ azon positiv hatás által, melyet a természet által nyújtott javak hasznosítására, azok emberi szükségletek kielégítésére való átalakítására gyakorolt. Míg tehát a concret munka concret használati értékeket teremt, az egyenlő „abstract emberi munka“ az által, hogy cselekvően lép föl, teremti az abstract csereértéket. Ez utóbbi tételből pedig szükségszerűen folyik, hogy a csereérték anyagát, épen az emberi munkának azon „különbség nélkülsége és egyenlőszerűsége“ képezi.

Marx ezen állításaiban — nem tekintve azon el nem fogadható communista kiinduló alapot, melyet föntebb említünk

— téves ellentétbe hozását találjuk a csereértéknek a használati értékkel.

A használati érték és csereérték nem tekinthetők ellentéteknek, mivel csupán az érték különféle jelentkezési alakjai, a mint az vagy elszigetelve, önállóan lép föl mint használati érték, vagy összehasonlítás következtében mint egymáson kölcsönösen mért csereérték szerepel. A csereérték ép oly concret nemzetgazdasági indokú, mint a használati érték. Az érték e két alakzatai közt szerepel, úgy szólván mint semleges pont, a termelési érték, mely kifejezi a nyers anyag becsességét, azon állapotában, a mint azt a természet szolgáltatja, de kifejezi egyúttal a bele fektetett emberi munkamennyiség becsét is. Helyes tehát Kleinwächter formulája, mely szerint csereérték = használati érték + becsesség; a mely formula megfelel Schaffle definitiójának, hogy „a csereérték elfátyolozott összehasonlítás eredménye termelési és használati érték közt.” Ha tehát csereérték, használati érték és termelési érték, mely utóbbit Marx egészen ignorálja, egymásra döntő befolyással vannak és egymást kiegészítik, sohasem lehetnek ellentétek. Marx oly állítása tehát, hogy „a használati érték jelentkezési alakjává (Erscheinungsform) válik az áru (csere-) értéknek, azaz saját ellentétének“ téves. Valami saját ellentétében jelentkezik! Hisz' épen az bizonyítja azon fogalmak nem ellentétességét, hogy egymást kiegészítik és együttesen jelentkeznak! Ha, továbbá, elfogadnók Marx saját tételét, hogy munka képezi a csereérték úgy mint a használati érték lényegét (Substanz), hogyan képződhetnének egy és ugyanazon anyagból ellentétes természetű jelenségek? Az nem állhat tehát, hogy csereérték és használati érték ellentétek, és nem állhat mindaz, a mit Marx ezekből következtet. Nem állhat, hogy a munka, legyen az bár azon alig képzelhető abstract, egyenlő társadalmi emberi munka, volna az érték lényege, annak egyedüli teremője. A használati érték meg van függetlenül a csereérték előtt, mielőtt az emberi munka ahhoz járult, a csereértékben pedig a használati érték mellett a főszerep a termelési költségeket illeti, — melyekben lehet főtenyező az emberi munka — azonban a csereérték azért az említett két tényezőt fölülmúlhatja vagy mögötte maradhat. A csereértékre az igény sürgőssége, az egyéni szenvedélyek, vágyak stb. oly befolyást gyakorolnak, mely se a termelési

költségekben, se a munkamértékben nem találna indoklást és így abban se nem fejezhető ki, se nem vezethető arra vissza.

A csereérték és használati érték ellentétessége elestével, elesik az is, hogy a munka tekintendő az érték anyagának, hogy az érték nem egyéb mint „munkaerő jegecze“. Azon pillanatban midőn a használati-érték és csereérték közti viszony hasonfajúnak elismertetik, igaz lesz, hogy a kielégítendő emberi szükséglet sürgőssége fokából eredő becslés egyik főtenyezője az érték meghatározásának; e becslés pedig független azon körülménytől, mennyi munkaerő emésztetett föl egy áru termelésében; az egészen egyéni.

Ez értékelmélet azonban magában véve következetes és tökéletesen socialistikus. A socialismus minden tanában, úgy ebben is, az egyént minden sajátságától megfosztani törekszik, tehát nem veheti az egyéni becslést tényezőnek értékelméletében, ép oly kevéssé mint a kereslet és kínálat természetszerű befolyását az árra. A kereslet és kínálat, a szabad verseny következménye lévén, nem lehet egyéb, mint a társadalmi anarchiának kárhozatos kinövése; az egyéni becslés pedig csak oly társadalomban bírhat befolyással, melyben a vásárlási képesség annyiban különbözik annak tagjai közt, mint a „capitalisticus“ társadalomban. Azon elmélet tehát talán akkor felelne meg a valóságnak, ha a tökéletes társadalmi egyenlőség az egyének közt a versenyt, a szükségletek intenzívebb érvényesülését, az érték mérését pénzben, az egyéni termelést stb. már megsemmisítette volna. Mivel a socialismus mind e czélokot tűzte ki magának, azért nevezhetjük elméletét következetesnek. Mi azonban, kik nem tartozunk azok közé, kik a jelenkori művelődés nagyszerű eredményeivel tabula rasat csinálni óhajtanak, hogy annak helyébe a — legkedvezőbb föltevés mellett — kétes jövőjű társadalmi egyenlőség elméleteit ültessük — azon elméletet, mint magában valótlan és tévest, de azonfölül mint a társadalomra veszélyest, az egyéni szabadságot kizáró irányt, elvetjük.

Mennyire van ítéletünkben igazunk, bebizonyul azon következményekből, melyeket Marx értékelméletéből levon. Kövessük.

Az érték „átlagos társadalmi munka“ (gesellschaftliche Durchschnittsarbeit) eredménye. Mivel a munka az érték

teremtője, egyedül azt illetheti annak termelvénye. A „capitalisticus“ termelés uralma alatt azonban a munka mint árú kerül a vásárra, mint olyan a kereslet és kínálat, azaz a verseny törvényei szerint határoztatik meg díja — a munkabér. A tapasztalat mutatja, hogy a munkabér általában véve „a munka előállítási költségei körül mozog“; ez előállítási költségek alatt azon pénzösszeg értendő, mely a munkás és családjának életfentartására s neme reproductiójára föltétlenül szükséges. Csak kivételesen és rövid időre fog bére azon fölül emelkedni vagy alá szállni. De a munkásnak nem kell egy egész munkanap az ő „előállításai költségei“ megtermelésére. Marad azon fölül oly időfölösleg, melyet a munkás a munkánál a tőketulajdonos előnyére tölt. E fölösleget Marx munkáértéktöbbletnek (*Arbeits-Mehrwert*) nevezi. Ez értéktöbblet úgy keletkezhetik, hogy ha egy munkás átlagos napi szükségletei termelése hat órai munkát igényel, akkor hat órát kell naponta dolgoznia, hogy elhasznált munkaerejét, vagy azon értéket, melyet tulajdonképen eladott — t. i. munkaerejét, annak termelő képességében — reprodukálja. Munkanapjának szükséges része tehát hat óra, azonban a munkanap szokott, 10, 12, 14 órát tartani, így azon 4, 6, 8 órai munkaidő-fölöslegben termeltetik a munkatöbblet, mely a tőketulajdonos zsebébe hull, a nélkül, hogy azért a munkás bármily külön előnyben részesülne. A tőke fölhalmozódási ereje, annak természete külön munka nélkül is szaporodni, csupán azon képességéből ered, hogy munkatöbbletet tud magához ragadni. „A tőke elhalt munka, mely csak élő munka vampirszerű beszívása által éled újra, és annál többet él, mentől többet szíhat abból magába.“ (*Capital* 224. l.) A munkabérnek pénzalakja ez igazságot némileg elfátyolozza, mivel látszólagosan a munka egésze, egy szabad szerződés alapján vétetik bérebe. Valóságban azonban csak hat órai munka fizettetik meg, úgy hogy p. o. tizenkét órai munka teljesítettén, hat órai munka a tőketulajdonosnak ingyenbe marad, míg igazság szerint a munkást illetné egész munkája eredménye. E szerencsétlen viszony oka abban rejlik, hogy a munkás eladja munkáját csereértéke árán, míg a tőketulajdonos kizsákmányolhatja annak használati értékét.

Marx ez állításai folynak értékelméletéből; és csakugyan ha egyedül a munka teremtené az értéket, a tőke és munka

közti ellenséges viszony alap-oka tudományilag meg volna fejtve. Azonban, nem tekintve azt, hogy Marx „átlagos társadalmi munkája“ oly fogalom, mely meg nem állapítható és utópista természetű, nem tekintve azt, hogy a „szükséges munkanap“ csak az általános kényszermunka eredménye lehetne, a milyent nem ismerhet más, mint egy már socialista alapon nyugvó társadalom, láttuk, hogy az értéknek nemcsak a munka, de sok más tényező is teremője. Láttuk, hogy az érték rejlik a természet által adott használhatóságok fölötti becső itéletünkben, továbbá azon hatalomban, melyet a természeti erők elleni harcban az emberi ész és erő azok fölött szerzett, de rejlik még egy más fontos tényezőben, a tulajdonjogban. *) Mindezek mellett bizonynyal kiváló szerep jut az értéktermelés körül az emberi munkának, de ott sem az „átlagos társadalmi munkának“, hanem az egyéni, anyagi vagy szellemi intensivitása szerint jutalmazandó — és általában úgy is jutalmazott — észszerű vagy gazdasági munkának (Schäffle szerint: *wirthschaftliche Arbeit*). Az egyéni tulajdon jogszerűségének megtámadása által, ily tévfogalmakba kellett a socialismusnak sodortatnia, mert a tulajdon megtagadása után nem lehet az értéket többé megmagyarázni.

A munkás-kérdés szerencsés megoldásától, a méltányosság alapján, függ társadalmunk szerencsés tovább-fejlődése. A méltányosságnak azonban kölcsönösnek kell lennie. Ha a munkás-osztály azon igazságról lesz meggyőződve, hogy úgy a mint az ő szorgalma gyümölcsözteti a tőkét, szintűgy szerez a tőketulajdonos merész számításai és spekulációi által oly munkakeresletet, mely nélküle nem következnek be, hogy továbbá vállalkozásai oly kockázattal járnak, melyek tőkéjét magát gyakran egészen veszélyeztetik stb., a harc nem lesz oly elkeseredett, mint most. Mindezek daczára nem tagadhatjuk, hogy a tőkének túlterjeszkedési hajlamai vannak, mivel határtalan szaporodási vágya, ostorozva a verseny által, a munkaerő, nevezetesen pedig a még éretlen munkaerő, túlkizsákmányolására törekszik. De a tőke e vétkeiért lehet-e arra halálos itéletet kimondani? Zabolázzuk a tőke kihágásait,

*) Roscher: *Grundlagen* (1875.) 10. l. „Ein Gut, das Tauschwerth erlangen soll, muss ausser seinem Gebrauchswerthe noch die Fähigkeit haben, ausschliesslich besessen, daher auch übertragen zu werden.“

annak szabadosságát társadalmi úton, de ne foszszuk meg azt magánjellegétől, mert az halálos ítélet volna. Marx ilyenmő intézkedésekkel nem éri be. Szerinte a tőketulajdonosokat társadalmi úton ki kell sajátítani, olyformán, hogy a tőke csak az összes társadalom kezében legyen, az egyén pedig munkerejére utaltassék. A tőkeuralom alatti termelési rendszer kisajátítja a kis tőketulajdonost a nagy tőketulajdonos javára, úgy hogy az előbbiek proletárokká válnak, míg a „tőke-mágnások“ száma csökken, de annál inkább nagyobbodik azon néhányak tőkéje. Ezt természetesnek találja, mivel a tőke fölhalmozó hatalma, támogatva a „korlátlan szabad verseny“ törvényei által, magok a tőketulajdonosok közt a gyöngébb ellentállási erejét, az erősebbel szemben, lehetetlenné teszi. Így készíti a tőke maga elő a nagy leszámolás óráját. Annál könnyebb lesz az átmenet az egyéni tulajdonról a társadalmi tulajdonra, mentől kevesebb kezekben van az összpontosítva. Marx ez eljárást igen egyszerűnek és könnyűnek képzei. „Eddig a nagy néptömegek expropriáltattak néhány bitorló által, míg majd csak néhány bitorlót kell kisajátítani a népnek.“ Nincs ugyan kimondva, hogy az „Internationale“ föladata leend e terv valósítása, de — mint egy későbbi fejezetben látni fogjuk — annak alapelvei hasonlók és Marx ott a lüktető erő. Marx azon művében, melyről szólunk, nem árúl el semmit, hogyan képzei ő a kisajátítás eszközését, úgy mint egyéb positiv javaslatokat sem igen találunk abban. Itt ott azért mégis néha nyerhetünk a szövegben egy kis fölvilágosítást. A jövő társadalom termelési módozatairól, p. o. elmondja véleményét, melyet egész terjedelmében közlünk. A „capitalisticus“ termelési módozat elhárítása által a munkanapot a szükséges munka által lehetne fölváltatni. Az utóbbi, fogalma terjedésével, maga is terjedne. Egyrészt, mivel a munkás életföltételei gazdagodnának és igényei az élethez nagyobbodnának, másrészt pedig, mivel a jelenlegi munkatöbblet a szükséges munkához volna számítandó, t. i. azon munka, mely egy társadalmi tartalék- és tőkealap szerzésére kellene. Mentől egyenlőbben van a munka fölosztva a társadalom munkaképes tagjai között, mentől kevésbbé képes egy osztály a munka természeti szükségességét magától elhárítani és azt mások vállaira nehezíteni — annál rövidebb lesz a társadalmilag szükséges munkanap és annál hosszabb lesz azon

idő, mely az egyénnek szabad szellemi és társadalmi foglalkozásra kivívott. A munkanap rövidítésének abszolút határa tehát a munkának általánossá tételében található. A capitalisticus társadalomban szabad idő csak egy osztály javára termeltetik, az által, hogy a tömegek *egész életideje munkaidőre* válik. *)

Íme, ez a socialistikus állam képe. Alapja a kényszer-munka. Az egyéni tulajdon megsemmisül, az emberi munka és annak következtében az emberek minden egyéb viszonyai is, a hatóságok által rendeztetnek. Az állam egy nagy dologház, az egyén egy termelési eszköz. Jaj a dologtalannak, de még nagyobb jaj a lángésznek! Jaj a gyöngének, jaj az erősnek is! A középszerűség, az átlagosság sovány ökle szorítja vissza a kitünőt és fojtja meg a gyöngét!

Marx nézetei a családról és vallásról főművében nincsenek külön tárgyalva, azonban elszórva találunk ezekre nézve is szellemi szikrákat. Szintúgy mint a tulajdonjog, úgy a házassági és örökösödési jog előtte csak az emberi társadalom egy bizonyos fejlődési fokát, de korántsem annak az emberi természetből folyó pragmatikus nyilatkozatát képezi. Ha ő a családíság szörnyű és utálatos fölbomlását a capitalisticus rendszer alatt kárhoztatja, az új rendszerben annak „egy új gazdasági alapot, és a családnak, úgy mint a két nem közti viszonyoknak egy magasabb alakzatot“ helyez kilátásba. Miben fog azon „magasabb alakzat“ állni, arról hallgat. Ha azonban az „Internationale“ congressusain többször nyilvánult nézetei után ítélnünk, a „szabad szerelem“ volna azon magasabb alakzat, mely hivatva lenne az emberi nemet regenerálni. Hogy Marx ezen elveket vallja-e, nem tudhatjuk, csak annyi bizonyos, hogy „a keresztyén-germán családot,“ úgy mint a keleti, régi-római és ó-görög családformákat elítéli. De képzelje Marx a család „magasabb alakzatát“ bármilyennek, az társadalmilag csak veszélyes lehet, mivel annak mostani formájától eltérő. A család, a mint az a művelt Európában el van fogadva, a két nem közti viszony legmagasabb képzelhető formája. Nem akarjuk ez állításunkkal a nőkérdés fontosságát vagy annak föltehetőségét egyáltalában vitatni, sem azt, hogy a positiv törvények javításokat nem igényeljenek; de tekintve

*) L. 515. l. (1867.).

az egészet mint rendszert, a felek egyenjogúságára alapított egyenjűséget, mely társadalmunknak egész jellegét kölcsönzi, azt mint olyant meg nem támadhatónak tartjuk.

Mielőtt Marxtól elválnánk, röviden foglaljuk össze legfőbb tételeit könnyebb áttekintés végett : *)

1. Nem létezik anyagi összefüggés használati és csereérték között. Azok inkább ellentétes természetűek.

2. Az (csere) értéket teremtő anyag a társadalmi munkában rejlik; ez érték mérője a termelésre „szükséges átlagos, társadalmi munkaidő.”

3. A társadalom tulajdonosokból és tulajdon nélküliekből áll. Az előbbi a munkaerőt árú természeténél fogva csereértékében szerzi meg, míg annak használati értékét — az az teljes termőképességét — kizsákmányolja.

4. Azon használati és csereérték közti különbözetből ered a munkaértéktöbblet; ez utóbbi fenmarad a tőketulajdonosnak, miután a munkás bére értékét reprodukálta. Ez értéktöbblet a tőketulajdonos által eltulajdonított, — mert meg nem fizetett — idegen munka eredménye.

5. Ez értéktöbblet észjogszerűleg a munkást, mint értékteremtő anyagot illetné; annak eltulajdonítása a tőke által kizsákmányolás, mely a pénz-bérrendszerből és a termelési eszközökre formált egyéni tulajdonjogból ered; ez utóbbinak az előbbiekkal együtt esnie kell.

6. Ez történik a tőketulajdonosok kisajátítása és a termelési eszközök — gépek, földbirtok, közlekedési eszközök, csatornák stb. — köztulajdonná, társadalmi tulajdonná való átalakítása útján. E társadalmi tulajdon közösen munkálandó.

* * *

Marx elméletei, elvont előadási alakjuknál fogva, nem lehettek nagy hatással azon osztályokra, melyeknek szánva voltak. A szaktudósok siettek, elismervén, hogy előkelő szellemmel van dolguk, művét minden oldalról vitatni és bírálni, a negyedik rend azonban alig bírt tudomással e szellemi harcokról, és Németországban még mindig Engels *A munkásosztályok*

*) L. Dr. Eugen Jäger: *Der moderne Socialismus*. Berlin. G. van Muyden (1873.) 33. sk. l.

állapota Angliában című könyve volt a munkások evangéliuma. Marx elméleteinek forradalmi természete csak akkor érvényesült, midőn oly lelkes apostola született, ki népszerűsített módon, agitatori ékesszólással tudta azokat a néppel megismertetni és megértetni. — Ez apostol neve Lasalle Ferdinánd.

Lasalle nem új rendszert alkotott; tanaival Marxon (részben Proudhonon és Louis Blancon is) alapszik. Nem is akar ő, ki magáról jogosultan állíthatá, hogy: „minden sort századunk teljes műveltségével fölfegyverkezve ír le,“ egyebet mint a socialismus eszméjét népszerűen előadni és azon eszméket concret alkotásokban valósítani. Művei nem állnak vastag könyvekből. *) Nézeteit polemikus vagy izgató röpiratokba és füzetekbe foglalja, melyek annak idején minden munkás gunyhójában közkézen forogtak, melyek még mai napság is a socialista sajtó fegyvertárát képezik. E helyen tehát elméletei kifejtését mellőzhetjük és figyelmünket inkább izgató és politikai tevékenységére fordítjuk.

Lasalle, ki gazdag szülők fia és az általa oly hevesen megtámadt bourgeois osztályból származott, indította meg a socialistamozgalmat Németországban nagymérvben. A munkásmozgalom megindítására azon időt választá, midőn a viszály a Bismarck-kormány és a porosz képviselőház közt tetőpontját érte. A közvélemény fölött azon időben a „haladás pártja“ uralkodott. E párt fölismerte már a socialismus csiráit a népben, és azok ellen a „laissez aller“ iskola elveivel fegyverkezett föl, elfogadván alapul, hogy az államnak legfőbb feladata vagyon- és személy-biztosságot nyújtani, azon fölül a népnek „szabadságokat“ kell adni. Nem tekintve azt, hogy a „szabadságok“ a szabadság legnagyobb ellenségei, szerencsétlen álláspontnak nevezhető az olyan, mely a társadalmi bajokat egyszerű mellőzéssel véli gyógyíthatni, vagy elbizakodva a sajtó fölötti hatalmában, azokat agyon hallgathatni véli. Ezt a valódi struczmadár-politikát üzte a haladási párt. Schultze-Delitzsch, e párt egyik tekintélyes tagja, ugyanakkor lépett föl „önsegeélyző“ rendszerével és egész Németországban erélyes agitatót indított az ő fogyasztási, nyersanyag-beszerezési- és előlegezési

*) A *System der erworbenen Rechte* ugyan terjedelmes mű, de nem tartozik szorosan véve ide.

egyesületei érdekében. Az ily munkás-önképző- és továbbképző-egyletek a haladási párt részéről, mely bennök a socialismus ellen hatalmas politikai fegyvert ismert föl, meleg pártfogásban részesültek.

Eleinte csakugyan sikerült is sok ily egyesületet életbe léptetni és azoknak nagy számmal szerezni tagokat. A munkásoknak előadták, hogy egyedül tőlök függ, szorgalom, művelődés, takarékoság és józanság által, az új szervezet segítségével, állapotukat javítani; idővel a dolgok természetes lefolyása útján a társadalmi viszály el fog enyészni, a munkások saját erejöknel fogva a magasabb osztályokkal egyenlőkké válnak, a mennyire társadalomban ily egyenlőség egyáltalán elérhető. A kezdet sikere annyira elragadta a pártot, hogy a társadalmi kérdést megoldottnak hirdeté és a párt-sajtó kikiáltotta Schultze-Delitzschet „a socialis ország királyának“. Minden kitünően ment, midőn 1863-ban Lasalle föllépett.

A lipcei munkások egy általános német munkás-congressus megtartását tervezték, melyen az iparszabadságról, szabadköltözhetésről (Freizügigkeit), takaré-, erőfogyottak- és betegek-pénztáirairól tanácskozzanak, és a német munkások általános szervezkedését kezdeményezzék. E czélból, Schultze-Delitzsch és pártja mellőzésével, tanácsért Lasalle és Rodbertushoz fordultak. Már e lépés által lazult a viszony a haladási párt és a munkások között, mely végkép fölbomlott Lasalle ama híres röpirata által, melyben a munkások megkeresésére felelt. *) Ez röviden magában foglalja a negyedik rend evangéliumát és megérdemli annak hadizenési nyilatkozványa czímét. E röpiratát követték május hó 17-én és 19-én Frankfurtban tartott beszédei és ugyanazon hó 22-én az „Allgemeine deutsche Arbeitervereine“ alapítása. Az egyesület céljait alapszabályai 1. §-sa világosan kifejezi. „Az „Allgem. d. Arbeitervereine“ cím alatt az alulirottak a német szövetség területén oly egyletet alapítanak, mely, azon meggyőződésből indulván ki, hogy csak az általános, közvetlen választási jog biztosíthat a német munkásosztályok socialis érdekeinek elegendő képviseltetést, hogy továbbá csak ezen az úton szüntethetők meg békés és törvényes módon a társadalomban

*) *Offenes Antwortschreiben an das Central-Comité etc. etc.* (1863. II. Aufl.) Zürich (Meyer & Zeller).

az osztályellentétek, harczolni fog az általános és egyenlő szavazási jog elfogadtatásáért.“ Az egyeslet erősen központosító rendszerrel szervezetetett, melyben az elnök majdnem uralkodói jogokkal van fölruházva. Az első öt évre Lasalle választott elnöknek. A mily lelkesedéssel ragadta meg Lasalle a munkások ügyét, oly fájdalmasan csalódott azon reményében, hogy oly munkástömeget fog egyesületében összpontosíthatni, mely elég erős lesz, hatalmas demonstratió útján a kormányt engedményekre kényszeríteni. Egyesületének 1864-ben, saját levelei szerint, nem volt több mint 3000 tagja. Ily közöny mellett, azon tetemes áldozatok daczára, melyeket maga hozott, még egy közlöny létesítése is kivihetetlen volt. 1864 tavaszán ír egy megbizottjának: „Pénzt már sehogysem teremthetek. . . . Határán vagyok azon pénzáldozatoknak, melyeket hozni képes vagyok. . . . Hogy szeptember haváig mily pénzáldozatokat hoztam, ön legjobban tudja; azok egész tőkéknek nevezhetők!“ s így tovább. De anyagi tőkéje mellett szellemi tőkéje is szerfölött igénybe volt véve. Munkával elhalmozottságához járult még a balsikerét követő búskomorság is, e betegsége a vérmes természetű embereknek, kiknél a lelkesedést nyomban követi a visszahatás. De azért Lasalle nem adta föl eszméit vagy ügyét. „Mindamellet nem fogom elejteni a zászlót, a míg csak a reménynek leghomályosabb sugara fénylik a politikai láthatáron,“ ír azon időkben egy levelében. Mit lett volna képes keresztül vinni azon lánglelkű agitátor, ha a sors életének nem vet oly gyors véget? Lett volna-e belőle a negyedik rend forradalmának Mirabeauja vagy talán Dantonja? Egy nő és egy golyó képezték végzetét! Egy kalandos szerelem párbajba bonyolítja, melyben 1864. aug. 31-én elesett. Halála az egyesület ügyeit is majdnem halálosan sértette. Eleinte Becker Bernhard követte őt az elnöki székben, de csak dr. Schweitzer, a *Socialdemokrat* szerkesztőjének föllépése után nyert az egyeslet némi lendületet.

Ha visszatekintünk Lasalle rövid, de eredményes életére és működésére, nem maradhatunk sokáig bizonytalanságban balsikerének okai fölött. Lasalle félreismerte a német munkásosztály hangulatát, a német nép természetét, azon kívül pedig túlbecsülte eszméinek pártalakító erejét. Bár programjának egyik része, a „suffrage universel,“ rövid idővel halála után maga Bismarck által valósult és, a mint a legutóbbi

választások mutatják, a negyedik rend szavazatait 300,000-ről 900,000-re emelte, mégis az eredmény törpe Lasalle várakozásaihoz képest. Ő remélte, hogy az általános szavazási jog a proletárság kezére fogja játszani az államhatalmat és avval az eszközöket a socialista állam és társadalom szervezésére. E szervezésre kész terve volt, t. i. az államsegélyre alapított termelési társulatok. A terv nem nevezhető újnak, mivel Blanc Louis már 1841-ben *L'Organisation du travail* című művében ugyanazon eszmét pendíté meg*) és kifejtette, hogyan lehetne az állameszmét és államhatalmat a tulajdon nélküliek javára a tulajdonosok ellen fölhasználni. Lasalle e tervét az *Arbeiterlesebuch* és *Der oekonomische Julian oder Kapital und Arbeit* című műveiben kifejti, és mondja: „A szabad egyéni társulás elve nem bírná-e a munkásosztály állapotát javítani? De igenis bírná — de csak a gyárszerű nagyban termelésre alkalmazása és kiterjesztése által. A munkásosztályt saját vállalkozójává tenni — ez azon szer, a mely által lehetne — és a mely által egyedül lehetne — a munkabért szabályozó kegyetlen törvényt hatályon kívül helyezni. Ha a munkásosztály maga viszi a vállalkozó szerepét, elesik a válaszfal munkabér és vállalkozói haszon (a Marx-féle érték-többség) közt, egyúttal eltűnik a munkabér maga is és helyébe lép a munkajövedelem (Arbeitsersatz).**) Mivel azonban a munkások gyöngék a termelési eszközök elfoglalására, az állam köteles őket e törekvéseikben támogatni és rajtuk segíteni. Az állam föladata a munkásoknak „önszervezésre“ (Selbstorganisation) és „öntársulásra“ (Selbstassociation) a szükséges eszközöket szolgáltatni, hogy e művelet békés és törvényes formában történhessék. Az önszegély elve azért el nem vetendő csakhogy elégtelen. „Épen az képezi az állam föladatát és rendeltetését, hogy könnyítse és közvetítse az emberiség nagy lépéseit művelődése fejlődésében.“ Az állam segíthet, de jogsult is a munkások segélykövetelése. Lasalle kérdi: mi az állam? A hivatalos statisztika szerint 1850-ben a népesség:

*) Az 1848-ki francia forradalom kísérletet tett egy oly terv kivitelével, a „nemzeti műhelyekkel“. De épen azon munkások, kik a köztársaság által socialista alapon szerveztettek, voltak később a deczemberi államcsínynak, a köztársaság felforgatóinak buzgó eszközei.

**) Mint Marxnál is a munkást illeti az egész munkaeredmény.

$\frac{1}{2}\%$	jövedelme	túlhaladta az	1000 tallért
$3\frac{1}{4}\%$	„	„	ment 400—1000 tallérra
$7\frac{1}{4}\%$	„	„	200—400 „
$16\frac{3}{4}\%$	„	„	100—200 „
$72\frac{1}{4}\%$	„	„	100 talléron alul. *)

E számok szerint a népesség $96\frac{1}{4}\%$ nyomorúlt vagy legalább nagyon szűkölködő helyzetben van. Lasalle ezek után azt mondja a munkásoknak: „Önöké, a szűkölködőké az állam, nem a mienk, a magasabb osztályoké, mivel önökből áll! Azt kérdezém, mi az állam? és önök most néhány számtól, kézzel-foghatóbban, mint vastag könyvektől, nyerhetik a választ: Az önök, a szegényebb osztályok nagy társulása — az az állam!” Kétségtelen tehát, hogy az állam köteles a munkások törekvéseit támogatni. A „productiv-associáció” azért „még nem a socialis kérdés megoldása, mely generációkat fog igénybe venni; az csupán a szerves mustármag, mely önmagától fejlődik és föltartóztathatatlan továbbfejlődésre készítet” (Oekon. Julian I. 212.). A társadalmi kérdés megoldásának végphásisa szerinte is — mint minden socialista szerint — a tulajdon és örökösödési jog újabb elintézése. Proudhonnal hasonló kifejezéssel élven, *Eigenthum ist Fremdthum* (Oekon. Julian I. 209.) tételben foglalja nézetét, a mi nem más, mint a „tulajdon-eltulajdonítás vagy lopás.” Sajátságosan értelmezi Lasalle e tételét. „Azon socialismus, melyet én ajánlok, nem akarja a tulajdont megszüntetni, az ellenkezőleg az egyéni tulajdont, a munkára alapított tulajdont, újjá akarja teremteni.” Lasalle a tőkét csak termelői önállóságától (Marxnál a tőke accumulativ hatalma) a munkával szemben, akarja megfosztani. Mivel a termelési anyagok és eszközök nem lehetnek többé magántulajdon tárgyai, mivel azonban kívánatos, hogy a tőke kisajátítása békés úton történjék, szükséges hogy a munkásosztály következetesen tovább ható institutiók által a termelési anyagok és eszközök birtokába jusson, mert ezek nélkül minden termelés lehetetlen.

Íme azon pont, hol összefügg a „productiv-associációk” eszméje a socialismus elkerülhetetlen végcéljával — a birtok-

*) Franklonban, 1860-ban, volt 346,000 falusi lak ablak nélkül, 1.817,328 falusi lak egy ablakkal és ajtóval. Ezekben 10 millió lélek lakott; tehát az összes lakosság $\frac{1}{3}$ része a legnagyobb emberi nyomorban él. (Lasalle: *Arbeiterlesebuch* 26. 1.)

közösséggel. Bárhogy is kísértik meg mérsékelt socialisták elveikkel a tulajdonjogot kibékíteni, képtelenségre jutnak. Vagy el kell fogadni a socialismust annak minden következményeivel együtt, s el kell ismerni, hogy a tulajdonjog erkölcstelen és anarchikus, hogy mindazok, kik a társadalmi nivelátor fölött állnak bitorlók és vampírek, — vagy el kell vetni a socialismust egészben, csupán azon tanúságot merítvén belőle, hogy a társadalom föladata a gyöngét az erős ellen védelmezni és intézményeiben, positiv törvényeiben számolni azon tényezőkkel, melyek óriási módon befolyásolják a jelenkor termelési viszonyait, t. i. azon növekedő hatalmát az embernek a természeti erők fölött, mely természeti erők a tulajdonjog védelme alatt a tőke által kizsákmányolhatók, míg a tőkenélküliek ez előnyöktől elesnek.

A socialismus történetéből tudjuk, hogy a mikor nagy rendszer-alkotók születtek, azok mindig találtak genialis agitátorokra, kik azon tanok alkalmazását az államéletben sürgették. Így Saint-Simont követte Bazard és Enfantin, Fouriert Considérant, Marxot Lasalle. Gyakorlati kísérleteik mindannyiszor megghiúsultak, néha — mint Enfantin és Louis Blanc eseteiben — csúfosan, teljes kudarczczal végződtek. Nem bizonyúl-e be e példákból azon igazság, hogy a társadalom alapja, mely ezredévek művelődésének gyümölcse, a tulajdon- és örökösödési jog, csakugyan az ember társulási ösztönének természetéből folyó — tehát nem történetes fejlődési fok — alakzata? Nem bizonyúl-e be, hogy mindazok, kik e természetes alapjait a társadalomnak megtámadják, magát a társadalmat veszélyeztetik, mely ez elvek összeforrasztó hatása nélkül szétmállnék? Szerintünk igen is bebizonyúl. De azért korántsem következik ebből, hogy a társadalomnak kötelessége ne volna a negyedik rend állapotai javítását legfőbb feladatai közé sorozni. Hathat az állam arra az alsóbb osztályok műveltségi fokának emelése által és igazságos adórendszer útján. A művelt munkásnak meg lesz adható a szavazási jog, egy igazságos adórendszer pedig, míg egyrészt a pusztán létfenntartásra szükségelt jövedelmet adómentessé teszi — mint legújabb időben Poroszországban — a fogyasztási adókat helyesb és méltányosabb alapokra fekteti, másrészt pedig a tőkét fokozatosan emelkedő kulcs szerint terhelvén, annak túlkapási hajlamát és képességét megnyir-

bálja, következményében az állam jövedelmeit szaporítani fogja és azt azon helyzetbe hozza, hogy a szegény osztályok művelődési ügye tisztán állami és társadalmi ügyggyé válhassék.

A társadalmi kérdésnek tehát kiválóan az általános, kényszerült ingyenoktatásban, a gyermek 14 éves koráig, kell megoldást nyernie, mely oktatás folytatásául a tovább képző és szintén ingyen nyújtandó szakoktatás szolgálna. A nevelés-ügy oly társadalmi kötelesség, melyért az polgáraitól külön díjazást nem követelhet. Azoktól, kik a társadalmi bajokat az emberi nem túlszaporodásában keresik és e bajt erkölestelen tanácsok terjesztése által akarják orvosolni, *) azoktól undorral fordulunk el és társadalmunk csak oly veszélyes kinövésének tekintjük, mint a socialistákat. A könnyelmű házasságkötés mindenesetre társadalmi baj, de annak gyümölcsét elfojtani, rút kijátszása a természet törvényeinek. Az emberi nem túlszaporodása különben is egyszerűen lehetetlen, mivel mint már Sismondi írja : „A föld ismét elnyeli azon gyermekeket, melyeket nem bír táplálni,“ vagy érthetőbben Shadwell, Mill és Cairnes e jeles tanítványa szerint : „Az emberi nem szaporodása lépést tart a tápanyagok szaporodásával; sohasem teremhet több ember, mint a mennyit a föld táplálhat és neme szaporodása vagy csökkenése se nem fokozza, se nem csökkenti az éhenhalás veszélyét.**)

III.

„Ti proletárok az egész világból, egyesüljetek!“ ezek végszavai azon fölszólításnak, melyet Marx 1864-ben, az „Internationale“ alapítása alkalmával a „munka embereihez“ intézett. Ez a tétel, mely már a communisták 1847-ki manifestumának végszavait képezte, bizonyynyal itt nem ismételtetett véletlenül. Ez a tétel az „Internationale“ jelszava. A munkás-egyesületek elszigetelt szerepléséről már előbb szólottunk, és láttuk, hogy azok főcélja volt a munkabérek

*) P. o. Owerbeck : *Die Lösung der socialen Frage.*

**) J. L. Shadwell : *A system of political Economy* 81. l.

szabályozása tömeges alku útján. A tőketulajdonosok mint egyik leghatalmasb ellenszert a munkaszünetelők ellen, használták a munkás behozatalt. Míg az egyesületnek, tagjai fölött, szervezete folytán nagy hatalma volt, — p. o. Angliában a „knobstick“*) társai által üldözött, sőt gyakran meggyilkoltatott, — természetesen más ország-részekből vagy a külföldről behozott munkás veszélyes versenyző volt, oly versenyző, mely a helyi munkás-egyesület hatalmi körén kívül állt. Habár ily esetek a munkás-történetben ritkák voltak és kellett is lenniök, azon, a kifejlődött közlekedési eszközök által némileg ugyan megingatott gazdasági alapelv szerint: hogy emberi munka a legnehezebb szállítható árú; annál gyakrabban használtatott az mint megfélemlítő fenyegetés, mely legtöbb esetben meg is tette a hatást. Könnyen fölfogható, hogy a munkások, érdekközösségek érzetében, azon gondolatra jöttek, hogy nemzetközi alapra fektessék az osztályérdek megvédését. A socialismus tanai terjedése, azok rendszeres fejlesztése oly férfiak által, mint Blanc, Marx és Lasalle, azonban a dolognak más fordulatot adott és a mai Internationalén keletkezésének ez alapoka alig ismerhető fel, annyira eltért a kézzel fogható érdekekért való harcztól az el nem érhető utópiák vadászatában.

Az Internationale eszméje a francziáké. A francia szellem sajátsága az, hogy általánosít és szereti a nagyszabású, synthetikus rendszereket. Ha egy eszme magasztosságról és üdvhozóságról meggyőződött, azt nem óhajtja önzően nemzetileg fölhasználni, nagy, emberszerető szíve dobog az egész emberiségért és azért a szabadságot és annak intézményeit kiterjesztené az egész világra.

Az angol szellem ellenben gyakorlati irányában nem tűz ki magának elérhetetlen vagy általánosított czélokat. Harczol keményen, de csak saját érdekeiért, minden lépést előre meggondol, ha azt megtette, megpihen és visszapillant. Előbb vívmányának minden előnyét kiaknázza, azután indul tovább. Társadalmi harczuk többnyire az anyagi érdekek körül forogtak, azok eszményesítését erősebb képzelődő tehetséggel bíró szomszédaira bízván. Ez ellentét mutat-

*) Oly munkás, ki a szünetelés idején az egyesület határozata ellen munkáját folytatja.

kozik a munkáskérdés terén is. Míg az angolok munkásegyesületeikben bizonyos, előre körülírt és meghatározott, tisztán angol czélokat tűztek ki maguknak, a francziák ezt az irányt megrótták és elhatározzák magokat az egész jelenkori tökerendszer ellen föllépni és szem előtt tartani „az egész munkáosztály fölszabadítása nagy czélját.” Az Internationale francia eszme és, habár alapításához angolok is járultak, később, midőn a rajongók a józan ész ösvényéről messze eltértek, csakhamar odahagyták.

Az Internationale alapítását az 1862-ki, első londoni világtárlat alkalmával kezdeményezték francia munkások, kiket kormányuk azon nemzetközi verseny eredményének tanulmányozására kiküldött. Az első bizottság Odger, Facey, Cremer, Eglinton és Goddard munkásokból állott. Azok fölszólítást intéztek Frankhon munkásaihoz, melyben, meglehetősen gyarló alakban, kifejtették az egyesülés szükségességét. „Királyok és császárok tartanak ünnepélyes összejöveleteket, fényüzések a könnyelműeket és gazdagokat megörvendeztet-heti, de csak nehezíti azon terhet, mely alatt a becsületes, szorgalmas szegény izzad. . . . Hangoztassuk fölhívásunkat a népek testvéresülésére és képezzen az egy korlátot a hatalmasok visszaélései ellen. . . . Tartsunk congressusokat, hogy oly törvények hozassanak, melyek a tömeg jogait a csekély számú kiváltságosok ellen érvényesítendik. . . . Azt tapasztaljuk, hogy bármikor törekszünk a munkanap rövidítése által társadalmi állásunk javítására vagy munkánk értéke emelésére, munkaadóink avval fenyegetőznek, hogy francziákat, németeket, belgákat vagy másokat fognak hozni, kik munkánkat olcsóbban fogják teljesíteni; ez tényleg meg is történt, mivel a dolgozó népek közt rendszeres összeköttetés nincsen. . . .” E fölhívás, mely még a francia nép előtt mindig igen rokonszenves lengyel kérdés fölötti kesergő declamatiókkal volt földíszítve, Párisba küldetett és onnan az egész ország munkásai közt terjesztetett. A mozgalom vezetői, meggyőződést szerezvén, hogy agitatójuk termékeny talajra talált, 1864. szept. hó 28-ára az egész világ munkásait meghívták egy, Londonban, St.-Martins-Hallban tartandó congressusra.

A congressus a megállapított napon Beesley elnöklete alatt meg is tartatott a socialdemocratia több nevezetessége jelenlétében, a kik közt ott volt Marx is. Miután a francia mun-

kások egy Marx által szerkesztett fölíratot előterjesztettek, elhatároztatott egy ideiglenes központi bizottság alakítása, mely különféle országok munkásaiból álljon, Londonban székeljen és egy nemzetközi egyesület kormányzatának szabályait kidolgozza. E munkát a bizottság Marxra bízta, ki az Internationale alapítása óta annak lelke és feje. Az általa kidolgozott program és alapszabálytervezet, melyet főbb vonásaiban közlünk, az első alakító congressusnak, mely Belgiumban lett volna 1865-ben megtartandó, de csak egy évvel később tartatott meg, terjesztett elő és általa elfogadtatott. Azon szervezet az egyletnek még jelenleg is alapját képezi, s (kivonatilag) a következő: „Tekintve, hogy a munkásosztályok fölszabadítása maga a munkásosztály által kivándó; hogy a munka fölszabadítása sem helyi, sem nemzeti, hanem egy oly társadalmi föladat, mely mindazon országokat magában foglalja, melyekben modern társadalom létezik, mely föladat megoldására a legelőbbre haladott országok elméleti és gyakorlati segélye szükséges . . . ezen okoknál fogva az alúlirott bizottsági tagok megtették az egy nemzetközi munkásegyesület alapítására kívánatos lépéseket. Kijelentik, miszerint e nemzetközi szövetség úgy mint a vele összefüggő társaságok és egyének, úgy egymás közt, mint az emberekkel szemben vallás-, nemzetiség- és bőrszín-különbség nélkül, cselekvéseik alapjául igazságot, jogosságot és erkölcsiséget fogadnak el. Semmi jog kötelesség nélkül, semmi kötelesség jog nélkül. E szellemben dolgoztattak ki a következő ideiglenes alapszabályok:

„Ez egyesület alapított, hogy központot képezzen a munkásegyesületek közti érintkezés és közös működés számára; mind ezek egy és ugyanazon czél után törekszenek, t. i. a munkásosztályok védelmezése, elősegítése és tökéletes fölszabadítása után. A társaság a „Nemzetközi munkásegyesület“ czímet fogja viselni. 1865-ben Belgiumban egy általános munkás-congressus tartassék, melyen mindazon munkásegyletek képviseltessenek, melyek azon időig a szövetséghez csatlakoztak. A congressus Európa előtt a munkásosztályok közös törekvéseit fogja hirdetni, a végleges alapszabályok fölött fog határozni és egy központi tanácsot kinevezni. Az általános congressus évenként egyszer fog összegyűlni; e congressus a központi tanács működéséről a lefolyt évben

nyilvános jelentést fog nyerni. A központi tanács, mely évenként a congressus által neveztetik ki, föl van jogosítva tagjai számát saját hatalmából szaporítani. Sürgős esetekben a congressus az év lejárta előtt is összehívható. A központi tanács egy nemzetközi ügynökséget képez a kooperáló egyesületek közt, úgy hogy a munkások egyik országban mindig osztályaik mozgalmáról más országokban tudósíttatnak, hogy továbbá a socialis állapotok megvizsgálása Európa külön országaiban egyidejűleg és közös vezetés alatt eszközölhető legyen, hogy általános érdekű kérdések, melyek egyes egyletekben fölvetettek, mindenütt megvitathassanak, és végre, hogy ha közvetlen praktikus lépések szükségessége mutatkozik, — mint p. o. nemzetközi viszályok alkalmával — az egyesült társaságok tevékenysége egyidejű és egyöntetű lehessen. A nemzetközi munkásegyletnek minden tagja, ha egyik országból a másikba utazik, az egyesült munkások testvéri támogatásában fog részesülni. A fenálló munkásegyletek e föloldhatatlan testvéri, összműködésű szövetségbe belépven, eddigi szervezeteiket változatlanul megtartják.“

A tervezett congressus 1865-ben nem volt megtartható, a mit Varlin — az Internationale és párisi commune hirhedt tagja — az időközben módosított belgiumi törvényekkel indokol. Azonban valószínűbb az, hogy az első congressust nem akarták a vezérférfiak megtartani, míg nem rendelkezett pártjok oly tekintélyes számmal, mely elégségesnek látszott föllépéseket nagyszabásúnak föltüntetni. Végre 1866-ban Genfben megtartatott az első congressus.

Mielőtt a congressusok történetéhez áttérnénk, melyet czélszerűbb lesz összefüggésben tárgyalni, néhány szót akarunk szólni az Internationale szervezetéről. *)

Busch, idézett művében, jól jegyzi meg, hogy úgy mint számos más egyesületeknél, az Internationalénál is lényeges

*) Az Internationale történetére és eszmeifejlődésére vonatkozó adataink a következő művekből vannak merítve: Oscar Testus: *L'association internationale des travailleurs*. Paris. E. Lachaud (1871.), E. Villard: *Histoire de l'Internationale*. Paris. Garnier frères (1872.), Wilh. Eichhoff: *Die internationale Arbeiter-Association*. Berlin (1868.), M. (oritz) B. (usch): *Zur Geschichte der Internationale*, Leipzig. Wilh. Gremvir (1872.), Dr. Eug. Jäger: *Der moderne Socialismus*, Berlin. G. van Muyden (1873.).

az eltérés elmélet és gyakorlat közt — azon alapelvek közt, melyek alapszabályokban kifejeztetnek és azok miként alkalmazása közt. Az elmélet körülbelől azt állítja, hogy nagyobb vagy kisebb számú egyleti tagok összeállnak, mivel ugyanazon vidéken egy és ugyanazon czéhhez (Gewerk) tartoznak és alakul egy „sectió“. Ugyanazon vidék több sectiói képeznek egy „foederatiót“. Az összes alakult federációk képezik a szövetséget, mely a főtanács vagy központi tanács által kormányoztatik, míg az utóbbit az évenkénti congressusok „alkotmányosan“ ellenőrzik. Minden sectió tagjai egymás közül delegátusokat választanak, melyek részben a congressuson, részben a foederatióban képviselik őket. A congressus választja részéről a központi tanács tagjait. E szabványok szerint a szövetség kormánya mindig közvetett választások eredménye. Tényleg azonban, mint Villetard meggyőzően kifejti, a dolgok ellenkező sorrendben történtek. A szövetség alapítói mindjárt eleinte megalakították a főtanácsot, melynek fölhatalmazványai a már eddig megtartott négy congressuson — egy kis választási komédia eljátszása mellett — egyszerűen csak megerősítettek. Ez eljárás hasonló több 1870-ben a 4-ik szept. után alakult nemzetőri századok szervezkedéséhez. Néhány buzgó forradalmár olykor egyesült; azok egymásközt elosztogatták az epauletteket az ezredestől le az alhadnagyig, az illető városrészekben azután néhány száz jóhiszemű polgárt összetoborzottak vagy besoroztak akár mily úton, módon. Mindannyian azon hiszemben voltak, hogy a választás még az ő beiratkozások előtt történt, de bíztak, hogy oly tisztjeik vannak, kik társaik szabad választásának köszönik rangjokat. Ily visszaélések több ízben napfényre kerültek, és néha azon egyének egyszerű eltávolításával végződtek, néha komolyabb véget is értek; így p. o. Sappia, október első napjaiban, százada által elfogatott, mivel azt a városháza ellen akarta vezetni.

Az „Internationale“ szervezetében a sectió képezi a „sejtet“, melyből minden tovább fejlődik. E sectiók többnyire czéhszerű*) társaságokból — mint a *trade's unionok* Angliában, *corps de métier* Frankhonban és *Gewerkschaften* Német-

*) A „czéh“ szót mindig csak e socialistikus értelmében használom.

országban — alakulnak és a socialismus nekik fontos szerepet osztott ki. Míg a czéhszerű egyesületek leginkább kölcsönös segélyezési célokból, (legfőbb mint *sociétés de résistance* közös „strikeolás“ végett) alakultak, már a sectióban egyesített czéhek számra, szervezkedésre nézve egész más színben tűntek föl. Az egyesült czéhek fognák a jövő „commune“ alapját képezni, melyre a további foederatív alakzatok épülnének. A kormány helyébe lépne az egyesült czéhek uralma; földek és egyéb termelési eszközök, mint gépek stb. a társadalom tulajdonává válnak, a társadalom pedig úgy szerveztetik, hogy minden embernek czéhhez kell tartoznia, mivel mindannyian szellemi és testi munkára egyesülni kényszerülnek. A jelenkori társadalom megsemmisítése idejében tehát, a mint látjuk, a sectiónak szép szerep, és nem kicsinyelhető hatáskör jutott. A sectióra vonatkozólag még csak azt akarjuk fölemlíteni, hogy mindenféle félreértések elkerülése végett, más címet (mint p. o. „mutuallisták“ [Tolain találmánya] vagy „communisták“) nem szabad fölvenni. Egyedül „Internationale“ az az orthodox kifejezés!

A sectiók társulása a „foederatió“. A foederatióban minden sectió egy delegátus által képviselteti magát. A foederatió a közvetítő a sectió és a központi vagy főtanács közt. „Azon tanács“ — úgymond Oscar Testut idézett munkájában — „a czéhek különféle érdekei védelmével van megbízva; például bérkérdésekben. Továbbá társadalmi és nemzetgazdasági kérdések tanulmányozása, és a munkások egyesítése a töke által való kizsákmányolás ellen, tartozik hatáskörébe. Tartozik a munkásosztályban toborzani, a munkásoknak az „Internationale“ céljait és alapelveit magyarázni, velők a szervezetet megismertetni és alakulásukat rendszeres egyletekben elősegíteni.

Havonkint tartozik a foederatió a főtanácsnak jelentést tenni saját állapotáról, s a hatásköréhez tartozó sectiók pénzügyi helyzetéről és azok általános administratiójáról.

A foederatió határoz a beérkezett kölcsönkérvények fölött, a strikeok időszerűsége fölött, a congressusi képviselők elküldése fölött, csatlakozni vágyó egyletek fölvétele vagy visszautasítása fölött, stb. Meg van bízva a főalapszabályok pontjai, úgy mint a congressus határozatainak végrehajtásával. A főtanács tudósítványai mind hozzá intéztetnek, mely

tudósítványok a delegátusok által a sectióba szivárognak, úgy mint viszont a sectió kérvényei és egyéb közleményei csak az ő kezén juthatnak a főtanácshoz. Minden foederatió önálló alapszabályokkal bírhat, a mennyiben nem foglaltatnak azokban oly pontok, melyek a főalapszabályokkal ellentmondásba vannak.

A czéhek, sectiók és foederatiók fölött épül az általános congressus kupolája. Általa, magában foglalván valamennyi a nemzetközi program alapján létesült egyleteket, nyeri az „Internationale” jellemző, nemzetiség nélküli, sőt nemzetiségi eszme ellenes jellegét. Benne összpontosul a teljhatalom, melynek végrehajtója a főtanács, mely utóbbi a congressusnak föltétlenül felelős.

„A főtanács” — Testut szerint — „tartozik minden congressuson egész évi működéséről jelentést tenni. Ő összeköttetésben van a foederatiókkal, az általuk hozzá intézett kérdésekre felel és ha azokat általános érdekűeknek találja, a congressus napirendére kitézi. Hatáskörébe tartozik a congressusok szervezése, mi végett a tárgysorozatot előre közzéteszi és gondoskodik, hogy a foederatiók levelező titkárai által értesíttessenek. Tartozik köztudomásra hozni a munkáosztályok állapotát minden országban, az együttes működésre (cooperation) alapított társulatok viszonyait, a bérek nagyságát, a strikeokat és azok eredményét, az egyesület létszáma szaporodását vagy csökkenését stb.

Ha egy oly nagy fontosságú esemény adja elő magát, mely a szövetség létét fenyegeti vagy annak jellegét változtatja, ha a szövetség megtámadtatik, vagy ha egy nagy csapás mérendő általa, a főtanács manifestumot bocsát ki, mely több ezer példányban különféle nyelveken nyomattatik és melynek terjesztéséről a munkásvilág központjain gondoskodni tartozik. Az ily manifestumok zárszavai a következők: „A nemzetközi munkásegyesület főtanácsa nevében; következnek valamennyi titkárok aláírásai.” Minden nemzet a főtanácsnál titkárral bír; azok által vezettetik minden ország levelezése. A főtanács az „Internationale”-ban a végrehajtó hatalom szerepét viszi és annak következtében folytonosan működésben van. A congressus megtartásáról kellő időben intézkedik, azonban annak napját, melyet a congressus maga mindig egy évvel előre megállapít, csak az éven belül változtathatja, úgy

hogy az egyik congressustól a másikig hosszabb időköz mint egy esztendő nem lehet (természetesen csak elméletben, mert tényleg már lefolyt több év congressus nélkül). A főtanács ezek szerint úgyszólván egy nemzetközi ügynökség, melynek segítsége által a munkások egyesülése folyton megőrizheti nemzetközi jellegét; így eszközölhető, hogy a socialisták actiója mindenütt közös és egyöntetű legyen, minden országban egy és ugyanazon céljuk lévén „a munkásosztályok felszabadítása politikai eszközök segítségével.”

Tényleg London a főtanács székhelye, azonban nincs azon városhoz kötve, hanem tetszés szerint változtathatja „residentiáját,” t. i. mehet oda, a hol megtűrik.

A mint ezekből látjuk, az „Internationale” szervezete foederalistikus, és alig volna tökéletesebb központosítás fölfelé s teljesebb decentralisatio lefelé képzelhető, bármily foederalista államéletben, mint a milyen e szövetségben keresztül vitetnék, ha egész szabadon ültethetné át rendszerét a gyakorlatba. Hogy mily nagy erő kifejtés lehetséges ily szervezet mellett, és mily fölforgató hatalommá nőhetné ki magát, ha fejlődése háborítatlanul történék, szembeötlő. „Minden része” — szól dr. Jäger — „a nagy nemzeti foederatiótól le a sectióig és czéhig, önállóan igazgatja ügyeit; az összesség csak a közös cselekvés általános alapelveit állapítja meg, melyek keretében az egyesek tetszésök szerint mozoghatnak és szervezkedhetnek, a mint azt épen hely és idő kívánja. A hol a kisebb egyesülés ereje elégtelen a szövetség magasabb fokai, végre pedig az egész szövetség lép a harcra. A legerősebb hatalom tartóssága a helyi erők szabad kifejtésében gyökerez, és bizonyynyal — korunk általános socialistikus hajlamai mellett — e széles alapra fektetett szervezet legjobban segítette elő a szövetség gyors terjedését és szaporodását.” Az „Internationale” rendszere gyökerez tehát, a mint látjuk, a közép-korihoz hasonló szoros czéhszervezetben, a melyből federalista alakzatai kifejlődnek, hogy végre a végrehajtó hatalomban összpontosuljanak. A socialismus irodalmában Thünen: *Der isolirte Staat* és Marlo (Winkelblech): *System der Weltoekonomie*, némileg Schäffle tanár is, képviselik a foederalismust, mint államformát, mely tagadhatatlanul ily alakban az „Internationale”-nak közeli szellemi rokona.

Az „Internationale” eszmefejlődése története leginkább

congressusai történetéből ismerhető föl, melyre most már áttérhetünk.

Az első általános congressus, az alapító, Genfben tartott 1866. szeptember hó 3-ától 8-áig. Jung órás elnöksége alatt 60 képviselő jelent meg 25 sectió és 11 cooperatív társulat nevében. A congressus elfogadá a már említett alapszabályokat és szervezési módozatokat, és tárgyalta a következő, a sectiókkal előre tudatott, napirendet: 1. A munkásegyletek, azok múltja, jelenje és jövője, ünnepnapok és strikeok; 2. elemi és szakoktatás; 3. női és gyermek-munka a gyárakban, erkölcsi és egészségügyi szempontból; 4. a munkanap rövidítése, annak célja, hordereje, erkölcsi következményei; a munka-kötelezettség általánosítása; 5. a czéh, annak elméleti és gyakorlati oldala, a cooperatio, annak eltérésében a tulajdonképeni társulástól; 6. a viszony töke és munka közt, a külföld mint versenytárs, kereskedelmi szerződések; 7. egyenes és közvetett megadóztatás; 8. nemzetközi intézmények: kölcsönös hitel, papirpénz, mértékek, pénzek, nyelvek; 9. Oroszország befolyásának megsemmisítése Európában azon elv alkalmazása által, miszerint a népek jogosultak önmagokról rendelkezni; Lengyelország helyreállítása socialdemokrata alapon; 10. az álló hadseregek viszonyukban a termeléshez, 11. vallási alapeszmék, befolyásuk a társadalmi, politikai és szellemi mozgalmakra; 12. egy társaság alapítása kölcsönös segélyezésre, s erkölcsi és anyagi támaszúl a czéh árvái részére.“ Minden a mi a társadalmat és egyént érdekli, e programban foglaltatik. Vajon mily emberekből kellene egy congressusnak állani, mely illetékes akarna lenni mind e kérdések megoldására? De azon hatvan munkás, megengedjük, hogy volt köztük egy Marx és egy Blanqui is, összegyűlt és elég merész volt e kérdéseket megvitatni és azokra határozatot is hozni. Nem követhetjük azokat részleteikben, de két mozzanatot akarunk kiemelni, a congressus nevelésügyi határozatait és egy a programban nem foglalt fontos kérdést, mely elvi jelentőségű: a tulajdonjog kérdését.

A nevelésről a következő, Marx eszméi által erősen befolyásolt határozatokat hozta. Kimondatott: Ne legyen se atya, se munkaadó jogosítva gyermekmunkát másképp használni, mint összekötve neveléssel. Nevelés alatt három dolog értendő: 1. Az ész fejlesztése; 2. a test fejlesztése, a mint az

iskolákban tornázás vagy katonai gyakorlatok által szokott történni; 3. műtani nevelés (technologische Erziehung), mely a különböző termelési processzusok általános alapelveit magyarázza, és egyúttal a gyermeket és ifjúságot a különféle iparágak főműszereivel és azok használatával megismerteti. (A francziák ez egész nevelési rendszert az „enseignement intégral“ kifejezésbe foglalják össze.) Egy fokozatosan előrehaladó tanfolyami rendszer képezze az osztályozás alapját, melyben a fiatal munkások testileg, szellemileg és műtanilag képeztetnek és neveltetnek; a műtani iskolák költségei részben az ott készülő munkák által fedeztessenek; ha a munkásban egyesülni fog a képesség fizetett, termelő munkára s a szellemi műveltség, testi erő és műtani ismeret — akkor annak magasan kell fölemelkedni az arisztokratia és bourgeoisie színvonala fölött; az ifjúság műtani nevelése legyen elméleti és gyakorlati, nehogy a tervezett iskolákból munkafelügyelők (egy oly osztály, melyet a socialisták még jobban gyűlölnék, mint a töketelajonost, mert közelebb áll hozzájuk és a munkásosztályból származik) jöjjenek ki, munkások helyett.

E rendszerről, mely szintűgy lényegére mint szervezetre kitünő, alig kell megjegyeznünk, hogy véleményünk szerint épen nem nevezhető kivihetetlennek és hivatva van a társadalmi kérdések megoldása történetében fontos tényezőül szerepelni. Az általános és szakműveltség egy bizonyos foka ily úton csakugyan köztulajdonná válhatnék, és kötelessége a társadalomnak legalább ez irányban mindent megtenni, a mi töle telik. A valóban művelt munkás nem fog utopiák vagy csalfa ígéretek által fölizgatható és elcsábítható lenni, legalább bizonyynyal nem oly könnyen mint az olyan, ki a pálinka uralma alatt áll; hogy továbbá a műveltség takarékosagra vezet, meggondolt házasságkötést és gyermekszaporítást idéz elő — tagadhatatlan igazság. Azért véljük a nevelésben fölismerni azon emeltyűt, mely egészen természetes módon, a többi osztályok legkisebb megrövidítése nélkül, emelné föl a munkást a többi polgári osztályok színvonalára, és megengedné forró vágya kielégítését, az általános szavazati jog megadását és avval együtt az ő polgárosulását.

Ez eltérésért az olvasó bocsánatát kérvén, visszatérünk tulajdonképeni tárgyunkra. Említők, hogy a tulajdonjog kérdése az első congressus tárgysorozatán nem lelhető, pedig

a mint előadásunkban több ízben volt alkalmunk megjegyezni, a socialismus lényege a tulajdonjogi kérdés. Mindenesetre föltűnő e körülmény és talán csak azon óvatosságnak tulajdonítható, melylyel az új szövetség vezérei tartozni gondoltak neophyteinek, kiket még nem eléggé véltek megerősödvé az új tan dogmaiban. Azonban gazdag kárpótlást szerzett magának ez irányban, már a második, lausannei congressuson, mely 1867. szeptember hó 2-án Dupont elnöksége alatt gyűlt össze és szept. 8-áig tartott. E congressuson a képviselők száma 71 volt. Azon hangulathoz képest, mely e gyűlésben uralkodott, a genfi mérsékeltnek nevezhető, ámbár csak a harmadik, brüsseli congressuson tört ki azon nyílt harc, mely a modern társadalmat egész terjedelmében akarja megsemmisíteni.

A lausannei congressuson a Schultze-Delitzschféle munkásegyletek ellen irányoztatott a főcsapás, továbbá kimondatott: „Az államot (nem a modern államot, hanem a socialista államot kell ezalatt értenünk) kell a szállító-, forgalmi és közlekedési vállalatok tulajdonosává tenni, hogy a nagy társulatok monopoliuma megsemmisüljön, mely társulatok a munkásosztályokat önkényes törvényeik alá hajtják s az emberi méltóságot és az egyéni szabadságot megtámadják.“ Bármennyire vagyunk magunk is hívei azon, újabb időben Wagner A. által oly meggyőzően kifejtett álláspontnak, hogy az állam legyen a közlekedési eszközök tulajdonosa és ne rovasék a magántársulatok által, saját egyéni hasznukért, oly óriási szállítási adó a kereskedelemre és közvetve a fogyasztásra, nem szabad ez álláspontot a socialisták álláspontjával összezavarni. Azon „megtámadása az emberi méltóságnak és egyéni szabadságnak“ a nagy társulatok által, előttük nem azért förtelmes, mert a termelést és kereskedelmet nehezíti és sújtja — ez utóbbiak nekik ép oly „emberi méltóság ellenesek“, mint a vasúti vagy hajózási társulatok magok — hanem egyedül azért, mivel a „capitalistikus“ rendszernek legnagyobb szerű és legszembeötlőbb tüneményei, mert szerintök azon szelvények értéke, mely évenként „munka“ nélkül a tőketulajdonos ládája gyűl, nem azt illeti, azon érték a vasut stb. munkásaitól bitoroltatik. A tőke külön, munkanélküli jövedelemre nincs jogosítva. E két kérdésben vívatott a magántulajdon ellen Lausanneban az előörsi csata. A mint említők, csak a har-

madik congressuson, mely Brüsszelben 1868-ban, szeptember 6-tól 13-ig, Jung elnöksége mellett, 90 képviselővel, tartatott meg, izentek hadat az egész társadalomnak. A congressus elején a strikekérdést vitatták meg. Miután elismerték, hogy a tőke és munka közti harc jelen stádiumában a strike nemcsak jogosult, sőt szükséges, azt bizonyos szabályok alá kell vetni. A strike szükségessége vagy annak mellőzése választott bíróságok által döntendő el, esetről esetre. Kimondták továbbá: A gépek és minden egyéb termelési műszerek a munkások tulajdonát képezik, tehát azokat csak a munkások érdekében szabad használni. A sectiók fölszólíttatnak „egy haszon nélkül működő váltóbank eszméjét“ alaposan tanulmányozni. (Wechselbank zum Selbstkostenpreise.)

E határozatok, melyek közül a második Proudhon „gratuité du crédit“ tervezetéből veszi eredetét és tisztán utópista alapú, mivel tőke = fölhalmozott munka, tehát haszon nélkül nem képzelhető, mert oly munka, mely fölösleget nem hágy, nemzetgazdaságilag nem létezik — e határozatok mindannyian már az egyéni tulajdon ellen lévén irányozva, alkalmasoknak mutatkoztak a kedélyeket előkészíteni a tulajdonkérdés általános megvitatására és a londoni vezetők (Marx, Eccarius, Engels, Bakunin stb.) értelmében való eldöntésére. „A tizenhatodik ülésben *) Murat fölolvassa a titkos bizottság által elfogadott határozatokat, melyek egy formális törvényt képeznek a tulajdon általános elfoglalására. E reformátorok szerint a kőbányák, a kőszénbányák, a vasutak stb. a „társadalmi összesség“ tulajdonát képezik, (t. i. azon összességét vagy államét, mely általok újonnan szervezendő volna), mely azokat munkásegysületekre ruházná át. E gazdasági mozgalom — a socialisták szépen hangzó kifejezésével élven — hivatva lesz a munkálásra alkalmas telkek és földek köztulajdonná válását társadalmi kényszerűséggé tenni. E telkek és földek földművelő-társulatoknak lesznek átadandók, épúgy mint a bányák és vasutak bányász- és vasúti munkás-társulatoknak. Végre a csatornák, a távirdai vonalak és erdők a társadalom köztulajdonában fognak maradni.“ Sokkal egyszerűbb lett volna — mint Villetard

*) L. Moritz Busch: *Geschichte der Internationale* 146. sk. 1.

megjegyzí — oly tudományos ízű szólásmódok helyett mint „gazdasági evolúció,“ „társadalmi collectivitás“ stb. egyszerűen és világosan kimondani: Mink mind a földi javakat magunkhoz akarjuk ragadni, először azon kitünő oknál fogva mivel épen azokra kedvünk van, másodszor pedig azon még kitünőbb oknál fogva, mivel elég erősöknek érezzük magunkat azokat elfoglalni.

A szavazásnál jelen volt negyvenkilencz képviselő közül harminczan ez örültségekre rászavaztak, négyen ellene, tizenöten pedig nem szavaztak. Az utóbbiak közül Tolain, később a francia parlament tagja, a következő nyilatkozatot olvasta föl:

„Tekintve, hogy a tulajdon kérdése csak az utolsó ülésben tétetett a napirendre, hogy általános, úgy mint különösen agronomiai szempontból a kérdés csak nagyon elégtelenül tanulmányoztatott, hogy szemben a küldöttek egy részének nyilatkozatával, miszerint magokat elegendően tájékozva nem érezi, természetesebb lett volna a kérdést egy jövő congressusra utalni, az alulírott küldöttek, kik vagy nem szavaztak, vagy nemmel szavaztak, a felelősséget e szavazatért visszatásítják.“

Tolain és pártja e nyilatkozatára heves vita támadt. A belga communista Paepe, Tolain és pártja következtetlenségét és a socialismust magát kitünően jellemző beszéddel válaszolván, többek közt mondá: „Mi csupán a földbirtokra terjesztjük ki azon elveket, melyeket Tolain és társai, kik a földbirtokközösség ellenei, a bányák, vasútak, csatornák, utak stb. nézve készséggel elfogadnak. Tehát ezen a helyen egyáltalában nincsenek az egyéni tulajdonnak hívei. Tehát mi mindnyájan többé-kevésbbé communisták vagyunk, ha a bizottság érvelései communismusnak nevezendők. Hisz' mi tényleg nem kívánjuk, hogy az állam földműves legyen, vagy a mezőgazdasági munkásokat bérbe fogadja, mi azt ép oly kevésbé kívánjuk, mint azt, hogy az állam bányász legyen és a bányászati munkásokat bérbe fogadja. A mit mi kívánunk, nem más, mint hogy az állam a földeket és telkeket olyformán ruházza át földművelő társulatokra, mint a bányákat, vasutakat stb. nagy munkástársulatokra. Miért kövessünk más eljárást a bányával, a föld alatti telekkel, mint a termőfölddel, mely tulajdonképen nem egyéb mint egy bánya a

föld felszínén, egy bánya, melyből növényeket nyerünk, a helyett, hogy ásványokat, köveket, érczeket vagy szénét nyernénk?”

Előttünk is valóban lényegtelen az eltérés Tolain és Paepe közt. Tolain nevezheti magát „mutualistának” és állíthatja, hogy az egyéni tulajdon fentartandó, csupán a tőke jövedelmezősége törlendő el, úgy hogy minden haszonbéri szerződés vételszerződéssé váljék. A józan ész előtt azon csekély árnyalat, mely azon férfiakat egymástól megkülönbözteti, azon távolságnál fogva, melyben mindkettőjüktől áll, nem lesz kivethető, és az egyik oly communistának látszik, mint a másik.

Mily szellem uralkodott azon congressuson, azt az elnöki (Dupont) zárszó is vérvörösén megvilágítja: „A mit meg akarunk buktatni, nem a zsarnok, hanem a zsarnokság. Nem akarunk többé kormányokat, mivel a kormányok adók által agyonnyomnak bennünket, nem akarunk hadseregeket, hisz' a hadseregek kaszabolnak és gyilkolnak minket; nem akarunk vallásokat, mert a vallások megfojtják az észet.”

A baseli congressus, mely 1869. szeptember 6-án vevé kezdetét, azon boszorka-ünnep folytatása volt. Azon már a magántulajdon szószólóra nem akadt. A magántulajdonnak — mondatott — mely bitorlásból és erőszakból ered, kell hogy ismét azon ősrégi tulajdon előtt hátráljon, mely szövetségekké szervezett községek által szabályoztatik (par les communes organisées fédérativement). Majdnem egyhangúlag határozatott: 1. A társadalomnak joga van a magántulajdont földek és telkek fölött megsemmisíteni, hogy az ismét előbbeni közösségébe visszatérjen; 2. szükséges, hogy telek és föld közvagyonná váljék. Mily következtelenség uralkodik az „Internationale” congressusán, mily kevéssé tudja annak többsége saját határozatai horderejét megbírálni, kitűnik azon körülményből, hogy ugyanazon baseli gyűlés, mely ma a magántulajdont majdnem egyhangulag eltörölendőnek declarálta, holnap az örökösödési jogot fentartandónak nyilvánította, ellentétben a főtanács következetes előterjesztésével, mely indítványba hozta, hogy az örökösödési jog tökéletesen és gyökeresen elvetendő. A szavazásban 32 igennel, 23 nemmel, és 17 nem szavazott.

Hiába szónokolt Bakunin a „társadalmi végrendezésről“*) (liquidation sociale), mely „azon érzelmek után ítélve, melyeket a bourgeois társadalom a munkások iránt táplál és nyilvánít, nem lehet békés végrendezés“ és „hogy a szülőkrol a gyermekekre ne maradjon egyéb, mint a szülők szokásai,“ úgy látszik mégis, hogy azon küldötteknek, kik gyermekeikre egyebet is remélhettek hagyhatni, „mint egy ócska zubonyt vagy nadrágot“ azon érvek nem voltak elég hatásosak. Hiába tagadja az Internationale, lakik minden ember szívében egy ösztön, melyet sokáig el lehet némitani kábító tanok által, mely végre mégis kitör, ha családjáról, tulajdonáról van szó és érvényesíti hatalmát. A tulajdon nem „történelmi kategória!“ Az az ember természetében gyökerez és első mozzanata a keletkező civilisációnak! Azt nem lehet határozatokkal eltörölni, mert tartani fog a míg emberek fogják e földet lakni, a mint tart mióta lakják. De szerfölött jellemző a baseli congressus határozata különben is. Azon emberek, kik készséggel törülnek el oly jogokat, melyeket ők véletlenül nem gyakorolhatnak, nagyon is meggondolandó dolognak tartják utódjaiktól megvonni saját szorgalmuk és munkásságuk eredményét!

Nevezetes még a baseli congressus arról, hogy a tanügy ismét napirendre kerülén, az előbbi congressusok határozatait megerősítették egy kis radikális toldalékkal, hogy: „Minden vallás-oktatásnak a tantervből ki kell hagyatnia.“ A munkások által annyira óhajtott „általános választási jog“ a congressusokon állandó tárgy, és Marx annak erélyes szószólója. Csupán mint curiosumot és mint példát, hogy radikalismusában néha mily nevetséges gyermekségekre vetemedik az Internationale, említem föl, hogy az elnöki cím eltöröltetése kimondatott, mivel az mint monarchikus vagy hatóságyszerű cím, egy munkástársulathoz nem illő, nem méltó.

A baseli congressus az Internationale elveit, melyeket tényleg alkalmazni rövid idővel utána a párisi commune véres

*) „Társadalmi végrendezés“ alatt — Bakunin saját értelmezése — a jelenlegi tulajdonosok jogszerű kisajátítását értem, a politikai és jogi állam eltörlése által, mely az egyedüli biztosítéka és szentesítője mindannak, mi jelenleg tulajdonnak és jogászilag jognak neveztetik, és pedig a tényleges kisajátítást oly gyorsan, oly alaposan, a mint az csak az események és dolgok hatalma által eszközölhető lesz.

kísérletet tett, már egész meztelenségökben bemutatta a világnak, úgy hogy a későbbi congressusok története csak a megbeszélt congressusokon hozott határozatoknak ismételését és megerősítését említheti föl. Ha a congressusok története megismertette velünk az Internationale elméletét, tekintsük meg már most azon hatalmi eszközöket, melyekkel rendelkezik. Fegyverei három rendbeliek: Létszáma, pénzereje és sajtója.

A mi az Internationale „létszámát“ illeti, nagyon nehéz annak valódi magasságáról meggyőződést szerezni. Míg a szövetség maga a szövetséges tagok számát óriásilag nagyítja, hogy egyrészt a bourgeioskat és kormányokat rémítse, másrészt pedig éppen állítólagos elterjedtsége által a bátortalanoakat és még ingadozókat ügyének megnyerje, ellenben a bourgeois párt gyakran túlbuzgó hívei ellenkező irányban és indokokból oly számokat emlegetnek, melyek bizonynyal a valóságos létszám alatt állanak. Testut (id. m. 278. l.) 1871-ben a tagok számát Európában és Amerikában 5 millióra teszi, a mi roppant túlzás; a bécsi *Tagespresse* egy régebben megjelent cikkben 2 millió fölül tette a tagok számát, melyekből esnék körülbelül Frankhonra 800,000, Angliára 800,000, Németországra 300,000, Belgiumra 200,000, Olaszországra 100,000, Helvetiára 60,000. Ez is a valót messze túlhaladja. Busch szerint, ki állítólag oly okiratból merít, mely némi hitelességre igényt tart, Frankhonban 80,000, Angliában 70,000, Belgiumban 20,000, Helvetiában 14,000, Németországban 28,000, Spanyolországban 9000, Olaszországban 16,000, összesen 237,000 tagja volna a szövetségnek. Véleményünk szerint még e szám is igen erős és valószínűtlen, habár a fentebbi állításokhoz képest mérsékeltnek nevezhető. Ugyanazon forrás a szövetség jövedelmét 5—6 millió tallérra teszi; már e tételben foglalt túlzás is következtetni enged a tagok számát illető adatok csekély hitelességére; szerinte minden tag 2 tallért fizet, de „vannak gazdag nagybirtokosok és bankárok, kik nagy összegeket fizetnek a pénztárakba, mivel már most jó lábon akarnak állani a szövetséggel.“ E sorokat mosoly nélkül még egy stoikus is alig tudná elolvasni. A mi a két tallér díjt illeti, melyet minden tag a pénztárba fizetni tartozik, ismét túlzás. Az alapszabályok szerint a szövetség minden tagja fizet 50 centimes beiratkozási díjon

kívül — melyért megkapja a tagsági bérzát és egy alapszabály-példányt, — 10 centimeot évenként az általános szövetségi költségek fődözésére, továbbá fizeti a foederatiói járulékot melynek magassága autonom határoztatik meg. Párisban és Lyonban 10 centimet fizetnek havonként, a mi körülbelöl $\frac{1}{3}$ tallér. De még e kis járulék sem folyik be minden nehézség nélkül az egyesület pénztárába, a mit a baseli congressus azon határozata bizonyít, mely szerint: „Jövőben csak oly sectiók vagy foederatiók küldöttei vehetnek részt a szavazásban, melyek díjaikat pontosan befizették.“ Evvel azonban a szövetség áldozatkészségét nem akarjuk tagadni. Számos eset fordul elő, midőn a munkások nagy összegekkel, fillérenként összeszedve, támogatták a tőlök távol vagy közel eső, idegen vagy rokon nemzetbeli munkástársaik munkaszünetelések alkalmával. Nézetünk szerint nem is oly fontos körülmény, hány rendes fizető tagja van az Internationalenak, jelenleg, vagy mennyi annak a rendszeres évi budgetje. Nagyon tévedne az, ki azon szövetség hatalmát és jelentőségét ily adatok szerint ítélné meg. Az Internationale csak a csapatkeretet képezi, mely könnyen kiegészíthető teljes hadsereggé, ha a vész órája üt; az neveli a tiszteket és vezéreket; a hadsereg maga csak annyira van előkészítve, hogy majd megérthesse a jelszót és nem is fogja tudni kiért és miért harcol, habár az ő vére fog leggazdagabban folyni. A nép sorsa újra meg újra csalatkozni és — óh boldog! — mégis tud még mindig hinni és remélni.

Míg Lasalle (1863-ban) nem volt képes egy lapot alapítani eszméi népszerűsítése és terjesztése végett, jelenleg Testut szerint 29, általa egyenkint megnevezett, lapról rendelkezik az Internationale, melyek egy más forrás szerint 180,000 előfizetővel bírnak.

Ez rövid nyolcz év alatt sikerült az Internationalenak. Mily szellem uralkodik e lapokban, könnyen képzelhető ugyan azok után, a miket a szövetségről tudunk, mégis fogunk olvasóinknak azokból egy kis csokrot gyűjteni, mely — azt előre bocsáthatjuk — nem lesz szerfözlött illatos.

A *Solidarité* april 11-én 1869. a következő programot teszi közzé: „... A szövetség magát atheistának nyilvánítja; az egyházi szertartások, a felekezetek eltörlését akarja; a hit helyébe lépjen a tudás, az isteni igazságot váltsa föl az

emberi; a házasság mint politikai, vallási, jogi és polgári intézmény megszűnik.“

1869. ápril havában történt azon híres strike Seraingban (Belgium), mely csak a katonai hatalom beavatkozása után szűnt meg és pedig nem minden vérontás nélkül. Ezen esetről beszél a brüsseli *Internationale*: „Hajdanában a népek esküdtek össze a zsarnokok ellen, mai nap megfordítva állnak a dolgok. . . . Csak a bourgeoisie érdekében lehet munkásmozgalmakat előidézni, mivel ez alkalmat szolgáltat neki azon rabszolgákat kiírtani, rájuk ijesztani és így a socialista mozgalmakat megakadályozni. Ille fecit cui prodest. Ez alapelv szerint követeljük bourgeoisienk főemberei, t. i. nagy iparosaink, nagy pénzembereink, nagy kereskedőink, gazdag tőkepénzeseink, nagy földbirtokosaink és azok nyilvános ügynökei — elfogatását, úgymint becsukott társaink azonnal szabadbábságát, a seraingi és frameriesi martýrok véérért azok felelősek, kik ontották.“ Ugyanazon lap ápril 3-án 1870.: „Azt mesélik, hogy Tomyris, a maszagéták királynője, midőn Cyrus által megtámadtatott, fiát egy csatában szerencsétlenül elveszítvén, fájdalomában megesküdött, hogy megbosszulja magát, és valóban sikerült neki ellenségét hatalmába keríteni. Levágatá fejét, s azt egy vérrel telt tömlőbe dobván, kiálta: Te szörnyeteg, légy vérittas, mivel annyira szomszédra. Úgy-e, bourgeois uraim, önök lelövetik a munkásokat, kik kizsarlóik ellen fölkelnek, — önök is szeretnek vért ontani. Jól van, majd vérbe fogjuk nyomni orraikat és kényszeríteni önöket azt az utolsó cseppig fölnyalni.“ A bírákról is közöl az *Internationale* (dec. 12. 1869.) egy czikket, melyből néhány sort kivonunk: „A belga bírói kar rothadásában annyira elő van haladva, hogy egyetlen a maga nemében. . . . Bonhorst polgár 28 napi vizsgálati fogság után megjelent e ringy-rongy nép előtt (gredins), kiket bíróknak neveznek. . . . A bírák el nem mozdíthatók és sérthetetlenek, az igaz, de mégis megeshetik, hogy egy szép napon fölfüggesztetnek egy kötélre.“

Azt hiszem, hogy e néhány mutatóvány — megjegyzendő, nem a legdurvábbak, melyeket közölni itt nem igen lehetne — az irányt és formát elegendően jellemzi. Azonban az *Internationale* sajtójától még nem vehetünk végbúcsút, mivel még egy érdekes körülményre csak abból nyerhetünk

fölvilágosítást. Ez az Internationale viszonya a párisi commune-forradalomhoz.

Az Internationale befolyása a párisi forradalomra még nincs egészen földerítve. Sokkal közelebb állunk még azon eseményekhez, semhogy a történetírás már most meg tudná különböztetni a pártoskodó ráfogást a valótól; a szenvedélyek még sokkal jobban uralkodnak a kedélyeken és a forradalom elő vezérei még nem érezhetik magokat talán följogosítva a tiszta tényállást köztudomásra hozni. Ha tehát nem is lehet okiratszerűen bebizonyítani, hogy az Internationale tervszerűen járt el azon forradalom előidézésére nézve és hogy ő egyedül felelős azért, annyi bizonyos már most is, hogy a commune világosan azon szövetség elveit vallotta, és azon alakban szervezkedett, melyet a socialismus a jövő államának kölcsönözni akar, s bizonyos azon körülmény is, hogy utólagosan az Internationale sajtója az egész ügyet magáévá tette.

Villetard és Busch előadásait követve, be fogjuk bizonyítani ez állításunkat az *Internationale* sajtójából, s Marx egy röpiratából. A német lapok mind, a commune forradalom végével, dicsérő nekrologokban emlékeznek meg arról és azon reménynek adnak kifejezést, hogy a dráma ismételtetni fog, kedvezőbb kimenetellel. 1872. május 29-én a *Chemnitzer freie Presse* gyászkeretben egy vezércikket közöl: *A commune végnapján*. Azt mondja annak folyamában: „Két hónapja mióta Páris munkásai a hatalmat megragadták és az emberszeretet zászlóját kitűzték. . . . Egyik oldalon álltak a világ proletárai és büszke bizalommal néztek a commune embereire, kiket ők, helyesen ítélve, a jelenkori socialis háború elővédének tekintették. . . . Könnyen történhetett volna, hogy Párisban a commune győz és megszólal a közriadal az általános keresztes háborúra a gézengúzok ellen.“ A *Tagwacht*, a német-schweitzzi szövetségeseek közlönye, szól: „A forradalom jelen alakja, a commune, elesik mint egy mártír; de a bourgeoisk nem gyilkolhatják meg a forradalmi eszmét, a commune haldokló alakja csak az avatatlanokat rémítheti és ijesztheti. . . . A bourgeoisie most a commune elestét oktalan bachanáliákkal ünnepli, míg egy újabb és hatalmasbb forradalom villámcsapásai majd őt örök éjszakába süllyeszti.“ Egy, 1871-ben augusztus hóban, az osztrák munkások közt terjesztett manifestum mondja: „Húszezer demo-

krata munkás meg akarván szabadítani a világot a papok és tőketulajdonosok századokon tartó zsarnokságától, részben börtönben sínlődik rabigában, részben meggyilkoltatott. Paloták, épületek és emlékszobrok égjenek rommá, hadd lás-sák ellenségeink, hogy tudunk bosszút állni; mert a tűzvész a gazdagok rémülete! Testvérek! Legyen jelszavunk a „tűz,” mely testvéreinkért bosszút álland és szövetségi művünket megkoronázza.“ A francia sajtó versenyez a némettel kifeje-zései vadságában és dühe fékezhetetlenségében. Így a párisi *Égalité* 1871. május 17-én: „A nép elpusztította a barbárság emlékoszlopait és a monarchikus prostitúció szentélyeit. . . . Csak egyetlen egy óhajnak adunk kifejezést: bárcsak e tűzvész a tartományok népét fölvilágosítaná és szívökben a bosszú tűzét lángokra lobbantaná azon alávaló haramiák ellen, kik monarchikus rendjüket nem tudják másképp megmenteni, mint a népet kényszerítvén magát a mártyr város romjai alatt elégetni.“ Még vadabb június 10-én: „Gyilkoljátok és üldöz-zétek a népet! azért szövetségünk nem fog kevésbé kitartó lenni jogait visszahódító harcában; nem fogja addig letenni a fegyvereket, míg gázságtok fölött diadalmaskodott, nem a nemzetközi munkás-forradalom végleges győzedelme nap-jáig. . . .“

A sajtóra mondhatnók, hogy az végre mégis csak egyes szerkesztők véleményét adja és nem vehető a szövetség véle-ményének hiteles kútforrásául; azonban gondoskodott a köz-ponti tanács, hogy a világ ne maradjon nézetei fölött kétség-ben. Kibocsátott egy röpiratot, *) mely — a mint Busch bizo-nyosan tudni akarja — Marx tollából ered. E röpirat világosan helyesli a párisi gyújtogatást, úgymint a túsok fölkaszabol-tatását, sőt az utóbbi tettért valódi jezsuita-logikával egyene-sen Thierst teszi felelőssé. „Darboy érsek igazi gyilkosa Thiers úr. A commune ismételve ajánlkozott az egyetlen Blanquiért kiadni az érseket és bármennyi papot csak kíván-nak. Thiers ezt határozottan visszautasította. Igen jól tudá, hogy Blanquival a communenak egy vezért szolgáltatna, míg Darboy, céljait mint holttest legjobban fogná elősegíteni.“

*) Azon 35 lapú röpirat czíme: *The civil war in France*. Adress of the General Council of the International Working-Mens Association. Printed and published for the Council by Edward Truelove, 256., High Holborn, 1871.

Mindezek szerint nem szenvedhet kétséget, hogy az Internationale, ha nem is teremtetője a commune-forradalomnak, annak anyagi és erkölcsi bűnrészesze. E politikája a szövetségnek a jobb elemekre visszariasztó hatással volt. Sokan csak most kezdték belátni mily társaságba jutottak, mások pedig nem akarták lelkiismeretüket a commune garázdálkodásával terhelve érezni. Ez okokhoz járult még azon körülmény is, hogy a kormányok, melyek mindaddig az Internationale létezéséről alig vettek tudomást, azt országaikban erélyesen kezdték üldözni. Az Internationale írói magok is bevallják, hogy a párisi commune óta szövetségek, mely már nagy virágzásnak indult, hanyatlott. Hogy e hanyatlás tartós lesz-e? Ki tudna erre válaszolni?

Marx elméletei, Lasalle terve, az Internationale határozatai és céljai, végre a commune kísérlete alapján, a socializmus állameszméje, úgymint társadalmi alakzatai éles vonalakban állnak előttünk. A socializmus állama alapszik kényszerszermunkán, társadalma czéh-kényszeren. Minden ember munkás, minden polgár czéh tagja. Az állam szétporlik közösségekre, mely közösségeket lazán összetartja a foederatió. A munka termeli egyedül az értéket, mely munkaidőben méretik. Az egyéni tulajdon úgymint a tőke és annak mindaddig benne rejtett fölhalmozó ereje — a kamat és tökehaszon — elenyészett. Vallás, család — ezek túlhaladott álláspontok, egy elaggott társadalom előítéletei. Helyeiket elfoglalta az emberi ész és a nemek közti viszonyra nézve a szabad szerelem; a nevelésre nézve a község vagy állam. E nevelési rendszer gondoskodik arról, hogy az emberek szellemileg egyenlők legyenek, úgymint gondoskodik az állam, hogy azok anyagiilag egyenlők legyenek. Az átmenetet a fenálló társadalomból az újba képezendi a „társadalmi végrendezés vagy liquidatió“, mely utóbbi „békés“ mikéntjéről a párisi commune kísérletei tanúskodnak!

Alig hihető, és mégis igaz, hogy ezek minden túlzás nélkül képezik a jelenkori socialismus végecéljait és pártprogramját; csupán megfosztva csillámló, tudományosnak látszó piperéjüktől, dialektikus záradékkikötéseitől, föl vannak pontozatai állítva egész merev, meztelen, reactionárius és

materialisticus valóságukban. Ki képzelhetne azon elvek uralma alatt művelt emberiséget? Mi pótolhatná az emberiségnek legdrágább kincseit: a szabadságot, a családot, a hazát, a tulajdont, a vallást? Pedig mindezekről le kell mondanunk a socialis államban, mely a „társadalmi“ címet viseli ugyan, de épen a társadalmi eszmét semmisíti meg, mivel azt élire állítja és mindazon kellékeitől megfosztja, melyekért azt becsülni tanultuk.

És mégis miért fél társadalmunk ezen örült programtól, és miért van annak oka attól félni?

Fél, mivel azon eszmék csábítók a proletárság nagy tömegére, mely tömeg nagysága megfordított arányban áll ítélőtehetségéhez, de fél leginkább azért, mivel a társadalom átalakulása nem tartott lépést a megváltozott termelési módokkal és érzi annak következtében, hogy bármennyire túl mennek a socialisták az elérhető határain, mégis van elkeseredettségöknek alapja. Fél, mert a socialismus követel, a társadalom pedig adni vonakodik; pedig el kell hogy határozza magát azon kérdések megoldásához fogni, melyek el nem odázható sürgősséggel előtérbe nyomulnak. A mint említők, több ízben előadásunk folyamában, leghathatósbb társadalmi egyenlítőnek tekintjük a nevelést, még pedig a szakoktatást. De van a társadalom kincstárában még egyéb adható is, mely az által, hogy adatik, nem fogy, hanem ellenkezőleg szaporodik. Azon kincsek közé számíthatók a hitelszervezetek, a munkássegélyző- és munkásrokkant-pénztárak, és mindenekelőtt egy neme a munkával, vagy inkább a bérrel összekötendő biztosításnak. Továbbá egy helyesen alkalmazott fokozatos megadóztatási rendszer, a fogyasztási adók igazságosabb alapra való fektetése úgymint a cooperatióra alapított szövetkezetek terjesztése és elősegítése.

Mindezek, és léteznek, vagy létezhetnek még sok egyéb eszközök is, nem fogják ugyan sohasem a társadalmi egyenlőséget eredményezni — hisz' az lehetetlen, — de be fogják némileg tölni azon tátongó mélységet, mely most a negyedik rendet a harmadik rendtől elválasztja, és fogják azt eredményezni, hogy a társadalom azon öntudatban, hogy rendeltetésének megfelelt — nem fog többé félni, és nem is lesz oka rá. Mutatja Anglia példája, hogy bár munkásai százezrei vannak *trades-unionok*ban egyesülve, bár a társadalmi ellentétek

szegény és gazdag közt sehol sem oly óriásiak mint épen azon országban, mégis az legkevésbé szenved az Internationale izgatásai következtében, pedig semmi tilalmi eljárást vagy állami beavatkozást nem alkalmazott ellene. Annak egyedüli oka a társadalom lelkiismeretességében és áldozatkészségében keresendő. Oly állam, mely évenként nyolcz millió sterlinget költ a szegényügyre, hol a magánbőkezűség versenyre kelt az állammal, hol a munkás jogai, mint általános emberi jogok, biztosítatnak, — ott nincs tere az Internationale előtti félelemnek. Ellenben Németország, szűkkeblű politikája és fukar társadalmánál fogva, legmélyebben van socialistikus lobbanó aknákkal alásva. Minden rendőri fölvyíázat mellett a „socialdemokraták” ott ünneplik fényes diadalaikat.

Hazánkban — habár az internationalisták 25 sectióval dicsekszenek, a mi túlzás — a socialismusnak nincs tere. De társadalmunk föladata marad mindamellett a sebek kutatása és gyógyítása. Társadalmunk alapját szabadságunk és nemzeti-ségünk képezi. Ezek, nevezetesen az utóbbi ellen, az Internationalismusnak nincs fegyvere. De különben is hazánk még azon — e részben — boldog országok közé tartozik, hol nem éheznek, s hol a becsületes munka becsületesen fizettetik. De mivel épen most vagyunk azon átmeneti korszakban, melyben mezőgazdasági államból vegyes foglalkozású állammá akarunk fejlődni és kell is hogy fejlődjünk, egy kis jóakarattal és áldozatkészséggel teremthetünk oly intézményeket, melyek a jövő nemzedékeket számos és elkeseredett harcztól megóvhatják, minket pedig hálás elismerésökre érdemesíthetnek.

EISENSTÄDTER LUKÁCS.

A ROSSZ SZOMSZÉD.

(Regény.)

Harmadik közlemény.*)

V.

Megint huszonnegyedike van, — május 24-ike.

Már csak négy hónap van hátra s akkor a várt vőlegény megérkezik titkon s akkor Birike a mennyországba sem kívánczik, mert hisz' akkor a mennyország fog leszállani az ő szívébe. A leányka, mintha egy folyam partján ülne, hol hab elviszi a habot, méléz az idő folyása fölött s kedvtelve nézi, hogy egyik nap mint mossza el a másikat. Fáj neki, hogy titkát, reménységét, várakozását nem öntheti ki bizalmasan senki szívébe; de enyhíti a tavasz kivirulása, mert a mint a pázsit napról napra sűrűbben zöldül, a verőfény melegebbé, a nap hosszabbá s az este enyhébbé válik, úgy tetszik neki, mintha a jó anya-természet is mindinkább vele érezne, vele, az anyátlan árvával, s mintha osztoznék az ő rejtett, néma boldogságában s együtt várná vele az őszt, az ígéret, az arany gyümölcs idejét.

Mivel neki minden 24-ike egy rejtett ünnepnap, ilyenkor délutánonként elmegy az öreg papnéhoz, a ki nagyon szereti őt s örömet elbeszélget vele. Ma éppen hivatta is.

— Én azt hiszem, kis aranyhajú leányom! — mondta neki, midőn helyet foglalt mellette a pamlagon s tovább kötött, — hogy a te kis kerek virágarczodat valaki elvitte innen magával.

*) Az első és második közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 31-ik és 32-ik számában.

— Ugyan néni, miféle hírt hallhatott? ’

— Nem hallottam, kedvesem, semmit, csak sejtek. Öreg asszonyok néha kitalálnak egyetmást holmi apró jelből. Elgondolom néha, hogy az a valaki, a ki sohasem felejt el utánad kérdezősködni leveleiben, talán nagyon is a szemed mélyébe talált pillantani.

Birike égett a pirulástól — tudta, kiről van szó.

— Megint írt levelet, — folytatá szeretettel az öreg asszony, — s tégedet megint nem felejtett el. Hanem most már sokáig nem fogunk tőle egy sort sem kapni.

— Miért?

— Mert két fiatal képíró társával keletre utazott. Azt írja: „Fölhasználok a jó alkalmat, minő tán egész életemben sem fog kínálkozni többé, hogy elmenjek megnézni azt a csodás földet és eget, mely piazaron ragyog a színekben. Meglátogatom a szent földet, a Libanont, Jeruzsálemet. A remek képíróknál is van egy hatalmasabb mester, a természet, azt keresem föl most egyik legmagasztosabb otthonában. Három hónapot töltök ott, azon sajnálkozva csupán, hogy onnan ritkán írhatok. Ott már nincs valami rendes posta s még nincs vasút. Nélkülözni fogok sokat, de mit nem tűrünk el a jövőért. A szív, mely távol esik azoktól, a kiket szeret, még többet kénytelen nélkülözni, de viseli türelemmel a viszontlátás reményében. A negyedik hónapot arra használom, hogy haza térjek. Szeptember végén látni fogom önöket és viszek én kedves emlékeket önöknek s a kedves kis szomszédomnak is, ha még emlékezik rám s elfogadja.“ Hallod Birike?

Birike majd oda volt a boldogságtól, hogy ezt hallotta, de nem mondhatott többet:

— Szép tőle, hogy nem feledt el.

— Nem bizony és én azt gondolom . . .

— Ne gondoljon semmit néni, — szólalt föl gyorsan a piruló leány, — vagy ha gondol is, ne mondja ki.

Az öreg asszony mosolygott rá édesen, szeretettel, s azt gondolta magában: bizony ennél kedvesebb teremtest nem is találhatna sem Rómában, sem a szent földön. Egészen egymáshoz valóknak tartotta őket, s az a mit most gondolt, egy jó szívnek legmelegebb óhajta volt.

Birike mélyen elgondolkozva tért haza. A távollét legszomorúbb oldala most tűnt föl előtte. Eddig hallott róla

valamit; tudta, hol járt; de most három hónapon át hírét sem veszi. S mi minden történhetik vele ama hosszú időn, ama távoli földeken, amaz idegen, talán rossz nép között! Összekulcsolta kezét önkénytelenül s a mire gondolt, a legáhitatosabb imádság volt: „Isten őrizze meg minden veszedelemtől!”

Még csak az ablak alatt haladt el, gyámatyja már is kikiáltott:

— Birike, kedves leányom, az isten szerelmére, siess!

S ez nem volt elég, hanem maga is kiment eléje sebbel-lobbal, s arcza úgy sugárzott, a mint csak egy sárgás, redős szikár arcz sugározhatik. A fanyarság vigyorgásra vált arcz-kifejezésében s kezét megfogva, lelkendező örömmel mondta:

— Kitalálod-e? Öröm, meglepetés. Nem is árulom el előre.

Vitte a szobába s az asztalra mutatott.

— A gitár? hahaha! — nevetett föl a leánya. — Hát ez az a nagy öröm és meglepetés?

Szánthó Miklós rá nézett komolyan, megcsóválta fejét s elesodálkozott.

— Persze, te nevetsz ezen is. Bezzeg más leány, a kinek több esze van, majd örülne neki a te helyedben.

— De tudod, kedves atyuskám, hogy én nem szeretek gitározni. Nem is tanultam volna meg, ha te nem parancsolod rám s az a Hosszú kántor nem erőlteti.

Az öreg ember erre már nem is felelt, hanem az járt az eszében, hogy milyen tökéletlen, rövidlátó teremtések ezek a süheder leányok! Ez is csak egy haszontalan gitárt lát maga előtt s arra nem is hederít, hogy ki küldte, mint küldte és miért küldte? Bezzeg a gitár mögött lát ő egyebet is, epedő szerelmes arczot, mátkagyűrűt, vidám lakodalmat, gondtalan uri életet — egy egész fényes jövődöt.

— Levél is van ám mellette, — szólalt föl az öreg. — Neked szól, olvasd el, annak tán jobban fogsz örülni.

Birike meglepetve bontotta föl s olvasni kezdte.

— „Szép kis éneklő angyal!” — Már minő különös megszólítás ez?

— Én semmi különöst nem látok benne, ha elgondolom, hogy ez a derék úr perfekt udvarias ember s szereti magát szépen kifejezni. Valahogy el ne bízd magadat. Olvasd csak tovább.

— „A jáczintbokréta, melyet kegyed elutazásom előtt átadni szíveskedett, noha már egészen elhervadt, (nem kétkedem, hogy az ön szép szemeitől való elválás bánatában hervadt el ily hamar!) — — kedves apám, én ezt a levelet nem tudom tovább olvasni.

— Képzelem, meg vagy hatva.

— Lehetetlen nem nevetni rajta.

— Bizonyára örömedben! Na jó, add ide hát, majd olvasom én. Hol is hagytad el, igen a jáczintbokrétánál, tehát: „mégis oly kedves emlékem lett nekem, hogy nem adnám oda az egész üvegházamért, pedig abban, mondhatom, mindenféle különös szép virágok vannak.“

— Hogy dicsekszik vele, mint a brilliantos gyűrűkkel, — jegyzé meg akaratlanul főnhangon Birike.

— Édes leányom, azt megmondom, ne tökéletlenkedjél s ne beszélj össze-vissza ilyen bolondokat, hanem örülj, hogy ilyen nagytekintélyű úr levelet intéz hozzád, a semmihez!

— Na hát örülök!

— Mit mondtál?

— Semmit. Kérlek olvasd tovább, atyám!

— „Szeretném, ha egyszer szerencsém lenne önt is kertemben üdvözölhetni. A virágok kétségkívül azt hinnék, hogy királynőjük: Flóra lépett közéjük. Szeretném, ha kedves gyámatyjával együtt megszerezne nekik ezt az örömet és meglepetést. Szeretném egyszersmind, ha ön megszeretné a piros azáleákat, fehér kaméliákat, pompás rhododendronokat s a különöz kaktuszféléket s nekem alkalmam lenne azokat az ön kis kertjébe átszállíttatni.“ — Csupa szívesség, csupa nyájasság! — jegyzé meg az öreg úr kedvtelve.

— Es bizony azok a cifra virágok — mondta Birike, — nagyon is jól illenének a mi zöld borsóink, répáink és burgonyáink közé. Jobb azoknak ott az üvegházban.

— Ugyan hallgasd már végig. „Addig is, kedves kis angyal, fogadja tőlem szívesen az ígért gitárt, s valahányszor liliumújjai végig futnak annak zengedező húrjain, jusson eszébe az ön legmélyebb tisztelője, a kinek folyvást fülében cseng még a „Cserebogár,“ s alig várja, hogy az eperajkáról azt újra hallhassa“ stb., aláírva: „Györkefalvai Györkey Balázs.“ Ez aztán szép egy levél.

— Én nagyon cziprának találom, édes atyám, s nevet-

ségesnek egy öreg úrtól. Csak a költőnek áll az jól, ha a leányok szemét csillaghoz, kezét liliomhoz, ajkát eperhez hasonlítja, versekben.

— Hebehurgya beszéd! Mintha csak az volna a költő, a ki verset ír! Az is költő, a ki tud szépen érezni s meg vagyok róla győződve, hogy ő nagysága, mikor ezt a levelet írta, igen szépen érezett.

Birike elhalványodott s nyomasztó előérzet szállta meg szívét. Háttha ennek a játéknak, melyen ő az imént csak nevetett, szomorú oldala fordul, olyan szomorú, hogy sírva fakadhat rajta. A levelet visszanyújtotta gyámatyjának, de az nem fogadta el.

— Csak tedd el te magad, leányom! Úgy sem kaptál még soha ilyen szép levelet.

Dehogyan nem kapott! Összehasonlítva az összeszedegedett üres cifraságot azokkal az egyszerű, de szívből jött szavakkal, melyeknek létezését csak ketten tudták, olyan nagy volt a különbség, mint isten szép tavaszának illatos rózsa és egy ránczos kezű virágcsináló asszony festett bokrétája közt! Bevonult szobájába, hogy újra elolvassa azt a levelet, mely Birike előtt sohasem tetszett olyan szépnek, igaznak, meghatónak, mint e perczben, midőn megismerte a hizelgés kiállhatatlan bókjait is.

Midőn vagy tíz nap múlva gúnyolódva, nevetve beszélt a virágos bókokról a tiszteletesné asszonynak: ennek derült arcára egyszerre a mély elkomolyodás árnyéka szállt, s azon volt, hogy megerősítse Birikét véleményében.

— A „quasi úr,“ kedves leányom, — mondta neki — igen furcsa úr. Én régóta ismerem. Valaha sok szegény embert tett tönkre uzsorával s ma mégis jótékonyaságaért magasztalják, mert néha csakugyan tesz egy kevés jót, hogy a sok rosszszat elfeledtesse.

— Aztán olyan unalmas, hiú, hizelgő ember.

— Az volt fiatal korában is. Ismertem még mint uradalmi irnokot s fáztunk tőle, ha tánczra hitt. Pedig hát ifjú leányok kivel nem tánczolnak szívesen. Mindig természetlenül, cifrán beszélt s egy bálban rendesen beleszeretett három leányba. De nevettük mind. Nevetség is volt látni szörnyen szűk topánjaiban, mert mindig azt hordott, hogy kis lába föl-tűnjék. Mindig grimaceokat csinált, a mint a tánczban szo-

ríttni kezdte a topán. A mit mondott, senki sem hitte el neki, mert mindenkinek egyformát mondott. Most is, hogy kastélya, parkja, sok pénze és hintója van s nagyurak társaságát keresi, mindenütt csak figuráznak vele. A zákori gróf kastélyában harmadéve fölléptették egy műkedvelői színjátékban s játszaták vele az érzelmes szerelmes hőst s csak akkor vette észre, hogy figurát űznek vele, midőn a nézők annál jobban hahotáztak, mennél érzelmesebben próbált beszélni. Bele is zavarodott a szerepbe s megfogadta, hogy többet nem lép föl. Akkor az életben csináltak vele komédiát. A szomszédban Lili grófnő, az a pajzán, bohó teremtés, elkezdte bolondítani s nagy titokban találkoztát adott neki s aztán maga helyett elküldte szürke vuklis vén gouvernanteját a kerti pavillonba, a hol egy egész kaczagó társaság lepte meg őket. Azóta feléje sem mer nézni a gróféknak. Hátat fordított a nagyuraknak s a középosztály hölgyeit kezdte zaklatni. Csakhogy ott meg sok a nyers ficzkó s egyik-másik — midőn javában udvarol — olyanokra emlékezteti, a mire már nem szeret emlékezni. Minap Rétagon az ebédnél Verde Berczi azt kérdezte tőle: „Hogy nem kölcsönözne-e neki egy pár ezeret, remélve, hogy a királyi tanácsosok kisebb kamatra dolgoznak, mint a tisztartó-viselt spektábilisek.“ Majd megütötte a guta.

— Csodálom, hogy el nem vonúl a társaságoktól.

— Megteszi néha, de megint csak neki vadúl. Parthiet vadász még mindig s rendesen két jelöltje van: egy előkelő deknő és egy nagyon fiatal szépség. Vagy vagy — rang vagy báj! Ha az egyik kikosarazza, megy a másikhoz, s bizony, leányom, egy csöppet sem csodálnám, ha egy nap tégedet kéretne meg.

— Ugyan ne ijesztgessen, nénikém.

— Ne félj, tégedet csak megvédünk. Te másfélenek természetl.

Lehet, hogy ördöge volt a tiszteletesné asszonynak, de annyi bizonyos, hogy Györkey Balázs ép ezekben az órákban veszedelmes szándékot forgatott az agyában.

Ő nagyságának tegnap és ma igen kellemetlen napjai voltak s tegnap a kastélya termeiben úgy járt föl s alá, mint valami felbőszített vad, mely vért szomjaz s minden jó lélek térjen ki előle!

Értesítést kapott a Szenteleki comtesseről, hogy annak

a nagyanyja nem tűr mesalliance-ot s viszi magával Bécsbe, hol egy nyugalmazott ezredes szemelt ki a számára. Ennek tehát vége! De nem búsult nagyon rajta, mert ha grófnő is, de koros leány, szikár, élettelen, a kinek csak a rangjával pompázhatott volna. „Boldoguljon vele a hadsereg!” — mondta haragosan s este fogatott és ment Rétagra, a hol mindig szívesen látták.

A rétagi bérlő, a ki úri házat tartott s igen okos ember volt, mosolyogva hallgatta a királyi tanácsos úr tisztességes szándokát, melyet az nagy hajlongások közt, válogatott czifraszavakkal adott elő, s mikor végig hallgatta, annyit mondott rá:

— Szép tisztelet házamra, nagyságos úr, mindenesetre szép tisztelet. Hanem hát ez nem az én dolgom, hanem az asszonyoké. Feleségem most nincs itthon, bement a városba vásárolni, hanem Malvinkát — a kinek szívét illeti főleg a dolog — mindjárt behívhatom.

Barna, élénkszemű, tüzről pattant, szép leányka jött be. Sajátlag csakúgy betánczolt jókedvűleg, kezét nyújtott a nagyságos úrnak s nevetve mondta:

— Meg sem szoríthatom kedvemre a kezét, annyi a gyűrű rajta.

— Egyet magácskának szeretnék belőle adni.

— Melyiket?

— Ezt a legegyszerűbbet, ezt a jeggyűrűt.

Malvin rá nézett.

— Minek volna az nekem?

— Hát kedves leányom! — szólt bele az apa, — a királyi tanácsos úr az imént kérte meg a kezedet tőlem.

— Kinek?

— No hát magának!

— Lehetetlen! Nagyon fiatal ő én nekem! Ugy-e bácsi? Aztán édes apám, hát nem mondtad meg az igazat?

— Mit? — kérde hűledezve ő nagysága.

— Hogy én esztendőre vagy kettőre, a hogy szüleim akarják, a Verde Berczi felesége leszek.

Azzal megint kitánczolt jókedvűleg a szobából. A nagyságos úr pedig izzadt, nagyokat fűtt s rátámadt a házi gazdára:

— Ezért bizony kár volt behívni a leányt, ezt barátom uram maga is megmondhatta volna.

— Higyje meg nagyságod, most hallottam ezt tőle magam is ily határozottan. Az asszonyok főzték ki a hátam mögött. Hanem hát őszintén szólva, ez a gyermek valóban nagyon is fiatal volna nagyságodhoz, sok baja lenne vele.

Egy óranegyed múlva ő nagysága útban volt dühösen a város felé. Meg akarta bosszúlni magát. Majd megmutatja ő, hogy kap szépet is, fiatalít és jót is, a ki öröme, büszkeségére válik, a ki nem egy jött-ment bérlő leánya, hanem ha szegény is, de régi nemesi család sarja, a zátlaki és vetkerecezi Szánthók utolsó virága!

Ezzel az elszánt veszedelmes gondolattal hajtott be a városba, ép akkor, midőn a lelkészlakban a tiszteletesné és Birike olyan sok szépet beszéltek róla.

Birike, a mint haza ért, kocsit vett észre az udvar háterében s megkérdezte a cselédtől: hogy tán vendég van.

— Hát nem látja a kisasszony a hintót?

Látja a hintót, de nem tudja, hogy kié? Pedig igazat szólva: remegő szíve azonnal megsugta neki, hogy az a czifrán kifestett kocsi nem lehet a másé, mint azé a hízlgő vén emberé.

Valóban ő nagysága már rég oda benn ül a börpamlagon. Mikor jött, a házi gazda egy kissé megriadt tőle, gondolván, hogy bizonyosan a kamatért jött; be hamar jött!; de végre is szemébe kellett nézni az ellenségnek s kezdte erősen kínálni egy tál friss cseresznyével. Ő nagysága azonban köszöni szépen, de nem eszik; sőt nem is nagyon mosolyog, hanem komoly képeket vág, (forr benne még a rétagi bosszúság!) Szánthó Miklós pedig, valahányszor látja izgatottságát, mindig újra megijed, mert a kamatra gondol.

Vágjunk eléje, — gondolja magában — s kezeit dörzsölve, maga pendíté meg a dolgot, hogy mielőbb átessék rajta.

— Nagyságod nemes szíve, úgy látom, nem engedi szóba hozni a köztünk fenforgó komoly ügyet. . . .

— Miféle komoly ügyet?

— Tartozásomat, nagyságos uram.

— Ej, hát minek tart engemet! Avagy adószedő vagyok én, hogy személyesen járjak exequálni? Őszintén szólva, eszembe sem jutott, hogy tartozik. Affelől én nyugton vagyok; tudom, hogy jó helyen van. Hála istennek, nincsen is rá szükségem.

Szánthó Miklós arca e szavakra teljesen kiderült.

— Valóban nagyságod a világ lepáratlanabb hitelezője. Még beszélni sem enged a tartozásról. Nemes, áldott szíve van. Emlegetjük is eleget, én és szegény leányom, a ki el volt ragadtatva az új gitártól.

— Ne mondja! hát szívesen fogadta?

— Azóta mindig pengeti.

— A kedves Birike!

— Valóban nagyságos uram, igen áldott jó leány, egyetlen egy örömem!

— Talán nem is tudna megválni tőle?

— Ha szerencséje akad szegény árvának, végre is csak meg kell történni.

— S talán van is már valami választottjuk?

— Még csak nem is gondoltunk rá soha. Rá érünk arra később is. A leány fiatal s még csak a nótából tudja, hogy van szerelem. Egyszerű, igazi gyermek, ki csak a virágnak, madárnak örül. Hanem a mikor az új gitárt a kezébe vette, mondhatom nagyságodnak, hogy még a szeme is könybe lábadt örömeiben.

— No az derék, hehehe! Nagyon örvendek rajta, mert megvallom, kedves barátom, én is sokat gondolkoztam e jó leánykáról. Lássa uram, valahányszor én ily szeretetreméltó teremtest látok, mindig elbúsulok magamon. Eszembe jut, hogy addig kerestem az igazi boldogságot, míg kifogytam az időből. A világ boldog embernek hisz, mert van szép kastélyom, pompás kertem, sok lovam és hintóm; pedig mit ér mindez, ha nincs, a ki mindezekben velem együtt gyönyörködnék. Hiányzik valami.

— Ugyan mi hiányozhatnék nagyságodnak?

— Egy jó kis feleség.

— Nagyságos uram! — sietett megvigasztalni Szánthó Miklós, — ez egy olyan hiány, melyet vajmi könnyű kipótolni egy derék, előkelő, szeretetreméltó úrnak.

— Vagy ki tudja, kedves barátom! Magam sem tartozom már épen a mai legények sorába.

— Már a mi azt illeti, nagyságod olyan friss színben van, hogy bizonyára nem igen cserélne a mostani sápadtképű, mindjárt elfáradó, magának-másnak kelletlen ifjú emberekkel, s részemről megvagyok róla győződve, hogy nincs az a komo-

lyabb gondolkozású fiatal leány, a ki örömének ne tartaná nagyságoddal megosztani az élet örömeit és gondjait.

Györkey Balázs hízott e szavaktól. Ez már egy kicsit máskép beszél, mint az a jött-ment rétagi bérlő, a ki holmi eladósodott agarász uracsnak nevelte a leányát.

— Azt hiszem, kedves barátom, — felelt a szép szavakra, — a fiatal leányok máskép gondolkoznak rólam, mint kegyed.

— Okos leány mind úgy gondolkozik.

— Tán még Biri kisasszony is?

— Azaz hogy, nagyságos uram, ő olyan szerény, igénytelen árva leányka, hogy e tekintetben számításba sem jöhet.

A házi gazda e szerénykedő szavaira a nagyságos úr fölállt, állásba helyezte magát s ünnepélyes komolysággal kérdé:

— Lehetek-e őszinte?

— Tiszteljen meg bizalmával.

— Na hát lássa, kedves barátom, én pedig mindama sok fiatal leány közt, kiket ismerni alkalmam van, senkit sem vennék el örömeitől feleségül, mint az ön kedves gyámleányát. Csakhogy, úgy-e, nem adná ide nekem?

Szánthó Miklós soha életében nem örvendett tán úgy, mint e szavaknak; de nem mutatta. A benső ember nála nem látszott meg a külső emberen. Hagyta a nagyságos urat vára-kozni a feleletre s mikor az ismételte kérdését, azt válaszolta rá:

— Nagyságod tréfálni méltóztatik. Ma különös jó kedvében lehet. Hála istennek!

— Kikérem Szánthó uram, hogy a mit mondtam, ne tartsa tréfának. Nem szoktam játszani a családi érzelmek szentségével. Ha nem hisz, akkor méltatlan irántam. Ime, e pillanatban, mely rám nézve döntő fontosságú, megkérem a gyámleánya kezét. Ha Birike megegyez: közös lesz mindenünk s akkor legalább Szánthó uram sem fog boszantani azzal a haszontalan tartozással.

— Gondolkozni fogunk róla, nagyságos uram, — mondta a házi gazda, a nagy megfontolás szükségét mutatva, — gondolkozni fogunk, a mint egy ily életbevágó kérdésről kell. Rám nézve ez váratlan öröm és nagy szerencse. Mindjárt haza hívatom Birikét.

Györkey Balázs megállítá. Előítéletes volt s azon a napon, melyen már egy fiatal leány szemtől szemben kifigurázta, nem mert hasonló vallomást, kérést intézni egy másik fiatal leányhoz.

— Nem, Szánthó uram, ne hívassa haza. Beszéljék meg az ügyet egymás közt. Ha most, ittlétemben, haza találna érkezni, akkor se értesitse szándékomról. Jobb, ha ön szépen előkészíti rá. Én egy óra múlva kikocsizom a haraki pusztámra, holnap visszajövet ismét betérek s akkor megtudom, mit határoztak.

— A mint nagyságod kívánja.

— Sohase nagyságoljon többé. Egy ilyen régi jó nemes barátságára csak büszke lehetek.

Szánthó Miklós nagyon megtisztelve érezte magát s tőle telhető hajlongás között szorított vendégével kezét s aztán megölelték egymást atyafiságos szeretettel.

Ép e jelenetre nyitott be Birike.

— Isten hozott leányom! Látod, a nagyságos úr tisztelte meg újra a mi szerény lakunkat. Na itt az alkalom, a melyet oly rég vártál, megköszönni a kedves ajándékot.

— Köszönöm a megemlékezést, — mondta halkán Birike.

— Na nézd, mélyen tisztelt barátom! — folytatta Szánthó Miklós, — ilyenek ezek a félnék gyermekek. Hogy örült, hogy áradozott, hogy készült a hálálkodással, s most, hogy itt az alkalom, a száját is alig meri fölnyitni.

— Inkább vegyük is tán elő, mint emlegessük a gitárt, — vágott közbe Györkey Balázs, — hogy hallhassam újra azokat a boldogító hangokat. Láthatatlan ezüst fodrok a levegőben! Valóban azok.

Birikének — bármily szomorúan esett — megint csak elő kellett vennie a gitárt. Gyámatyja utána ment s azt sugta neki halkán, de parancsolólag:

— Azt mondom, szedd össze magadat s nyájas légy!

Össze is szedte magát s mosolygott és dalolt. Mosolygott akkor is, midőn a nagyságos úr dicsérte nemcsak hangját és ragyogó szemét, hanem csinos ruháját és új smizettjét is. Mosolygott, midőn a nagyságos úr, hogy kimutassa teljes szeretetreméltóságát, brilliantos újjaival bizalmasan simogatta meg szőke haját. De igazán és örömeiben csak akkor mosoly-

gott, midőn ő nagysága fogatott és egy csomó nyájas bók elvesztegetése után tova hajtattott.

Pedig akkor következett csak a szomorú jelenet.

A gyámatya, mihelyt magukban maradtak, megölelte és — a mit életében eddig háromszor sem tett — össze-vissza csókolta a leányka arcát s megsimogatva puha finom haját, a mennyire csak tőle telt, édesdeden mondá:

— Ha tudnád Birike, mi történt!

— Mi történhetett? Talán elengedte az adósságot.

— Több történt. Ha szegény boldogult anyád e pillanatban föltámadhatna, sírna örömében.

— S miért épen e pillanatban? — kérdezte Birike, félénken emelve föl nagy kék szemét.

— Mert ez a pillanat egész életre boldoggá tette leányát, a szegény kis árvát.

— Engemet?

— Tégedet bizony, nem mást. Meg engemet is általad. Nem találnád el? Oh dehogy találnád! Ha megmondom sem hiszed el.

— Hát mi az?

— Nagy szerencse, hallatlan szerencse. De te meg is érdemelted.

— Mit?

— A nagyságos úr megkért.

Biri megrettent és elhalványodott. Nem felelt, csak nézett álmélkodva. Ez volt hát az a nyomasztó előérzet, mely szívére ismeretlenül, alaktalanul nehezedett a múlt napokban. A tiszteletes asszony kitalálta, megjósolta, de ő csak nevetett rajta. Most már sírhat.

— Nos, mit felelsz rá? — fakgatta gyámatyja, — meg vagy lepve, ugy-e kis bohó?

— Azt felelem, — viszonzá a leányka, egyszerre határozottan ocsúdva föl megdöbbenéséből, — azt felelem, hogy én azt a vén embert nem szeretem.

— Megbolondultál? Te vagy-e, a ki ilyen hangon beszélsz? Én hozzám? Te, a jó, igénytelen, engedelmes Birike! S nekem mondod ezt, a ki neveltelek, szerettelek, megosztottam veled minden falatomat. Hová beszélsz, kinek beszélsz? Hát lehet-e egy olyan derék, finom, tiszteletre méltó urat nem szeretni?

— Én ki nem állhatom.

— Ugyan úgy-e? — szólt szikrázó szemmel, haragvó arczezal a vén ember. — No csak az kellene még, hogy midőn véletlenül, mintha az égből esett volna, ilyen nagy szerencse ér, holmi bolondokat szedj a fejedbe.

— Nem akarok a neje lenni, nem is leszek sohasem.

— Nem leszel, mondd? Na én meg azt mondom, hogy az leszel. Hát miért ne lennél?

— Mert a kezemet nem adom el szív nélkül! Mert férjhez csak olyanhoz megyek, a kit igazán szeretek.

— A kit igazán szeretsz? Bámullak Biri. Kicszeréltek? Hát te tudod, hogy mi az igazi szerelem? Tudod ám, de könyvből. Én megmondom neked, hogy mi az az életben. Ábránd hóbortos leányoknak, gondtalan játék könnyelmű ifjaknak, czifra képzelgés felhőn járó poétáknak, mulatság tárgya okos embereknek. Ez az, nem egyéb! Volt idő, midőn magam is átengedtem magamat az igaz szerelemnek, hanem meg is adtam az árát. Az igaz szerelem tárgya kijátszott, cserben hagyott s férjhez ment a rossz szomszédhoz, mert néhány holddal többje volt, mint nekem. Hát te is így akarsz járni? Te is agyrémeknek élsz? Te is meg akarod várni a mesebeli királyfit, hogy vén korodban megsirasd az elvesztegetett időt és kárba vezett fiataltságot?

— Atyám, én akkor leszek csak igazán boldogtalan, ha ahhoz a vén emberhez erőltet! — zokogta Biri.

— Hát ki erőltet? Én csak kérlek a magad jóvoltáért, meg a magaméért is, a mi azonban másodrendű. Mert hát mi lesz különben belőled? Györkey Balázstól függ, hogy földünket, szőlőnket s fejünk felől a házat elárvereltesse. Akkor aztán mehetsz a világnak, szolgálatot keresni, házról házra varrogatni, hogy méltatlankodjék veled mindenki s minden órában megsirasd az elszalasztott szerencsét. Hogy éhen ne vessz, napjaidhoz toldhatod az éjekeket néhány fillérért, miközben idő előtt megvénülsz, elbetegesedél s valami irgalmas ember nyakán halsz meg. Ez vár rád! Hát én reám, a ki annyi reménynyel, szeretettel neveltelek! Földönfutó leszek, a kinek nincs semmije. Vén napjaimra járhatok kéregetni. Az emberek kérdeni fogják, ki az oka ennek, s én hallgatok, mert csak nem mondhatom meg, hogy a tulajdon édes gyámleányom bolondsága!

Az öreg ember arcza mindinkább eltorzult, szemébe könnyek gyűltek, nem részvétreméltók, de mégis könnyek; a csüggedés és félelem könnyei, hogy minden füstbe mehet; keserű szavakkal zúgolódott.

— Eddig csak ellenségeim üldöztek, most a saját növedékleányom fordul ellenem. Erre neveltem föl!

Birike, megatva e lélekállapottól, oda ment hozzá, rá hajolt és reszkető hangon mondta:

— Én nem fordulok ellene. Nem! Akkor hálátlan volnék, s az nem bírok lenni. Ha az atyám sorsa úgy kívánja, el bírom viselni a legnagyobb boldogtalanságot is.

— Nyújtsd ide az arcodat, kedves leányom, te jó vagy; gondolkozzál a dologról, aztán este mondd meg, mit határozatl. De gondold meg mindent. Jól gondold meg. Egy óra múlva haza jövök, akkor beszélünk róla.

Midőn a leányka egyedül maradt szobájában, az asztalra borúlt és sirt. Nagyon szerencsétlennek érezte magát. Mit tegyen? Saját szívét ölje-e meg vagy a gyámatyját? Lázban égett agya, szíve, minden izma.

— Nem, nem! — kiáltott föl, az asztaltól fölugorva s daczosan emelve föl fejét; — nem hagyhatom magamat megölni. Hisz' én a más menyasszonya vagyok. Mihelyt apám haza jön, bevallok neki mindent. Antal Bélának hatalmában áll őt is, engemet is megmenteni a szerencsétlenségtől. Oh ha itt volna!

Ez a sohajtás újra leverte. Hiába vallana be mindent, az tán még rosszabb volna. A rossz szomszéd fiának dehogy adná őt oda. Inkább kitagadná, világba üzné, elátkozná! Mászt kell kigondolni.

E pillanatban édes anyja szelid képére tekintett. Oda ment és leborúlt. Kínosan érezte, hogy milyen szerencsétlen lény egy fiatal leány, a kinek édes anyja nincs. Nem is lény, csak tárgy, a kivel rendelkeznek. Oh ha most az ő anyja élne, nem volna védelem nélkül e kétségbeejtő helyzetben! Keblére borúlva elmondana mindent, bevallaná, hogy más bírja szívét és ő csak azzal a mással lehet boldog. Az anyai szív megértené szavait, könnyeit, félénk mosolyát s reménynyel és vigasztalással töltené el lelkét. De mit tegyen most, szemben e gyűlölködő emberrel, a kinek nem lehet megmondania, hogy mást szeret, mert az a más a „rossz szomszéd“ fia!

Nincs, a ki védje s nem tudja, mire határozza el magát. Egyfelől a szerelem készíti, másfelől a gyermeki hála akadályozza. Ha e perczben beszélhetne Bélával, olvashatna arcából s bátoritást merithetne férfias szavaiból, akkor tán volna annyi ereje, hogy egy óra múlva így szóljon gyámatyjához: „atyám, a te gyűlölséged ismét áldozatot követel s az az áldozat az én szívem boldogsága; kívánj tőlem mindent, de ezt nem adhatom; ha te gyűlölsz teljes szivedből, én meg szeretek egész szívemmel; taszíts el vagyátkozz meg, nem tehetek róla, én a te meghalt ellenséged fiát szeretem.“ De most, így elhagyatva, egyedül, támasz és védő nélkül, csak panaszkodni, sírni, szenvedni tud.

Eszébe jutott, hogy már nemsokára Béla is megérkezik — de ki tudja, nem későn jön-e? Nem, neki nem szabad későn jöni! A leányok joga, mindig azt hallotta, kitűzni a jegyváltás napját, ő tehát messzire tüzi ki, októberre, a mikor már Béla rég haza jött. Addig úgy tettet, hogy férjhez akar menni Györkey Balázshoz. Egyedül így segíthet magán. De alig gondolá ki ezt, mélyen elpirult. Hisz' ez képmutatás, csalás, bűn! Valóban az, de egyszersmind az egyedüli védelem, fegyvere a gyöngének az erősebbekkel vívott harcban. Ha az ő szívét el akarják tiporni, ő azt csak tettetéssel háríthatja el. Az ártatlanság, szendeség, az őszinteség tavaszának vége, — hazudni kell!

Megborzadt e gondolattól, de egyszersmind beléje kapaszkodott.

— Nem én akartam így, ők kényszerítnek rá!

Aztán újra az anya arczképe elé borult s összekulcsolt kezekkel kérte:

— Bocsáss meg szegény boldogtalan leányodnak, ha nem maradhat az igazság útján. Szíve ellen törnek s nem tud menekedni máskép, mint a hazugság tekervényes ösvényén. Soha nem hazudott ő életében, de most meg kell tagadnia magát, hogy el ne veszítsék örökre. Isten kevésbé vesz rossz néven, ha most hazudik két önző embernek, mint később az oltár előtt a papnak!

Az arczkép szeliden mosolygott, mint mindig; de a zaklatott leány képzelme egészen más mosolyt látott azon. Úgy tetszett neki, mintha ama mosolynak most különösebb értelme volna: vígasztalás, bátorítás, beleegyezés!

Ez óra sokat változtatott a leányon. A szerelem volt az, mely megszüntette nála a gyermekkort; e házassági terv pedig, melytől iszonyodott, egészen fölnyitotta szemét. A hálás, mit sem tudó növendék-leány most már bírálta gyámatyját, kit a gyűlölködés oly szánandóvá tett s a ki most néhány ezer forint adósságát az ő szívével és kezével akarja kifizetni. Azt lehet mondani, hogy tapasztalást, emberismeretet szerzett e nehéz helyzetekben néhány rövid nap alatt s föltámadt benne az érzék, hogy mily fenyegető csapást mily fegyverrel kell elhárítani.

Mikor az öreg ember haza jött, a leány elég nyugodtnak látszott s eléje ment a folyosóra köszönteni. Jó jel! — gondolta az öreg — bizonyosan észére tért.

— Hol volt, atyám?

— Az ügyvédnek mondtam meg, hogy számomra már nem oly sürgetős pénzt hajhászni. (Nem vallotta be, hogy sorra futotta minden ismerősét, elujságolni a nagy szerencsét. Hadd veszködjék irigységében az egész város.) S te mit csináltál azalatt?

— Gondolkoztam.

— S bizonyára úgy, a mint okos leányhoz illik?

— Atyám iránti háladatossággal.

— Jer, hadd csókoljalak meg.

Oda benn Birike nyugodtan kérde:

— De hát édes atyám tulajdonkép még el sem mondta, hogy mi és hogyan történt.

— Dehogy nem mondtam. Először elkezdett dicsérni tégedet, azután emlegette szomorú egyedüliségét, végre röviden megkérte a kezedet.

— S mit mondott rá, atyám?

— Oda ígertem, azzal a föltétellel természetesen, ha te beleegyezel. De számítottam okosságodra. Ugy-e, nem hiába számítottam? Hagytam most időt neked, fontolóra venni mindent. Reménylem, elképzelted, hogy ő mellette milyen vidáman folynak majd napjaid; milyen kedvelt és úri nő leszel az egész világ szemében; minden vágyad, álmod teljesedni fog?

— Mindezt elképzelttem, atyám.

— S beláttad, hogy igazam van. Hisz' én mindig a javadat akartam.

— Azt tudom és köszönöm.

— S mit határoztál?

— Teljesítem nevelő atyám parancsát, férjhez megyek hozzá s csak egyet kötök ki.

— Mit?

— Hogy a kézfogó születésem napján legyen, mikor betöltöm tizennyolczadik évemet. Abba tán ő is beleegyez.

— S mikor lesz az?

— Október 21-én.

Az öreg ember összevissza csókolta az engedelmes, okos leányt, elnevezte megmentőjének, védangyalának, s az öröm hebegésével mondá:

— Jól van, kedves leányom. A hogy te akarod, hisz' az egész dologban minden te tőled függ.

Biri önkénytelenül fölsohajtott.

— Mondd meg a föltételt neki, s kérdd, hogy ne is sürgesse elébb.

Ez egész beszélgetés alatt egyszer sem ejtette ki a vőlegény nevét. A gyilkosok sem említik áldozatuk nevét soha, csak beszélnek „ő“ róla; a fiatal leányok sem azokét, kik őket önzőleg akarják föláldozni, szívöket meggyilkolni. De Szánthó Miklós ez órában legkevésbé volt olyan psycholog, a ki ezt észrevette volna. Egészen el volt telve az örömmel, hogy a szép terv nem megy füstbe.

És másnap Györkey Balázs megérkezett s rendkívül boldog volt, midőn kedves barátjától meghallotta, hogy minden rendben van, Birike beleegyezett. Olyan büszke arczczal állott föl, hogy a leányka szobájába induljon, mintha diadalát nézték volna mindama botor fiatal leányok és előkelő fenhéjázó delnők, a kik elszalasztották a szerencsét. Kéjelgett a gondolatban, hogy hányan, de hányan fognak majd bosszankodni, ha megtudják, hogy a györkefalvi kastélynak rövid időn úrnője lesz, szebb, fiatalabb, kedvesebb, mint valamenynyök, a mellett régi jó nemes család sarja: a zátlaki és vetkerezci Szánthók utolsó virága, aranyszőke hajú, égszínkek szemű angyal!

Magasztos önérzetétől és hódításától boldogan, ő nagysága elnevelte magát.

— Min tetszettél nevetni, mélyen tisztelt barátom? — kérdezte Szánthó Miklós alázatosan és kíváncsian.

— Hehehe, csak nem sírhat az ember egy ilyen szép pillanatban.

S a boldog ember oldalt megpillantva a tükröt a falon, mielőtt belépett volna a szobába, hol a „kincs“ várakozik rá, megállt és gyér hajfürteit gondosan előre egyengette brillians ujjaival, fénymázás cipőjéről kendővel verette le a port, aztán elől egyenesre rántva fehér mellényét, önelégülten mondá :

— Mehetünk !

Majd elolvadt, midőn meglátta a szép leánykát, a ki zavartan, meglepetve, elfogódottan állt föl s szerényen köszönt.

— Szabad menyasszonykámnak szólni ? — kérdé a hozzá sasirozó boldog ember.

— Méltóztassék.

— Szabad tán meg is csókolnom kis kacsóit ?

A leányka oda nyújtá.

— Talán homlokát is, mely olyan derült, mint az ég.

— Majd a jegyváltás után, — rebegte megijedve a leány.

— Kívánata nekem parancs.

Leültek, s a nagyságos úr elkezdett áradozni és ígérni. Elmondta, hogy életének nem lesz más feladata, mint megérdemelni e nagy szerencsét. Igérte, hogy Birike életét virágos tavasszá teszi, melyben számára tövisek nélkül fognak teremni a rózsák. Emlegette, hogy nyárban falun, télen a fővárosban fognak lakni s menyegző után szép utat tesznek Olaszországban.

E szó szívébe nyilalt Birikének, a ki szó nélkül hallgatta a vén ember kifogyhatatlan szép ígéreteit. Szánthó Miklós meg is sokalta a folytonos hallgatást s mentegetőleg jegyezte meg :

— A mint látod, kedves barátom, Birike sokkal inkább el van fogulva, semhogy ki tudná fejezni örömét. Nem is csoda, Mindig az a leány volt, ki többet gondolt és érzett, mint beszélt. Nem hasonlít a divatos boltokhoz. Nála több van benn, mint künn.

A nagyságos úr természetesnek találta elfogúltságát s szíve büszke önérettel dobogott. Majd szoba került a kézfogó. Ő nagysága sokalta a határidőt, Birike születése napját, de midőn a leányka mosolyogva kérdé : „Hát legelső kérésemet sem teljesítené?“ teljes hódolattal adta meg magát, annyit

kívánva meg, hogy akkor aztán az esküvő ne sokára, legfőlebb november végén legyen. A kelengyéről nem kell gondoskodniok. Az az ő gondja. Hisz' úgyis minden van a kastélyban, csak egyetmást kell újítani, pótolni. Majd lesz bátor átküldeni a kelme-mintákat, ha tetszenek-e az ő boldogító angyalának? Tettek egy sétát a kertben is s benéztek a méhesbe, hol a szegény Birike szíve oly mélyen és fájdalmasan elfogódott. Aztán újra fölmentek a szobába s ő nagysága dehogy felejtette volna el a gitárt.

Csodálatos, de Birike most szinte örvendező készséggel vette azt elő. A mit meg nem mondhat neki szóban, elmondja legalább énekben. Elkezdte dalolni a bús éneket:

„Ha tudtad, hogy nem szerettéél,
Hálódba mért kerítettél;
Hagytál volna békét nekem,
Más is elvett volna engem.“

A nagyságos úr el volt ragadtatva. Milyen gyönyörű dal! Az nem volt esze-ágában sem, hogy egyszersmind milyen vádló szemrehányás.

VI.

Az egész kisváros izgalomban van a csodálkozástól. Mindenki a Szánthó Miklós uram növendékleányának szerencsájéről beszél. A bizony! — lehet hallani a kapukban, boltok előtt és utcaszögleteken, — a szegény kis árva leányból, ki eddig mindig oly egyszerű karton-ruhákban járt, maholnap nagyságos asszony lesz s hintón hajtat át a városon. Leányos anyák oda vannak a hűledezéstől s nem tudják, hogy mit kaphatott rajta az a boldogtalan Györkey Balázs, mikor egy kis arczon kívül semmi egyebe nincs. A büszkébb mamák azonban, kik eddig a nagyságos úrnak távolról is mindig oly nyájasan köszöngettek, most váltig állítják, hogy ők bizony ilyen vén emberhez nem adták volna oda a leányukat. Kaczér fiatal özvegyek nagyokat nevetnek a híren, hanem titokban annál jobban bosszankodnak. Korosabb hajadonok gúnyos blazirtsággal gondolnak e fölfordúlt világra, melyben holmi hamupipókék hamarább célt érnek, mint a bálkirálynők.

A kávéházban is arról foly a szó. A fiatalság asztalánál most is a darutollas viszi a hangot.

— Na nem megmondtam mindjárt, hogy az csak a leány! Íme, télre már a környék leggazdagabb úri nője lesz.

— Ez volt aztán csak az eladó leány, — jegyzi meg kesernyésen a sárgabarnára szítt szivarszipka fiatal tulajdonosa, — el is adták jó áron.

— El, mert jól kelt, nem maradt otthon. Vég élete lesz, nevetni fogja a világot, mely két hónapig szólja, szapulja, alattomban irigylis öszszel már, ha beül a kastélyba, nagyokat köszönget neki. Mert hát öcsém, te is, a ki most ugy „eladó“-od, kétrét fogsz még hajlongani előtte, ha egy kis kilátásod lehet rá, hogy meghí a soiréejába. Annak lesz csak szalonja, terme, melyben száz pár is rakhatja kedvére a kállai kettőst.

— Nem irigylem a szerencséjét, — szól bele egy ábrándos kedély, — olyan nevetséges vén ember mellett.

— Hajahaj! — replikázott a darutollas, — lesz a körül fiatal is elég, csak akarja. Ne búsulj te annak a jövődjén, meg lesz ott vetve jól az ágy. Az én princípálisom azt szokta mondani: kutya ugat, pénz beszél.

Egy szomszéd asztalnál Fodor fiskális magyarázgatja hallgatóinak, hogy ha Györkey Balázs megtalálna halni hirtelen, végrendelet nélkül, (a mi pedig olyan jól élő, vérmes emberen könnyen megeshetik,) hogy és mily paragraphusok erejénél fogva örököl utána a fiatal özvegyasszony.

Vannak, a kik kétkednek a nagy szerencséiben, de ezeknek Kacsor kapitány hamar megfelel, s vitézi becsületére állítja, hogy ő elég fiatal asszonyt ismert Olaszországban, a kik vén férjük mellett is boldogul éltek. A malkontentus orvos pedig mohón kap az alkalmon, hogy összeszidhatja ezt a mai bolond világot, midőn fiatal emberek már huszonöt éves korukban megöregesznek, pápaszemet hordanak, bele unnak az életbe, míg a vén kamaszok hatvan éves korukban is nyakra-főre házasodnak s tizennyolcz éves leányok közt válogatnak. Hosszú kántor el van telve magával, hogy mi lett az ő jó gondolatából, fűnek-fának dicsekszik, hogy ő hozta össze őket, neki köszönhetik, ha boldogok lesznek, s egy nap százszor is bocsánatot kér, de ő, a mióta él, csakugyan nem látott ilyen fényes parthiet. És sokan igazat is adnak neki, mert a

világ csak a nagy kastélyt, pompás parkot, hintót, lovat, drága ruhákat nézi, s csak kevesen gondolnak a könnyekre, melyek tán a virágos szőnyegekre fognak hullni, s a fájó, epedő, betöltetlen szívre, mely talán csak sértő gúnynak fogja tekinteni a pompát maga körül.

E kevesek közé tartoztak a lelkeszlak jó öregei, a kik meghallva az új hirt, keveset szóltak, de annál többet fejeztek ki: „Szegény jó leánya! be kár érte!”

Birike maga is csak arra az egyre gondolt nehéz szívvvel, hogy a tiszteletesné mit fog gondolni róla! Hisz' nem mondhatja meg neki, hogy miért egyezett a házasságba! Azt fogja képzelni bizonyosan: ez is csak olyan hiú, üres, önző teremtés, oda dobja fiatalságát, ki engedi fosztani szívét, csakhogy jól élhessen. Na de majd eljön az idő, midőn kiderül minden. Addig több terhet is el kell viselni a szívéen.

Nem volt az valami vidám, örömteljes látogatás, midőn Birike újra elment a paplakba. Szerencsét kívántak ugyan neki szokásból, de ő látta, hogy szánják szívükből. Nem mentegette magát, azt mondta csak:

— Gyámapám úgy akarta s én tartozom neki engedelmeskedni.

— Tudom, édes leányom, hogy nem magad jószántából mégysz hozzá. S nem félsz-e a jövőtől?

— Nem, mert remélek.

— Mit?

— Hogy akármit mondjanak és tegyenek, én nem leszek még sem soha annak a vén embernek a felesége. S épen ezért kérem is, néni, hogy ha Antal Béla írni talál, s válaszolnak neki, erről a boldogtalan frigyről ne tegyenek egy szó említést sem. Rosszúl esnék nekem, ha csak egy perczig is haszontalan leánynak tartana. Aztán minek is írának meg olyat, a mi nem fog megtörténni soha, de soha.

— Mit beszélsz, leányom? — kérde megütődve a papné, ki meg volt lepetve a leány határozott hangjától. — Ha így van, megmondom én az apádnak. Vagy miért nem mondd meg magad.

— Mert nem akarok még többet szenvedni. Én csak tűrök, hallgatok, s ha majd kell, cselekszem.

A papné ezen az estén sehogy sem tudott elaludni. Mindig az forgott a fejében, hogy vajjon ez a boldogtalan fiatal

leány mit akar cselekedni? Tán csak nem gondol valami borzasztóra? Nem, nem, annál sokkal vallásosabb. Vagy a világnak akar indulni? Annál meg sokkal félénkebb. A tiszteletesné asszonynak rég volt ilyen rossz éjszakája. Ha elaludt is, minduntalan föl-fölébredt nehéz álmaitól. Reggel is igen nyugtalan volt s végre elhatározta magát, hogy beszél Szánthó Miklóssal.

Meglátogatta s őszintén elmondta, hogy ennek a házasságnak nem lehet jó vége. Szánthó Miklós eleintén csak bizonyította, hogy de bizony jó vége lesz; beszélt össze-vissza mindent s mikor beleunt a sok ellenvetés czáfolgatásába, megharagudott s kijelenté, hogy ez az egész dolog tulajdonképen nem tartozik másra, mint ő rá, meg a gyámleányára, a ki szépen beleegyezett és a ki boldog is fog lenni, csak mások tele ne beszéljék a fejét.

A jó öreg asszony megértette a leckét, ajánlotta magát, kimenet a folyosón igen melegen csókolta meg a Birike homlokát s útközben is mindig csak azon gondolkozott, biz' ezt a szegény leányt is elveszítette a szépsége!

Birikének aztán több volt a bosszúsága, mint a bánata. Tulajdonkép időt sem engedtek neki, hogy gondolkozzék és remegjen. Boldog boldogtalan jött kedvét keresni, gratulálni a nagy szerencsééhez, melyről ő oly szíves készséggel lemondott volna. A csöndes magánynak egészen vége lett, mert jöttek a vendégek, az árusok, mesteremberek, kiket ő nagysága küldözött oda, hogy rendeljenek meg mindent, a mi kell. Szánthó Miklós rendelgetett is széltire, minthogy Birike kereken kimondta, hogy ő nem szól semmibe. Neki minden jó volt, neki minden tetszett. Elég baj volt neki az is, hogy untalan beszélnie kellett a sok üdvözlő vendéggel, a kik a szomszédságokból egyszerre csak mind előjöttek, elmondva, hogy mennyire szerették mindig Birikét, noha voltaképp eddig feléje sem néztek. A kanári-madár a kalitban nem tudta elképzelni, — noha valószínűleg eleget törte rajta kis fejét, — hogy mirevaló ez a sok járókelő? Csak néz okos szemével s félnap is eltelik, hogy nem csicsereg. Birike is meg-megfeledezik róla, (szegény, már nem gyermekleány többé!) s nem adogat neki czukrot. Pedig magának van elég, — küldi rózsaszín papirban a jövődöbeli.

Birike néha a sok üdvözlés, kérdezősködés, nyájaskodás elől megszökik a kertbe. Ott a legjobb. A kert mindig enyhíti,

vígasztalja, biztatja. Ott fog újra találkozni azzal, a kit vár s a ki védője, megszabadítója lesz. Minő szép pillanat lesz az néhány hét múlva, midőn újra találkoznak, hogy többé soha ne váljanak el egymástól. Csak hadd tűnjék nap nap után, a varróleányok hadd készítsék a menyasszonyi ruhákat, az aranyműves a jegygyűrűt — hisz' meg fog történni az esküvő, de más vőlegénynyel!

Nincs miért búsúlnia, csak azon az egyen, hogy édes titkából képmutatást kell csinálnia. Nem sejtí senki, hogy miért nevet, miért mosolyog. Azt hiszik: szerencséjének örvend. Annak is örvend, csakhogy ez a szerencse nem október 21-dikén, a kitűzött jegyváltás napján, fog ő hozzá beköszöntení, hanem valamivel elébb, szeptember 24-dikén. Mindig ezt a napot nézi mosolyogva a naptárban, nem a másikat. Az ő szerencséje nem hintón, csengős lovakkal, víg társasággal jön, hanem csöndesen, titkon, éjjel.

Györkey Balázs minden másod-harmadnap behajtat most az ő „kedves kicsiké“-jéhez. Hozza a szerelem, gyönyörködés s ürügyöt ad rá a sok alkalom: gondoskodni kell előre a kelengyéről. Mindig hoz magával a fővárosból érkezett kelmemintákat. Szereti-e Birike a sárga selyem ripszkelmét? Szereti, különben neki mindegy. Hát a kék bársonybútort? Azt is szereti. Meg a faragványos asztalokat. Birike azt is szereti.

— Mélyen tisztelt barátom! — mondja rá Szánthó Miklós, — az ilyen boldog leány szeret mindent, örül mindennek. Hisz' láthatod.

Ő nagysága látja is, s gondja van rá, hogy őt magát is mennél jobban szeresse. Újjai most még brilliantosabbak, ingelőjében még nagyobb a melltű, öltözete még divatosabb, hajfürtei még gondosabban vannak a feje búbjára erőltetve. S Birike mindig mosolyog s a boldog vőlegény meg van róla győződve, hogy ez a boldog szerelem mosolya. Pedig lehet egyébé is. Nézve a boldog ember fényes, feszes szűk cipőit, vajjon nem juthatnak-e eszébe a régi tánczórák grimaceai, melyekre a tiszteletes asszony olyan kedélyes gúnynyal tudott visszaemlékezni.

Birike azonbán megbocsátana már jövődöbelijének minden apró hiúságot, csak ne szeretné úgy a gitárt. Ezt nem tudja neki megbocsátani. Akarja, nem, elő kell azt néha

vennie, hogy hódoljon a vén gavallér különös ízlésének; s valahányszor előveszi, meg is fogadja, (természetesen ezt is csak mély titokban), hogy rövid időn irtó háborút üzen gitárjainak, réginek, újnak, s ha egyszer szerencsésen eljön az a nap, melyet vár, soha többé nem nyúl gitárhoz.

A készülődés napjai hoztak különben egyéb kellemetlenséget is. Többi közt Györkey Balázsnak egy nap az a természetes hiúsága támadt, hogy egyet sétáljon Birikével, karon fogva. Meg kellett lenni. Ő nagysága büszkén lépegetett az éles kövezeten, mint egy triumphator, azt sajnálva csak, hogy miért nincsenek üvegből a házak, (hadd látnák mennél többen!); míg Birike, mint egy rabszolganő, a kit bilincsen vezetnek, röstelte magát s mindig fülig pirult, valahányszor egy-egy ismerősevel találkozott. Volt is oka a pirulásra. Néhol a zöld redőnyt ép előttük csapták be, bizonyára szándékosan; más-hol az arczon gúnymosolyt vett észre, talán ott is, hol e mosoly mögött egy kis irigykedés is rejtőzött; egy vén hajadon pedig (a kinek rossz nyelvétől rettegett a félváros), a kapuban állodogálva, fenhangon szólalt föl: „Nini, a szép fiatal pár, ejnye be egymáshoz illenek.“

Györkey Balázs sem látott, sem hallott a nagy boldogságtól és büszkeségtől, de Birike látott, hallott mindent, gondolt és képzelt még többet s szívét mélyen elszomorítá a tünődés; ezek most mind szentül azt hiszik, hogy ő szívét és fiatalságát eladta pénzért! a mint hogy egyebet nem is hihettek.

De volt egy vígasza: igazságot fog szolgáltatni neki az idő, nemsokára.

Minden nap múltával könnyebb volt szívén a képmutatás terhe, melyet három hét múlva már ledobhat magáról, mert hisz' ime beköszöntött a szeptember, az ígért hónapja.

Ez hozza most neki a tavaszt.

Sohasem volt jobb kedve, mint e verőfényes napokban, melyek valóban a tavasz bájával bírtak. Egyre danolt, tréfált, tánczolt. Sőt néha szeles is volt s egyszer annyira ment, hogy még gyámatyját is megforgatta, a mint az asztalnál állt, nézve a kiterített menyasszonyi kelméket, melyeket reggel küldött meg Györkey Balázs, a bőkezű, a boldog ember.

— Milyen kedved van, leányom, — mondta Szánthó Miklós, — madarat lehetne veled fogatni. Na kedves vendé-

geim, most már csak láthatják, hogy én nem erőltetem ezt a házasságot, a hogy a tiszteletesné asszony papné letére nem rösteli hiesztelni.

Látták is mindnyájan, hogy Birikének milyen jó kedve van, s beszéltek róla mindenfelé: biz' ez alig várja, hogy nagyságos asszony legyen.

De maga Szánthó Miklós is mintha kicserélték volna, mióta jobban köszöntgetnek neki az emberek, nem mormogott, nem járt összeránczolt szemöldökkel, hanem egészen megelevenedett, s még el is tréfált néha az utca asszonyaival, elmondva: hogy lesz, mint lesz.

A régi gyűlölködés azonban nem aludt ki szívéből. Áttekintve a szomszéd házra és kertre, fölfohászkodott:

— Hej ha most élne a rossz szomszéd s látná házunk örömét, és ha megtudná, hogy olyan előkelő vőm lesz, a minő soha sem volt az ő ágról szakadt familiájában: hogy enné a méreg, az irigység! Bizonyosan megütné a guta, ha hallaná a víg lakodalmi zajt és muzsikaszót, látná az úri fogatokat, nagy násznépet és azt, hogy valahára Szánthó Miklósnak is jó napjai vannak. De ha ő már nem él, él a fia! Gondom lesz rá, hogy megtudja boldogságunkat. Újra kezdem a pört, ha ezerekbe kerül is. Eljárok a bírákhoz és vesztegetek, mint eljárt és vesztegetett a rossz szomszéd; jó ítéletet kapok s akkor végre is kihányatom az Antal László uram fáit s lefűrészel tetem a nyári lakás felét! Úgy teszek, ezt akarom!

Biri meg arra gondolt ez órában: „Holnap itt lesz, megtud mindent és megszabadít. Hogyan? azt ő tudja. Én engedelmeskedni fogok neki.“

S milyen víg nap volt az a másnap! Szánthó Birike, alig hogy kinyitotta a szemét, versenyt trillázott a kanárijával. A mint felöltözött, úgy szólván az egész ház megtelt víg dal és fiatal kedv zajával.

Az öreg Szánthó nevetve és fejcsóválva hallgatja, hogy mit dalolgat az a bohó, örvendező leány?

„Az út mellett sárga ház . . .
Szöke kis lány, mit csinálsz?
Hej egyengetem magamat,
Várom a galambomat!“

— Lám, lám, ki hitte volna, — mondja magában az öreg Szánthó, — hogy ez a fiatal leány, a ki az első pillanat-

ban azt mondta: ki nem állhatom azt a vén hízlekedő embert, pár hó alatt úgy megszeresse Györkey Balázst, hogy most „galamb“-jának nevezi a nótában, (mert róla dalol!) a tükör elé áll s egyre csinosítja, egyengeti magát, midőn érkezését várja. Hehehe: ilyen a fiatal leány, ilyen az az emlegetett igazi szerelem! Minő pompás lesz, én megszabadulok az adósságtól, ők meg uriasan élik világukat.

Gyönyörűség volt valóban látni, hogy Biri milyen szépen kicsinosította most magát. Haja úgy volt befonva és feje fölé kerítve, hogy azt egy arany korona sem díszítette volna jobban. Kék lenge ruhát öltött, nyakát is kék szalaggal köté körül s keblére pompás kis virágbokrétát tűzött. Olyan friss, kedves, vidám jelenség volt, mint egy szép álomkép.

Kora reggel lesietett a méhesbe, s ott kedvtelve nézte a virágokat, melyek még harmatosak voltak, a fákat, melyeknek lombjai oly élénk színt kaptak a napfénytől, a méheket, melyek zengve-bongva szállkostak a mézgyűjtés munkájában s az eget, melyen egy felhőfodor sem látszott. Nagyon szép idő volt. Maga a nap is vidámabban kelt föl, mintha valami nagy eseményre viradt volna. A természet csöndje, mintha a várakozás boldogságában osztoznék.

— Édes apám! — mondta délben az öregnek Birike, — már látom, hogy sohasem olvashatom el azt a szép regényt, melyet tudod, ki adott ide olvasni több mint egy hó előtt. Annyi ember jön meg, hogy nem érek rá elolvasni, pedig hányszor kérdezte már, hogy tetszik-e? Tudod mit, délután menj a kávéházba, ismerőseidhez, én meg becsukom a kaput, lemegyek a méhesbe s elolvasom az egész könyvet egyfolytában. Akkor aztán holnap, mert azt üzente, hogy holnap jön el, megmondhatom neki: tetszik-e s mi tetszik benne?

— Jól van, édes leányom!

Biri tehát az egész délutánt, az egész alkonyt a kertben tölthette. Levitte ugyan a regényt, de nem olvasta. Még ha bele nézett is, máson járt az esze. Volt neki most egy sokkal érdekfeszítőbb regénye, melyben ma következik be a legkedvesebb jelenet: a viszontlátás.

Az órák nem gyorsan múltak, de azért csak mégis elmúltak. Néha lázas izgatottság lepte meg. Szíve a bokor minden rezzenésére megdobbant, arcát gyöngé pír futotta el, lábai reszkettek. És mindig csalódott. Csak a föl-fölkerekedő

őszi szellő rázta meg gyöngén a bokrok üstökét, emlékeztetve, hogy maholnap jobban is megrázza és aztán egészen kitépi.

A nap kezdett lefelé áldozni s a fák árnyéka hosszabbodott. A fény azonban csak lassan tűnt el a földről, mintha szeretett volna itt maradni, hogy lásson e földön valódi boldogságot, minőt csak nagyon ritkán lát.

Beköszöntött az alkony, a homály, a felsötét — s Biri még mindig hiába várt. A szomszédkertben nem volt senki, az udvaron nem hallatszott semmi zaj. Még is egy pillanatban hallá nyilni oda át a kert ajtaját. Oda ment az eleven-sövényhez, hogy nézze, ki jön. Még ki lehetett venni az alakot. Csak a kis kertészleány volt, a kit leküldtek valamiért.

Birike oly izgatott volt, hogy oda kiáltá a leányt.

— Hát ti mindig csak magatokban vagytok? Nincsen uratok?

— Nincs bizony, kisasszony.

— Nem is várjátok?

— Nem.

Tehát nem jött haza a napra, melyre ígérte. A remény, a bizás, a vigasz egyszerre eltűntek a fiatal leány szívéből a kis kertészleány ama rövid szavától: „nem.“ Mélázó, bús arczezal tért vissza a méhesbe, s leborúlt a kis asztalra és sírt.

— Ha nem jön el, ki fog engem megmenteni? De eljön tán holnap.

Szánthó Miklós ép haza érkezett s nem tudta elképzelni, hogy mit csinál Biri most is a méhesben. Nezzék meg, talán elaludt.

Lassú léptekkel, nehéz szívvel indult fölfelé a szegény leány a cseléd hívó szavára. Mennyi reménynyel jött le délután s milyen csalódással megy föl most. De nem vesztett el minden reményt s arra gondolt: eljön tán holnap, hisz' egy nap nem különbség s mindig fordulhat elő egy kis akadály. Hátha éjjel érkezik meg, vagy reggel?

Gyámatyja megfeddte.

— Milyen gondatlan egy teremtés vagy, ilyen sokáig lenn maradni ebben a nyári ruhában. Hisz' már ősz van, hűvösek az esték. Ilyenkor kell legjobban vigyázni. Nem hűltél meg?

— Fázom egy kicsit.

— Na látod, meg találsz betegedni. Pedig már nem csak a magadé vagy.

Megbetegedni és meghalni, hisz' az jobb volna, — gondolá Biri, s egész este igen bús volt; gyámatyja egyre kérdezte, faghatta, korán lefektette, theát főzetett neki, dunyhát tett rá, — sohasem aggódott így az egészsége miatt. De ez a leány nem is volt még soha ily levert, szomorú, halavány. A mosoly, dal, vidámság, tréfa — mint valami költöző madársereg — mind egyszerre elhagyták ezen az estén. Elhagyta még az álom is. De azért korán kelt s megint lement a kertbe. Keresett ott egy nyomot, egy jelt, de nem talált mit sem. A szomszédkertésznek átszólt:

— Hát maguk mindig csak gazda nélkül lesznek?

— Biz' úgy, ki tudja meddig!

Ebből megtudta, hogy még sem érkezett meg, sőt nem is várják. Egyszeribe olyan szomorú lett körülte a természet. A fák már sok levelet lehullattak, s némely virág nagyon elveszté színét, de még emlékeztették a szívet boldogabb időkre, melyeket tán jobb is volna feledni, ha egyszer elmúltak.

Biri különös nyugtalanságban lehetett, mert még a naptárt is megnézte, hogy vajjon nem tévesztette-e el azt a napot? Oh nem! A nap, mely annyi boldogságot ígért, elmúlt s maga után csak bánatot, csalódást hagyott.

A naptár kiesett kezéből s fejét kezére hajtva, nézett maga elé a levegőbe. Látott abban sokat. Főlelevenült emlékezetében az a szomorú este, midőn gyámatyja azt mondta neki: „föl fog keresni tégedet, nem azért, hogy szeressen, hanem hogy elcsábítson, s midőn elcsábított, nevetni fog könnyeiden.“ De nem — Béla még sem tudna nevetni az ő könnyein. Mindössze is elfeledte őt — járt ama költői földön, hol minden olyan szép: föld, ég, tenger, emberek, vásznak és kövek, s e sok szép közt elfelejtette őt. Elkezdte önmagát vádolni tapasztalatlanságaért. Hitt, remélt, bízott a holtig tartó igaz szerelemben, holott tán gyámatyjának van igaza s az a nagy szenvedély, melyre ő egész jövőjét építette gyermekes önámítással, csakugyan nem egyéb, mint hóbortos leányok ábrándja, könnyelmű ifjak gondtalan játéka, felhőkben járó poéták cifra képzelgése s okos emberek mulatságtárgya!

Szíve megdobbant e keserű gondolatra, mintha tiltakozni akart volna ellene: nem az! És a remény, mely mint kúszó növény a száradó fát is siet bevonni eleven zöldjével, újra hímezni kezdte gondolkozását különféle színű virágokkal, sötéttel és világossal vegyest. Néha hizelgő szavakat suttogott a búslakodó leány fülébe:

— Bohó gyermek! ne szomorkodjál, ne sírj. Látod, mennyi az életben a mindennapi akadály. Egy vőlegény röpill a mátkájához, de az úton eltörik a koci kereke, estére nem érkezhetik meg, s azon az éjjel a menyasszony minden rosszat elgondol, sír, szeretne meghalni, pedig a kit vár, holnap reggel már ott csügg karjai közt s ő megint a világ legboldogabb teremtese. Várj te is, remélj és szeress.

De Biri nem tudott már egészen hinni a hizelgő szavaknak; a szót azonban megfogadta: várt, remélt, szeretett.

Reggel koci zörgött az ablak alatt, s ő oda futott, arcán a fölsillant reménynyel — de Györkey Balázs jött. A mint meglátta, megfagyott szívében minden vércsöpp. Mit beszéljen ő most ezzel az emberrel? Ledőlt a pamlagra s egy nagy kendőt borított magára. Beteg lesz az egész nap! Az is volt. Hisz' e napokban egy hosszú év minden szép reményét, minden édes gondolatát elveszítette; a hit megcsalta, a bizalom elhagyta és a remény is csak ámitgatás végett maradt mellette.

De hát ha az ifjú beteg valahol s nem tudósíthatja. És hát ha — meghalt! Láz futotta át egész testét e gondolatra. Összekulcsolta kezét és imádkozott. Legyen bár hűtelen, csak éljen! Ő lemond inkább róla, elfojtja szíve keservét, hordja az élet keresztjét, hervadni fog napról napra titkos fájdalomban s elhal úgy, mint egy virág, mely kinyílt nehány napra s aztán oda van!

Csak öt óvja meg az ég minden bajtól, véstől.

Szánthó Miklós aggódó arczezal nyitott be a leány szobájába. Nem akarta előbb háborgatni, azt hitte alszik! Most igen gyöngéd volt a leányhoz. Megdöbbent, midőn a pamlagon felöltözve látta feküdni.

— Tán beteg vagy, kedves gyermekem.

— Lázam van.

— Látod megmondtam! Ki is látta, olyan későre maradni a kertben. Na most már mit mondjak Balázsnek, mert itt van?

— Hagyjanak édes apám magamban. Ha pihenni fogok, majd jobban leszek. Most fáj a fejem.

— Csakugyan, milyen forró a fejed. Reszketsz.

— Takarjon be jobban.

Györkey Balázs nem állhatta meg s ő is benézett. Először lépett be e szobába mosolygás nélkül; még a tükörbe sem nézett; még brilliantos kezét sem emelte. Lassú léptekkel közeledett a leányhoz: mi baja van az ő kedves kis mátkájának?

Csak egy kis meghülés, nem több, majd jobban lesz. Ő nagysága rögtön orvosért akart küldeni. Nem szükséges, magától is jobban lesz. Csakugyan délfelé fölkel, de csak keveset beszélt s az ebédnél mit sem evett. Négy szem nézte folyvást nagy aggodalommal, s e négy szem nézését oly nehéz volt kiállania. Délután, hogy szabaduljon e tehertől, mosolyogni, beszélni kezdett s azt mondta, hogy már sokkal jobban van.

— Nyugodtan mehet haza, — biztatá Györkeyt, — ha újra eljön, már nem lesz semmi bajom.

S a boldog ember arca újra kisugárzott s nem győzött eleget hizelegni, áradozni, tervezgetni. Azzal a büszke önérettel hajtattott haza, hogy a szerencsés fordulatban bizonyára az ő ottlétének is nem kis része van.

De Szánthó Miklós látta, hogy a gyermek bizony nincs jobban. Hisz' szeme tele van könnyel s arca oly halavány! Mit nem tesz egy kis hűs esti lég! E napokban még hogy dalolt, tánczolt (őt is megtánczoltatta), csevegett és pajzánkodott ez a leány, s most olyan, mint az árnyék! Nyugtalanul feküdt le s éjfél felé arra ébredt föl, hogy valaki hangosan zokog a szomszédszobában.

Ijedten nyit be:

— Miért sírsz, leányom? Beteg vagy?

Biri nem felel, szeme be van húnyva s a mécs sugára játszik csak halavány, mozdulatlan arcán.

— Rosszat álmodott! — gondolja az öreg s lassan beteszi az ajtót maga után.

És aztán napokon át nem szűnik az aggodalom a sárga házban. A leány nem beteg, láza elmúlt, de sem kedve, sem szava. Valami csöndes önmegadás csüggedtsége látszik rajta. Nem panaszkodik s ha megszólítják: nyájasan felel. Szánthó

Miklós néha aggódva gondol rá: tán valaki tele beszélte a fejét, meglehet a tiszteletes asszony, a kinek jobb volna nem ütni az orrát a más dolgába. De Birike már egy hete nem is találkozott a tiszteletes asszonynyal. Mi lehet hát a baja? nem tudják elgondolni sem a gyámapa, sem a nyugtalankodó vőlegény, habár eleget törik rajta a fejöket. Végre is abban egyeznek meg, hogy tán gyöngéd szívének fáj elhagyni azt a házat, melyben felnőtt s melyet megszokott. Azért búsul, azért könnyez. Minden leány ilyen, ha érzékeny szíve van, a jegyváltás előtt is s még inkább az esküvő küszöbén.

A jegyváltás pedig már itt van. A szegény leány, ki hetek előtt úgy szerette volna egymás után kergetni a lassan múló napokat, most örömet megállítná azokat, midőn csakugyan futnak. S mennél kevesebb van már belőlök, annál több járaskelés van a sárga házban. Mindenki örvendez ott, csak a menyasszony szomorkodik. Ha kérdik: miért? azt feleli: „Fáj magára hagynom gyámtyámat!“ Megdicsérik értte, hogy milyen jó leány. Gyanúsítani most nem érnek rá. De nem is ad rá okot. Csak nézi szeliden, szóttanul, a mint a cselédek sűrögnek, forognak, udvaron, konyhában; a mint a vendégek egymást érik, mert a Szánthó Miklós szobája — mióta gazdag ember apósa lett — mindig tele van jó kívánsággal és pipa-füsttel.

Kivált a jegyváltás előtti napon, mert híre ment, hogy Szánthó Miklós az ünnepélyre ebédet ad s meghívott már rá nehány embert. Ilyenkor mindig akadnak, a kik úgy szép szín alatt kelletik magokat.

Jókora társaság van együtt s várják a boldog vőlegényt. Mindenki várja s még Biri is ki-kinéz az ablakon. De ő a szomszédház hársfáit nézi, melyeken annyi ág száradt el e szomorú esztendőben. A szívalakú levelek nagyon hullnak róluk s Birike bús nézéssel kíséri, a mint az őszi szél leszakítja és magával sodorja azokat.

— Édes leányom, — szólal meg háta mögött a gyám-
atya, — holnap ebédre mikorra hívjam meg vendégeinket?

— Ahogy édes atyámnak tetszik, nekem az mindegy!
— feleli szerényen.

Neki csakugyan mindegy! Ő olyan, mint az a leszakított hárslevél, mely már nem törődik azzal, bárhová viszi is a szél. Még a világon van, de már nem él — fájától elszakadt. Mit

bánja ő is, ha akár e pillanatban ujára húzzák a jegygyűrűt, e kis arany karikát, mely nehéz vasláncz lesz s nem bírja többé elszakítani, csak a halál. Ő már számot vetett boldogsággal, jövővel, élettel. Mindegy, akár e sárga házban hervadjon el, akár a kastélyban, egy vén ember oldalán. Sőt olykor van percz, midőn már szabadulni is akarna e háztól, e kerttől, hol annyi szép reménynyel kecsegtette magát. Neki is „rossz szomszéd“-ságot készített itt a sors. A csüggedés fagyos mosolyával várja a vén vőlegényt, a ki legalább boldoggá teszi gyámtyját, mert jegyváltáskor összetépi előtte az adóslevelet. Úgy ígérte.

Lovas legény érkezik levéllel, hogy a nagyságos úr csak estefelé érkezhetik meg, mert magával akarja hozni kedves kis mátkája számára a megrendelt új ruhákat s egyéb pipere-czikkeket is. Siet erről értesítést adni, nehogy a késés nyugtalanná tegye szívét.

Birike mosolyogva olvassa el a levelet. Ha tudná, szegény ember! mennyire mindegy neki: jön-e vagy nem?

Mikor megérkezik ő nagysága, az új ruhákkal meg a pipereczikkekkel, eléje futnak a házi gazda és vendégei mind; csak Birike marad a szobában, azon gondolkozva: mennyivel jobb volna meghalni!

De e gondolattal nem foglalkozhatnak sokáig, mert a nagyságos úr kiállhatatlan boldog arczczal hajlong befelé, siet nagy nyájassággal kezét csókolni, elkezd beszélni arról, hogy mint szeretett volna most madárszárnnyal röpködni ide, s gyermekesen selypít, a mivel nyilván gyöngédségének legmagasabb fokát igyekszik kifejezni:

— Édesz kisz menyasszonykám! Minő halavány még moszt isz? De annál érdekeszb. Iszten bizony! A lilimok megszégyenelhetnék magokat mellette. Hehehe!

Birike nem szól, csak mosolyogva tekint rá. S valabánszor vőlegénye szól hozzá, mindig mosolyog. Nézi hosszan az eléje kiterített új ruhákat s eléhordott finom pipereczikkeket; mindegyikre azt mondja, hogy szép s dicséri jövődöbelijének jó ízlését. De titokban alig várja a perczet, midőn a sok beszéd és áradozás után jövődöbelije „Jó éjszakát és szép álmokat kíván neki a holnapi üdvnapra!“ Akkor, midőn egyedül van szobájában, nem mosolyog többé, hanem leborúl kis asztalára és sír.

Kívül kedvetlen őszi idő van. Süvítő szél támad, mely sorra kopogtatja az ablakokat, mint egy rossz szellem, ki az embereket ijesztgetni jár. Épen olyan csúf idő, mint akkor volt, midőn gyámatyja egy év előtt először beszélte el neki, hogy mint üldözte a „rossz szomszéd,” őt meg intette, hogy őrizzék a fiától! Épen olyan.

A szél befuródik még az ablak eresztékein is s a gyertya lobog az asztalon, az árnyék tánczol a falon. Le kellene feküdni s a gyertyát eloltani. De a leány fél a sötétől, melyben a fölizgatott képzelem egyre kínzóbb agyrémeket szül. Milyen boldogok a többiek a szomszédszobákban. Szánthó Miklós hunyorogva fekszik le azzal a gondolattal, hogy holnap ilyenkor már szét lesz szakítva a hatezer forintos kötelezvény, nem lesz egy fillér adóssága, hanem annál több kilátása az úri életre, s míg veje és leánya külföldön utaznak, fürdön nyaralnak, fővárosban telelnek: ő igazgatja teljhatalommal mind a sok gazdaságot; majd köszönet neki akkor alázatosan az egész város s kedvét keresik azok is, kik eddig szúrós szemmel néztek a „vén medvére.” Györkey Balázs ő nagysága pedig, mielőtt nyugalomra hajtotta volna le fejét, gyertyával nézi magát a tükörben s arra az eredményre jut, hogy még biz' ilyen egészséges, teli piros arccal és katonás bajusszal mindig meg lehet házasodni. Boldogan gondol rá, hogy holnap kapja ettől a szemérmes, angyali leánykától az — első csókot.

Birike pedig ezalatt anyja arczképe elé borúlva térdel, mely most is mosolyogva néz rá, mint mindig. Ha élne, nem mosolyogna most, hanem fölemelné a földről, megfogná kezét s — bármily szélvész hideg künn az éj, — kivezetné ebből a házból, hol holnap délben a boldogtalanság számára akarják eljegyezni víg zaj mellett.

A míg elmerülve fájó tünődéseiben, az arczkép előtt térdel: a szél gyakran megzörgeti a belső ablak üvegét s az ócska redőny ritkás fáit.

Birike mindannyiszor ijedten néz oda.

Mi volt ez?

Az ablaknál mintha valaki leködnék, kinyitva, kiakasztva a redőny fele szárnyát s fehér kézzel kopogtatva meg az üveget. A leány az ajtóhoz hátrál és néz. Úgy tetszik neki, hogy látja a fehér kezét. Sőt hangot is hall. Csakugyan, az a hang így suttoz:

— Birike! nyisd ki az ablakot. Eljöttem értted! Várlak a kertben!

A leány fölsikolt.

Szánthó Miklós fölébred erre a sikoltásra, s ijedten, álmos fővel rohan be.

— Mi történt?

— Semmi, atyám! — felelé a leányka reszketve, de erőt véve fölindulásán. — Semmi, a szél kicsapta a redőnyt, attól ijedtem meg. Be akarom tenni s beteszem a belső táblát is. Olyan csunya szél van odakünn.

— Csak tedd be, kedvesem! Aztán feküdjél le s alud ki jól magadat, hogy holnap annál szebb légy. Igazán, olyan rút szél fú. Nem szeretem a zúgását hallgatni. Jer, tedd be az én tábláimat is. Aztán feküdjél le.

Birike gyorsan csukta be a táblákat atyja szobáiban; aztán oda ment az öreg emberhez és melegen csókolta meg homlokát.

— Holnap már nem leszek az öné, kedves atyám! Engedje megcsókolni most kezét, arcát. Köszönöm, hogy fölnevelt és jó volt hozzám.

— Kedves, háládatos gyermek, — felelte az öreg. — Jól esik, hogy szeretsz! De menj aludni. Én is álmos vagyok.

A leány, visszatérve szobájába, eloltotta a gyertyát, hogy a világosság át ne törjön a kulcslyukon. Nem vetkezett le, hanem a pamlagra dőlve várakozott remény és félelem között. Majd lassan fölkelt s a szomszédszoba ajtajánál hallgatózott. Nehány percz múlva hallotta az öreg ember mély lélekzetvételét.

— Alszik!

Akkor újra meggyújtá a gyertyát, lábujjhegyen ment a ruhaszekrényhez, kivett abból egy csomagot, melyben legkedvesebb emlékei voltak, egy meleg köpenyt és kendőt, aztán elfújta a gyertyát, csöndesen kinyitotta az ajtót s eltűnt a sötétben.

Az éjszaka jóakarólag nyelte el, a mint az udvaron átsuhant.

VADNAI KÁROLY.

A NEMZETKÖZI PÉNZEGYSÉG ÉS A VILÁG- ÉRME KÉRDÉSE.

Első közlemény.

Nem pusztá szólam vagy doctrinair föltevés ma már az, hogy a világ polgárosult népei közt bizonyos érdekközösség van, mely a folyton terjedő műveltségnek, az eszmék és törekvések rokonságának, s mindenekfölött a kereskede s a nemzetközi forgalom mind nagyobb mérveket öltő s országokat és nemzeteket egymással állandó kapcsolatba hozó újabbkori alakulatának ép oly természetszerű, mint örvendetes folyománya. — Egyik legjellemzőbb vonása korunknak azon czélzatban nyilvánúl, hogy az egyes államok elszigetelő vagy szétválasztó sajátosságai kiküszöböltessenek, *) s a fejlődési mozgalom magának közös formákat és közegeket alkosson; úgy hogy az egyszerű emberbarát ép úgy mint az államokat szervező vagy kormányzó államférfi örömmel vallhatja be magának, hogy az ez irányban eddigelé elért eredmények nemcsak megnyugtatók, hanem valóban nagyszerűek; olyanok, a minőket még csak egy századdal is ezelőtt a legmerészebb idealista sem tartott lehetségeseknek. Nem akarok részletekbe bocsátkozni, s azért csak általánosságban utalok ama nagy vívmányra, hogy például nemzetközi egyezmények által a rabszolgakereskede s majdnem egészen megszüntettetett; hogy a nagy nemzetközi folyamokon való hajózás szabadsága elismerttetett; a Sund, a Majna, Rajna és Elba folyami súlyos

*) V. ö. Meyer J.: *Das Münzwesen auf einheitlicher Grundlage* (1875) 1. s. köv. 1.

vámok eltöröltettek; a tudomány, a természetkutatás, a statistika, a jog és nyelvészet képviselői évi gyűlésezések és nemzetközi viszonylatok alapján, az emberiség köz szellemi tőkéje gyarapításában mind sikeresb munkásságot fejtenek ki; hogy nem hiányzanak napjainkban már nemzetközi határozmányok az írói tulajdonjog oltalmára, büntettesek kiszolgáltatására, posta- és távirdai közlekedésre; hogy van tengerjelvényeket szabályozó európai codex; egyezmények a háború viszonyainak enyhítésére; a vasúti, a gőzhajózási stb. szállítás és vitelügy egyenlősítésére; végre és mindenekfölött arra, hogy nemzetközi vám- és kereskedési szerződések ma már a két művelt világrész majdnem valamennyi országait egy nagy gazdasági testté fűzik össze, mondhatnók valódi világ gazdasági szervezet alapjait vetik meg; másfelől meg a metrikus súly- és mértékrendszer majdnem általános elfogadása, s egész államesoportokat felölelő pénz- és érmeegységek által oly szervezete az emberiség forgalmi életének valósíttatik meg, a melynek alapján ez mind teljesb s mind bensőbb egységgé s nemünk legmagasb céljai elérésének emeltyűjévé válik! *)

Ezekkel szemben nem fog ellentmondásra találni az, a ki egy általános érvényű s nemzetközi fizetési eszközt képezhető pénz vagy világerme (Weltmünze) megalkotását is kívánatosnak, sőt korunk egyik feladatának nyilvánítja, s vele egyikét a legerősebb s legtartósb kapcsolatoknak óhajtja létesíttetni, melyek által népek népekhez s különösen az üzletvilág minden körei egymáshoz fűzethetnek, s az árúk és értékek mozgalma óriási processusában a legkülönbözőbb értéknagyságok mintegy közös nevezőre lennének visszavezethetők. És valóban nem is hiányzanak e részben a megfelelő mind tudományos, mind gyakorlati törekvések, főleg az utóbbi kétértized folyamában, tanúságot tevők a mellett, hogy a világerme eszméje nem utópia, tényleges nyilvánulataiként a mind érezhetőbbé váló szükségnek, s egyidejűen azon megismerésnek is, hogy az emberi ész és alkotási erő oly kérdéssel

*) V. ö. báró Hock megnyitó beszédét a bécsi érme-értekezleteken 1867. ápril 10-én. A *Verhandlungen der Specialcomission zur Berathung der Münzfrage* című hivatalos munka 1. s köv. l.

**) V. ö. Stanley-Jevons: *On Money* (1876) 14-ik fejezet. (Német kiad. 170. s köv. l.)

áll itt szemben, a mely nemcsak gazdasági, hanem politikai és művelődési feladvány is, s melynek megoldásában a szellem egyik legnagyobb diadala ünnepeltetnék!

I.

A ki világkereskedést akar, annak világpénzt is kell akarnia; *) mert ahhoz, hogy a kereskedő és az üzletember a világ minden részében vásárolhasson, szükséges, hogy mindenütt fizetéseket eszközölhessen is, s így önkényt következik, hogy oly pénz álljon rendelkezésére, a melylyel mindenütt, könnyen és biztosan legyenek tartozásai teljesíthetők; s nincs kétség abban, hogy azon percztől fogva, a melyben a forgalom a nemzetköziség jellegét ölti fel, s számítás és fizetés a külfölddel való üzletviszonyokban nagyobb mérvben foglal helyet: az érmeláb és érmenemek lehetőleg egyenlősége az élénk kereskedés, sőt az egész közgazdaság kiváló kellékévé lesz. Ezen az alapon látjuk korunkban az állami egyezmények által szabályozott érmeügyet nemzetiből nemzetközivé fejlődni, és némileg már azon szerény kezdemények nyomán is, melyek e tekintetben történtek, azon gyors és intensív érlüktetést előidézni, mely a jelenidőbeli érték- és áruforgalmat kiválókép jellemzi, s az ezelőttinél oly szerfölött nagy mértékben produktivebbé teszi.

A jelen értekezés célja egyfelől lehetően hű képét nyújtani azon előnyöknek, melyek egy általános érvényű világpénz létesítéséből a művelt népekre hárulnának, meg azon törekvések- és kísérleteknek, melyek ez irányban (főleg az utóbbi évtized folyamában) ismeretessékké lettek; más felől bírálatos méltatásába ereszkedve az e tárgyra vonatkozó eddigi tervezeteknek, a megoldás oly módozatát körvonalozni, a mely a tudomány és a gyakorlat mai állásához képest lehetségesnek és megfelelőnek tartható; s egyidejűen összefoglaló átnézetét is képezze azon haladási vívmányoknak, melyeket az emberi szellem e nagy feladvány megoldása körüli vajadásában eddigelé elért.

*) V. ö. Bamberger: *Reichsgold. Studie über Währung und Wechsel* (1876) 32. l.

A jelzett feladvány helyes méltatása egynémely fogalomhatározat előrebecsátását teszi szükségessé.

„Nemzetközi pénz- vagy érmeegység” különböző értelemben szokott vétetni. Így jelesül ellentétben egy oly nemzeti érme-egységgel, mint a mely legújabb időben a német birodalomban vitetett keresztül: nemzetközi „érme-egységről” azon esetben lehet szólni, ha több független állam pénz- és érmeügyében egyforma rendszabályokat léptet életbe, s ha nemcsak tényleg, hanem szerződések által is ugyanazon pénzlábat, egyenlő valutát és egyenlő számolási módot állapít meg. Úgy azonban, a mint nemzetközi érme-egységről általánosan szokás szólni, ez elnevezésnél mindig a valódi világérmeegység eszméje lebeg az emberek szemei előtt, mint oly jelenség, a melyről föltétetik, hogy úgy tartalmára, mint az illető egyesülés tagjai számára nézve akként fog megvalósulni, a mint a folyton fejlődő nemzetközi jog lassanként a földkerekség különböző népeit magába fogadandja. A nemzetközi érmeegységnek egyébiránt két alakzata gondolható; egyik, a hol igazi, általános érvényű s minden (például szerződéses) államban törvényes fizeteseszközt képező „világérmek” alkottatnának és lennének forgásban; és ez az ügy legmagasb fejlődésfokát (mintegy az eszmény megvalósultát) képezné; a másik az, a hol a tulajdonképeni érmek helyett csak színarany vagy ezüst nemzetközileg forgó (vagy kereskedői üzletkönyvekben szerepelő) súlymennyiségei használtatnának fizetési közegül, s mely alakzat az előbbi, vagy tökélyesbre való előkészítés- és átmenetként tekintethetik.

E különböző alakzatok alább részletesen elemeztetvén, áttérhetünk feladványunk első, vagyis azon részére, mely a nemzetközi pénzegység előnyeinek és közgazdaságilag jó hatásainak kitüntetésére irányul.

Vannak szakemberek, a kik a nemzetközi pénzegység jelentőségét és előnyeit kevésbe veszik, vagy legalább nagyobb súlyt a kérdésre nem helyezve, közönyösb állást foglalnak el e tekintetben. Némelyek ezek közül az egész feladványt ideolog észjárásból származottnak tekintve, a megoldást egyáltalán lehetetlennek s minden erre célzó törekvést hiúnak nyilvánítanak. Mások a kivitel nehézségeit véve fontolóra, az ügy fontosságát nem tagadják ugyan, de tekintve a megoldás számtalan akadályait, az ez utóbbira fordított erőfeszítést,

vagy hozandó áldozatokat az elérhető eredményekkel semmi arányban sem állónak nevezik. *)

Pedig egyik sem jogosan és kellő alappal. Mert közelebbről vizsgálva a dolgot, lehetetlen azon megismerésre nem jutni, hogy még azon esetben is, ha nem minden, hanem csak egynémely (egymással élénkebb üzletviszonyban álló) ország létesítene külkereskedésében egy ily általános érvényű fizetési eszközt, vagy ha nem is az egész éremüggyre, hanem annak csak némely momentumára nézve jönnének nemzetközi egyezmények létre: még ez esetekre nézve is a feladvány megoldása valóban megmérhetetlen hasznosságúnak és horderejűnek bizonyúl, s nincs egy köre vagy íze sem a közgazdasági életnek, a melyre az élénkítő és fejlesztő hatást nem gyakorolna.

Álljanak itt e felfogás indoklásául a következők:

Első és kétségbevonhatatlan előnye egy világfizetési érmének az, hogy a külkereskedést szerfölött megkönnyíti s ez által élénkebbé és produktivabbá teszi. **) Ha ugyanis mindenütt ugyanazon érme s az értéknek ugyanazon mérője, a melyhez az árúk és javak ára viszonyítható, van forgalomban: akkor az adásvevés valamennyi piacon akadálytalanabbúl történhetik,—az, hogy hol lehet előnyösen vásárolni és hol eladni, jobban lenne tudható; nem szükségeltetvén annyi üzlet-számítás, meg a különböző pénznemek szerinti sok átszámítás, a mi idő- és erővesztést okoz, sőt még a forgalmi viszonyba lépéstől is visszatartóztat. Nincs társadalmi osztály, gazdasági foglalkozáskör, mely ez irányban közvetve vagy közvetlenül érdekelve és érintve nem volna. Azon benső kapcsolatonál fogva ugyanis, mely korunkban a kereskedés és az üzletviszonyok roppant terjedelme és intensivitása mellett a különböző termelési ágak közt épen úgy, mint népek és népek között fennáll: minden könnyítés vagy előny, mely *egy* irányban a forgalom és az érintkezés tekintetében eléretik, minden többi irányban is serkentően hat s általános emelkedést bizto-

*) V. ö. Roscher: *Betrachtungen über die Währungsfrage* (1872) 7—8. l. és Hack: a *Tübingai államtudom. folyóirat* 1870-diki folyam 382. s köv. l.

**) V. ö. Esquir. de Parieu jelentését a párisi érme-conferenciák munkálatairól. Gschwender: *Zur allgemeinen Münzeinheit* (1869) 162. s köv. l.

sít, s pedig nemcsak az anyagi értékek, hanem a szellemi javak, a műveltségi élet körében is. Bizonyos értelemben a mezei gazda, az iparos, a gyárnok is kereskedő (még pedig az egész polgárosult világ piaczaira való tekintetből kereskedő) lévén napjainkban: kétszeres fontosságú reá nézve, ha a forgalmi élet szövezetének legfőbb eleme, a fizetési eszköz, egyenlő s mindenütt egyforma érvényű; ha az üzletember, a tőkés, a földbirtokos, az utazó, a szállító stb. egy és ugyanazon érmeben gombolíthatja le ügyleteit; pénzküldeményezés-nél alkalmas pénznemek beváltására fölösleges költséget okozó (s vagy a nyereséget csökkentő, vagy az árút drágító) aggio-különbözeteket viselni nem kényszerül. Magától értetvén, mily nagy alkalmatlanság, sőt egyenesen zavarbaejtő dolog a kalmárra, az üzletemberre a pénznemek különfélesége; s mily nagy hátránya a forgalomnak az, hogy gyakran valami pénznem igazi értéke nem is határozható meg, s így csak azok üzhetnek bizonyos tartományok vagy országok felé kereskedést, a kik véletlenül, vagy különös kedvező körülményeknél fogva az azokban dívó pénznemek értéke, súlya stb. felől tudomást szerezhettek; mihez gyakran még azon nehézség is járul, hogy a különböző pénzrendszereknél fogva az idegen piaczkra szóló váltók értékbecslése akadályokba ütközik, s az ily esetekben előálló (nem-productiv jellegű) nyereség, azoknak jut, a kik ilyféle számításokban különös ügyességre tettek szert. *) Ez alkalomból jegyzi meg egy első rangú francia nemzetgazda, „hogy a külfölddel való kereskedés majdnem mindenütt egyes nagy házak monopoliuma, a mennyiben csak ezeknek állanak rendelkezésére azon módok és eszközök, melyek által a jelzett külön nyereséget elérhetni“, és hozzá teszi, hogy „e jogosulatlan előnyök megszüntetése (a mi a fizetési eszköz egyenlősítése által lenne elérhető) nemcsak az üzleti költségek kevesbedését, hanem a versenyzés terjedését is lehetségessé tenné, és ezzel az árak csökkenése s a fogyasztás könnyítése biztosíthatnák; szóval a külkereskedés democratizálódna, és democratizálódva az összeségnek válnék javára“.

Azokkal szemben, a kik arra utalnak, hogy a nemzetközi forgalomban a különböző országok közt a „követel“ és „tarto-

*) V. ö. Stanley-Jevons: *On Money* cz. műv. id. fej. és Bonnet Viktor: *Études sur la Monnaie* (1870) 129. s köv. l.

zás“ legnagyobb részben árukban és az ezekhez fűződő hitel-papirokbán, névszerint váltókban egyenlített ki, és így a készpénzfizetés igen jelentéktelen szerepet játszik: azt jegyezhetni meg, hogy épen ez okból is, tudniillik a váltó-folyam-jegyzés tekintetéből lenne az egyforma s általános fémpénz-becs rendkívüli egyszerűsítése az üzletnek, s legnagyobb jótétemény az egész kereskedői világra. *) Mily nagy előny rejlenék jelesen azon nagyobb gyorsaságban és biztosságban, a melylyel távol piacok közt a váltófolyam megállapodhatnék és egyensúlyba helyezkedhetnék, ha lehetséges volna valamely országból érmekeket egyenesen és nagyobb tömegekben más országba bevinni s fizetéseknél használni? Lehetségessé válnék így nemes érczből nagyobb mennyiségeket vert pénz alakjában készletben tartani; míg mai napság gyakran a valamely országba vitt vert fém előbb az öntődébe kell hogy vándoroljon s újrolag kiveressék, mielőtt forgalomba lehetne hozni. Míg a jelenben a nagy bankok érczkészlete a nagy kereskedő államok fő fémérmeiből áll: a nemzetközi érmerendszernél egy és általános alakú vert pénz tartatnék, mely minden pillanatban forgásba lenne hozható; nem is említve, hogy ily módon a beolvasztás és új veretés (nem kis mérvű) költségei is elesnének; a nemesérez-üzérek improduktív nyereségei megkevesbednének; az útasok és szállítókra nézve a pénzváltás s az ezzel járó veszteségek és költségek kikerültetnének; mely utóbbi momentum korántsem oly nyomatéktalan, mint sokan hiszik, s tagadhatatlanul egyike azon akadályoknak, a melyek elhárítása a közlekedés és az utazás terjedését hathatósan mozdítandja elő; a mint nem is kétséges, hogy minden költségkevesbedés (bel úgy mint kül viszonylatokban) az érintkezési kör kiszélesedését vonja mindig maga után, s a pénz- és érmekülönbségek megszüntetése csak következetes továbbvitele, illetve kiegészítése volna azon kísérleteknek sőt pozitív intézkedéseknek is, melyek az utóbbi évtizedekben a határvámok leszállítása, az útlevelek megszüntetése, posta- és távirdai egyezmények, vasút-tarifai díjmérséklések stb. körül helyt foglaltak, s nemcsak a közvetlenül érdekletteknek, hanem az összeségnek is javára, s a közfejlődés előmozdítására szolgáltak.

*) V. ö. Schäffle : *Nationalökonomie* (2-ik kiad.) 142. l.

De még más irányban is szembeszökők egy nemzetközi fizetési eszköz előnyei. Közismeretű tény, hogy a pénz általános ár- és értékmérői tulajdonságainál fogva nem ritkán a nyelvvel meg az írásjegyekkel hasonlítottatott össze, mert a gazdasági érték-tudat benne mintegy közérthető kifejezést nyer. E hasonlattal élve, joggal utalhatni azon előnyre, a mely onnan származnék, ha (mint egy jeles szakember mondja), „arra és értékre nézve ily egyetemes nyelvvel bírnánk, *) mely az anyagi és szellemi érintkezés és értesülés közegéül szolgálna; az emberiség összetartozandóságának érzelmeit ápolná, s mint ily hatályú tényező, egy jelentékeny béke-eszközlő is lenne“. Mily nagy könnyebbítését a tudomány, a közigazgatás és a statistika (úgy is eléggé bonyolódott) számműveleteinek képeznék az, ha egyenlő ár- és értékjegyzések lennének eszközölhetők; ha minden statistikai adat, piaczi árfolyam-meghatározás stb. egy és ugyanazon értékegységre alapíthatnák; s ez által első pillanatra mindenki által megérthetővé, illetőleg értékesíthetővé lenne.

Egy további nagy előnye volna egy nemzetközi pénzrendszernek azon jótékony átalakulás, melyet a sok kisebb államnak vagy ép félig polgárosult népeknek pénzforgási eszközeiben hozna elő. Sok részében a világnak ugyanis még mai napság is bizonyos tarka vegyületével találkozhatni a legkülönbözőbb alakú, értékű (sőt ép bizonytalan értékkel is bíró) érméknek, a melyek mindaddig nem fognak kiveszni a forgalomból, s így nem szűnnek meg zavart okozni, míg a nagyobb nemzetek különböző rendszer szerint készült pénzekkel bírandnak, s egy általános fizetési érmére nem térnek át. Utalhatni e tekintetben példakép a mexikói dollárra, mely hosszú idők óta Anglia és Amerika közt tényleg nemzetközi pénz gyanánt a kereskedési forgalomban a legnagyobb szolgáltatokat teszi, s mindenütt, a hol értékegységként el van ismerve, az üzletvilági szerződések egyik biztos alapjául szolgál. Ha már most az irányadó nemzetek egymásközt magokat egyezményileg lekötnék: egyenlő súlyú és nagyságú érméknek kiadására, akkor ez utóbbiak rövid idő alatt oly államoknak pénzévé is válnának, a melyek magok érméket nem veretnek, a mi által

*) „Eine Weltmünze ist ein Stück Weltsprache“ mond Eggers: *Die Geldreform* (1872) 14. l.

a föld legtávolabb eső vidékein is a legjótékonyabb pénzreform létesíttetnék.*)

Azonban még ezzel sincs kimerítve a nemzetközi pénzegység előnyeinek köre.**) Egy rendkívül nagy, de eddigelé kellőkép nem méltatott előnye annak ugyanis az volna, hogy ezen az alapon lehetővé válnék a nemes-ércpénz-forgalmat kisebb mérvre szorítani; az üzleti szükségletet kevesebb készpénzzel kielégíteni. Nem oly értelemben ugyan, mintha a fém pénz egészen nélkülözhetővé tétethetnék (a mi aligha lesz valaha is elérhető, a mennyiben minden egészséges alapú üzlet s adás-vevés, minden pénztartozást és követelést megállapító szerződés, minden reál forgalmi ügylet a fém pénzben találja egyedüli biztosítékát); hanem annyiban, hogy a fém-alap fentartásával, a hitelügy tökéletesb szervezése mellett, oda juthatni, hogy a jelzett reform nyomán ugyanazon pénz-mennyiség több üzleteselekvényre lesz elégséges. A mi magyarázatát abban leli, hogy míg a jelenben, a fennálló különemű pénzlábak és érmerendszerek mellett, minden egyes nemzet külön jelentékenyebb fém- és pénzkészletet kényszerül tartani, gyakran meddően hevertetni: ezentúl e tekintetben is szabadabban mozoghatna, s jóval kevesebbel beérné azon fizetési közegből, mely mindenütt egyforma érvénnyel bírva, ép úgy forogna Angliában mint Franciaországban, Olaszországban úgy mint Ausztriában, Európában úgy mint Amerikában stb., nem is szólva azon nagy mérvű egyszerűsítésről és azon költségkímélésről, mely ily módon az üzletviszonyokban és a viláfgorgalomban helyt foglalna.***) Fontos körülmény még a tekintetben is, hogy megnyugtatósaúl is szolgál azoknak, a kik részint aggodalomban a nemesércz-productio egyszerre beállandó megakadása fölött, részint szemben a kereskedelem és a nemzetközi gazdasági viszonylatok mesés mérvű kiterjedésével egyre fokozódó szükségletével a nemes-érceknek: mind jobban közeledőnek mondják azon időt, a midőn az emberiség rendelkezésére álló fém-mennyiség az

*) V. ö. Gschwender: *Internat. Münzeinigung* című munk. előszavában VII. l.

**) V. ö. Bonnet V.: *Études sur la Monnaie* című munk. 225. s. köv. l.

***) V. ö. Bonnet V.: *Études sur la Monnaie* 227. s. köv. l.

üzletvilág számára elégséges többé nem leend, s ebben a gazdasági világot érendő nagy válság kútfejét vélük rejleni. *)

Mindezek eredményeül áll az, hogy szemben a napjainkban mind jobban érvényesülő és elismerésre jutó solidaritásával a népeknek általában, s az üzletélet világkapcsolatában álló minden foglalkozási köröknek, termelési ágaknak, állami és magán háztartásoknak különösen: csakugyan joggal lehet állítani, hogy egy (legalább) a polgárosult nemzetek közt megkötött pénzegyezmény és az ez által létesített egyenlő fizetési eszköz (a világérme) igazi általános érdek és feladat, a melynek biztosítása, illetőleg megoldása az emberi szellem és alkotási képesség egyik legjelentősebb vívmányát képezné.

II.

Az általános pénzegység és a világérme imént föltüntetett előnyei szemügyrevételénél nem hagyható (sem a részrehajlatlan tudomány sem magának az ügynek praktikus érdekében) figyelmen kívül azon nagy és számos nehézség, mely e fontos eszme megvalósításának útjában áll, s részben azon skepticismusnak forrását is képezi, a melylyel igen sok kiváló szakember, tudós és államférfiú az ez iránybani tervezetek- és kísérletekre tekint. E nehézségekre nézve bevezetőleg azt jegyezzük meg, hogy azok felsorolásában csak a főbbekre leszünk tekintettel s hogy teljes tárgylagossággal járva el, azon ellenvetésekre is kiterjeszkedünk, melyek az eszme nyílt ellenzői részéről intéztetnek ez utóbbi ellen, de a mely ellenvetéseket kellő alappal bíróknak nem ismerhetni el, s mint ilyeneket alább (az utolsó szakaszban) kritikailag mérlegelni, illetve czáfolni meg is kísértjük. **)

*) Kiváló helyet foglal el ezek közt a bécsi geolog és szakember Suess legújabbán közzétett ily című könyvével: *Die Zukunft des Goldes*, mely valódi forradalmat idézett elő a napi irodalomban és eszmemozgalmakban.

**) V. ö. Bonnet: *Etudes* 182. s köv. l. Bamberger: *Reichsgold* 35. s köv. l. Roscher: *Betrachtungen* 7. s köv. l. Gschwender: *Münzeinigung* 25. s köv. l. Keller: *Die Frage der internationalen Münzeinigung* (1869) 117. s köv. l.

Az első nehézség, jelesül, a melyre többen utalnak, az : hogy a nemzetközi munkamegosztásnak azon nagy fontossága mint a nemzetinek, mely ugyanazon ország tagjait fűzi össze és utalja egymásra, nem lévén, a világérme innen kölcsönzött indokolását kellő nyomatékúnak nem ismerhetni el. Mondatik továbbá, hogy a világpénzrendszer annyira hangsúlyozott előnyeinek (teljesb mérvű) elérhetése azon föltételtől függ, hogy nemcsak a különböző államok egyes bizonyos érmedarabjaik alak, súly és finom-tartalom szerint egyformák legyenek, hanem hogy amaz államok valutája, érmeleba és pénzzárolásmódja is egyenlően szabályzott legyen, — ez pedig alig valaha megvalósítható feladat ; s pedig a következő okoknál fogva. A tudomány épen úgy, mint a helyes gyakorlat azon egyik fő követelménye, hogy mértékek, súlyok és érmék tekintetében egy új s lehetőleg tökéletes metrikus rendszer alkottassék meg, eddigelé nem sikerült, s így a föladványnak megoldásához szükséges alap hiányzik. De ha ettől eltekintenénk, s mértékekre és súlyokra nézve egyetemes érvényű alapmérvek föllállítását lehetségesnek vesszük is : nem tévesztendő szem elől az, hogy nagy különbség van nemzetközi mérték- és súlyegység, meg nemzetközi pénzegység között. Habár ugyanis a pénz, (mint gazdasági értékmérő, s mintegy közös nevező, melyre minden üzletarányok visszavezetethetnek) a népek háztartásában körülbelöl ugyanazon szerepet viseli, mint a mérték- és súlyegység a természettanban meg a technikában : óvakodni kell mégis e tekintetben az analogia túlhajtásától ; mert a technikai mérésnek csak mennyiségtani eleme van, ellenben a gazdasági becslésnek nemcsak mennyiségtani, hanem oekonomiai eleme is ; mennyiségtani, a mely fő- és alosztályzások constituálásában, az egységnek többszörözei vagy törtjeiben jelenkezik (épen úgy mint a mérték- és súlyrendszernél) ; — oekonomiai, a mely abban áll, hogy a pénznek, arra, hogy az értékek mérésére, becslésére szolgálhasson, magának is értékkel kell bírnia ; úgy hogy a pénzdaráb (az érme) nemcsak mérő, hanem érték-egyen is. A miből következik, hogy az (egyszer meghatározott) súly- és mértékegységek, az ür- és hosszmérték stb. valami állandó és változatlan nagyságot képeznek ; a gazdaságban mérőként szereplő pénz ellenben, mint értékkel, és így egy folyton változó tulajdonnal bíró mérő szilárd, állandó jellegű értékmérő.

nek nem neveztetthetik. *) Nem is említve, hogy míg a technikai mérőknél (a hosszaknak, a köbtartalomnak, stb. mérőjénél) a szabálmérvek nem is jönnek használatba, s a mérő maga mint mérő a tartozás tartalmát nem képezi: a pénz közvetlenül szerepel s van jelen, s nemcsak értékmérő, hanem egyidejűleg forgási és fizetési eszköz (mintegy absztrakt utalvány konkrét javakra) s azért tartozás tartalma is; **) illetőleg oly jószág, mely kézzől kézre menvén, országból országba vándorolván, kopás stb. általbecséből vesz, s így tulajdonkép nem az érmeiben lévő szabályegység, hanem a forgásban létező pénzdarabok átlag-értéke képezi az értékmérőt.

Az imént jelzett különbség mérték s súly, meg pénz között azon jogilag is fontos következtetésre vezet, hogy, mint sok szakember hangsúlyozza, nemzetközi súly- és mértékegység megvalósíthatatik egyes államok autonóm rendszabálya útján; de (teljes és igazi) ugyan oly jellegű pénzegység (ha tartós alapokra akarjuk fektetni) csak nemzetközjogi egyezmények által jöhet létre, a minek ismét egyik (s a főadvány megoldását nem kis mértékben nehezítő) folyamánya az, hogy ha föl is tehetni, hogy (legalább) a főbb kereskedő-államok egy közös valuta s ugyan ilyen pénzláb és számolási mód valamint a remedium, meg a kölesönös pénzverést illető control-intézkedések stb. iránt meg tudnának egyezni: kérdéses marad mindig az, vajon lemondhat-e egy tekintélyesb állam pénzrendszeri ügye körüli szabad rendelkezésjogáról úgy, hogy ennek érvényesítése körül más államoktól függőségben legyen!? Kérdéses az, hogy egymással háborús összeütközésbe jutó országok hajlandók avagy képesek lesznek-e a legtöbbnyire financiaiális áldozatokkal járó kötelezettségek csorbítatlan teljesítésére? s ha nem, mily nagy lehetne esetileg a zűrzavar, a mely egy szerződésszegő állam által a másokban vagy többekben előidéztetnék! — Nem tekintve azt, hogy mint minden nemzetközi szerződéseknél, úgy ezeknél is

*) Egy méter (például) mindenütt és minden időben egyenlő s állandó nagyság, tudniillik 10 milliónyidrésze a földmeridiánnak; egy liter $\frac{1}{1000}$ köbméter lesz, míg a világ áll; azonban 1 lat finom ezüst (= 1 porosz tallér) nemzetgazdaságilag véve különböző helyen vagy időben majd kisebb, majd nagyobb értékmennyiséget tesz.

**) V. ö. Hack id. ért. a *Tübingai folyóirat* 385. l. és Bamberger: *Reichsgold* 47. l.

azon jogi tekintetben nagy visszásság forog mindig fönn, hogy a rendbontó ország fölött illetékesen ítélő bírói organum nem létezik, és ha létezne, nem találatnék közeg a hozott ítélet végrehajtására.

Ezeknek figyelembevételével mondják azután egynémelyek, hogy „világpenz világállamot vagy legalább államfoederációt föltételez,” és mások „hogy egy universal-érmét föntartani még sokkal nehezebb, mint életbe léptetni.“*)

Végül arra is utalnak ez eszme ellenzői, hogy szemben a legtöbb államban uralkodó ingadozással pénz- és valutaügyi tekintetben, helyesebb volna, ha az illető országok előbb saját bel-pénzrendszerüket állapítanák meg véglegesen, mielőtt egy világpenz behozatala körül fáradoznának; továbbá arra, hogy előbb a monometallismus és a bimetalismus nagy vitakérdésének elintézése valamint a súly- és mértékrendszer egyetemestése lenne czélul kitűzendő és ha ez eléretett, lehetne csak komolyan arról gondolkozni, mennyiben és mily módozatokkal létesíttethetnék egy általános fizetési eszköz; végül nem csekély azoknak száma sem, a kik vonatkozva a kérdés állására a gyakorlati téren, abból, hogy eddigelé minden ez irányban tett kísérletek, tanácskozások és tárgyalások eredménytelenek maradtak (vagy legalább tartós alkotásokra nem vezettek) egyenesen az eszme kivilhetetlenségére következtetnek, s minden ez ügyben tett lépést hiú erőpazarlásnak nyilvánítanak.

Az imént fölsorolt ellenvetések egynémelyike nem alapelkülküli s komoly figyelemre méltó; közelebbről szemlélve azonban az egész érvelés csak annyit bizonyít, hogy a földadvány, mint olyan, nehéz és bonyolult, s hogy tekintve az annak megvalósításához szükséges sok előföltételt, eleget teszünk hivatásunknak már akkor is, ha egy olyszerű megoldást vagyunk képesek előállítani, mely a czélnek habár csak részben való elérését is biztosítja, és azon előkészítő elemeket tartalmazza, a melyekre, kedvezőbb (fejlettebb) viszonyok közt a kérdés egészen kielégítő solutiója lesz alapítható. Ily szempontból nézve a kérdést, lássuk egyelőre**) (általános-

*) V. ö. Wagner Adolf: *Die Russische Papierwährung* (1868) 48. l.

**) Az értekezés utolsó részében ezekre még vissza kellvén térnünk.

ságban) „mit lehet a felsorolt ellenvetések megerősítésére fölhozni?”

Először is azt, hogy tökéletes, az eszményt teljesen megvalósító (az egyetemesség s tartósság biztosítékaival rendelkező) megoldása a földványnak oly föltevés, melyet gyakorlati szakember, s alaposb ismerője a közgazdaságnak és az államéletnek magáénak vallani nem fog. Másodszor azt, hogy ha el kell is ismernünk helyességét azon különböztetésnek, mely mértékek és pénz között létezőként jeleztetik, s mely szerint e két elemnek lényegileg eltérő természetére és hatására történik utalás: az sem tagadható, hogy végelemzésben minden mérvalap (még a legtökélyesbnek ismert méterrendszeri is) hiányos és tökéletlen, s egyáltalában az ez irányban előálló nehézség nem a megoldást általában, hanem csak bizonyos módozatok és tökélyi fokok tekintetében teszi lehetetlenné. — Közismeretű tény továbbá, hogy egy (bár kisebb körre szorítkozó) általános érvényű fizetési közeg (sőt bizonyos szűkebb értelemben is annak nevezhető nemzetközi érme) korunkban már nem is pusztá eszményi kíváнат, hanem élő és tényleges valóság; a mint azt az 1865-ki úgynevezett latin érme-egyezmény alapján az ez egyezményt kötött államokban forgásban lévő s akadálytalanul vett és adott aranyérmek és az 5 frankos ezüst-érmének példájában, valamint azon szintén ismeretes tényben látjuk, hogy vannak érmék, melyek még nemzetközi szerződések nélkül is több országban törvényes fizeteseszközként forognak; így például az angol sovereign Britannián kívül valamennyi angol gyarmatokban, Braziliában, Egyiptomban, Portugalliában; az osztrák ezüsttallérok a Levantében és keleti tartományokban; a francia napoleon d'or Európa majdnem valamennyi részében; a mexikói dollár az amerikai világrész majdnem minden államaiban.

Kétségtelen továbbá, hogy már az is némi czáfolata a főntebbi ellenvetéseknek, hogy az utóbbi két évtized folyamában nemcsak elsőrangú tudósokat és állambölcseket, hanem státusférfiakat, törvényhozókat és üzletembereket is látunk foglalkozni (s pedig törhetetlen buzgalommal és szívóssággal) e kérdés megoldásával; *) hogy egész hosszú sora a gyakorlati

*) Legyen elég utalnunk az angol volt pénzügyministerre Lowera, a kitűnő londoni szaktanárra, Stanley-Jevonsra, az osztrák Hockra, a

kísérleteknek áll előttünk, mely egyesületi, állami, sőt nemzetközi tanácskozmányokon megvitatva, az ügy érdemleges előbbrevitelére s a megoldás alapjainak előkészítésére szolgál, s hangosan szóló bizonytságot tesz a mellett, hogy az eszmének nemcsak elméleti és tudományos, hanem gyakorlati jelentősége is már kellő méltatásra talál.

Azon érv, hogy a feladvány megoldása azért sem várható, mert eddigelé az ez irányban tett kísérletek eredménytelenek maradtak: meggyöngül szemben az utóbbi két pont alatt mondottakkal, de meg az emberiség általános újabb fejlődésével, mely egész sorozatát mutatja fel oly műveltségi, technikai és humanitarius vívmányoknak, melyeknek kivihetősége csak egy századdal ezelőtt nem is sejtetett, s a melyek közül csak a vaspályákra, a szövőgépre, a posta- és távirdai egyezményekre, nemzetközi tudományos egyesületekre, a méterrendszer általánosulására, a genfi conventióra, sőt az 1857-diki osztrák-német és az 1865-ki francia-latin érmeszövetségre emlékeztetünk. Úgy hogy teljes joggal mondhatta egy újabb szakérő: „Ama bizonyos skepticismus, a mely mélyen menő újítások és újjáalakítások létrejövele iránt mindig kételkedik, és a létezőt mindig a legjobbnak tartja, aggodalmasan rázza fejét e kérdésnél is, s ábrándképnek nevezi a világérme megvalósítását. Ámde vannak és lesznek mindig emberek, a kik függetlenül e befolyásoktól, csak a nagy czélt tartandják szem előtt, s kiknek fáradozását siker koronázzandja e magasztos eszme minden ország érdekét felölelő s minden ellentétet kiegyeztető formájának megtalálásában; az oly gyümölcsöző magasztos gondolat az elébe tornyosuló akadályokat, bár lassan és léptenkint, de legyőzendí annál inkább, minthogy korunkban az általánosb természetű anyagi érdekek folyton növekedő intensivitással érvényesítik magokat, s minden separatistikus törekvést leküzdenek.“ *)

francia Parien, Wolovszky, Chevalier és Bonnetre, Németországban az élelsmű Kniesre, Gschwenderre, Eggersre stb.

*) V. ö. Chevalier M. a *Révue d. d. Mondes* 1876-iki foly. XIV. köt. 559. l. és Stein: *Handbuch der Verwaltungslehre* (1876) 723. l.

III.

Az előrebecsátottak teljesb megvilágosítása és az alább körvonalozandó megoldási kísérlet előkészítése céljából: szükségesnek látszik immár tüzetesb átnézetét adni egy felől azon eszméknek és irodalmi kísérleteknek, más felől azon gyakorlati törekvéseknek és alkotásoknak, melyek az előttünk fekvő kérdés körül egész a legújabb időig ismeretessékké, vagy ép jelentékenyebb hatályúakká váltak. *)

Azon intézmények egyformaságának szüksége, melyek az emberi együttlét és társadalom bizonyos viszonylatait (milyenek jog-, forgalom-, mérték-, súly-, vám- és érme-viszonyok) szabályozni hivatják,**) és pedig nemcsak egyes tartományok- és országokban, hanem több egymással az érintett irányban érintkező népek és álladalmak tekintetében is: már a régibb időkben is éreztetett, s ennek következtében már a múlt századokban is találkozunk egyes eszmékkel és törekvésekkel, melyek különösen egy általános érme-egység behozatalára czéloznak. Szemben azonban az ez időben még uralkodott rendkívüli különbségekkel nép és nép, ország és ország közt, továbbá érdekek, politikai szervezet, műveltség és kereskedelmi iránylatok tekintetében, s különösen a népeknek a közlekedési eszközök fejletlenségéből folyó egymástól elszigeteltségével (nem is szólva arról, hogy a fejedelmi absolutismus minden szabadabb érintkezést, mely az érdekek solidaritását hozta volna kifejezésre, a nemzetek közt megnehezített): siker az e nemű törekvéseket nem kísérhette; s változás jobbra csak századunk folyamában foglalhatott helyet, a midőn a gőzhajó és a vasút, a távirda meg a nemzetközi kereskedési szerződések karöltve a műveltség általánosulása és egyenlősítő hatásával a két civilisált világrész népeit egymáshoz

*) A következő átnézetben a theoretikus eszmeifejlődést (irodalomtörténeti alapon) egyidejűleg és kapcsolatosan véljük tárgyalandónak a praktikus téren való törekvésekkel és kísérletekkel; más felől chronologikus rendben haladunk az ismertetésben, mert ily módon nyújtható az egész feladvány állása és fejlődésmenete felől a legteljesb s legvilágosabb kép.

**) V. ö. Gschwender: *Zur allgemeinen Münzeinheit* 10. s. köv. 1.

közelebb hozták, egyes nagy érdekek közössége alapján több állam szorosb kapcsolatba jutott, s a világforgalom hullámzásai által még a legelszigeteltebb közületek is egy nagy össz-gazdasági életprocessus közösségébe ragadtattak.

A világérme eszméjének kifejezésével először a XIII-ik században találkozunk, és pedig a középkor legnagyobb tudósa Aquinoi sz. Tamásnál, a ki mint messzelátó államphilosoph az emberiségnek egy összefüggőbb egészsze való alakúlhatásának egyik föltételéül a mérték-, súly- és pénzegységet nyilvántatá, s a kormányoknak figyelmét erre egyenesen föl is hívta. Aquino után kétszáz évvel későbbben a nagy csillagász Kopernik mondta (*De orbium coelestium revolutionibus libri VI.* című, s 1543-ban Nürnbergben megjelent munkájában) egy világérme behozatalát kívánatosnak; s lett mintegy megindítója e tárgyban az eszmemozgalomnak, melynek képviselői közt a XVI-ik században az ismeretes merkantilista irányú Scaruffi gróf „*Discorso sopra le Monete*“ című s 1582-ben közzétett könyvével, azután egy spanyol pap, Juan Marquizzel találkozunk, mindketten tüzetesen utalván arra, mily nagy jótétemény lenne az emberiségre, ha sikerülne a különböző államokban uralkodó roppant pénzzavart s a két nemes ércz értékarányában való ingadozásokat, egy szilárd alapra fektetett „általános pénzrendszer“ által elszüntetni. — Nagy államférfiak közül Colbertre utalhatni, mint a ki a pénzegység kiváló előnyösségét hangsúlyozta, s az érmekben való jó rendet az államok ereje és méltósága jelének nyilvántatá, míg másfelől XVII-ik és XVIII-ik századbéli angol nagy theoretikusok (Dudley North és Locke, Petty és Temple) fordítottak figyelmet ez ügyre, habár a világérme eszméje fejtegetéseikben nem szerepel is.

Határozottabb alakban találjuk kifejezve e gondolatot a múlt század végén a jeles német közgazdasági író- és tanárnál Hegewischnél, a ki 1787-ben ez érdemben közzétett javaslatában „egy egész Európában behozandó egyforma érmelábot követel, a világérme eszméjét az örökbékéével helyzi párvonalba, s a létesítést egy általános európai congressus, illetőleg e czélra kötendő nemzetközi szerződés útján véli eszközölhetőnek.“ Mire nézve még említést érdemlő mozzanat, hogy ugyancsak Hegewisch indítványával szemben a korabeli elsőrendű pénztheoretikus a hamburgi kereskedelmi

tanoda igazgatója, Büsch oda nyilatkozott, hogy „a dolog magában véve ugyan nem jár épen legyőzhetetlen akadályokkal, azonban valószínűleg teljesíthetetlen pium desiderium maradand, miután nem tehetni föl annyi államról, hogy egy közös pénz iránt magok között meg tudjanak valaha egyezni.“ — Hegewisch után a szintén németországi íróval, Lips tanárral találkozunk, a ki 1820-ban közzétett értekezésében (ha nem is egy világérme, de) egy általánosabb érvényű pénz behozatalának szükségét fejtegeti, első sorban tekintettel saját hazájára, a nemcsak politikai, kereskedelmi, vámügyi, hanem főleg érmei tekintetben is megszaggatott s zavarteljes állapotban levő Németországra.

Ettől az időtől fogva egészen a század közepéig, vagyis az ötvenes évekig, figyelemreméltóbb mozzanatot e földadvány körül nem jegyezhetni föl, habár a nagy német szakférfiú Hoffmann, meg a francia nemzetgazdák legkitünőbbike, Chevalier a negyvenes években közzétett pénz- és érmeügyi tanulmányaikban a kérdést szintén megérinték, azonban tüzetesb méltatását földadatuk körén kívül esőnek tartották.

Némi jelentőséggel bírónak nevezhető azonban az 1855-ben Párisban megalakult azon nemzetközi egyesület, a mely a súlyok, mértékek és érmék tekintetében európaszerte behozandó tizedesrendszer létesítését tűzvén földadatul maga elébe, kiváló buzgalommal fogott annak megoldása előkészítéséhez s kivált angol osztályában több figyelemre méltó javaslatot is hozott létre. Rokon czélzattal bírt az éjszak-amerikai Egyesült Államoktól kiindult azon javaslat, hogy nemzetközi egyezmények útján oda kellene hatni, hogy a különböző pénzrendszerek egyenlősítése által is a nagyobb kereskedő nemzetek egymáshoz közelebb hozattassanak; s a melylyel kapcsolatban a köztársaság congressusában némely ide vonatkozó tervek már tüzetesen meg is beszéltek. *)

*) Erre meg a következő szakaszra nézve némely becses részletet tartalmaz az ismeretes nevű angol statisztikus Hendricks: *Decimal Coinage, a plan for its immediate extension in connexion with the international coinage* stb. című (1866-ban közzétett) munkája; nemkülönben Seyd Ernőnek *A treatise on bullion and the foreign exchanges* című (1869-ben megjelent) értekezése.

Az 1857-ben Ausztria és Németország között létre jött érme-egyezmény egy nagy horderejű eszmének leendett megtestesülése, a mennyiben Közép-Európa 70—72 millió főből álló lakosságát egy és ugyanazon pénzrendszer kapcsolatába helyezte, s az akkori viszonyok közt nem jelentéktelen előkészítő lépést képezett azon irányban, mely a földadat megoldására vezet. Delényegesen nem változtatotta a dologállásán azért, mivel már kezdettől fogva gyors és következetes keresztülvitele a megállapított elveknek nem vétetett célba; az egyik fő szerződő félre, a mely a papírvaluta nyomorúságaival küzdött, vagyis Ausztriára nézve az egyezmény lényegileg csak elméleti jellegű maradt, s maga az egység alapját képező ezüstmémet valuta sem nyújtotta a gyakorlati tartósság azon biztosítékait, a melyek nélkül az ügy sikeres továbbfejlesztése alig lehetséges.

Az igazi fordulat ugyanazért csak 1865-ben, *) vagyis az ez év december 23-án létrejött úgynevezett latin érme-egyezmény s az ugyanez évben Frankfurtban ülésezett német *Handelstag* (kereskedelmi gyűlés) tanácskozmányai, és az ugyanez évben meg a rákövetkeztben első rangú francia és osztrák szakférfiak által megindított eszmemozgalom nyomain állott be. A latin érme-egyezményt különösen illetőleg, ez köztudomásilag Franciaország, Belgium, Schweiz és Itália közt megkötött (s későbbben Spanyol- s Görögországnak, valamint Romániának hozzácsatlakozása által szélesb alapra helyezkedett) oly célú szerződés, mely a nevezett államok pénzrendszerét azonos elvekre fektetvén, azokat szorosb forgalmi kapcsolatba hozni, nemkülönben az 1857-ki német-osztrák nagy germán pénzconventióval szemben mintegy a a román-latin faj érmeügyi egyesítését létesíteni volt hivatva; az előttünk fekvő földadvány tekintetében való jelentősége pedig különösen abban áll, hogy a szövetség aranypénzei valamint az öt frankos értékben vert ezüstmémeik valódi nemzetközi pénz jellegével bírnak, azaz a szövetséghez tartozó mindenik államban akadálytalanul forognak s közervényű fizetési eszközül szolgálnak. — A német *Handelstag* jelzett tanácskoz-

*) V. ö. Neumann: *Die Civilisation und der wirthschaftliche Fortschritt* (1869) 234. s köv. l.

mányai szintén lendítőleg hatottak az érme-egységi törekvések terjedésére, nem ugyan közvetlenül általános európai szempontból, hanem az által, hogy az első sorban Németország pénzreformjára irányuló tárgyalások folyamában több indítvány és javaslat került szőnyegre, a mely a németeknek kilátásba vett majd egy 20, majd egy 25 frankos érme alapján (ugyancsak egy széleskörű nemzetközi pénzconventióra való tekintettel) a francia vagy az angol érmerendszerhez való közeledését vette célba.

E gyakorlati törekvésekkel párhuzamosan, sőt összefüggésben találkozunk ez időtájt egyes nagy theoretikusokkal, a kik a nemzetközi pénzegység eszméjének szóval és írásban, irodalmi művekben úgy mint gyakorlati államférfiak tanácskozmányaiban kifejezést kölcsönöznek. Így nevezetesen mint első ez irányban, s mint mai napig is egyike e föladvány legbuzgóbb, leghivatottabb és legerélyesb szövivőinek Esquiron de Parieu, francia akadémiai tag, államtanácsi alelnök és senator, a ki 1865 óta több alkalommal tett nyilatkozataiban, és főleg 1867-ben a *Journal des Économistes* juniusi füzetében közzétett ily című értekezésében „*De l'uniformite monétaire*“ a nemzetközi pénzegység létesítésének fontosságát, szükségét és kivitelét fejtegetvén, a kérdés vitatását általánossá tette, s az ugyanez évi párisi nemzetközi értekezleteken valamint később nyilvánított eszméivel az ugynevezett *Suprematie du type français* elvnek (mely a francia frank-érmerendszert ajánlja alapul való elfogadásra) képviselője. — A másik kitűnőség, a ki egészen egyidejűleg és ugyanazon buzgalommal, magas értelmiséggel, és semmiféle nehézségtől vissza nem ijedő következetességgel, mint Parieu, iparkodott hazájában és hazája határain túl e nagy eszmének proselytákat szerezni, s kormányok és törvényhozások figyelmét arra fölhívni, báró Hock, osztrák államtanácsos (utóbb legfels. közös számszéki elnök), a ki többrendbeli nagy becsű közigazdasági dolgozatokkal (milyenek a *Franciaország államháztartása*, az *Adók és államadósságok*, az *Éjszakamerikai Egyesült Államok pénzügyei és finansztörténete* stb. címűek) gazdagította a szaktudományi irodalmat, a világérmére vonatkozó nézeteit pedig főleg azon tanácskozmányok alkalmával fejtette ki, a melyek ugyancsak Hock tanácsára és kezdeményezése mellett az 1867-ki év ápril havában az osztrák és magyar kormányok kiküldöttjei s a

monarchia több szaktestületének megbízottjai által Hock elnöklete alatt Bécsben a végből tartattak, hogy az 1866-ki nagy összeütközés következtében Poroszország és Ausztria közt az e két állam közt létezett 1857-ki pénzegyezmény megszüntével előállott új viszonyok szemmeltartásával a pénzrendszer körül czélirányosnak mutakozó újjászervezkedés némely kérdései megvitattassanak, s mely tanácskozmányok (mint egy más helyen kifejtettük) oda vezettek, hogy 1867 július 31-én az Osztrák-magyar birodalom és Franciaország közt egy előleges egyezmény jött létre, melyben az előbbinek a francia-latin érmeszövetséghez való csatlakozása vétetett kilátásba. E Bécsben folyt tanácskormányok menete és báró Hocknak azon kifejezett s a nemzetközi pénzegységet érintő nyilatkozatai a következő című hivatalos közleményben: „*Verhandlungen der Specialcomission zur Berathung der Münzfrage*“ foglaltatnak, továbbá két terjedelmes czikksorozatban, melyet a jelen sorok írója és Weninger Vincze (mint a magyar kormánynak a jelzett tanácskozmányokra kiküldve volt biztosai) a *Pesti Napló* és a *Magyarország* című napilapokban 1867 ápril havában tettek közzé.

Egy újabb nagy lépés, mely következeiseiben valóban világjelentőségűvé válhatott volna, ha a kivitel erélye a kezdeményezés erélyének megfelel, volt ez ügyben az, hogy a francia császár, III. Napoleon (a ki köztudomásulag az eszme meleg pártolója volt) az 1867-ki világipartárlat alkalmával egy majdnem valamennyi polgárosúlt állam küldötteiből álló nemzetközi értekezletet hozott létre, a mely elé a kérdést tüzetes megvitatásúl terjeszté, s másfelől ugyan ez értekezlettel párvonalosan (s részben ugyanazon tagoknak közreműködésével) egy nemzetközi szabad tanácskozmányt is engedett (Párisban) tartani, a melyen bármely a feladvány iránt érdeklődő szakember is részt vehetett, s a vita a hivatalos alakszerezések mellőztével teljes függetlenséggel s fesztelenül, de azért nem kisebb érdeklődéssel és szakértelemmel folyt. Az akkortájt hatalma tetőpontján állott s bizonyos általános s világjellegű kérdések iránt mindig meleg érdekekkel viseltető uralkodó ez ügybeli buzgólkodása, a világtárlati ünnepies alkalom, az európai népeknek ez időben virágzóbb közgazdasági és kereskedelmi állapotuk, az 1866-ki rázkódtatásokat követett béke mind teljesb megszilárdulása, stb. egy felől nem

kis mérvű biztosítékát látszottak képezni a nagy eszme megvalósításának; más részt könnyen megfejtethő okai annak is, hogy mért vette és vehette kezeibe az ügy vezetését Franciaország, a mely különben is azt szerette volt magáról ez időben mondani, „hogy a civilisatio élén halad“. De volt ez általános indokon kívül még egy másik s fölötte nyomós körülmény is, mely a francziákat ez időtájt a nemzetközi pénzegység létrehozatala körüli buzgólkodásra vitte. És ez a következő. A francia tudósok és államférfiak ugyanis kivétel nélkül az 1803 óta fennálló s legújabbban az 1865-ki december 23-án létrehozott latin-érmeegységi szerződés által is lényegileg fentartott pénzrendszerökben a kettős-valuta kérdéséhez fűzték törekvéseiket, ebből az alaptól indultak ki, s csodálatosképen mind az e rendszernek pártolói, mind a monometallisták (az egyes-valuta s névszerint az arany-valuta képviselői) külön céljaik elérésére iparkodtak a világérme létesítését felhasználni. Azok jelesül, a kik a kettős pénzbecs mellett küzdöttek, az ez utóbbinak általános elfogadtatása által magában Franciaországban a bimetallismus uralmának fenmaradását hitték biztosíthatni; míg az egyes-valuta hívei azt remélték, hogy ezen az úton a kettős-valutarendszer Franciaországban is tarthatatlanná váland, miután (nézetök szerint) a nemzetközi pénzegység csak egy fémen, azaz az aranyon valósítható meg. S így történt, hogy a *jövő* világérmeje fölött folyt küzdelem egyidejűen Franciaország valutája fölött való küzdelem is volt, s hogy az egész eszmemozgalom oly határozottan viseli magán (legalább az itt szóban levő korszakban) a franko-román jelleget, mint kevés más rokon irányú érdek vagy ügy, a mely ez időben nemzetközi szempontból az elméket foglalkoztatá, vagy jelentősb gyakorlati államcselekvésre szolgáltatott okot.

Lássuk most a jelzett két rendbeli értekezletek határozmányait; s pedig először a hivataloséit. Mindenekelőtt abban történt megállapodás, hogy a pénzegységi szervezkedés nem egy teljesen új s a fennálló rendszerektől elütő, hanem oly rendszer alapján készíttessék elő, a mely tényleg létezik s az egyesülés tekintetében bizonyos előnyökkel bír; a minek következtében egyhangúan az 1865-ki latin-érmeegyezményi rendszer jelöltetett ki mint legmegfelelőbb, fentartatván annak egynémely hiányának orvoslása s a körülmények szerint szük-

séges módosítások eszközlőbe vehetése. Egy további megállapodás volt az, hogy a nemzetközi pénzegység valutájául az egyszerű pénzbecs, és pedig az arany fogadtatott el; kimondatván, hogy a világérme ezüstműl nem lehet, s véglegesen helyt csak oly országok egymásköztli forgalmára nézve foglalhatand, a melyekben nem kettős-valuta létez; a minek kapcsán a francia küldöttek (épen úgy mint a belgák is) kijelentették, hogy illető államaik készek leendnek az egy aranypénzbecs behozatalára; azonban tekintettel az átmenet nehézségeire (főleg ezüst-valutával bíró országok szempontjából) megengedhetőnek nyilvánított az ezüstpénzbecsnek még egy ideig megtarthatása. — Messzeható jelentőségű volt azon határozat is, hogy típusok (alapjellegek) állapíttassanak meg, melyeknek az aranyérme súlyára nézve közös nevezőjök és egyenlő finom tartalmok van; meg az, hogy a tizedes beosztás a világérme ötvéyezésére nézve foglaljon helyet, s az érme $\frac{9}{10}$ -edrészt finomságban készíttessék.

Jóval nehezebb volt a megegyezés a szorosb ért. vett pénzegységre nézve. Az íránt ugyan nem volt nézetkülönbség, hogy az alapsúly grammokban és tizedes törtek szerinti felosztásban fejeztessék ki, de a míg némelyek a francia arany frankot hozák egységűl javaslatba, addig mások szoros ragaszkodást ajánlottak a metrikus rendszerhez. *) A francia ezüst frank tudniillik 5 gramm érmeezüstöt ($\frac{9}{10}$ -edrészt finomság), tehát $4\frac{1}{2}$ gramm finom ezüstöt tartalmaz. Minthogy pedig az aranyérmek a $15\frac{1}{2}$: az 1-hez való értékviszony szerint vannak verve, a számításilag vett arany frank 0.2905 gramm aranyt és a francia fő aranyérme (vagyis a 20 frankos darab) 5.806 gramm aranyt tartalmaz. — A hosszúra nyúlt tanácskozmányok (melyek folyamában az angol pénzrendszer [a sovereign $\frac{11}{12}$ -edrészt finomságban] mint általános érvényű elfogadhatatlannak találtatott) eredménye az volt, hogy elvetetvén az indítvány, mely szerint 5 vagy 10 gramm finom arany vétessék a világérmékbe, ez utóbbiak egységűl (tehát

*) Megjegyzendő itt, hogy a francia érmereform a tizedes rendszert nem létesítette egész következetességgel; a frank jelesen nem $\frac{1}{100}$, hanem $\frac{1}{200}$ -ad része egy kilogrammnak, s pedig ez csak az érme-súlyra, s nem az érme-finomtartalomra vonatkozik, miután egy kilogramm finom ezüst 222.22 frankká van kiverve.

mint közös nevező) egy 5 francia frankos (vagyis 0.2903 gramm finom arany — ötször) fogadtatott el; ebből az érméből 620 darab ($\frac{9}{10}$ -edrészt finomsággal) 1 kilogramm súlylyal bírjon, és mindegyik 100 sousra osztathassék. Mint tulajdonképeni főérme a nemzetközi forgalomban való használat tekintetéből azután a jelzett egységnek ötszöre hozatott javaslatba, s fölhivatott Franciaország, hogy kezdje meg az új rendezkedést 25 frankos aranyérmek veretésével.

A mi az úgy nevezett szabad értekezletek megállapodásait illeti,*) ezek analog eszmekörben mozogtak ugyan, mint az imént ismertetett hivatalos conferenciák; azonban a feladvány következetes (s egyes államok küldöttjeinek ellenzése s akadékoskodása által nem befolyásolt) felfogásában és érvényesítésében s különösen a pénzegység szélesb alapon s lehetően teljes kivitele érdekében jóval tovább mentek, mint az utóbbiakon létrejött határozatok. Így nevezetesen kimondatott először az, hogy a nemzetközi érmeszövetség az arany-valutára fektetendő, s a kormányok által mint legelső föltétel biztosítandó az, hogy az illető aranyérmek kibocsátásánál ugyanazon egység fogadtassék el mindenütt. — A nemzetközi érmék $\frac{9}{10}$ -edrészt finomsággal veretessenek; s fő figyelem fordítassék arra, hogy minden állam aranyérmek között legalább egy olyat létesítsen, melynek értéke a többi szövetségbeli államok valamelyik pénzdarabjáéval egyenlő legyen, hogy valamennyi rendszerek között bizonyos közös érintkezési pont létezzék.

A fennálló francia (latin-egyezmény) rendszer legalkalmasabbnak látszik az eszme megvalósítására; s miután szerencsés véletlennél fogva a fennálló legtöbb pénzrendszerek a francia 5 frankos érméhez illeszkedhetnek, ez utóbbi legmegfelelőbbnek nyilváníttatik a nemzetközi egyezmény alapjául. Kíváncsi (mondatott) továbbá, hogy a különböző országok kormányai elhatározzák, miszerint azon érmék, melyeket minden egyes állam a szerződésben elfogadott rendszerhez való alkalmazkodással veret, törvényes folyamúaknak nyilváníttassanak; míg más felől mindenkép oda kell törekedni,

*) L. még Neumann: *Die Civilisation und der wirthschaftliche Fortschritt* 242—243. l.

hogy a kettős-pénzbecsi rendszer mellőztessék. — Végül arra történt utalás, hogy oda kell minden erővel hatni, hogy a tizedes beosztás rendszere általánosan fogadtassék el, s az érmék mindenütt ugyanazon finom tartalomban és alakkal állítassanak elő; s egyidejűen az államok kormányai gondoskodjanak oly ellenőrzési rendszabályokról, melyek által az érmék integritása mind a veretésnél, mind a forgásban biztosított legyen.

KAUTZ GYULA.

SZERTARTÁSOS KORMÁNYZAT.

Második közlemény. *)

II. DIADALMI JELEK.

Bármiféle képesség az önelégültségnek bizonyos forrása, s annak bizonyítékait — minthogy ezek rendesen tetszést aratnak — nagy becsben szokták tartani. A vadászatkedvelő, ki minden kínálkozó alkalommal elbeszéli szerencsés kalandjait, a vadászat eredményeként oly zsákmányrészt tart meg, a mit legkényelmesebben megőrizhet. Ha ő pl. halász, akkor a horgászó-rúdján bemetszett rovátkok világosan mutatják a fogott lazaczkok számát és hosszát; vagy pedig üvegbe elteszi azon nagy pisztrángot, melyet egykor itt vagy amott fogott. Ha pedig szarvasra vadászott, akkor szobájában vagy ebéd-lőjében föl vannak függesztve a szarvasfejek, melyeket annál nagyobb becsben tart, minél több ága van az azokon levő szarvaknak. Hát ha még szerencsés tigris-vadász, akkor még inkább kérkedik azon tarka bőrrel, mely az ő bátorságáról tesz tanúbizonyságot.

Az ilyenmű diadalmi jelek — saját birtokosuknak — még közöttünk is bizonyos fölényt és befolyást kölcsönöznek a környezet fölött. Azon utazó, ki Afrikából egy pár elefánt-agyart, vagy valamely orrszarvú hatalmas szarvát elhozza magával, oly hatást gyakorol a vele érintkezőkre, hogy azok őt oly bátor és vitéz embernek tartják, a kivel nem egy könnyen lehet tréfálni, mi aztán az oly egyént bizonyos határozatlan uralommal ruházza föl.

*) Az első közleményt lásd a *B. Szemle* 32-ik számában.

Természetes dolog, hogy a primitív emberek, kiknek egész élete rabló-kalandokban telik el, s a kiknek tulajdonképeni érdemeik igen nagy mértékben az ő vadászképességöktől függnék, az állati diadalmi jeleket még nagyobb becsben tartják, s általok még inkább igyekeznek elérni, hogy tiszteltetést és befolyást nyerhessenek. Innen van azon tény, hogy Váte szigetén azon különféle nagyszámú csontok jelzik az illető lakosok rangfokozatát, melyek házaikban föl vannak aggatva. A *soson* harczosról beszélnek, hogy „ha megöl egy szürke medvét, ez által igen nagy megtiszteltetésben részesül, mert nagy vitézségnek tartják, ha valaki azon rettenetes állatok közül egyet elejt, és csakis annak, ki a tettet végrehajtá, van megengedve, hogy — mint a dicsőség legmagasabb jelvényét — az elejtettnek bockorát vagy karmait magával hordozhassa.“ A *santalok*nál (a Gangestől éjszakra) „szokásos dolog, hogy e győzelmi jelvények (mint pl. vadállatok koponyái stb.) apáról fiúra szállnak.“ És midőn ily tények mellett, melyek kezünkbe adják a vezérfonalat, azt olvassuk, hogy Koossás királyának lakása „semmi más, mint csupán azon oroszlán- vagy párducz-fark által van megkülönböztetve, mely a háztetőről, kívül alácsüng,“ alig lehet kétségbe vonnunk, hogy a királyság e jelképe eredetileg olyféle diadaljel volt, melylyel valamely főnök — ki bátorsága által fölényt vívott ki a többiek fölé — magát fölékíté.

Azonban miután a műveletlen és félművelteknél az emberi ellenségektől jobban lehet tartani, mint a vadállati ellenségtől, s miután az emberek fölétti győzelem nagyobb diadalt eredményez, mint az állatok fölétti diadalmaskodás, ennek eredménye az, hogy az embereken nyert győzelmek bizonyítékai rendszeren többre is becsültetnek. Azon vitéz, ki valamely ütközetből megtér, ha magasztalóit bizonyítékok által meg nem győzheti, semmi tisztességben nem részesül; azonban, ha bebizonyítja, hogy megölte emberét, magával hozván abból egy darabot — főként oly testrészt, mely a hullán csak egyszeresen volt meg — ez által saját törzse előtt tekintély dolgában emelkedést nyer, s hatalmát nagy mérvben megnöveli. Ennélfogva a diadalmi jeleknek fitogtatás — s következetesen növekvő személyes befolyás — szempontjából való megtartása állandó szokássá leszen. Asanti tartományban „a megöltnek kisebb ízületeit, csontjait és fogait a győzők rendszeren magokkal

hordják.“ Éjszaki Mexicó ceris és opata nevű törzseinél a „foglyok húsát sokan megfőzik és megeszik, csontjaikat pedig mint győzelmi jelvényeket megtartják.“ És Mexicó más ősfajai, pl. „a chichimecek egy bizonyos csontot mindig magokkal hordtak, a melyen, valahányszor egy ellenséget megöltek, mindannyiszor egy rovátkot csináltak, mintegy azt akarván ez által megjegyezni, hogy mindegyik hány embert ölt meg.“

Miután a diadalmi jelek viselésének jelentőségét és társadalmi következményeit kimutattuk, vizsgáljuk meg már most egyes csoportok szerint azoknak különféle alakjait.

Azon részek közül, melyek a testről levágatnak, a fők a legközönségesebbek, valószínűleg azért, mert azok a győzelemnek legcsalhatatlanabb bizonyítékai.

Ennek illusztrációja végett sem a gyakorlatot, sem pedig az indokokat illetőleg — nem kell messzire mennünk. Ilyeseket a minden könyvek közt legismertebben is bőven találunk. A *Bírák könyve* VII. 25. olvassuk: „És megfogák Midiánnak két fejedelmét: Orebet és Zéebet, és megölik Orebet az Oreb szikláján és Zéebet megölik a Zéeb sajtójában és üldözik Midiánt. Orebnek és Zéebnek fejét pedig vívék Gideonnak a Jordán túlsó partjára.“ Azon tény, hogy Dávid, midőn Goliáth fejét levágta s ezt Jeruzsálembe vitte, szintén ama szokás mellett bizonyít. És ha oly előkelő fajnál, mint a héber, a fejeket, mint győzelmi jelvényeket, szokás szerint haza vitték, épen nem lehet csodálkoznunk azon, ha ugyanezt a szokást az alsóbb emberfajoknál a föld kerekiségén mindenütt elterjedve találjuk. A chichimeceknél (Éjszak-Amerikában) „a megöltek fejét rúdakra szúrták föl s azokkal, mint győzelmi jelvényekkel, faluról falura vándoroltak, mialatt körültek a benlakók öröm-ittasan tánczoltak.“ Dél-Amerikában az abipone törzsnél a főket az ütközetből „a nyereghez kötözve“ magokkal viszik, és a mundurucu népfaj (Braziliában) az ő durva és nyomorúlt gunyhóit e borzasztó jelvényekkel ékesítgeti.“ Azon malayo-polynesiának közül, kiknél hasonló szokás dívik, az új-seelandiakat lehet megemlíteni: ezek t. i. a leölt ellenség fejét kiszáritják és halomra gyűjtik. Madagascar szigetén Ranavalona királynő uralkodása alatt a part mentében rudak végére tűzött fejek voltak kiállítva. Az ellenségnek koponyáit mint diadalmi jelt Congoban és más afrikai népeknél szintén megtartják a benlakók: „Dinkira legutóbbi ural-

kodójának koponyája és lábszár-csontjai az asantik királyi udvarában, mint győzelmi jelvények, még ma is őriztetnek. India hegyvidéki törzsei közül a kuki törzset lehet például fölhozni, mint a melynél szintén e gyakorlat divatozik. Morier beszéli, hogy Perzsiában pénzbeli jutalom reményében „a hadi foglyokat hideg vérrel kivégezték, csupán azért, hogy fejeik, melyeket azonnal a királyhoz küldtek és a palota kapujában halomra rakattak, annál szembeszökőbb látványt nyújtsanak.“ És hogy az ázsiai fajoknál — daczára hogy ezek némileg műveltek — a fejlevágás még mindig divatozik, erre a törökök legújabb tettei emlékeztetnek bennünket, a kik némely esetben a földből is kiásták megölt ellenfeleiket s fejöket levágták.

E legutolsó példa arra figyelmeztet bennünket, hogy e barbár szokás a legnagyobb mérvben megvolt és ma is igen gyakran előfordul ott, hol a harczias szellem leginkább kivan fejlődve. A régi példák között ott vannak Timur-Lenk tettei; a ki Bagdad lakóitól kilenczvenezer főt zsarolt ki. Az újabbkori példák közül a legkiválóbbat Dahomey szolgáltatja. „Dahomey egy királyának hálószobái — mondja Burton, — a szomszéd-tartományok fejedelmeinek és főnökeinek koponyáival valának kipadozva, melyek a végett valának odahelyezve, hogy a király azokra rátapodhasson.“ Dalzel előadása szerint, a dahomeyi király azon rendelete, hogy „házának fedőszuppra van szüksége, azon értelemben vétették, mintha azt rendelte volna, hogy vezérei háborút indítsanak s ez azon szokásra céloz, miszerint az ütközetben megölt ellenségnek, vagy a kiválóbb foglyoknak fejeit a királyi palota kapujában levő örházak tetejére helyezték.“

Most pedig, e példák fölsorolása után lássuk, hogy a fő eltartásának eszokása mint diadalmi jel, miként gyarapíthatja a politikai hatalmat, s miként lesz az áldozati szertartás tényezőjévé; és miként csúszik be a társadalmi érintkezésbe is, mint ellenőrző befolyás. Hogy azon fejekből rakott pyramisok és tornyok, melyeket Timur-Lenk Bagdadban és Aleppóban építtetett, a leigázottak megfélemlítése által épen úgy előnyére szolgált az ő fensőbbiségének, mint a hogy az engedetlenség bűnbánó érzetének félelmét kelté az alattvalókban, azt épen nem lehet kétségbe vonni; valamint az is világos, hogy az oly szobában való tartózkodás, mely koponyákkal volt kipadozva

és fölékítve, oly jellemet ad a dahomeyi királynak, mely az ellenségénél félelmet, az alattvalóknál pedig engedelmes-séget eredményez. Celebes sziget éjszaki részén, a hol még 1822 előtt „az emberi koponyák a főnökök házainak legfőbb ékességei valának,“ s a hol a győzelmes hadjáratok e bizonyítékai úgy használtatnak, mint a tekintély jelképei, ennek lehetetlen volt a népre parancsoló hatást nem gyakorolni.

Azonban, hogy fejeket a holtak kiengesztelésére is ajánltak föl és hogy ezek föláldozási szerartása ekként bizonyos tiszteletnyilvánítási módnak egyik alkotó részévé lett, arra elegendő bizonyítékaink vannak. A csak imént említett nép például szolgálhat. „Midőn valamely király meghalt, sírját két, azon alkalommal levágott fővel kellett földiszíteni, és ha ellenség fejéhez nem lehetett hozzájutni, e czélból rab-szolgákat kellett leölni.“ Ugyan így áll a dolog a dayakoknál (Borneo szigetén) — kik, bár sok tekintetben előhaladtak — szintén fentarták azon barbár szokást, melyet később a hagyomány szentesített, miszerint „az élemedett harczos mindig nem nyugodhatott sírjában, míg rokoni arra az ő nevében egy levágott fejet nem illesztettek.“ A kuki népfajnál (Éjszak-Indiában) az áldozati fővétel még sokkal tovább megy. Azok a mezőségeken rabló-kalandra indulnak, hogy fejeket szerezzenek, s mondják, hogy „egyetlen éjszakán ötven főt hordtak össze.“ E főket leginkább olyféle szerartásoknál szokták alkalmazni, melyek a főnökök temetésekor hajtának végre; ugyanazért az ily rabló-kirándulások rendesen valamely *rajá*lnak halála után történnek.“ Hogy a siker ez utálatos jegyeinek bírása a társadalmi érintkezésben bizonyos befolyást szerez, azt Szt.-János művéből vett következő idézet eléggé igazolja: „A fők utáni vadászat a pakatánoknál Borneo szigetén nem annyira vallásos szerartás, mint csupán arra való, hogy azáltal bátorságukat és férfiasságukat kimutassák. A midőn összezördülnek, rendesen így szokták magokat kifejezni: „Hány fejet szerzett apád avagy nagyapád?“ És ha talán kevesebbet, mint a mennyit a kérdező fél fölmutathat: akkor ez így szól: „Úgy hát nincs okod kevélykedni.“

Az ellenség feje azonban alkalmatlan teher; s midőn a hazautazás hosszan tart, akkor önkénytelenül az a kérdés merül föl, vajon nem volna-e elegendő bizonyíték arra, hogy egy ellenség megöletett, ha fejének csupán egy része

vitetnék haza? Némely helyeken a vad harczos azon következtetésre jut, hogy: igenis lehet, — s így aztán e szerint cselekszik.

E módosítás s ennek jelentése eléggé látható Asantiban, hol „a fővezér a leölt ellenségnek csakis állkapcsait küldi a fővárosba,“ s a hol a benszülöttek, mint Ramseyer beszéli: „Egy örvendezési napot ültek július 3-án, a midőn diadaljelként tizenkilencz szállítmány állkapocs érkezett a háború színhelyéről.“ Az első fölfedezéskor a Tahiti szigetbeliek is magukkal vitték ellenfeleik állcsontjait, — és Cook kapitány tizenöt ilyet látott egy ház végén kitűzve. Hasonlóképen Váte szigetérről — hol „a főnök annál nagyobbnak tartatik, minél számosabb ily állcsontokat tud fölmutatni“ — szintén azt olvassuk, hogy ha a megölt ellenség olyas valaki volt, „ki a főnököt szidalmazá, akkor annak állkapcsa, mint diadalmi jel, a főnök lakásában fölfüggesztették,“ mi hallgatólagos intés volt másokra nézve is, kik őt valaha megsérteni merészkedtek. Egy, Boiguban (Új-Guinea partjain) lakó más papua-fajról szóló elbeszélés szintén igazolja e gyakorlatot, valamint ennek társadalmi hatását. Stone írja, hogy: „E népfaj saját maga közt is természetből vérengző és egymás közt szüntelen viaskodik; igen gyakran tesz rablókalandokat az u.n. „Rengeteg vidék“-re; s midőn aztán diadalmasan visszatérnek legyilkolt áldozataik fejeivel és állkapcsaival, az utóbbi a megölt, az előbbi pedig annak birtokába jut, ki a főt a testről levágta. Ennélfogva az állkapocs úgy tekintetik, mint a legértékesebb győzelmi jelvény, s minél több ilyennek van valaki birtokában, annál nagyobbnek tűnik föl saját társai szemében.“ Megjegyezhetjük még azt is, hogy a tupik (Dél-Amerikában) hasonnemű győzelmi jelvényeket használtak. Hogy valamely győztes harczost annál inkább megtiszteljenek, „némely törzseknél a harczos üterét a megölt ellenfél egy szemével bedörzsölték, a megholt száját pedig, mint valami karpereczet, egyik karjára fölhúzták.“

Az állkapcsoknak diadalmi jelekül való alkalmazása mellett fölemlíthetjük a fogaknak is hasonczélra való használatát. Erre példákat Amerika szolgáltat. A caribok „a harczban megölt ellenfeleik fogait fölfűzik s ezeket lábszáraikon és karjaikon hordják.“ A tupik, miután valamely foglyot megettek, „annak fogait kiszedik s nyakláncznak fölfűzik.“

A moxosi nők (Boliviában) olyan „nyaklánczot viselnek, mely férjeik által a harcban megölt ellenség fogaiból van összealkotva“. A spanyol invasio idejében a közép-amerikaiak egy bálványt készítettek, melynek „szájába oly fogakat illesztettek, melyeket a megölt spanyolok állkapcsaiból szedtek ki“. S egy föntebbi idézet szintén úgy tünteti föl a fogakat, mint a melyeket Asanti lakói diadalmi jelekül szoktak hordani.

A fejnek olyan más egyéb részei, melyek könnyen leválaszthatók és hordozhatók, szintén hasonló célra használatnak. A hol sok ellenséget levágtak, az összegyűjtött fülek, melyek kis helyen elférnek, számolási eszköz gyanánt szerepelnek; s valószínűen ezt tartá Csingisz khán is szeme előtt, midőn Lengyelországban „kilencz zsákot megtöltött a levágot ellenség jobb fülével“. „Az orrokat, mint könnyen megszámlálható tárgyakat, szintén sok esetben használták diadaljelekül. Az ó-korban V. Constantin egy orrokkal megtöltött tálat hálaadományként fogadott el.“ Sőt a legújabb időben is a montenegrói katonák az általok leszeldelt orrokat vezéreiknek átszolgáltatták. Kétségtelen tény, hogy a megölt törökökkel — kik oly nagy számmal fosztattak meg orraiktól ily módon, hogy egyetlen ütközetben mintegy ötszáznak orra metszetett le — azért bánt így az ellenfél, hogy megboszúlja rajtok az általok véghez vitt fejlevágásokat; azonban épen nem változtat a tényen az a mentség, mely szerint „a montenegrói főnökök nem voltak rábírhatók arra, hogy felhagyjanak azon régi gyakorlattal, hogy harczosaikat az általok felmutatott orrok száma szerint jutalmazták meg“.

Az ősi mexicóiak emberevő őseiket istenné avatván, ezeknek tisztelete alkalmával naponként a legborzasztóbb szertartást végezték, némely esetben tudniillik diadaljelül a legyőzötnök egész bőrét lehúzták. „A háborúban legelőször ejtett fogoly élve megnyúztatott. Azon harczos, ki őt elfogta, felöltöztött a lenyúzott vérző bőrbe s néhány napon át így tisztelé a hadak istenét. . . . S a ki a nyers bőrbe ekként felöltöztött, egyik templomból a másikba sétált; a férfiak és nők pedig örömrivalgások közt követték őt.“ A míg itt azt látjuk, hogy a győztes a diadaljelt eredetileg arra használta, hogy bátorságát bebizonyítsa, egyszersmind arról is meggyőződést szerezhetünk, hogy az miként változott át vallásos szertartássá. A diadalmi jeleket ugyanis a — szerintök — vérontás-

ban gyönyörködő istenségek iránti hála-áldozatként mutat-
ták be. Hogy valóban e szándékból tevék azt, annak további
bizonyítékaira is találunk. „Totecnek, az aranyművesek istené-
nek ünnepén, a papok közül egy felölté egy fogolynak a bőrét,
s midőn ekként fel vala öltözve, e Totec istennek képmásává
lőn.“ Nebel (az ő ethnogr. műve III. tábla, 1. ábrája alatt) egy
ily emberbőrbe öltözött papnak (vagy bálványnak) basaltból
kifaragott ábráját közli; s további bizonyítékot szolgáltat a
Yucatannal szomszédos állam szokása, hol „a holt testeket a
lépcsőzeten ledobálták, megnyúzták, bőrüket a papok magokra
ölték s bennök tánczoltak, a holt testeket pedig a templom
udvarában eltemették. Ily áldozatok czéljából hadi foglyokat
használtak, sőt némelyeket saját embereik közül is ítéltek így
halálra.

A bőrféle diadaljel azonban rendesen aránylag igen cse-
kély: minthogy csupán az volt a kíváncsi, hogy oly valami
legyen, mi a testen kétszeresen nincs meg. Ennek eredetét
elégge mutatja az abiponoknál (a pámpász indiánok egy fajá-
nál) dívó gyakorlat következő leírása. Azok ugyanis az ellen-
ség levágott fejét megtartják és

„A midőn az ellenség közeledtétől való féltökben arra kényszer-
ülnek, hogy biztosabb helyre vonúljanak, a megöltekről csakis a fejbőrt
metszik le oly formán, hogy a fültől kezdve az orr alatt levágják és
a hajjal együtt ügyesen lehúzzák. . . . Az oly abipon, a kinek leg-
több ily lenyúzott fejbőre van otthon, harci dicsőség tekintetében a
többiekett fölülmúlja.“

Egyébiránt világos dolog, hogy az egész bőr nem szük-
séges a végett, hogy valaki bebizonyítsa, miszerint egy főnek
előbb birtokában volt; mert a fejbőr azon része, mely a fej-
tetőt fűdi, a hajnak sajátos növése által a többi résztől
könnyen megkülönböztethető: innen van a fejbőr-lenyúzás
szokása. Az indiánok életmódjáról szóló mesék és elbeszélé-
sek e szokással annyira megismertettek már bennünket, hogy
fölösleges volna több példát idézni. Hogy némely esetben a
győzelem után miként „szúrták fel a lenyúzott fejbőrt hosszú
póznákra, s miként tánczoltak e póznák körül — és hogy mint
diadaljelek, mily nagyra becsültetnek s ünnepélyek alkalmával
közszemlére kitétetnek, azt nem szükséges részletesen bizo-
nyítgatni. Azonban azon bizonyítékok, melyekre a sosenoknál
találhatunk, mégis megemlítendők; mert világosan mutatják,

hogy a diadaljelek használata úgy tekintetett, mint a győzelemnek elfogadott bizonyossága s mint az egyedüli döntő bizonyítékok egy törvényes neme. Azt olvassuk ugyanis, hogy

„Valamely ellenségnek fejbőrét lenyúzni oly tisztesség, mely épen nem függ annak legyőzésétől. Valakinek ellenfelét megölni nem valami fontos, ha csak az illető a csatatérről magával nem hozza a fejbőrt is, és bármily nagy számú ellenséget ölne is le tényleg valamely harcban, de mások volnának első a fejbőrök lenyúzásában, ez utóbbiakat illetné minden tisztesség, minthogy ők vitték el a diadal-jeleket.“

Bár rendesen úgy vélekedünk, hogy a fejbőr-lenyúzás az éjszak-amerikai indiánok szokása, mindamellett nem szorítkozik kizáróan ő reájuk. Herodotus azt írja a szittyákról, hogy legyőzött elleneik fejbőrét lenyúzták; és jelenleg is némely indián fajok, mint a nágák (vagy hegyi lakók Hátsó-Indiában) a fejbőröket lenyúzzák és megszáritva elteszik.

Csupán a hajnak, mint diadalmi jelnek megtartása kevésbé általános; kétségkívül azért, mivel a győzelem azon bizonyítéka, melyet a haj nyújt, nem kétségbe vonhatatlan, mert egy ugyanazon fej két diadaljelt is szolgáltathat. Mindamellett vannak esetek, melyekben az ellenség haja a hadi szerencse bizonyítékául használtatik fel. Grange egy naga (hátsó-indiai mongol nép) fajbeliről szólván, mondja, hogy „paizsa egészen be volt borítva az általa megölt ellenség hajával“. Egy mandan (amerikai indián) törzsbeli főnök körköténye, a mint Catlin leírja, „olyan hajjal volt körül rojtozva, melyet saját kezeivel vágott le az ellenség fejéről“. S a *cochimik*ről mondják, hogy „bűvészeik bizonyos ünnepélyességek-kor hosszú bőrköntösöket hordanak, melyek emberi hajjal vannak földiszítve“.

Azon könnyen hordozható testrészek között, melyeket azért visznek el, hogy azokat a diadal bizonyítékaként felhasználják, megemlíthetjük még a kezeket és lábakat. A *ceris* és *opata* nevű mexicói népfajnál „a megöltnek fejbőrét lenyúzzák, vagy kezét levágják, és a csatamező e diadaljelei körül bizonyos örvendező tánczot tánczolnak“. Hasonlókép azt beszélik a californiai indiánokról is — kik szintén lenyúzzák a fejbőrt, — hogy „a még vadabb szokás náluk az, miszerint az elesett ellenségnek kezeit, lábait, vagy fejét — mint diadaljeleket — levágják, és ez nagyon általános. Ezek a leöltnek szemeit is kitolják és gondosan megőrzik“. Ámbár itt nincs

említve, de bátran hozzá vehetjük még azt is, hogy vagy a jobb, vagy a bal láb, vagy kéz használtatott diadaljelül; mivel ily megkülönböztető jel nélkül egyetlen fél legyőzése helyett kettővel lehetett volna kérkedni. A kezek az ó-világ népei között is használtattak diadaljelekül. El-Kabnak sirirata Felső-Egyiptomban — mondja, hogy Ahmes Aburának fia, a kormányosok főnöke „midőn (az ütközetben) egy kezet szerzett, a király őt dicsérettel és egy arany nyaklánczczal, mint vitézségének jelvényével, látta el“; és egy falfestmény a Medinet Abu templomában Thebében azt mutatja, hogy miként ajándékoznak egy rakás kezet a királynak.

Ez utóbbi példa a diadaljeleknek ismét egy más nemére vezet bennünket. Azon rakás kézzel együtt, melyet itt a király elé letettek, egyszersmind egy rakás ujjesontot (phallic heap) is mutattak be neki; és egy ide vonatkozó fölirat, mely elbeszéli I. Menephtahnak a lybiaiak fölött nyert győzelmét, egyszersmind megemlíti azt is, hogy „a kezek minden hozzátartozó részekről megfosztattak“, melyeket a sereg után vezetett szamarakon vittek; ez irat egyszersmind azon másféle diadaljeleket is említi, melyeket Lybia lakóiról daraboltak le. És itt egy természetes átmenet, más hasonnemű győzelmi jelvényekre vezet, melynek egykor nagyon is általános használata egész a legújabb időig fentartotta magát Egyiptom szomszédságában. A Bruce által, az abyssiniabeliek közt divatozó szokásokról följegyzett elbeszélésnek fontos volta mentesen ki bennünket az iránt, hogy annak egy részét szó szerint idézzük. Ő ugyanis így szól:

„A csata napjának alkonyán mindenik főnöknek kötelessége saját sátra ajtajában ülni, s minden oly alattvalója, ki embert ölt, visszatérte alkalmával bemutatja magát főnöke előtt az általa megölt ember véres bőrével együtt, azon módon fegyverestől, mint a hogy az ütközetben volt. . . . Ha egynél több embert ölt meg, a hányat ölt, annyiszor mutatja be magát. . . . Mintán e szertartás bevégeződött, mindenik ember előveszi véres legyőzöttjét s azután félrevonul, hogy úgy bánjék el vele, mint az indiánok a fejbőr lenyúzással. . . . Az egész sereg . . . egy szemle végett megállapított napon oda dobja a fejbőröket a király elé és ott hagyja a palota kapujában.“

Itt az a megjegyzésre méltó, hogy a diadaljel, mely először arra való volt, hogy föltüntesse az egyes harczos által nyert győzelmet, később az uralkodó akarata szerinti áldozattá változik, azonkívül pedig a leöltek számát is mutatja —

mindezek oly tények, melyek a legújabb francia utazó d'Heri-court által is igazoltatnak. Hogy hasonló czélra a régi hébereknél is hasonló eszközöket használtak, bizonyítja többek közt azon szentírási hely (I. Sam. XVIII : 25.), mely elbeszéli, hogy miként akarta Saul Dávidot rászedni, midőn Mikhált ajánlotta neki feleségül: „Monda pedig Saul: ezt mondjátok Dávidnak: a király semmi más nász-ajándékot nem kíván, mint csupán száz filiszteus makkttyúját, hogy a király ellenségei meg legyenek bosszúlva“; s Dávid csakugyan „levágott a philiszteusok közül kétszáz embert. És Dávid lehúzá azok makkttyúját, s azokat mind átadá a királynak“.

Azon közvetlen indokokon kívül, melyek a diadaljelek szerzése mellett bizonyítanak, van egy más, közvetett indok is, a mely valószínűen nagy mértékben elősegíté e szokás kifejlődését. Számos összhangzó tény szolgál annak bizonyoságául, hogy a vademberek — korlátolt eszöknél fogva — azt hiszik, miszerint bármely tárgynak tulajdonságai, annak minden részében fellelhetők; és hogy — egyebek között — az emberi lények jellemző tulajdonságait is így szokták felfogni. Innen van aztán az, hogy — mint ezt föntebb láttuk, — meghalt rokonaik testének egy részét megették, vagy porrá tört csontjaikat vízben megitták, azon egyenes számításból, hogy ez által azok erényeit öröklik; a megölt derék ellenfélnek megették szívét, hogy annak bátorságát örököljék, avagy szemét fölfalták a végből, hogy messzebb lássanak; ellenben bizonyos félénk állatok husát gondosan kikerülték, attól tartván, hogy annak félénkségét örökölni fogják. További következménye e hiedelemnek — hogy tudniillik valamely embernek szelleme egész testében el van terjedve — az, hogy a test egy részének bírása épen annyinak tartatik, mint szellemének egy részével bírni, következésképp hatalommal bírni annak szelleme fölött is: a miből egyebek mellett azt is lehet következtetni, hogy bármit cselekszik a holt testnek egy bizonyos megtartott részével, ugyanazt teszi az annak megfelelő szellemmel is; így tehát valamely szellemet meg lehet zabolázni az által, ha bizonyos testmaradványát kínozzuk. Innen ered a bűvölés is, mely az egész világon el van terjedve; innen van a megholt emberek csontjainak csörömpölése, melyben a vademberek primitive kuruzslói annyira hisznek; innen van — a perui bűvölők által használt — azon „por,

melyet a megholtak csontjaiból örölnek“; innen ama holttetem-részek, melyeket a boszorkányokról szóló hagyományok is úgy említnek, mint a melyek bűvölési szerekül használtattak.

Ennélfogva a diadalmi jel azon kívül, hogy valamely ellenség fölötti diadalról tanúskodik, egyszersmind azt is esz-közli, hogy amaz ellenség szelleme leigáztassék; és hogy annak bírásáról — legalább némely esetben — úgy vélik, miszerint ez által az illetőnek szelleme rabszolgává tétetik: erre számos bizonyítékot találhatunk. Azon kezdetleges hiedelem, melylyel mindenütt találkozunk, hogy tudniillik a sírnál leölt emberek és állatok képmásai (doubles) társul szegődnek a megholtak képmásaihoz a végett, hogy a más világon neki szolgáljanak; azon hiedelem, mely a feleségek feláldozására (immolation) vezet, a kiknek tiszte az elköltözöttnek más világi háztartását kezelni, valamint a lovak megáldozása azon czélból, hogy az elköltözöttet a halál utáni útazásában hordozzák, más részről pedig a kutyaának megölése, hogy mint vezetőik szerepeljenek: a primitiv népek közt igen sok helyen alapjául szolgálnak ama rokon hiedelemnek, miszerint a leöltnek az által, hogy bizonyos testrészeik ama meghalt egyén sírjára tétetnek — kihez ezek előbb tartoztak — azon megholtak hatalma alá helyeztetnek. Innen vannak azon barom- és más egyéb csontok, melyekkel a sírok számos esetben föl vannak diszítve; innen van az is, hogy az ellenségnek vagy rabszolgáknak fejei — mint föntebb jelzők — a sírokra tétetnek; innen van a lenyúzott fejbőrnek hasonló czélra való felhasználása. Tylor az osagokat (egy éjszak-amerikai indián-törzset), illetőleg Mc Coy és Waitz ethnogr. műveiből idézi azon tényt, hogy azok néha „a holt-test fölé emelt halom tetejére egy rudat szúrnak le, melynek hegyére egy ellenség fejbőrét tűzik föl; mert úgy vélik, hogy ha valaki egy ellenséget elfog s annak fejbőrét elköltözött barátjának sírjára föltűzi, a legyőzött ellenfélnek szelleme a szellemek birodalmában alárendeltje lesz az eltemetett harcos szellemének“. Az ojibway (indián) törzs szintén hasonló szokást követ, melynek valószínűleg hasonló eszme képezi alapját.

De nem szabad figyelmen kívül hagynunk a diadaljel-rablás mellékes kifejlődését sem, melynek minden esetre meg-van a maga része a törvényszerű szabályozásban is. Értjük itt főként a vétkesek testrészeinek mutogatását.

A mi fejlettebb fogalmaink szerint az ellenség és a rab-

szolga egymástól teljesen különböző személyek; azonban a primitív ember ezek között különbséget tenni alig képes. Azon érzelmek és eszmék, melyeket mi erkölcsieknek nevezünk, csaknem, vagy pedig teljesen ismeretlenek ő előtt; s miután bármije van, azt erővel kell beszereznie és megtartania: a gyöngébbtől elragadja nejét, vagy annak más egyéb tulajdonát, — minden habozás nélkül megöli tulajdon gyermekét, ha magára nézve tehernek találja, valamint feleségét, ha az őt megharagítja, — sőt néha még büszke is arra, ha őt saját törzs-társai gyilkosának tartják; szóval a vadembernek a helyes és helytelen fogalmáról elvont értelemben egyáltalán fogva nincs tiszta képzelete. Azon közvetlen gyönyörök avagy fájdalmak, melyeket neki a dolgok és tények okoznak, elegendő érvek ő előtt arra, hogy ezeket jóknak vagy rosszagnak tartsa. Innen azon ellenségeskedés és sérelmek, melyeket azok részéről tapasztal, akár tartozik a sértő az ő törzséhez, akár nem — egy ugyanazon érzelmet keltik benne: az ellenség és a gonosztevő ő szerint nem különböznek egymástól. Ezen előttünk mai napság oly különösnek látszó összetévesztést talán könnyebben megértjük, ha meggondoljuk, hogy még a művelt nemzeteknél is a kifejlődés fokain ama család-csoportulatok, melyek később nemzeti csoportok egyesületeivé alakultak, egymástól nagy mértékben független köztársaságok valának, s ép oly viszonyban állottak egymáshoz, mint a minőben állott egyik nemzet a másikhoz; hogy nekik is megvolt a magok kis mérvű vérgyűlölségek (blood-feud) éppen úgy mint a nemzeteknek megvoltak az ő nagy tusáik; hogy mindegyik családcsoporthoz éppen úgy felelős volt a másik családcsoporthoz azon tettekért, melyeket saját tagjai elkövettek, mint a hogy mindegyik nemzet felelős saját polgárainak tetteiért; hogy éppen úgy bosszút állottak a vétkező családnak teljesen ártatlan tagjain is, mint a hogy napjainkban bosszút szoktak állani a vétkező nemzetnek ártatlan polgárain is; és hogy az egyes családok közt előállott rendetlenkedő (mely teljesen megfelel az újabbkori törvényszegőnek) aránylag éppen oly helyzetbe jutott, mint napjainkban a nemzetközi jog megsértője. Innen van azon tény természetessége, hogy vele hasonlóan bántak el.

Már föntebb láttuk, hogy a középkorban a megölt család ellenségnek (a család egyes tagjainak gyilkosa, vagy

vagyonának elorzója) levágott fejét miként állíták ki diadaljel gyanánt. És egy középkori törvényből (Lex salica) azt is tapasztaljuk, hogy „miként a nyilvános törvényszékek mellett épen úgy volt minden lakás előtt egy kettős akasztófa fölállítva.“ Miután ugyancsak azon időben az ütközet alkalmával levágott ellenség fejait haza vitték és kiállították, s miután Lehuéron — Strabo tekintélyére támaszkodva — azt állítja, hogy néha az ily fejeket a magán ellenség fejei mellé a főnök ajtajára föltűzték; ennél fogva e tény elég világosan mutatja, hogy úgy a nyilvános, mint a magán-ellenséget teljesen egynek vették, minek bizonyására úgy az egyiknek, mint a másiknak testéről bizonyos diadaljeleket szoktak lemetszeni.

A kétféle ellenségnek hasonló rokonságát fedezhetjük föl a zsidók szokásaiban is. (I. *Makk.* VII. 47.)

Miután Judás levágatá Nicánor (asszíriai hadvezér) fejét, megparancsolá, hogy ennek jobb keze is — „melyet ez henczegve kinyújtott vala“ — levágattassék: s ő mindezeket, mint diadaljeleket magával vivé Jeruzsálembe.

Az idegen gonosztevővel való ezen elbánás sokban hasonlít azon eljáráshoz, melyet Dávid nem idegen vétkesek iránt tanúsított, ő ugyanis nemcsak, hogy fölakasztatá azon emberek fejait, kik Isbosethet (az ő sógorát) megölték, hanem azon kívül még „azok kezeit és lábait is levágatá.“ (II. *Sám.* IV. 12.)

Ennél fogva bizton lehet következtetni, hogy az akasztófán kivégzett gonosztevők mutogatása, vagy fejeknek karóra való fölszúrása a megölt ellenféltől rabolt diadaljeleknek hazaviteléből veszi eredetét. Ámbár a leölt ellenség testének rendesen csak egy része, de mindamellett néha egész teste is kiszégeztetett, mint pl. midőn a philisteusok a megölt Sault Bethsám városka falára fej nélkül kiszégezék; és hogy némely gonosztevő egész testének kiszégezése elég gyakran előfordul, az igen valószínűleg onnan van, hogy azt nem kellett oly nagy messziségből hurczolni, mint rendesen kellett volna az idegen ellenség testét.

Bár a diadaljel-rablás és a szerartartásos kormányzat közt semmi közvetlen összefüggés nem létezik, mindamellett a megelőző tények oly közvetett összeköttetést árulnak el, melyek szükségessé teszik, hogy e szokást itt megemlítsük. Mint elhatározó tényező a diadaljel-rablás is a fentebbi három

ellenőrzési nemhez: a társadalmi, politikai és vallási ellenőrzéshez sorakozik. Ha tehát áll az, hogy primitív állapotban levő emberek bátorságuk után tiszteltetnek, ha ezeknek bátorságát azon fejek száma szerint mérlegetlik, melyeket föl tudnak mutatni, néhol t. i. az állkapcsok száma, másutt a fejbőrök száma szerint, ha az ily diadaljelek a nemzedékeken át fölszaporodnak, és az egyes családok büszkesége azon arányban fokozódik, a mint ama jeleket őseikről nagyobb számban öröklik, — ha pl. Posidonius idejéből azt olvassuk a gallusokról, hogy „azon ellenségeiknek fejeit, a kik a legkiválóbb ranguak voltak, czédrusfa-olajjal bebalzsamozva ládába gondosan elrakták, melyeket aztán ők az idegeneknek dicsekedve mutogattak és kérkedtek vele, hogy az ő ősapjaik az ezekért ajánlott nagy összeg pénzt visszautasíták, akkor világos dolog, hogy az osztály-különbségnek egy bizonyos neme a diadaljelek által hozatott létre. Midőn azt olvassuk: hogy az emberek rangfokozata némely helyeken a szerint különbözik, a mint az illetőnek házában, vagy annak tetején több vagy kevesebb csont található: lehetetlen tagadnunk, hogy a személyes fensőbbség e bizonyítékainak fölmutatása a társadalmi érülködésben bizonyos szabályzó befolyást létesít.

A mint az állami kényszer mind jobban-jobban kifejlődik, a diadaljel-szerzés a szerint lesz különböző módok szerint a tekintély fentartásának eszközévé. Ha már azon főnök is nagy felelmet önt az alattvalókba, kinek számos diadaljele mutatja romboló hatalmát, mennyivel inkább növekedni fog azon hódolat, ha ama főnök az alsóbb rangú főnökök és az ő tőle függő törzsek által királylyá emeltetvén, összehalmozza azon diadaljeleket, melyeket az ő számára mások szereznek, s midőn a leölt uralkodók nagyszámú maradványait fölmutatja, a tiszteletteljes félelem rettegésbe megy át.

A mint aztán a szokás e kifejlett alakot ölti fel, e helyettesítő értelemben használt diadaljelek elfogadása politikai szertartássá változik át. Ama kezekből rakott halmok, melyek egy régi egyiptomi király elé hordattak, épen úgy kiengesztelődést czéloztak, mint a hogy az asantii kapitány által a királyi udvarhoz küldött csontok tömege ma is kiengesztelődést czéloz. Midőn Timur-Lenk harczosairól azt olvassuk, hogy „azoknak kegyetlenségét még inkább növelé azon szigorú parancs, melynélfogva „bizonyos meghatározott számú főt

tartoztak szerezni,“ e tény arról győz meg bennünket, hogy a diadaljelek bemutatása ott már az engedelmesség kifejezésének bizonyos alakjává merevül. Azonban a diadalmi jel nem csupán ezen módon szokott politikai a működésben szerepelni. Ide járul a korlátozó kormány-befolyásnak azon másodlagos neme is, mely a gonosztevők testének, vagy fejének felszúrásából eredt. Ámbár a megölt ellenség testrészének valamely szellem kiengesztelése céljából való följánlása általában véve sehol sem leszen lényeges alkatrészévé, annak a mit közönségesen vallásos szerartartásnak neveznek: mindazáltal világosan azzá lesz mindannyiszor, valahányszor az a cél, hogy az elődök szelleméből kifejlődött isten kiengeszteltessék. Az átmenetet itt oly tényről ismerhetjük föl, mint pl. a minő az, hogy a khondok két törzse közt (Előindiában) folyt háború alkalmával a legelső, ki „az ő ellenfelet megölte, annak jobb karját levágta és rohant vele az utócsapatnál levő paphoz, ki azt, mint áldozatot „Laha Pennoonak az ő sírjába vivé,“ — levén e „Laha Pennoo az ő hadi istenök.“ Ide még másféle tény is sorozhatunk, mint pl. azt, hogy a Tahiti szigetbeliek Oro istene előtt gyakran történtek emberáldozatok, s a megtartott emberi maradványok oly fallá építettek, „mely egészen emberi koponyákból állott,“ mely koponyák, ha nem is teljesen, de főként azok koponyái voltak, kik az ütközetben megölettek;“ ebből világos, hogy az istenek iránti tiszteletet némelyek gyakran az által vélték kifejezhetni, ha hozzájuk vitték, s azok oltárai körül halomba rakták azon megölt ellenségek testrészeit, melyek nem ritkán amaz istenek képzelt parancsainak betöltése céljából ölettek meg. E következtetés igazságát azonnal átlátjuk, mihelyt meggondoljuk, hogy másféle zsákmánynyal is hasonlót cselekedtek. A philisteusok azonkívül, hogy a megölt Saulnak holt testét különböző helyeken mutogatták „annak fegyverzetét Astaróth házába betették.“ A régi görögöknél a diadalmi jelt, mely a legyőzött ellenségtől elvett fegyverekből, paizsokból és sisakokból állott, bizonyos istenségnek szentelték, a rómaiak pedig az ütközetből magokkal hozott zsákmányt Jupiter Capitolinus templomában helyezték el. A Fidzsi szigetek lakóiról — kik kiváló gondot fordítanak arra, hogy vérszomjas isteneiket kiengeszteljék, — szintén azt olvassuk, hogy „midőn lobogókat rabolnak, azokat, mint diadaljeleket, mindig a mbureban vagy templomban füg-

gesztik föl. Hogy a Courtray mellett vívott ütközetben a flamlandiak által legyőzött francia lovagok száz meg száz arany-sarkantyúja helyeztetett el azon hely templomában, és hogy Franciaországban az ellenségtől elvett lobogók a templomok falaira belől föltűzettek, (mely gyakorlat különben a protestáns Angliában sem ismeretlen): mindezek oly tények, melyeket a föntebbiekhez lehetne soroznunk, ha hogy az által azon képtelen föltevésnek nem adnánk kifejezést, miszerint a keresztyének azt hiszik, miszerint „a szeretet istene előtt” kedvességet nyernek oly cselekvények által, minőkkel az emberevők az ő ördögi isteneiknek igyekeznek kedvét keresni.

A később levonandó következtetések miatt egy általános igazságot kell még itt megemlítenünk, habár az oly világos, hogy alig látszik méltónak a különös említésre. A diadaljel szerzése a harczias szellemmel egyenes rokonságban van. Eredetét azon kezdetleges életből veszi, melyet az emberekkel és állatokkal való küzködés teljesen elfoglal, kifejlődését pedig ama hódító társadalmak terjeszkedése alatt nyeri, melyben a szakadatlan háborúskodások a társadalmi szerkezetnek harczias jelleget kölcsönöznek, s viszont ismét a szerint száll alább, a mint a romboló munkásság helyét a növekvő industrialismus mindinkább termelő tevékenységgel tölti be; és igazán el lehet mondani, hogy a teljes ipari kifejlődés annak megszűnését szükségképen maga után vonja.

A diadaljel rablásának legfőbb jelentőségét azonban csak később lehet kimutatni. Hogy azt mégis a szerartásos kormányzat általános fejezete alatt tárgyaljuk, — bárha magában véve alig lehetne a szerartások közé sorozni — annak oka az, hogy ez kezünkbe adja a kulcsot a szerartások azon nagy osztályához, mely az egész világon, úgy a műveletlen, mint a félműveltek közt általánosan el van terjedve. Mert azon szokásból, miszerint az emberek a *megholt* test egyes részeit lemetszették és magokkal vitték, azon másik szokás fejlődött ki, melynél fogva az *élő* testnek metszik le bizonyos részeit.

HERBERT SPENCER *után angolból.*

Ifj. LOSONCZY LÁSZLÓ.

A L B Á N I A.

A mai pillanatban kétszeres érdeklődéssel fordul a szem a Balkán-félsziget ethnographiai mozaikja felé. Az európai politika nagy figyelemmel keresi ki belőle a külön egyéniségű elemeket, melyek útjában állanak annak, hogy az orosz politika az egészet egy orosz-szláv tömeggé ne gyúrhassa. Az angol politika egészen hivatalos formában oltalma alá vette és emeltyűjeként használja a görög elemet az orosz térkép-alakítások ellen; a mi monarchiánk legközelebbi politikájának egyik főfeladata lesz az Oroszország karjai közt megeszmörlött románokat saját érdek- és hatalmi körébe vonni. A félszigetnek harmadik külön néptörzset, mely ha jelentőségre nem vetekedhetik is az előbbi kettővel, de azért nem kicsinylendő, az albánok képezik; ez ősi törzs, mely harcziaságával, szívósságával és szlávgyűlöletével a félsziget derekának nyugoti részén a szlávsnak hatályos és élettelmes ellensúlya volt évszázadok óta és kellőképp felhasználva lesz a jövőben is.

Nem ethnographiai szempontból akarok beszélni az albán — saját nyelvén: *skipetár*, törökül: *arnaút* (a görög: arbanitides szóból) — népről, melyet némileg latin és görög elemekkel vegyített, de azért eredeti egyéniségében megőrizett nyelvével a régi (nem szláv) illirek utódjának és az indoeurópai népcsalád egyik külön álló, rokontalan töredékének tartanak. Nem is a földről, mely Montenegro és Görögország közt az adriai tenger partján, a régi Illyricum déli részét és a régi Epirust felölelve, az európai irodalomban Albánia neve alatt említettetik; s egy kivált éjszaki részeiben hegyes, de partjain és délibb részein elég termékenynyé váló, különben elhanyagolt és kiaknázatlan tartományt képez. Történetébe

sem akarnék elmélyedni, melynek egy korszakát Skander beg (Castriota György) harczai a törökök ellen tették fényessé. Mind ez tágabb kereteket kívánna, mint a minők rendelkezésünkre állanak; s ez úttal csak az albán népnek különösen területi és számbeli viszonyaival és a mai politikai helyzetben való actualis jelentőségével akarok foglalkozni, lehető rövidséggel összeállítván az erre vonatkozó adatokat, melyeket részben magán úton gyűjtött és rendelkezemre bocsátott, s a nyilvánosság számára még föl nem dolgozott jegyzetekből merítettem.

Nem árt tán az albánok nemzeti egyéniségéről és jellemző tulajdonságairól néhány vonással kezdeni rajzunkat. Minden író megegyez abban, hogy az albán — kivált az éjszaki albán — konservatív és nemzeti egyéniségét szívósan megőrző nép, sok értelmi erővel és tanulékonysággal, melynek mindenütt jelét adja, de kivált ott, a hol hazája vad állapotai közül rendezetebb viszonyok közé jut. Erős politikai érzék jellemzi e népet; ez és aztán a csekély belső vallásosság voltak okai, hogy az albán nép jelentékeny része, miután a török hatalom ellen hosszasan hiába küzdött, a mohamedán hitre térés által vált e hatalomnak és előnyeinek részesévé, a nélkül azonban, hogy ez által nemzeti egyéniségét vagy előjogait a török pasák kényének vetette volna alá. Ellenkezőleg a mohamedán albán törzsek néha nem kevesebb bajt okoztak a szultán helytartóinak, mint akár a katolikusok.

Az albánoknak a mohamedán hitre a XVII-ik században történt áttéréséről említi meg a többi közt Fallmerayer híres könyvében (*Fragmente aus dem Orient*) azt az érdekes adatot, hogy miután vagy másfél századon át szokott makaesságukkal küzdöttek és kitartottak a keresztyénség mellett: végre kifogyott a türelmök és százezrenként tértek át az izlamra. Előbb ugyan komolyan megfontolták e lépést és Krisztusnak hat hónapi határidőt adtak, hogy az alatt őket a harácstól megszabadítsa, s egyébként is sorsukat megjavítsa. Miután azonban Krisztus e határidő alatt nem tett semmit türelmetlen híveiért: átpártoltak a mekkai prófétához, kinek nevében aztán a szultán megadta nekik a kívánt könnyebbségeket. Az albánok tehát ép úgy tettek, mint a boszniai horvát nemeség; csak hogy az előbbieknél az áttérés nem teremtett semmi jobbágyi viszonyt; a régi valláson maradottak az áttértek

alattvalóivá nem lettek. Az albánok közt nincsenek mohamedán földesurak és keresztyén adózó parasztság; keresztyének és mohamedánok függetlenül élnek egymás mellett; sőt a vegyes kerületekben együtt igyekeznek a szláv népséget elnyomni.

A belső vallásosság hiánya nem akadályozza az albánt abban, hogy külsőségekben, előítéleteiben valóságos fanatismussal ne ragaszkodjék vallásához, vagy — kivált ha egyéb érdekei is belejátszanak — a legnagyobb szenvedéllyel ne támadjon minden más hitű ellen. A nép ismerői e fanatismus daczára is azt hiszik, hogy a viszonyok bárminő átalakulása következtében a mohamedán albánok gyorsabban fognak a keresztet a félhold helyett visszavenni, mint a mily gyorsan őseik mennyei gazdát cseréltek.

A többi nemzeti tulajdonságok közül megemlítjük még a vendégszeretetet, a hű szótartást, harczy bátorságot, erkölcsi és physikai ruganyosságot, erős önérzetet és kényes — bár sajtáságos — becsületérzést. A hálátlanság, a rablás vágya és vérbosszú szintén kiváló helyet foglalnak a nemzeti tulajdonságok közt. A nép jóakarói azonban e tulajdonságokat az ottani viszonyok természetes fejleményének mondják; kimutatják, hogy rendes viszonyok közt az albán is elszokik a rablástól és csöndes földművelő lesz; csak a becsületről való fogalmakkal szorosan összefüggő vérbosszú gyakorlatát nehéz köztük kiírtani.

Az albán nép tömege két külön részre, éjszakira és délire szakad; az éjszaki albánok a *gég*, a déliek a *toszk* név alatt ismeretesek. A két válfaj a legrégibb idők óta létezik, és nemcsak tájszólásában, de tulajdonságaiban is élesen különbözik, sőt némi ellenszenvvel tekint egymásra. A nemzeti rossz tulajdonságok állítólag inkább a déli toszkban vannak kifejlődve; s az éjszaki géget általában lovagiasabbnak és testileg is erősebbnek mondják. Vallásra nézve a keresztyénségnél megmaradt gégek római katolikusok, míg a keresztyén toszkok görög orthodoxok. Az Albánián kívül a mi monarchiánkban és pedig Zára mellett Erizzo, Pola mellett Peroi, és Szlavóniában Nikintze és Herkovce községekben lévő albán telepítvények a gég törzsekhez tartoznak. A toszkok nemcsak vallásuknál, de geographiai helyzetöknél fogva inkább a görög faj hatalmi körébe esnek; s ezért mint egészen külön álló és

a szlávokkal szemben önmagára támaszkodó tényező inkább csak a gég törzsek veendői tekintetbe. A toszk albán nép különben már a jelenlegi Görögország lakosságának is jelentékeny részét teszi. Fallmerayer szerint az akkori Görögország lakosságának legalább fele nemcsak hogy albán eredetű volt, de tényleg az albán nyelvet beszélte, a mint hogy a görög szabadságharcz hősei is jelentékeny részben albánok voltak és a görög nemzeti viseletkép európaszerte ismert öltözet tulajdonkép szintén albán volt. A görögországi albánok nagy része tulajdonkép csak Görögország felszabadulása után kezdett görögül tanulni; de azóta a görög nyelv az irodalommal, sőt *abc*-ével sem bíró albán nyelvvel szemben kétségkívül tetemes hódításokat tett. A Görögországon kívüli albánokról egyébiránt már Fallmerayer is megjegyzi, hogy a míg az éjszak-albániai gégek az új görög királyság iránt semmi rokonszenvvel nem viseltetnek; addig a dél-albániai — 200,000 főre becsült — toszkoknak keresztýén része (szerinte körülbelöl 100,000 ember) sokkal inkább sovárog Görögország felé, mint a tényleg már bekebelezett attikai és böotiai albánság.

Az éjszaki és déli albánság közti régi természetes határt, melyet az újabb politikai felosztás is megtartott, a Skumbi-folyó képezi, mely a török Skodra (Skutari) és Janina provinciákat is elválasztja. E folyó, régi nevén Genussus, volt a határ a régi Illyricum és Epirus közt is. A déli albánság és a görögök közti nyelvhatárt egészen élesen csakis Epirus éjszakeletén Koniczától — a Pindus-hegységben — nyugot felé az argürokasztroi völgyig lehet megvonni. Innen kezdve az adriai tengerig a két elem inkább egybefoly. Déli Epirus, különösen Janina, Arta és Preveza vidéke tisztán görög; ellenben éjszaki része, Berat, Valona, Tepelen vidéke és az argürokasztroi völgy fele tisztán toszk-albán; míg a partvidéket, még pedig az Epirus derekán fekvő Chimarától le egész az artai öbölíig vegyes népség lakja. Berattól éjszакnak a Skumbi-folyón keresztül egész Durazzoig a toszk nyelvjárás lassankint megy át a gég nyelvjárásba.

Sokkal fontosabb az éjszaki albán és szláv nyelvek közti határ kitűzése; e határ egyébiránt élesebben kiválik, mint délen az albán-görög választvonal. Itt, éjszакon a két nyelvnek vegyes használata tulajdonkép csak igen kis területekre szo-

rítkozik; és még ezeken is a két népfaj vallásra és erkölcsökre is ridegen elüt, sőt óvatosan elkülönül egymástól. E vegyes kerületek szláv községeiben egyébiránt az albán nyelvet értik és beszélnek.

Ez éjszaki nyelvhatár — a tengerpartról, nem messze délre Antivaritól kiindulva — a hegygerinczeken át a skutariitó éjszak-nyugoti sarkának, innen aztán a Szem-patak mentén föl Fundinán felül a montenegroi határhoz vonul és Montenegro nyugoti sarkát is levágja. A wasszojevicsi és kolasini kerületek népességének nagyobb része jelenleg szerbül beszél; de — a két terület nevének albán eredetéből és magyarázatából következtetve — részben albán származásúnak tartják; és ha ez csakugyan így van, akkor egyedül álló példája annak, hogy albánok valahol elszlávosodtak volna. A tulajdonképi nyelvhatár egyébiránt ismét lesüllyed délnek Guszinje és Plava felé, honnét az Ibar mentén lefelé Rozsajt, ettől éjszaknak Szuchodolt és Glugovikot, sőt a szerb határ közelében fekvő Duga-Poljanát is érinti. Tovább Jenibazartól délre a Rogosnitza-planinán (fensíkon) vonul át; innét tovább keletre a vutsitri, kurschumlii és prokopljei kerületekben egészen a szerb határig fölemelkedik, s aztán visszaszáll a Toplitza-folyóhoz, melynek mentét követi a bolgár Moravába ömléseig. E ponton délnek fordul a nyelvhatár és nagyjában a bolgár Morava és mellékfolyója, a Moravicza mentét fölfelé követi körülbelül Komanováig; hol nyugotnak fordulva a Karadag déli lejtőjén halad, a Vardar-völgyét a Treszka-folyónak a Vardarba ömlésénél átmetszi, s azután a Treszka mentén a monasztiri szandzsákba megy át, s a Monasztir és Dibre közti határon fut egész az ochridai tó éjszaki sarkáig, hol nyugotra fordulva éri el a Skumbi-folyót és az adriai tengert.

Az éjszaki albánok által tiszta tömegben lakott földet — a nyugati határt képező tengeren kívül — délről a Skumbi folyó, éjszakon Montenegró és a Szucha-Planina egész a fehér Drinig, azután keleten a fehér Drin, Prizren, továbbá a Sar hegység keleti lejtői határolják. A fehér Drintől keletre és éjszakra föl egész a szerb határig, Topliczáig és Moraváig az albánok az innét viasszaszorított szlávokkal vegyest laknak, habár számra nézve ezeket túlnyomólag fölülmulják; sőt egyes részeken, mint a Prisztina s a Toplicza és Morava közti dardani fensíkon, továbbá a Karadagban ismét tiszta tömegekké

csoportosúlnak. Általában e vegyes vidékeken az albánok inkább a hegyes részeket, s ezekhez csatlakozó síkokat foglalták el, a nagyobb lapályokat pedig a szerbek és bolgárok kezében hagyták.

Az itt mondottakból kitűnik, hogy az albánok a tulajdonképi Albánián kívül igen jelentékeny területeket tartanak megszállva; és pedig éppen azon területeket, melyek a szerbeknek ősi fészket és jelenlegi vágyaiknak tárgyát képező ú. n. Ó-Szerbiát alkotnák. E jelenségnek magyarázata az, hogy midőn a XVII. és XVIII. században az ó-szerbiai szerbek az ipeki patriarkák vezérlete alatt Magyarország déli részeibe költöztek: üresen maradt helyeiket mohamedán albánok foglalták el. De úgy látszik, hogy e tömeges kitelepedésen kívül is az albánok a nagyúrnak tett katonai szolgálataik jutalmául szívesebben fogadtak el telepítvényeket éppen e területen, mint másutt; habár szétszórva európai Törökországban mindenfelé találunk Arnaút-Kőj (Albánfalu) nevű, tehát albán telepedők által alapított falvakat.

Az albánok azon fent említett tömeges és lassankénti kiterjeszkedésének éjszaki és keleti irányban igen fontos következménye az ottani helyzetre nézve abban áll, hogy Ó-Szerbia tulajdonkép nem szláv, hanem túlnyomólag albán terület, a szerb patriarchatus egykori székhelye, Ipek, és a szerb királyi székhelyek Prizren és Prisztina, inkább albán, mint szláv városok, és hogy ennél fogva a szerbeknek a nemzetiség révén vajmi kevés keresni valójuk van azon területen, sőt már az a föld is, melyet a san-stefanoi békekötés Szerbia számára kihasított, tán felénél nagyobb részben mohamedán albán, s így Szerbiára nézve megemészthetetlen lakosság tulajdona.

Mind e területek lakosságára nézve biztos statisztikai adatokat szerezni lehetetlen. Törökországban a népszámlálási ügy nem áll valami kitűnő lábon; tulajdonképi népszámlálás nem is történt. Hivatalosan csakis házösszeírások történtek, melyekből aztán — bizonyos átlag lélekszámot véve egy házra — volt szokás az összes népességet kiszámítani. Újabban a felnőtt muzulmán és nem muzulmán férfiak számának megállapítására is történt egy kétséges értékű hivatalos összeírás, mely azonban szintén csak hiányos pótlója lehet a valóságos népszámlálásnak. Minden ily számítás tehát csak

hozzávető lehet; de ha a helyi viszonyok részletes ismerőjétől és elfogulatlan megfigyelőjétől származik, tán mégis megközelítő képét nyújtja a valóságnak. Egy ily számítás alapján közöljük mi is az éjszaki (gég) albánokra vonatkozólag az alább következő adatokat. A déli albánokat készakarva hagytuk ki a számításból azon főntebb említett oknál fogva, mert őket teljesen a görög elem körébe esőknek és azzal együtt mérlegelendőknak tartjuk, holott itt mi csakis az albán elemnek, mint ilyennek, a szlávsággal szemben gyakorolt súlyát kívántuk vizsgálatunk tárgyává tenni. Számadataink két török szandzsákság szerint vannak csoportosítva, melyek a legújabb török administratív beosztásban (ez a beosztás minden pár évben jelentékeny változásokon szokott átmenni, *) a skodrai (skutari) és koszovoi vilajeteket képezik.

Az albán lakosság száma e két vilajetben szandzsákok szerint a következő kimutatásból tűnik ki:

Szandzsák	Mohamedán	Római kath.	Görög keleti	Összesen
Skodra	95,100	104,150	500	199,750
Dibre	188,000	500	1500	190,000
Prizren	185,500	13,700	—	199,200
Prisztina	89,000	1,300	—	90,300
Nis	58,000	—	—	58,000
Üszkü	31,000	—	—	31,000
Jenibazar	30,000	—	—	30,000
összesen:	676,600	119,650	2000	798,250

Ugyane szandzsákságoknak többi — nem albán — lakossága a következő elemekből áll:

*) Tán nem árt az épen e vidékre vonatkozó újabb változásokat részletesebben is megemlíteni. A skodrai régi elajet 1874-ben a monasztiri vilajethe osztatott be; 1876-ban ismét kiválasztatván, mint külön vilajet szerveztetett; 1877-ben pedig a monasztiri vilajet oszlatott fel és belőle a dibrei szandzsák a skodrai vilajethez csatoltatott.

A prizreni szandzsák 1877-ig a monasztiri vilajethez tartozott; ekkor két szandzsákra: Prizrenre és Prisztinára felosztott, a melyek a nisi szandzsákkal (mely az 1876-ban szervezett és 1877-ben felosztott szofiai vilajethez tartozott), továbbá az üszkübi (szkopiai) szandzsákkal (mely az 1874-ben szervezett és 1877-ben felosztott monasztiri vilajethez tartozott), és végre a jenipazari (novipazari) szandzsákkal (addig a posznai vilajethez tartozott) összesen egy új Koszova-vilajetté alakítottak. — Érdekes adatok arra nézve, hogy e súlyos időkben mennyire ráérték Konstantinápolyban területi beosztásokkal, szervezkedésekkel és ermésztesen új meg új kinevezésekkel foglalkozni.

Szandzsák	Görög keleti szerb	Mohamedán szerb	Róm. kath. szerb	Görög keleti bolgár	Mohamedán bolgár	Egyéb fajú mohamedán
Skodra	21,800	11,500	2,500	—	—	—
Dibre	—	—	—	18,000	—	—
Prizren	33,500	15,000	—	26,000	2,500	2,000
Prisztina	42,500	—	1,200	60,500	—	—
Nis	11,000	—	—	57,500	—	10,000
Üszküb	—	—	—	59,000	5,000	14,500
Jenibazar	80,000	26,000	—	—	—	—
összesen :	188,800	52,500	3,700	221,000	7,500	26,500

Az e kimutatásba foglaltakon kívül van még aztán, a skodrai kerületben : 5000 gör. kel. wlach és 3000 moham. cigány ; a többi kerületekben együtt pedig : még 2500 gör. kel. wlach, 19,000 mohamedán és 2500 gör. kel. cigány, 14,000 moham. cserkesz és 2000 zsidó.

Az albánok által elfoglalt körvonalakba eső területeknek összes népessége tehát kerekszámban 1.346,000 lelket tesz, kik közül 798,000 az albán néphez, a többi 548,000 pedig vegyes fajokhoz és felekezetekhez tartozik. E különböző elemek tehát sem külön, sem együtt nem érik föl az albánok számát ; sőt ez 548,000 vegyes lakosság egyáltalán nem is jöhet mint egységes politikai tényező tekintetbe. Mert mindenekelőtt le kell belőle számítani a 119,000 főre menő vegyes mohamedán elemeket, melyek albán hitrokonaikhoz mindenestre inkább vonzódnak, mint bármiféle szláv orthodox alakuláshoz ; le kell aztán még számítani a többi apróbb fajokat is, úgy hogy tulajdonkép csakis a 188,000 főnyi orthodox szerb és a 221,000 főnyi orthodox bolgár lakosság képezi azon elemeket, melyekre a két jövő méhében rejlő, de egymásra már is féltékenykedő szláv királyság, Szerbia és Bulgária igényeiket alapíthatnák. Ez igények azonban ama földön semmi egyebet nem jelentenének, mint egy életerős majoritásnak elnyomását az orosz hatalom által beczézett satnya minoritások kedvéért.

E pillanatban és e fejtegetés körében tán czéltalan volna találgatásokba bocsátkozni a keleti kérdés kaleidoszkopjának lehető alakulásai felől. Az az egy bizonyos, hogy a hatalmaknak, melyek a korlátokat nem ismerő szláv aspirációk ellensúlyozását tekintik földadatuknak az albán nép egyéniségét és geographiai helyzetét kell egyik hathatós, mert az ottani viszonyok természete által kínált emeltyű gyanánt fölhasz-

nálni. Az albán nép nemcsak a véletlen szeszélye, vagy a porta kegye által, hanem különösen egyéni erélye és katonai erényei által foglal el ama földön oly uralkodó állást. E nép valóságos tenyész-iskolája volt a porta hadseregének; kitűnő katonákat, jó vezéreket, s a mellett igen használható önkényes csapatokat szolgáltatott neki. Az 1876-iki szerb hadjárat kezdetén is az arnaúta önkényes lovasesapatok a legkitűnőbb szolgálatokat tették a Morava balpartján előnyomuló török seregnek. A szerb terjeszkedési álmak megfékezésére nem is igen lehet hatalmasabb eszközt képzelni, mint azt, hogy a harcias szellemű nép közvetlenül a déli szerb határon elfoglalt és stratégiailag is uralkodó állásaiban megtartassék, sőt megszilárdíttassék. Ha tehát monarchiánk — a mennyire ez iránt tájékozva vagyunk — tiltakozik Szerbia jelentékenyebb megnagyobbítása ellen: úgy ennek nemcsak annyiban van jelentősége, hogy monarchiánk ez ellenséges irányú paczkázó államocskának közvetlenül határainkon a katolikus és mohamedán szlávok rovására való terjeszkedését nem tűrheti; de igen komoly értelme van annyiban is, hogy Szerbiának minden terjeszkedése délfelé — az is, melyet a san-stefanoi béke tervez — csakis az ott uralkodó albán elem rovására lehetséges, melyet pedig a szerb történelmi álmoknak áldozatúl vetni legkevéssbbé fekszik a mi érdekünkben.

Akár minő autonom szervezetet kapjanak is esetleg a török birodalom egyes tartományai: bizonyos, hogy az albán területeken kisebbségben élő szlávok és bolgárok úgy, mint eddig és ezentúl is békességben megélhetnek, sőt jobb adminisztráció által — a most nem épen ritka — erőszakoskodások ellen biztosítva, a jólét jelentékenyebb fokára emelkedhetnek. De az is bizonyos, hogy a netalán Bulgária, de még inkább Szerbia által elfoglalandó albán területekről az albán lakosságnak a legrövidebb idő alatt ki kell szoríttatnia, ha ki nem irtatnia. Ez iránt semmi kétséget nem enged az a viszony, melyben a két népfaj jelenleg egymással él. Ez a viszony épen nem kedélyes. A kölcsönös gyűlölet természetesen legélénkebb azon vegyes területeken — a fehér Drin s a Morava közt — hol a két faj egymás közvetlen közelében kénytelen élni. A szerbek Ó-Szerbia térségeinek, királyi városainak, sőt még a történelmi nevezetességű Rigómezőnek az albánok általi elfoglalását gonosz bitorlásnak tekintik, mely-

nek a föltámadó szerb királyság által való megsemmisítése csak idő kérdése lehet. Az albánok nagyon is ismerik a szerbek e hangulatát; érzik azt is, hogy a szerb törekvések egyenesen lételüket fenyegetik; és épen azért alkalmilag elég kegyetlen eszközökkel igyekeznek minden szerb mozgalomnak elejét venni, s egyszersmind hagyományos gyűlöletöket is e faj iránt lehűteni. Ez magyarázza meg az arnaúta önkénytesek tömeges részvételét a szerb hadjáratban; de megmagyarázza egyszersmind azon kihágásokat is, melyeket akkor ez önkénytes csapatok még otthon egyes gyanús vagy nem gyanús szerb községek ellen elkövettek. Ily kölcsönös érzelmek mellett, s kivált ily előzmények után az albánoknak Szerbia határai között nem volna maradásuk. Az ó-szerbiai szerbek hangulata az orosz háború kitörése alkalmával igen világosan rámutatott erre. Nem is rejtették el gyűlöletöket, biztosan híven, hogy most már rájuk is fölvirradt a nap és hogy az orosz czár védszárnyai alatt kamatostúl visszafizethetik az albánok sanyargatásait, nem kímélve még a szopós csecsemőt sem!

A lejjebb délnek lakó albánok kevesebbet tudnak a szerbekről, s így kevésbbé is gyűlölik őket. Ők már inkább bolgárokkal érintkeznek, kikkel nem annyira a gyűlölet, mint inkább a megvetés viszonyában vannak; e megvetést a bolgárok félelemmel viszonozzák, mely érzelmet az albánok nem mulasztanak el időnként megújuló bántalmazásaik által benők ébren tartani. Nyugatra a tenger felé, derék Albániában, az albánoknak a szerbekkel alig van dolguk, s így különös érzelmeik sincsenek irántuk. Itt természetesen inkább Montenegroval foglalkoznak, a mely elég tiszteletgerjesztő tekintélyben áll előttük. Montenegró egyébiránt egyes albán törzsekkel való rokonság révén és az oroszok által rendelkezésére bocsátott egyéb eszközökkel — a melyek elseje és utolsója a pénz — kísérti meg a határos törzsekkel és kivált a mirditákkal való jó viszony föntartását s a vallási és faji különbség által keltett ellentét kiegyenlítését. Különös eredményeket idáig nem igen ért el. Az albánság mohamedán zöme természetesen a porta uralmához tart; habár egyes független mohamedán törzsek is időről-időre elég rossz viszonyba helyezkedtek a porta helytartóival. A katolikus törzsek rokonszenveikkel inkább a külföld és különösen monarchiánk felé fordulnak, mely egyes esetekben a külhatalmak közül leginkább tudta

befolyását érvényesíteni a katolikusok érdekeinek védelmére. Különösen az éjszak-skodrai katolikus törzsek újabb időkben igen ellenséges lábon álltak a portával; s ellenszenvüket csakis az fékezte, hogy viszont Montenegro karjai közé sem akartak volna rohanni. Az utóbbi veszedelem azért mégis elérte őket, mert a san-stefanoi béke néhány albán törzset is bekerített az új Montenegro határai közé. De hogy ezek nem igen hajlandók az új alárendeltségben megnyugodni: mutatják a Montenegro déli határain legújabbán ismételve kitört zavargások.

Újabb időben Olaszország viszonya Albániához vált érdekes tárgygyá a hírlapirodalomban. A Törökország fölosztására vonatkozó tervekben Olaszország mindig mint Albánia egyik várományosa szerepelt. Egy tekintet a térképre meg is győzhet bennünket arról, hogy Albánia elfoglalása Olaszországra nézve rendkívüli jelentőséggel bírna. Az apuliai félsziget végesúcsait csak a 8—9 mértföldnyi széles otrantói csatorna választja el Közép-Albániának itt szintén kiszögellő partjától, a Cap Linguettától. Ez albán partok birtoka, illetőleg egy erős hajóállomás az Avlona melletti öbölben, mindenestre hatalmas, sőt tán véglegesen döntő lépés volna az adriai tengernek olasz tóvá változtatására. Másrészről bizonyos, hogy e birtok a szemközti olasz partok és a brindizii kikötő helyzeténél fogva Olaszországnak katonailag is, de kivált kereskedelmileg a leghathatósabb befolyást biztosítaná a Balkán-félsziget ide nehézkedő részeire és ezek által az egész félszigetre.

Hogy e tervek mennyire öltöttek határozott alakot az olasz politikusok gondolataiban: nem tudhatjuk. Az olasz kormány közgei Albániában kétségkívül élénkebb tevékenységet kezdtek kifejtetni újabbán, mint eddigelé szokták; habár a legutóbbi mirdita-zavarokban nem sikerült nekik sem új babérokat, sem új rokonszenveket szerezni. Az olasz elemnek kétségkívül jelentékeny befolyása van az albán parti városokban, melyek az olasz kikötőkkel élénk forgalmi viszonyban vannak, s a mellett történeti emlékeik, s kivált Velenczével való hosszas összeköttetésük folytán az olasz szellem hatása alatt állnak. Az olasz elem itt olyforma szerepet játszik, mint a dalmát parti városok egy részében; a különbség az, hogy az albánoktól nem választja el az olaszt a valláskülönbségnek s ez által élesztett faji gyűlöletnek az az áthidalhatatlan

örvénye, melyet a dalmát városok olasz és szláv lakossága közt látunk. Skutari (mert a Bojana-folyó hajózhatósága következtében ez is kikötőnek tekintendő) vagyosabb katolikus lakossága most is szívesen nevelteti gyermekeit Velenczében.

De az olasz befolyás aztán meg is áll Skutari, Durazzo, Valona (Avlona) és még esetleg Alessio (Les) kikötőinek utolsó házainál. A sík földön a sűrű muzulmán lakosság állja annak útját; beljebb a hegyek katolikus törzsei közt pedig épen a katolikus papság, mely közvetlenül Rómából nyervén hatalmát és szellemét az új Olaszország iránt csak ellenszenvvel viseltetik.

Ezekben röviden megismertettük az albán népnek külső területi és számbeli politikai jelentőségét, a vele együtt élő népfajokhoz való viszonyát, és a kebelében tevékeny és tevékenységbe hozható vallási és faji tényezőket.

E tényezők összehatásukban az albán népet a szláv törzsek délkeleti határait elzáró, sőt közéjük benyomuló hatalmas, természetes gáttá teszik, melyen a nagy szláv tenger hullámcapásai és a déli szlávság jogosulatlan vágyai megtörnek. Az európai politika feladata gondoskodni arról, hogy a Balkán félsziget viszonyainak rendezésénél ez élő gátat nemcsak az áttöréstől megóvja, de sőt megerősítse, és a jövő alakulásainak irányzására felhasználja.

MÁRKUS ISTVÁN.

É N E K

A P E S T I L I G E T R Ő L.

1877. szept.

Kimentem a ligetbe újra
Hosszacska távollét után,
Hogy lássam: füve, berke, útja
Minő hatással lesz reám.
Annak találtam most is, a mi,
(Régóta búvom s eleget),
Úgy összeillünk párosan mi:
Kopott ember, kopott liget.

Már útja is (kettő viszen ki)
Zilált kedélyhez jól talál:
Az *árnyasabbat* sok nép döngi,
És bűzös mint a döghalál;
A *másik* szép, de hő sugáru,
Oldalt paloták és — romok,
Kevély, nagy boltokban zsibáru,
S dül Rákosról be a homok.

Ki a korral szeret haladni
Vasútra váltja fel magát,
S örül, ha van hely *felakadni* •
S úgy lógni ott, mint egy kabát.

De én rozzant szekérre ülök
Tized magammal (a baki
Trónt nem igénylem) — és repülök,
Hogy a velőmet rázza ki.

Ott, a kapun *kívül*, leszállunk,
Illet szerénység mindenütt,
Szerencse, ha — míg bétalálunk —
Egy fényes hintó el nem üt.
Benn, összevissza, minden sarkon
Kintorna, koldus, bűn, nyomor;
S hogy örömünk teljék a parkon:
Jó legyen a fül, szív, gyomor!

És mégis, a liget nekem szép,
Valahogy a lelkemhe' szól,
Ha elbolyongok félre, messzebb
A köznép tolongásától;
(Nem az egy-ingre vetkezett
Értvén csupán e név alatt:
Köz nép az is, mely toilettet
Fitogtatván, körben halad.)

Szabadság — és hogy biztos szárazt
Érzek, hat így rám; hogy e kis
Ligetből (bár maga kifáraszt)
Mehetnék a Tiszáig is! . . .
Keletre, mint a berki szellő
Mely a lombok közt rést talál . . .
Keletre, mint az égi felhő
Mely ott egy kedves sírra száll.

Szabadság — a melynek nevében
Tűröm, ha víg pünkösti nép
A „rendet“ elnyomtatja szépen,
Le is *fekszik*, ha füre lép;

Hogy itt nincs tábla, tilalomfa,
 Vagy ördög hajt rá, ha van is;
 Hajrá fiúk! . . . ifjú koromba'
 Úgy tettem volna magam is.

Laptával ott kemény „bolhákat“
 Osztt és kap egy sereg diák;
 Itt „cziczajátékot“ találgat
 És bámul e német világ;
 Azt gondolom: a liba-pázsit,
 Már nézem is: hol a ludak?
 S a tó körül a kép vonásit
 Bevégzi néhány hattyu-nyak.

Egy szóval, én e ligetecs két
 Így is, a hogy van, szeretem;
 Örömmel töltöm itt az estét,
 Egész *majorság* ez nekem,
 (Más nincs is a kerek világon.)
 Itt látom az év szakaszát,
 Mikor hajt rügy, levél az ágon,
 Mikor pendítik a kaszát.

Az ég itt nem pár négyszeg ölnyi:
 Holnapra könnyű az időt
 Nagy-biztosan megjövendőlni,
 (Emlékszem, egyszer már betölt).
 Van nádas itt, van buczka, posvány, —
 S talán azért is szeretem,
 Hogy a mint csínosul, kimosdván:
 Húsz éve már, hogy követem.

Mert nem varázsütésre épült
 Mint túl ama pompás sziget;
 Ott lestem, a mint lassan szépült,
 A változást mindeniket;

S egy megnyesett, vagy megporondolt
Ösvény, beültetett ugar,
Nekem az mind új-új öröm volt —
De ez nem történt oly hamar.

Most sem marad el, a mi késik,
„Szirtet kivölgyel sűrű csepp“,
Már eljutánk az öntözésig,
De sárgaságban vész a gyeper;
Jut majd talán ez úti *sárból*
A fünek is egy korty ital,
Hogy felzsendülhet a kopárból —
Megéri, a ki fiatal.

Engem bozótja, gazza nem bánt,
Mert a gyom is természetes;
Nem is szidok tanácsot, kormányt,
Ha útam kissé szemetes;
Tudom, hogy *itt az ősz*, ha lábam
Alatt megzördül az avar,
S nyomot vesztek a sokaságban
(Csak a szó lenne több — magyar!)

Természetet s magányt keresvén,
Fel nem söpört falevelen,
El-elvisz egy kalandor ösvény
A „rengetegbe“ (képelem);
Hol fű, fa zöldebb, — annak selyme
Nem törle annyi csizmaport,
Ennek se hántá buta elme
Kérgét le, vagy részeg csoport.

És gondolatim a „vadonban“
Ha jönnek, eljátszom velek,
Ábránd s szivarfüst közt, — azonban
Óramra-mimre ügyelek;

Szemeim a zöld szigetbe néznek,
Hol a vidám ifjú-öreg
Történetét a magyar észnek
Megirta — most már szendereg.

Nyugodjék! . . . méltóbb napi munkát
Nem végzett nála senki sem;
Sirjára, — mit most vadonunk ad
E kis gyopárszálat teszem.
S tétlen tovább bolyongok ismét,
Egyéb dolgom sincs, igaz a,
Mint várni nyugton a napestét
S elmenni csöndesen — haza.

El is megyek, tán nem sokára,
Hír-név, dicsőség nem maraszt;
Tudom, mit ér fagyos sugára,
Itt is megtanulhattam azt:
Nyerd bár világi életedben
Ég s föld minden koszoruit:
Neved csak az, mit e ligetben
Egy sirkő rád olvas: *Fuit.*

ARANY JÁNOS.

D A L O K.

1.

Megláttalak lyányka, téged,
A föld legszebb rózsabokrát,
Egyszer láttalak, szerelmem,
Mégis százszor gondolok rád.

S látom ajkad', mint egy bimbót,
Lágy mosolyra nyílni lassan:
Oh! százszor halnék meg érte,
Csakhogy egyszer csókolhassam.

2.

Olvad a hegyeken a hó,
Zavarosan zúg a folyó,
Fenekéig barna iszap
S két oldalon messze kicsap.

Rám mosolygtál éltem napja,
Olvad szívem búbanatja,
S árad, árad a szerelem
Most jön csak a veszedelem.

3.

Közelében míg a mámor
Elbódít, megrészegít:
A hitetlen csalfa Ámor
Ott kaczag, de nem segít.

S szemeinket köd befolyja,
Nyelv hebeg s az ész megáll . . .
És hajh! egy gúnyos mosolyra
Görbül a kis rózsaszáj.

4.

Rózsabimbó van egy száron,
Hasadását várva-várom,
Várva-várom, alig várom,
Az lesz az én virágszálom.

De a kétség föl-föltámad:
Nekem hasad-e vagy másnak?
Hejh! ha tán másnak hasadna:
A szívem is meghasadna!

5.

Mosolygásod hajnal,
Kék szemed derűs ég,
Csak reád nézni is
Csupa gyönyörűség.

Gyönyörűség nézni,
Boldogság szeretni . . .
Hát még milyen lehet
Tőled szerettetni!

6.

Ha én páros galamb volnék:
Párom mellett turbékolnék,
Édes csókkal etetgetném,
Hű szívemen melengetném.

Nincs szebb galamb galambomnál,
Istenem! ha enyém volnál,
Páros élet: galamb-élet . . .
De boldog is lennék véled.

7.

Kéjes bánat, kínos öröm,
Keserű méz, édes üröm,
Azt se tudom mi a bajom:
Se éjjelem, se nappalom.

Beteg az én szívem, beteg,
Barna kis lyány reád vetek,
Kék szemedre, szép orczádra,
Rózsapiros piczi szádra.

8.

Ha te virág volnál:
Liliomszál volnál,
Hejh! gyönyörű, gyönyörű
Fehér liliomszál.

De hát én mi lennék?
Esti szellő lennék:
Hejh! gyönyörűm, gyönyörűm,
Kebleden pihennék.

9.

Egész testem forró lázba',
Meg vagyok én babonázva,
Csak hervadok, csak sorvadok:
Se nem élek, se nem halok.

S szegény szívem mind azt hányja:
Segíthetnél rajtam lányka,
S ha el nem jössz orvosomnak,
Csak téged vall gyilkosomnak.

10.

Mi kék volt s mily élvezet,
Ha csak érintém kezéd,
S melyet kis lábad tiport,
Irigylém magát a port.

Én akartam, jól van így,
Nem vagyok többé irigy.
Oh, hogy is lennék: hiszen
Ott tiporsz már — szívemen.

11.

Könnyű rabságot kívántam —
S meg van kötve kezem is;
Én csak szívemet kínáltam —
S te elvetted — eszem is.

12.

Szereted a zajt, társaságot,
Hisz oly unalmas a magány,
S nagy udvarod van mint a holdnak
Köd páras őszi éjszakán.

S míg az üres köd, lenge pára
Mosolyodtól fénylik, ragyog:
Hogy vennéd észre hű kísérod',
Azt a kis sápadt csillagot.

13.

Fényes arczod eltakartad,
Nem mosolyg rám szép szemed;
Kikeletté nem akartad
Varázsolni életemet.

S bús lelkemre néma kétség
Ereszkedik, mint a köd,
Árnya terjed s a sötétség
Lassanként mindent beföd.

14.

Vándor-útam mind sivárabb,
Hab tolong és zúg az ár,
S küzdő lelkem csüggedt, fáradt,
Mint az elmaradt madár.

Oly alant száll, lankadt, szárnya
Alig-alig emeli:
Egy hullám — s a tenger árja
Elborítja, elnyeli.

15.

Este van már, itt az óra
Pihenőre, nyugovóra;
Zajra: csend — oly jó a fülnek —
Szempilláim nehezülnek.

Minden legkisebb tagomban
Oly zsibongó fájdalom van,
S nyugtot nyugton sem találhat . . .
Fáradt vagyok, nagyon fáradt.

Semmi kedvem, semmi vágyam,
 Vessétek meg csöndes ágyam',
 S szemeimet ha lezárom:
 Borúlj reá örök álom!

VARGHA GYULA.

R A C I N E. *)

Kevés külföldi költőt mellőztek fordítóink oly makacsúl, mint Racinet. A francia iskola, az akadémia külföldi színműtára egyaránt megfélekeztek róla. Fordították Voltairet, Alfierit, Ifflandot, de a francia tragédia legnagyobb dicsőségével mitsem törődtek.

E sajnos körülményt irodalmi közvéleményünk Lessing befolyásának szokta fölróni. Csak részben helyesen. A hamburgi dramaturgia nem sokat változtatott fordítóink ízlésén. Különben hogyan akadott volna magyar fordítóra Voltaire, kire Lessing legmérgelesebb nyilait lőtte? S miért vetették volna meg ép Racinet, kiről a hamburgi dramaturgia csak mellékesen emlékszik meg? Racine mellőzésében a fordítók egyéni kedvének van annyi része, mint Lessing befolyásának. Ez egyéni kedvet pedig nem kis mértékben apasztották ama nehézségek, melyeket Racine stílje gördít a fordító elé. Racine stílje egy minden zúgában pompásan fölszerelt lakóház, melynek épen csak a lakó szobái hasznavehetetlenek. Drámáinak stílje a legkülönfélébb nemekben kitünő, épen csak a drámaiban nem. A szenvedély töredezett kifakadásai, az egyénítő dialog nincsenek meg erőnei között. Helyökben epigrammi finomság, retorikai erő, lyrai melegség és epikai pompa gyönyörködtetnek. Ennyi különböző ékességet jó karban szállítani át idegen földre, nem könnyű föladat. Nem csoda, hogy fordítóink oly sokáig vonakodtak Racineba fogni. Még kisebb csoda, hogy a mikor beléfogtak, nem vallottak vele

*) *Phaedra*, fordította Horváth Döme, Kecskemét, 1851. — *Andromache*, ford. Zilahy Imre, M.-Vásárhelytt, 1866. — *Phaedra*, ford. Farkas Albert, Pest, 1872. — *Bajazet*, *Iphigenia*, ford. Paulay Ede, Budapest, 1872., 1875. — *Athalia*, ford. Csiky Gergely, Temesvár, 1876.

dicsőséget. Ez esett meg mindjárt az első fordítón. Horváth Döme fordítása, *Phaedra*, nem sikerült. Egy-egy eléggé folyékony sorának érdemét a hosszú periódusok és a még csak prózába is alig illő nehézkes kitételek teljesen lerontják. Zilahy Imre *Andromachét* rímes alexandrinekben fordítá, még pedig igen egyenetlenül. Jó hangzású és emelkedett nyelvű sorai szép számban vannak, de visszatetsző helyekben is bővelkedik. Különösen a rímek sok rosszra csábították. A rím kedvéért meg szokta toldani sorait here szavakkal, melyek a kifejezés méltóságán vagy gyöngédségén nagy kárt ejtenek. Igazolásul idézem a következőket:

„*Orestes*: Végre meghültél-e, higylem, mit nem hittem?

Hermione: Szeretsz-e, azt kérdelek tőled *csupán itten*.

De bármily hős Pyrrhus, *mégis sok, a mi sok*,
Orestes nagy! hát e szív is érezni fog.

Én ismerem Pyrrhust, heves, de őszinte,
Még többet fog tenni, mint mit ígér *szinte*.”

Magyartalan és homályos helyeknek sincs hián a Zilahy munkája, de azért sok sikerült részletének igen jó hasznát venné valamelyik utódja, ki az *Andromachét* a rímes alexandrineknél színi használatra alkalmasabb jambusokban akarná lefordítani. Farkas Albert *Phaedrája*, Paulay *Bajazetja* és *Iphigeniája* egy mérték alá esnek. Pontosak és folyékonyak, de Racinet meg nem ismerhetjük belőlök. Lelkiismeretesen adják vissza az eredeti gondolatait, de erejéből, bájából vagy fordulatosságából kivetköztetik. Ki e tragédiák meséjét vagy szerkezetét akarja megismerni, az elolvashatja őket, de a ki Racine valamelyik stilbeli jelességében akar gyönyörködni, az hozzájuk ne nyúljon. Néha még csekélyebb igényeket sem elégítenek ki teljesen. Egy-egy nehézkes vagy erőltetett hely, különösen Farkas *Phaedrájában*, nem ritkán akasztja meg az olvasót, annyira, hogy óhajtanunk kell: vajha fordítóink erőtlen versek helyett választékos prózában ültetnék át az idegen remekeket.

Mindannyinál sikerültebb Csiky Gergely fordítása. Nem éri ugyan el az eredeti hevét és fenségét, de kirívó botlásai sincsenek. Hű és világos, gondos és választékos, bár olykor bágyadt. Érezzük ugyan, hogy fordítást olvasunk, de azért fennakadás nélkül olvashatjuk végig. Kíváncsok volna, ha az egész magyar Racine Csiky munkájának színvonalát érné el.

Mind e fordításoknak megvan az a kétségtelen érdemök, hogy a magyar közönség figyelmét az oly sokáig mellőzött Racinera fordították. Csupán csak ennyi érdemet igényelnek a következő sorok is, melyekben Racine munkáinak szükkeretű képét igyekeztem adni.

* *

Fölszólították egyszer Voltairet, hogy lássa el Racine műveit magyarázó jegyzetekkel, mire ő így felelt: „Ez hamar kész, csak oda kell írni minden lap alá, hogy szép, megindító, összhangos és magasztos.“ Voltaire aligha vette komolyan e mondását, hisz' ő maga is megakadt Racine egy-egy nem épen szép, nem is épen magasztos lapján. De azok sem számoltak magokkal komolyan, kik csak hibáit nézték a francia tragikusnak, jelességeire pedig alig ügyeltek. Rendszerek változtak, egyik ízlés letolta a másikat, majd a classikust, majd a francziát üldözték Racineban, de az ő neve még sem avúlt el s tragédiái még ma is gyönyörködtetik színházaink közönségét.

Első tragédiáiban Corneille iskoláját járta. Corneilleről szoltunkban össze ne téveszszük érdemeit értékével. A történetíró kegyeletos tisztelettel emlékszik meg róla, ha összeméri a *Cidet* a Garnier-k és Rotrou-k darabjaival, de mai napság a Corneille tragédiái — az egy *Ciden* kívül — erősen megviselik türelmünket. Corneille szónok volt. Ez minden ereje, ez minden gyöngéje. Drámai szónoklatai a francia ékesszólás örök remekei, de ugyancsak e szónoklatok semmisítik meg drámai művészetét. A szónok gyújtó hajtást keres minden áron, még a túlzások árán is. És ugyan ki kedveli szívesebben a túlzásokat, mint Corneille? Hősei vagy merő hóhérok, vagy merő szentek, vagy tette hóhérok, de beszédre szentek. Sekély emberek, jóllehet hatalmas szónokok. Racine első két tragédiájában sincs különben. A *Thebaïde* mindegyik szereplője elhal a tragédia végén. S annyi sok vér árán sem tud a költő belőlünk egy könnyecppet kicsalni. Nagy Sándorban melegebb érzések lengenek, hanem a mit el nem pusztít belőlök a kezdő járatlansága, megdermeszti azt a retorika hidege. Ha Racine e csapáson halad tovább, nevét ma már alig emlegetnök, de ő még idején Euripidesnek adta magát, a görög tragikus tüzetől új lángra lobbant szelleme és megszületett az *Andromaché*.

Az istenek a velök megbékélni nem tudó Euripidest egy mindenre érzékeny szívvel verték meg. Bántotta őt az emberek nyomorúsága, panaszolta az istenek igaztalanságát. Örömtelennek hitte az életet, de a túlvilág hitében sem lelt vigasztalást. Nem a *Child Harold* költőjéről van szó? Nem, Euripides nem örült az örömtelenségnek, nem kéjelgett a világgyűlöletben, hanem utána látott, hogy mikép könnyíthetne az élet meg nem másítható terhén? Ne vessük meg az élvezetet, de szentül tartsuk a kötelességet: ez volt az ő szere földi nyomorúságunk enyhítésére. Szigorú törvényt látott azok fölött, kik elüldözték Bacchust, vagy meg nem koszorúzták Aphrodite szobrát, de azokat sem szívelhette, kik oly nagyra vannak az élet gyönyöreivel, hogy a kötelesség első hívására nem sietnek az alvilág birodalmába. E nemes gondolatok zendülnek meg Euripides költészetében. Gondolatait nem mindig tudja féken tartani, érzései át-áttörik a művészet korlátait. Szívének nemessége tökéletesebb volt, mint tragikai művészete. De nem tökéletes tragédiáiban is annyi sok a gyönyörű lap, hogy elférnének rajtok Aeschylos és Sophokles reánk maradt tragédiái. Leggyönyörűbb lapjaira nőalakjait rajzolta. Rajzolta ő a nőt mindenik alakjában. Festette a férfi boldogságának, de átkának is. Festette a kötelesség szelid áldozatait és a megsértett szenvedély felbőszült furiáit: Polyxenát és Hecubát, Iphigeniát és Phaedrát, Alkestist és Medeiát. Ezek az alkotások adtak a Racine női ideáljának határozott alakot. A görög tragikus kettős nőalakjai föltámadásukat ünneplik Racine tragédiában. Nem ejtett rajtok kárt a hosszas pihenés. Szűzies gyöngédségek gyarapodott, de azért szenvedélyök ereje el nem lankadt. Eme nőalakok Racine tragédiáinak legnagyobb, sőt sok részben egyetlen ékességei.

Az *Andromachéban* is csak Andromache szelid méltósága és a női hiúságában megsértett Hermione bosszúja gyönyörködtetnek. Pyrrhus és Orestes egészen eltűnnek mellettök. Az egyiket úgy elbűvölte Andromache vonzó fennsége, a másikat úgy elkábította a büszke Hermione szenvedélye, hogy férfiúi méltóságuk nem is juthatott szóhoz.

Phaedrában is csak Minos leánya, a zabolátlan szenvedély e szerencsétlen áldozata köti le részvétünket. A szenvedély megtöri méltóságát, meggyalázza becsületét, szétmarczangolja testét, lelkét, mint Herkulest Nessus mérges ruhája.

E megrendítő képnek csak töredékes vonásait találta Racine Euripidesben. Az egészet ő alkotta, Phaedra emléke az ő nevével forrt össze örökre. Kevesebb sikerrel merítette Euripidesből *Iphigeniáját*. A tragikai bonyodalom szerencsés megoldására igen szerencsétlen példa az aulisi Iphigenia. Az összeütközések jelenetről jelenetre növekednek, a két ellenfél készülődik, nagy zörgést és zúgást hallunk, többen több emberhalált várunk és végre házasságra virradunk. Sok az *Iphigeniában* a gyönyörű részlet. Iphigenia szende alakja, Clytemnestra anyai fájdalomának föl-föllobbanása Racinera vallanak, de az egész tragédia kínos hatásán csak keveset bírnak enyhíteni.

Római tragédiáinak sorát *Britannicus* nyitja meg. Érdekes néznünk, mint bánik el a monarchikus költő e tragédiában Tacitussal.

*Britannicus*ban az évkönyvek talán legnagyobb két szörnye, Neró és Agrippina nem állanak véres pályájok csúcsán. Az egyik kelőben, a másik nyugovóban van. Neró még nem próbálta meg az erejét, Agrippina már belefáradt a munkába. Másképp hozta színre Nerót és udvarát Alfieri. Különbözött is az astii gróf nagyban Racinetől. Alfieri a zsarnoknak nevét sem szenvedhette, Racine eléggülten süt-kérezett XIV. Lajos koronájának sugaraiban. Alfieri hősei a földi isteneket szidalmazták és hivatkoznak ellenök az égiekre, Racine hősei az égiekkel zsörtölődnek, a földieknek csak sima szókat szólnak. Alfieri gyűlölete még a feketét is feketébbre festé, Racine a szeretet rózsaszínével soha sem gazdálkodott. Alfieri *Ottaviájában* Neró térdig gázol a vérben, Poppea nagy árért kínálja ördögi bájait, Racine *Britannicusában* Neró csak nehezen törődik az első gyilkosságba, Agrippinán pedig a tacitusi furiának csak halvány nyomai maradtak meg,

Mithridate egy gyönyörű jelenettel és egy gyönyörű alakkal büszkélkedik. De a mit Mithridate hatalmas szónoklata és a kedves Monime építenek, azt lerontja maga Mithridate. Vén ember létére szerelmes szemeket vet és az a gyalázat éri, hogy saját fiaitól kénytelen féltetni szeretőjét. Különbözik sok szépet beszél nagy hőstetteiről, de szívesebben látnók mégis a Molière színpadján, mint a Racineén. — *Bérénice* nem dráma, csak egy kép. Egy gyönyörű női kép, a Bérénice képe. A mi még Bérénice-en kívül van a tragédiában, az csak

kerete a képnek. A keret nem olyan díszes, hogy a képről elvonná figyelmünket, de nem is olyan dísztelen, hogy a kép hatását zavarná. Bérénice nem áll egy magára Racine alkotásai között, egy tön termett Junievel, Monimemel és Atalidedal. Mind meg annyi szende teremtések, kik életöket, boldogságukat, mindenöket föláldozzák szerelmökért, de még szerelmöket is szerelmesökért. — *Bajazet* cselekvényének zavarosában alig ismerünk Racinera. Mintha a serail cselszövényeinek durvaságával nem bírt volna meg a költő nemes gyöngédsége. Egy nem sikerült női alak is van e tragédiában. Nagy neheze éshetett Racinenak a *Bajazet* megírása. A kitünő ízlésű Sévigné asszony e tragédia láttára nem minden ok nélkül esett kétségbe Racine jövője felől.

Legutolsó két tragédiáját a vallásos ihlet sugallta. *Esther* és *Athalia* két vallásos ének drámai formában. Az igaz istent dicsőíti bennök mindenki. Az istenfélők imádják, a gazok soruk által hatalmát példázzák. *Estheren* azonban csak a vallásos ihletnek volt része, *Athalián* Melpomene is dolgozott. *Athalia* a görög tragédia legtökéletesebb renaissancea. Sophokles nemzete nemcsak gyönyörűséget, de vallásos áhitatot is meritett tragikusainak alkotásaiból, az újkor népe mind a kettőt megleli *Athaliában*.

Egyházi énekeiben a szentírás egyszerű gondolatait költészetének pompájába öltözteté, de azért a pompában nem fojtotta el az egyszerűség fenségét. — Egyetlen vígjátékában a perlekedési nyavalyát gúnyolja. A *Plaideurs* elevenebb ugyan, mint a Corneille *Menteurje*, de kevés leleménye és laza szerkezete miatt nem üti meg a molièrei remekek mértékét. Egyéb kisebb költői és nagyobb prózai munkái nem olyan nyomósak, hogy megakaszszanak bennünket most, a mikor a költő általános jellemzésével sietünk berekeszteni e sorokat.

Racine barátjaihoz írt leveleinek borítékán két jeles névre akadunk: a Boileau és a Lafontaine nevére. Különböző két költő. Boileau költészete egy szalon. Kényes ízlésre mutat a bútorzat, finom a társaság, élénk a társalgás, meg-megszólják az irodalom embereit, tréfát űznek a hivatlanokból, halhatatlanságot jósolnak a hivatottaknak, érdekesen, kellemesen csevegnek. Lafontaine költészete egy arkádiai vidék. Fű, fa él és mozog, az egész állatvilág jár-ke, értelmes hangokat csiripel, sivít, mormog és bömböl. Elkábulunk, a tarka lát-

vány, az elbódító zaj félálomba ringatnak és csak föleszmélve látjuk, hogy salamoni bölcsességre tettünk szert. Boileau szabatos, illemre néző, kellemes; Lafontaine csapongó, közvetlen, mély érzésű. Boileau tetszik, szórakoztat, mulattat, Lafontaine leköt, gyönyörködtet, elragad. Boileau a merő elegancia, Lafontaine a merő természet. Racine költészetében két barátjának szelleme örökre összeölelkezett. Finom, illemtudó és szabályos, akár Boileau, de azért természetes, közvetlen és erőteljes is, mint Lafontaine. Tragédiáinak hősei a *Parnassus törvényhozójától* elkorlátolt szűk helyen mozognak, de azért érzéseik oly meghatóan gyöngédek, mint a mesékbeli szerelmes galambpár turbékolása; finom fordulatokban beszélnek, akár ha Despréaux satiráit szavalnák, de föl-föllobbanó szenvedélyök ereje olyan megrendítő, mint Lafontaine fiaiból kifosztott anyasasának erdőket rengető jajgatása.

Racine illemtudásával ma már nem igen tudunk megbékülni. Furesának tartjuk, hogy hősei szenvedélyök és szerencsétlenségök legmagasabb fokán is udvarias fordulatokat gondolnak ki, akár csak a Scott Walter René királya, ki egyetlen leányának halála napján azon törte magát, hogy sonettben avagy madrigálban sirassa-e meg kedves halottját? De ennyit csak elnézhetünk költőnknek. Különösen azok, kik Shakespeare túlzó durvaságaival olyan elnézően bántak, meg nem tagadhatják udvariasságukat Racine túlzó finomságaival szemben. Szabályossága ellen is sok a kifogásunk. Kiváltkép a néhai egységek nyugalma meg szoktuk egy-egy zokszóval háborgatni. Goethe azt mondta Eckermannnak, hogy az egységek szabálya a lehető legostobább szabály és a kitünő Macaulay — ki műremekekről igazi műremekeket írt, de a francia és görög drámáról szólóban Schlegel sorvasztó befolyásától meg nem tud menekedni — átvette Byronról szóló essayjébe Goethének azt az erős mondását. Az egységek okosságát megbizonyítani ugyan nehéz feladat, de a *Goetz von Berlichingen* berendezésének bölcsességét sem lehetne egy könnyen kimutatni.

Ma már mind a két szélsőségen túl vagyunk és nincs okunk gorombaságokkal tisztelni meg akár az egyik, akár a másik irány emlékét. Annyit azonban megtanúltunk a két irány küzdelmének történetéből, hogy a művészetben az aggályos mértéktartás kevesebb rombolást tesz, mint a fekjét vesztette önkény.

Racine költészetén az aggályos mértéktartás kevés kárt tett. Nem írt ugyan tökéletes remekeket s még legjobb tragédiáiban is Shakespeare megrendítő erejének híját fájlaljuk, de ebben sem az egységek, sem a túlzó illemtudás nem hibások. Racine nem ismerte a férfi szenvedélyét, vagy, ha úgy tetszik, csak egyetlen szenvedélyét ismerte. Királyai és királyfiak két szép szemért élnek halnak, egyébre nem képesek. Érzéseink és szenvedélyeink véghetetlen birodalmából csak a szerelmet ismerik. Nem fiúk, nem apák, nem testvérek, nem hadvezérek, nem fejedelmek, csak szerelmesek. Ez az egyhangúság Racine költészetének legnagyobb gyöngéje. Tragédiái csupán felében kötik le részvétünket, csak akkor nézünk a színpadra, ha nőalakjai lépnek föl.

Nőalakjai a Shakespeare és Goethe alkotásai között sem vesztek el különös szépségöket. Nem érzékiek. Nem szende gyermekek. Szűziesek és méltóságosak. Izgató szenvedélyök leghevesebb föllobbanásában sem pirítanak rá a szeméremre. Megalázó balsorsuk legkeserűbb pillanatában sem görnyed meg fennséges alakjuk. Szűzies gyöngédség mindegyik szavok, fejedelmi méltóság mindegyik mozdulatuk. Elbűvölik környezetöket. Pillantásuk varázsára a vének megifjulnak, kelet korlátlan zsarnokai rabokul szegődnek, a hatalmas világbírók járom alá hajlanak. Igazi angyalok ők. Védő szárnyaik alatt jut a Racine neve századokról századokra.

ANGYAL DÁVID.

É R T E S I T Ő.

A besztercebányai egyházi műemlékek története és helyreállítása Ipolyi Arnold besztercebányai püspök által. Hét szín- és könyv-matá képtáblával és ötvennégy fametszettel. Buda-Pest, 1878.

Negyedrét, diszkiadás, 151 lap (ára 8 frt).

Nem szenved kétséget, hogy a magyar alsó és felső klerus nagy buzgóságot fejt ki az archaeologia mezején. Elismeréssel kell szólnunk a primás restauratójáról Győrött és Esztergomban; ez utóbbi városban e század elején a régi emlékeket, nevezetesen a *porta speciosát* puskaporral robban-

tották szét, úgy hogy ott jelenleg csak egyetlen egy kis kápolnaszerű maradványt lehetett kitatarozni. Nem kevesebb méltánylatot érdemel a kalocsai érseknek még Gyula-Fehérvárott véghezvitt restaurációja, mely egyaránt tanúsít szakértelmet és kegyeletet. A szepesi püspök újabban a szepesvárallyai székesegyház restaurációjával és keresztyén muzeumának alapításával tett szolgálatokat hazai archaeológiánknak. Nem feledkezhetünk meg a kassai püspök b. Fábri bőkezűségéről sem, melyet szent Erzsébet templomának restaurációjakor tanúsított, bár kénytelenek vagyunk kimondani, hogy áldozatkészsége meglehetősen szerencsétlen úton járt. De másfelől épen ez adott okot arra, hogy hazánk e legjelesebb műemlékének restaurációja újabb időben avatott kézre bízott.

E mellett oly díszmunkák is jelentek meg, melyek nevezetesebb műemlékeinket igyekeztek megismertetni. E munkákat részint az akadémia, részint a klerus adták ki; hárma főpapjaink költségén látott napvilágot.

A legrégibb a kalocsai érseké: *Die Grabungen des Erzbischoff's von Kalocsa Dr. Ludvig Haynald*; 1873-ban jelent meg, német nyelven ugyan, hanem csak akkor, midőn az ásatások eredményének nagyobb része magyar, és három kalocsai schematismusban latin nyelven közzé tétetett.

A második díszmunkának czíme: *Emléklapok, melyeket a pannonhalmi szent Benedek-rend a főmonostor székesegyházának főmagasságú Simor János bíbornok stb. által 1876-dik évi aug. hó 27-kén történt negyedik fölszentelésének alkalmából a jelen- és az utókornak nyújt.* Kiadja a pannonhalmi főapátság 1876-ban. E munkában a főapát Kruesz Chryzosztom megismerteti az egyháznak idős Stornó Ferencz által történt restaurációját.

A harmadik díszmunka Ipolyi Arnold püspöké. A restaurációt itt is Storno végezte, ha jól vagyunk értesülve, Ipolyi püspök költségén.

Ismerjük Ipolyi jártasságát hazánk történelmében és szorgalmas buzgóságát ha tárgyára vonatkozó történeti adatokat keres föl és még a bőségesnél is bővebben magyaráz. Itt is nem kevés s csaknem elfeledett család érdemeit hozza napfényre és tűz koszorút a Donchok, Szászok, Károlyok és több besztercebányai homlokára. Azonban sajnálattal kell megjegyeznünk, hogy a Thurzókkal nem bánt el történelmi igazsággal. „Minden okirat — úgy mond — mely Königs-

berger Mihályról szól, egész végrendeletéig, beszéli egyszersmind szülő városa iránti hazafias érzelmét, bőkezűségét, valóságát, ama korban, midőn az itt elhatalmasodott tözsérkedés és szédelgés közt, melynek az Ernusztok, Thurzók, Fuggerek és társaik oly nagy lendületet adtak, annyi beszterczébányai család esett áldozatul“ (45. lap). Tözsérkedéssel és uzsorával a Thurzókat szerzőnk még több helyütt is vádolja, a nélkül, hogy e jeles családról valahol jót mondana, pedig a Thurzó-család azon kevés magyar családok közé tartozott, melyek a XVI. században a nemzeti civilisatio élén állottak, a bányászatot előttök nem ismert magas polczra emelték és oly nagyszerű iskolákat alapítottak, minő a bicsei volt Trencsénmegyében. A Thurzók nagy hatását nemzeti műveltségünkre fényesen kiemelte Wenzel Gusztáv a magyar tudom. akadémiában tartott értekezésében.

Ipolyi munkájának másik főérdeme az, hogy nemcsak egyes emléket, hanem megyéjének emlékeit összeségökben tekinti, s ezzel hazánk egy új emléksorozatjára figyelmezteti a közönséget, ámbár nem érthetünk egyet vele, midőn azt, mit a költség kímélése okozott, az egyszerűbb tervezést és kivitelt, úgy tekinti, mint valamely átmeneti kor jellemét. De azt méltánylattel kell említenünk, hogy szerző munkája általános részében a jezsuiták művészeti modorát igen jól jellemzi és helyesen rója meg.

A püspök székesegyházát mátkájának tekinti, természetes tehát, hogy Ipolyi is minden gondját a maga székesegyházának történetére, átváltoztatása és újraépítése phasisainak földerítésére fordította, és hol a kellő adatok hiányoztak, magyarázatát a vidék régi templomainak analogiájából fejtette ki. Fájdalom azonban, hogy ezen, mint a francziák mondanák, benediktinus, azaz fölötte türelmes és fáradságos munkával a beszterczei székesegyház régi fényének magyarázata a maiból neki sem sikerült, mert régi jelleméből egészen kivetköztetve és eltorzítva áll előttünk. És úgy hisszük, hogy Ipolyi a réginek alaptervét épen hiányai miatt nem közölte velünk, holott biztosak vagyunk, hogy képes lett volna a beszterczébányai székesegyháznak eredetiségében való felmutatására, mint ezt a régi egrinek rajzbeli restauratiójában tette, hogy így legalább mérveivel, arányaival és dicsőített hajdani fényével is némiképen megismerkedhessünk.

De ha a templom maga kevésbbé kitűnő volt is, ha azt kiváló emlékeink műsorába nem helyezhetjük is, van annak mégis két fölötte érdekes részlete: a *Borbála kápolna*, főképen annak oltára és az úgy nevezett *Olaj-kert*, és e kettőt Ipolyi különös szeretettel, szakismerettel és ihlettel tárgyalja.

Fölmerül előtte első helyen az a kérdés: honnan származnak és minő műhelyekben készültek ama roppant számú és dúsgazdag szárny-oltárok, melyek hajdan a felvidék még kisebb templomait is díszítették, és melyeknek nem csekély része még ma is megvan Turócz, Zólyom, Szepes, Sáros és más éjszaki megyénkben. És itt Ipolyi nemzeti harczosként jelenik meg. Német szomszédaink és ezek közt különösen a bécsi archaeologok Magyarország minden érdekesebb művének eredeti földjét nemcsak Németországban keresik, hanem egyenesen német kéztől származtatják. A hol csak kiváló szárnyajtó van, azt szerintök vagy a nürnbergi Stoss Vid vagy tanítványa készítette, midőn Krakkóból visszatért és átútaztában Magyarországon e műveket mintegy időn és téren kívül teremtette. Ez előítélet ellen Ipolyi győzelmesen lép föl, és új, biztos adatok alapján kimutatja, hogy a magyarországi jeles szárnyoltárok egyikét sem tulajdoníthatni csak némi valószínűséggel is Stossnak, ki már 1496-ban visszatért Krakkóból Nürnbergbe és onnan 1533-ban történt haláláig nem is távozhattott. E mellett Ipolyi azt is világosan kimutatja, hogy Stoss még Nürnbergben sem volt oly állapotban, hogy számos vagy különösen kitűnő műveket készíthetett volna a külföld számára, továbbá, hogy e mesternek művei nagyobb részt elvesztek s így alig lehetséges még gyakorlott műismerőnek is a Stossnak tulajdonított művek analogiáján nálunk Stoss-féle munkákra ráismerni. E szerint tökéletesen elesik mindaz, a mit eddig a bártfai, löcsei és beszterczebányai oltárokról állítottak, hogy azok Stoss művei volnának.

De úgy vagyunk más híres német mesterekre nézve is. Itt csak a kassai nagy főoltár képez kivételt. Tausing, a bécsi Albertina igazgatója, ki Dürerről jeles munkát írt, az Ipolyi által neki megküldött kassai képeknek photographiái után ítélve, azokat nem Wolgemutnak és iskolájának tulajdonítja, mint én, hanem azokon Schongauer befolyását véli fölfedezni. Azonban Tausing magát a képsorozatot nem látta és csak épen nem jól sikerült photographiák után ítelt, melyek

nagyon feketén ütvén ki, a ruha-redőzet mesteri elrendezését sehogysem adják vissza, másrészt a photographia nem mutat-hatja a kassai képek színhangulatát, holott tudjuk, hogy épen jeles színezése által tűnt ki Wolgemut, melylyel még híres tanítványát, Dürert is fölülmulta. Ha csak e két körülményt tartjuk is szemünk előtt, világos, hogy Tausing ítéletét mérv-adónak nem mondhatjuk. Ipolyi érdeme, hogy Tausing véle-ményét mintegy döntő minőségében nem fogadja el, hanem végső ítéletét még függőben tartja. Lesz még alkalmam Wol-gemut szerzőségét Tausing ellen nyomatékosan védeni, legyen itt annyi egyelőre elég Ipolyi véleménye ellen, mely szerint a kassai képek jobbak Wolgemuténál, megjegyezni, hogy múlt évi utazásomban Nürnbergben és más középnémet-oroszági városokban oly biztosan Wohlgemutnak tulajdonított képeket találtam, melyek méltán helyet foglalhatnak a jeles kassaiak oldalán, ha ezeket Wolgemut legjobb műveinek tekintjük is, csak hogy Wolgemut mester, mit Tausing is kimutatott Dürerről írt munkájában, művészetét gyárilag üzte és így a műhelyéből kikerült munkák szembetünően különböző becsűek.

Alig fogja valaki állítani, hogy a kassai főoltárnak negyvennyolcz képe különböző műhelyből való és mégis minő roppant fejlődési fokozat létezik azok három sorozatában: a magyarországi Szt.-Erzsébet életjeleneteit ábrázoló tizenkét kép korának valódi remekművei közé tartozik, míg a Mária életéből vettek és a passió sorozata csak többé-kevésbbé derék legénykezet árulnak el. Visszatérve Ipolyi véleményéhez a magyar műhelyekről, tökéletesen egyet kell értenünk vele, midőn ilyenekből származtatja fenmaradt szárnyoltárainkat, és ha amazokban nem is fejlődött ki sajátos nemzeti iskola, hanem követték majd a frank, augsburgi, rajnai, majd a szász mestereket, mégis bizonyosnak vehetjük, hogy már Mátyás király alatt képződött nálunk nagyobb művészi lendület, mely fénypontját a XV. század vége és a XVI. század elején érte el. E műhelyek egyike hihetően a lőcsei Miklósé volt, kit Ipolyi több, a Szepességben ismert oltárképpel igyekszik kapcsolatba hozni.

Bizonyosabb ennél Pál mester, kit veje Urbanovicz Márton még életében készített sírkövén a pompás lőcsei főoltár faragójának nevez: *Dominus Paulus qui supremum*

altare ecclesiae huius sculpsit, bizonyos maga Urbanovicz mester és továbbá Greger vagy Gregor, kit a lőcseiek a pécsi püspök kérésére hozzáküldöttek, bizonyos több kassai mester, főképen Krom István, bizonyos az erdélyi rozsnyai János, ki a XV. század derekán nagyszerű képeket festett Nagy-Szebenben és Brassóban. Úgy hiszem nem fogunk tehát csalódni, ha Ipolyival a besztercebányai Borbála kápolnának mesterét is magyar születésűnek tekintjük. Más kérdés az: vajon kell-e Ipolyival együtt e mestert Wolgemut iskolájából kikerültnek tekintenünk. Ily ítélet hozatalára szükséges volna magát az eredetit tanulmányozni, mert erre az adott másolat nem elegendő. Mit azonban e másolaton is látni, az a frank vagy a nürnbergi iskolának kifejlett eclecticismusa, mely bár kivált az életkorú férfiaknál már is túlzott erélyességgel lép föl, hanem még sem száll le a szász iskolának gyakran torzított modoráig, valamint a fiatal, a férfi és még inkább a női alakokban még mindig ragaszkodik a régibb vallásos vagy inkább az egyházi fölfogáshoz; más részt tagadhatatlan, hogy a mester az emberi egész testet is tanulmányozta, végre a ruhák elég mérsékeltlen vannak szögletes redőkbe törve és a motívumok itt rendesen jól felelnek meg a ruha alatti test mozgásának. A szárnyak műveinél jobbak a predella-szekrény és a rakvány (Aufsatz) alakjai, mert amott a mozgás többnyire erőltetett és erőszakos, itt inkább mérsékelt és természetes. A predella főrésze Lőcsén és Besztercebányán egyaránt gazdag, szembetünő díszeknek rokonsága is, csak hogy Lőcsén itt még csinos két gyertyatartó bogács alakban, a szárnyak állását biztosító két gyám és a szárnyak oldalán egy-egy toronyfi járul hozzá. Ellenben a lőcsei rakvány sokkal gazdagabb a besztercebányainál (a kassai elveszett) és mindamellett mondhatni, hogy a lőcsei építészeti szigorúságában nagyobb gazdagsága mellett is, egyszerűbb és így kettős tekintetben imposansabb. A lőcsei szárnyak domborművei gyöngébbek a besztercebányaiaknál, de a Cranach Lukács fametszetei után festett képei ismét jobbak a besztercebányaiaknál. A besztercebányai oltár elkészülését 1502-ben*)

*) A balszárny egyik képe a 10,000 martyr halálát ábrázolja; e kép készítésénél mestere Dürernek ugyanazon nevű fametszetét (lásd Bartsch lajstromának 117-dik számát) vette mintául; a földön fekvő püspök és a fölötte álló poroszló, ki fúróval szemét kiszúrja, egyenesen

bizonyítja az itt előforduló fölírat : 1502. An dem Tag Sanct-Ipoliti ist geendet worden diese Tafel, míg a lőcseinek befejezését hozzá vetőleg tehetjük 1512 és 1520 közé.

A kápolna boltgerincei alatt gyámkövekként alkalmazott mellképek (sz. László, Adalbert, Jeromos, Márton és Imre) ugyanazon szellemben vannak felfogva, mely az oltárszobor-kák idősebb férfait jellemzi, azaz igen erélyes realisticus stílusban, és itt ismét kiemelendő Ipolyi érdeme, ki győzelmesen tör lándzsát a késő középkori természetes felfogás mellett a régibb már-már a vizenyősbe és modorosba elmerülő typico-egyházi szellem ellenében, melyben a természetesség lassan-lassan elenyészik, ha csak a jobb kölni, flamand és felső rajnai mesterek nem kezdik az életet megfigyelni és ebből erélyesen meríteni.

Ipolyi az elébb a kápolnán kívül álló keresztelő medenczét helyesen magába a kápolnába tette át; ez Jodocus mester által 1475-ben készített nevezetes mű, itt még jelképes előadással is találkozunk, melyet Ipolyi helyesen magyaráz. Az edény hazánk leggazdagabb, legkitünőbb keresztelő medenczéje, csak hogy öntése nem elég éles és vésűzése nem tökéletes. Storno rajza után készített födele (az eredeti hiányzik) szigorúbb stílusú, mint maga a medence, mely arról is nevezetes, hogy mint festett érczmű áll előttünk, holott rendszeren a középkorban a kő- és fa-szoborműveket, de nem az érczből készítetteteket szokták festeni.

Ipolyi a fényes Borbála-kápolnát, hogy az teljes és egyöntetű egészsze váljék, nem hagyhatta ablakfestmények, illő bútorzat és megfelelő padozat nélkül; mindezen dísz Storno rajzai után készült, s itt főképen kiemelendők a két ablaknak igen sikerült szentjei, kikben a jámbor vallásosság jól van kifejezve, még pedig a középkorhoz simuló módon és mégis elmellőzésével ama szögletes mozgalomnak, mely a közönséges nézőt az akkori még jobb művektől is visszariasztja.

Joggal és teljes elismeréssel mondhatjuk tehát püspö-

Dürer két alakjáról van másolva, távolabb mintául szolgáltak a perzsa király követőivel, a hegyre felkergetett meztelen marttyrok és az a poroszló, ki a letaszított egyikének fejét levágja. E körülmény és a besztercebányai oltárnak 1502-dik évszáma bizonyítja, hogy Dürernek e compositiója ekkor már létezett.

künkről, hogy itt a stilszerű újításnak követésre méltó példányát szolgáltatta. Épen azért nem vesszük rossz néven tőle, hogy a könyv szövegében előforduló sok önidézésével ellenkezően, a kápolna képeiben önmagát csak egyszer idézi; mert hiszen ez a középkori szokásnak tökéletesen megfelel, mely szerint a donator teljes jogában állott nevét és arczképét az általa alapított emlékből megörökíteni. Tették ezt jogosan a művészek is, nálunk például Aquila több általa épített és kifestett vasmegyei templomban; és tehetette Storno jeles mesterünk is, más helyen és elég szerényen, hol a püspök társágában és Károly Péter, az Erzsébet-kápolna alapítója alakja alatt megjelenik.

A Borbála-kápolnán kívül van még a besztercebányai templomnak más nevezetes műve is, tudniillik a templom egyik külső fülkéjében alkalmazott olajfakert, melyet itt kalváriának neveznek. Előterén imádkozó Krisztus, lábánál három alvó apostol és fölötte sziklán vigasztaló angyal; valamennyi alak szobrászatilag életnagyságban kidolgozva, a háttéren magas domborműben Judás a poroszlókkal és mögöttük Jeruzsalem, vagyis inkább Besztercebánya városa, legalább a templom szomszédságában fekvő, még fennálló régi városház, most iskola, félreismerhetetlen módon van másolva. Ipolyi helyesen jegyzi meg (106. l.), hogy: „e jelenet előállítására mesterünk már úgy is számos előképpel rendelkezett. E tárgy oly gyakori volt, hogy akkor rendszeren minden művészt foglalkoztatott. Számtalan ily ismeretes kép maradt ránk az első mesterektől is egész Wolgemutig, Kraftig, Dürerig. Képünkhöz hasonlóbb volna még ezek közül leginkább az E (nem A) S betűvel jelelt bizonytalan mester metszetének lapja. (Az országos rézmetszet gyűjteményében is előfordul e lap példánya az ó-német mesterek művei közt XIX. tárcza 10. lap.) Itt az alvó apostolok ugyan még finomabb alakítást mutatnak, de nem az elfogatási jelenet (mely Besztercebányán nincsen is előadva). Hasonló Schongauer Márton ismeretes szép lapja (u. ott XVIII. 9.), ámbár ettől is dús részleteiben eltér. Messze túlhaladja nevezetesen Wolgemut zwickai szárnyoltára e jelenetét.“

A besztercebányai olajfakert közel áll Dürernek két lapjához, fába metszett nagy passiojának olajfakertjéhez, mely 1510-ik évszámmal van jegyezve (l. Bartsch lajstromának 7-ik

számát) és Dürernek vaslemezre metszett az 1515-ik évszámot viselő imádkozó Krisztusához (l. B. 19. számát). A két térdelő és kezét imádkozva emelő alak motívja igen hasonló. A besztercebányai művön a menekülő apostolt egy üldöző poroszló fogja el, épen úgy Dürer fametszetén egy megfutamodott, csaknem meztelen szabad személy fogatik el. Az utóbbi jelenetet a besztercebányai mester gyöngítette és mérsékelte ugyan; de hogy a kérdéses csoport mégis itt is megvan, bizonyítja, miszerint Dürer lapját ismernie kellett, s így biztosan mondhatjuk, hogy a besztercebányai olajfakert csak 1510 után készülhetett.

Azon rajzok, melyek id. Storno Ferencz kezéből kerültek, jelesen a gyámkö-mellképek, mesterünk ismert velősségéről jellemzetesek; nem mondhatjuk ugyanezt a három főtárgynak képéről: a Borbála-oltárról, a keresztelő medenczéről és az olajfaketről, melyek megérdemlették volna a szabatos, éles és jellemző rézbemetszést. Különben a kiállítás a Franklin-nyomdának dicséretére válik, valamint tanúságot tesz a szerzőnek művelt ízléséről és áldozatkészségéről.

HENSZLMANN IMRE.

Az angol vasúti törvényhozás története. Írta György Endre. Kiadta a m. kir. közlekedési ministerium. 1—6. füzet. Budapest, 1874.

A közmunka és közlekedési ministerium tárczáját illető országos költségvetésben egy szerény rovat fordul elő, melynek terhére e ministerium néhány tagja külföldre küldetik ki tanulás, tapasztalás végett, hogy tanulmányát, tapasztalatait a ministeriumban, közvetve a közjó hasznára később érvényesítse. Ilyen kiküldetés szerencséjében részesült Gorove ministersége alatt a minister méltó pártfogásával György Endre fogalmazó, a már is elég tág körben ismert komoly törekvésű ifjú.

Tanulmánya tárgyaúl az angol vasúti törvényhozást tűzte ki, s két évi kutatásának eredménye hat kötet könyvben fekszik előttünk. E munka hiányai mellett is igen érdemes arra, hogy róla a közönség tudomást szerezzen. E sorokkal célunk a két év szorgalmát a következőkben megismertetni.

A bevezetésben, mely az első füzet felét teszi, s az angol közönségnek való bemutatthatás kedvéért angolul és magyarul nyomtatott, mindjárt kiemeli szerző, hogy az angol törvényhozási ügyekkel foglalkozás különös előnyökkel van összekötve magyar ember részére. Nemcsak hogy politikai tekintetből hálával viseltetünk Anglia iránt, de intézményeinkben is az alapelveknek bizonyos összhangja található fel, a melynél fogva minden más népnél képesebbek vagyunk az angol intézmények átértésére.

Átérve a vasúti törvényhozásra: szerző szerint az angol vasúti törvényhozás minden más vasúti törvényhozásnál érdekesebb, mivel Anglia mint a vasútak anyja, minden kísérleten keresztülment vasútaival, s így az angol vasúti törvényhozás története valódi kincstára mindazon elveknek, a melyek a törvényhozás részéről a vasútakra nézve felállíthattak. Csodálatos, hogy az ideig, míg e mű meg nem íratott, t. i. 1873-ig, e kincsbánya teljesen kihasználatlanul hevert, se az angol, se a continentalis irodalomban nem lévén egyetlen e tárgyú munka. Szerzőnké volt az első, s utána alig egy év múlva következett egy jeles német tudósé, dr. Cohn Gusztáv zürichi tanára, a kinek műve a hatodik füzet végén elemezve van.

A bevezetés valódi célja az, hogy fogalmat adjon az olvasónak az angol vasúti törvényhozás jelen helyzetéről. S miután e helyzet ismerete föltétlenül szükséges a munka megértésére, közöljük a törvényhozás felosztására vonatkozó részletet.

„Az angol törvényhozás a vasútak tárgyában részint oly általános törvényeket alapított meg, melyek minden társaságra alkalmazhatók, részint pedig csupán csak egyes társulatokra alkalmazható különös törvényeket. Az e törvényekben körülírt sok tárgy közt ott vannak a következők is: az idő, a mely alatt meg kell készíteni a vasutat; a megnyitás előtt a *Board of Trade* részéről megkívánt híradási kötelesség a posták szállítása s a csapatok vitelére nézve; az átjárókra az út-átmeneteknél, jelekre és kapcsolatokra vonatkozó szabályok; a rombolás és támadás ellen való büntetések; az emelkedések és görbék korlátai; oldalgátak; egy olcsó vonat minden nap, minden irányban; kimutatások; kimutatások a szerencsétlenségekről; szabályok a részvények bejegyzéséről és eladásáról; kölcsönzési jog; közgyűlések és szavazatok; sze-

gény-adók és kivetések fizetése; a vonalok becslése; egybeolvasások, üzleti egyezmények; jog gőzhajók vételére, bérletére és használására; közlekedés az útasok és a kalauzok között stb.“

Elhagyva az egyes létező intézkedések részletesebb ismeretét, meg kell említenünk, hogy az angol vasúti törvényhozás ismeretének különös nehézsége nem is annyira az általános törvényekben, hanem azon különös törvényekben van, a melyek minden társulatnak mindjárt engedélyezésekor adattak mindannyiszor, midőn egy-egy vonalrész engedélyeztetett. E törvények száma ezrekre rúg (háromezeren felül van már ma), s az így össze-visszakuszált törvények mindegyikét mégis föltétlenül szükséges ismerni a viteldíjak kiszámításánál. Ehhez járúl az, hogy az egyes külön actok gyakran ugyanegy társaságnál is egymással ellenkező intézkedéseket tartalmaznak.

Például a Midland vasúttársaság joga a viteldíjak szedésére három törvényben van körülírva. Egyik törvényben a szén a legalsó osztályba van sorozva tonna- és mérföldszámra 1 penny maximum-díjjal, a másik törvényben a második osztályba van $1\frac{1}{2}$ penny viteldíjjal fölvéve. Egyik törvényben a gabna a legalsó osztályban van $1\frac{1}{2}$ penny díjjal, a másik két törvényben a következő osztályba van sorozva két penny maximum viteldíjjal.

A Midland vasút törvényeiben rendesen van négy osztály portékák és ásványokra nézve; a Lancashire és Yorkshirenál van nyolcz; a North Easternnél van öt, a London s South Westernnél három.

A London és North Westernnél e jogok öt törvényből származtatnak, a melyeknek némelyikében a czikkek nyolcz osztályba vannak sorozva, másokban három vagy négy osztályba.

A Great Westernnek van tizenhárom törvénye szállítási és viteldíji záradékokkal. Egyik törvényben a maximum viteldíj az öntött és nyers vasma tonna és mérföld számra $\frac{1}{2}$ penny; másban e czikkek más osztályba vannak sorozva $1\frac{1}{2}$ penny viteldíjjal. Egyik törvényben a gabona a legalsó osztályba van sorozva egy penny maximum viteldíjjal, más törvényben egy osztálylyal fölebb 2 penny maximum viteldíjjal, és a harmadik törvényben a maximum viteldíj $2\frac{3}{4}$ penny. Egyik törvényben

a czikkek nyolcz, kilencz, a másokban négy osztályba vannak sorozva.

A Great Eastern és a Great Northern vasútnál hasonló körülmények vannak. Ez esetek elég példát szolgáltatnak azon szabálytalanságok természetére, melyek a terhek osztályozásában s a szállítási és viteldíjakban előfordulnak. Sőt a felsorolás is szerfölött tökéletlen. Egyik törvény huszonkét cikket sorol fel, a másik kilenczvennyolczat, a harmadik százhatvanat, a legmagasabb osztály végén a törvények általánosan kimondván, hogy az előbbi osztályokban fel nem sorolt minden többi cikk és anyag ide tartozik.

Ezeken felül van még a házszabályok ismerete, mely mind a lordoknál, mind az alsóházban más, s évről-évre változó kötetet képez. Ezeknek ismerete is szükséges azonban, minthogy a vasútak azok alapján engedélyeztetnek.

Ily anyagot kellett feldolgozni szerzőnek, a ki — mint mondja — könyve készítésénél szigorúan ragaszkodott a hitelesség kívánalmaihoz. Nincs itt adva semmi terv, a mi nem hivatalos adatokból merítettett volna. Minden a legközvetlenebb forrásokból van kivonva, nevezetesen a parlamenti viták és okiratokból, a bizottságok és biztosok jelentéseiből, a költségvetésekből, a számadások és a parlament elé terjesztett okiratokból, végül a törvények és javaslatok szövegéből, úgy szintén a törvényszékek és a különböző kormányhatóságok rendszabályaiból.

A vasúti törvényhozás kezdet óta 1864-ik évig a vasútak tárgyában kiküldött királyi bizottság jelentését követte. E jelentésen kívül megkísérlé a parlamenti okiratok, törvények és azok tartalmának teljes sorozatát adni időszaki rendben. Ez bizonyára igen terhes munka volt, a mit mindenki, a ki csak ismeri nagy terjedelmét a parlamenti okiratoknak, kénytelen lesz elismerni; és némi tekintetben háládatlan is volt e munka; de a könyv teljessé tétele föltétlenül megkívánta azt.

1865-től kezdve az 1872-ik év végéig adja úgy a parlamenti vitákat, mint a parlamenti okiratokat. E munka talán túlságos aprólékosnak tetszik, mert némely vita egyáltalán nem járult semmivel sem az eszmék fejlődéséhez, de szerző nem tekintette magát — nézetem szerint elég helytelenül — bírónak a viták értéke fölött, hanem csak kronikás gyanánt,

ki az eseményeket mondja el. S ha semmi haszna nem is volt e vitáknak, mégis eléggé érdekes azok ismerete Magyarországra nézve, melynek parlamentje mind két házában nem akar elismerni semmi más tekintélyt az angol parlamentén kívül. Anglia törvényhozó gépezetének működése már magában véve érdekes. Figyelmet fordított szerző a kérdésekre, indítványokra, a törvényjavaslatok kitételei fölött folyt vitákra, a házszabályokra, a kanadai és indiai vasútügyekre és mindenre, mi összeköttetésben áll a vasúttal. Óhajtotta Anglia vasúti irodalmának is vázlatát adni, és már 3—400 munkát, röpiratot stb. jegyzett össze ez irányban, de az idő nem volt elegendő e feladatnak kielégítően megfelelni. Talán midőn alkalmat talál e mű második része gyanánt az állam és vasútak közt Angliában jelenleg létező viszonyoknak képét adni, figyelmet fog fordítani a magán vasúti irodalomra is, mely minden országban, a hol a nép és sajtó szabad, oly hatalmas támasza és előfutárja a törvényhozásnak.

Szerző különben nem elfogult az angol vasúti törvényhozás által elért eredményeket illetőleg. Soha nem volt alkalma oly tanulmányt vagy beszédet olvasni, mely teljes meglepetést fejezett volna ki a törvényhozás jelen állapotával. Semmi általános elv nem állapított meg. Semmi általános rendszer nem javasoltatott. Minden csak az eshetőségekre volt hagyva, vagy szakadozott módon tétetett meg. Először tartózkodva a vasúti műveletek fölött való minden ellenőrködéstől, a parlament megengedte az üzérkedőknek vonalakat építeni mindenfelé. Az ellentétes társaságokat hagyták küzdeni egész vidékek egyduraságáért. Odahagyva kalandorok és vállalkozók vakmerőségének és a tőke pusztá erejének, sok javaslatnak hihetetlen költséggel kellett kivívni keresztülmenetelét. Milliók költettek e vitákra. Óriási összegek költettek kerülő vonalakra, melyek aztán később nagy mérvben elnyomattak más egyenesebbek által. Egy pillantás Anglia vasúti térképére, elegendő bizonyítékot ad erre. „Ha egy rakás legyet fűrésztettek volna tintába, s aztán eleresztették volna össze-vissza mászkálni tetszésük szerint a térképen, nyomaik ép oly észszerűek lettek volna a legtöbb esetben. Az ország ezen össze-vissza metszése szárnyvonalakkal és fölösleges kettős pályákkal, más okokkal együtt lényegesen hozzájárult drágává tenni a vasúti utazást, rosszabbá tenni az eredeti részvényesek tulajdonát, és teljesen

elpusztítani legalább is egy millió font sterlinget. A vasúti fölülvizsgálat valami jól megfontolt terve a kormány ellenőrzése mellett tudományos és gyakorlati emberek által kezelve, megakadályozta volna az óriás károkat, a melyek elkövetettek, azon föltűnő koczkázatokat, melyekbe belementek, és azon túlságos és romlásra vezető költségeskedést, a melyet tettek.“ (*British Quart. Review.* Oct. 1. 1872. 374. l.)

A mi az alakot illeti, a magán vasúti törvényhozás is bizonyára nem minta, sem abban, a mi az eljárás egyöntetűségét illeti, sem a takarékoság szempontjából.

De Dodson szerint: „a vasútak ügyére nézve a közvélemény teljes változáson ment át az utolsó 25—30 év alatt. Ha a vasútakra vonatkozó kérdések egy állandó és rendes törvényes bíróság által láttattak volna el, a következő két dolog közül kellett volna egyiknek bekövetkezni: vagy ez a törvényszék ragaszkodott volna a megállapított szabályok és előző esetekhez, a mi ellentétbe jutott volna a nép szükségleteivel és érzelmeivel; vagy pedig veszélyes törvényszék gyanánt lett volna jellemezve.“ Egy magán törvényjavaslati bizottság némileg az esküdtszék helyzetében van a bíró nélkül, a ki vezetné őket. Más oldalról e törvényszékeknek nagy erényeik és oly becses minőségek van, a mely némely tekintetben különösen alkalmassá tette őket azon külön kérdésekben, a melyekkel elbánniok kell. Továbbá az ily bizottságok nemcsak pártatlanok voltak, de általánosan el is ismertettek ilyenekül.

A mi a pénz tékozlását s az egyöntetűség hiányát illeti, ezek bizonyára nagy bajok; azonban mindenkinek, ki tisztelni és tisztelve óhajtja látni a törvényhozás tekintélyét, be kell vallani, hogy sokkal nagyobb bajok az oly dolgok, a melyek fájdalom olyközönségesek csaknem minden más nemzet vasúti törvényhozásában. Például 1868-ban New-York senatusa bizottságot küldött ki vizsgálatot tenni azon akkor nyíltan beszélt vádakra nézve, miszerint senatorok vesztegetettek meg a vasúti vállalkozók és társaságok által. A bizottság azt jelentette, hogy „nagy összeg pénzek költettek el megvesztegetési célokra a vasúti törvényhozásban érdekelt felek által; hogy a ház folyosóján járók úgy meggazdagodtak, és némely esetben pénzt fogadtak el azon hazug ürügy alatt, hogy a senatorok szavazatára fognak ez által befolyást gyakorolni: hogy némi törvényhozási intézkedés szükséges meg-

gátolni — a ház folyosóin járóknál — e vesztegetési czélokra szolgáló nagy összegek letételét.“ (*North American Review*, 1869. január.)

Némi megszorítását a vasúti érdekeknek különben szerzőnk is helyesnek tartja, s John Stuart Mill és Tylor kapitány véleményére hivatkozva, a vasútak állami kezelésének előnyét vitatja. Daczára azonban ennek, elismeri, hogy az angol rendszernek egy nagy előnye van a kontinentális rendszer fölött, a mely az alkotmányszerű eljárásban áll főleg, a melyet szerző átültetni óhajtana. „Mi az osztrákoktól örököltük azon francia és angol eljárást, hogy vasútainkat reglementok által ellenőrizzük, a mi magában véve is annyira ellenkező alkotmányunk vezérelveivel, hogy jellege maga biztosítja már megváltoztatását. Szeretném látni az állami ellenőrzést erősítve a vasútak fölött; sőt szeretném látni, hogy Szt.-István birodalmában minden vasút az állam kezeiben legyen: de ugyanakkor nem látok semmi okot sem, hogy miért ne kövessük azon szabad népnek példáját, melynek intézményei annyira hasonlatosak a mieinkhez, és a melyek tényleg vezető tekintélyünk minden más kérdésben.“ Így szól szerzőnk és végül köszönetét fejezi ki az angol illetékes hatóságoknak azon szíves készség fölött, a melylyel minden fölvilágosítást szívesen szolgáltatnak.

Ezekben ki lévén fejezve az egész munka rendszere, a további ismertetésben fölötte szűk mértékben mozoghatunk. Az egész munka három nagy részre van osztva. Az első terjed 1865-ig; a második a királyi bizottság korszaka és terjed 1865-től 1868-ig; végül a harmadik terjed 1868-tól a mű befejezéséig 1873-ig. A felosztást illetőleg maga szerző is beismeri, hogy az önkényes nála is, ép úgy mint bármely más szerzőnél, miután a lassan és szövevényesen fejlődő angol viszonyokban merev időszakokat nem lehet megkülönböztetni s a felosztás alapjául csak technikai szempontok vétettek.

Az első részben az angol vasúti törvényhozás történetét vesszük 1865-ig a királyi bizottság jelentése szerint. E bizottság jelentését azért választotta szerző, mert az oly kitűnően van szerkesztve, hogy magok az angol szakírók is legnagyobb részben (p. o. Shelford és Cunningham Glen) nemcsak forrás gyanánt használják e jelentést, hanem vasúti törvényekről írván, minden további commentárt fölöslegesnek találnak. Csakugyan a bizottság munkálata kezdve 1801-től, a midőn

az első lóvonatú vasút engedélyeztetett, évről évre a legteljesebben és kimerítően tárgyalja a vasúti törvényhozás minden tényét.

A második füzet is teljesen e tárgyra és korszakra vonatkozik. Miután szerző minden korszaknál három csoportot vett föl, első csoportban adván a törvényhozási vitákat, másodikban a törvényhozási okiratokat, és harmadikban a törvényeket magokat: e fölosztás e kornál is irányadó. A törvényhozási vitákat ismertetvén a királyi bizottság jelentésében, a második füzetet az ugyanazon korszakra vonatkozó törvényhozási okiratok és törvények ismertetése foglalja el. Hogy ez mily nagy fáradsággal járó dolog, arra elég világot vet szerző, a mikor csak azon indexek terjedelméről emlékszik meg, a melyeknek alapján ezeknek nyomára akad a kutató. 1850-től kezdve, — s némi részben már előbb is, a híres record commissio működése óta — évről évre egy nagy folio alakban nyomott több száz lapra terjedő index jelenik meg, a mely semmi mást nem tartalmaz, mint a parlamenti egy évi okiratok címjegyzékét, a mennyiben nem magán felek, hanem közhatóság által szerkesztvék. És hogy ez utóbbi momentum mily fontos, arra elég tanúbizonyság az, miszerint az évi átlag 150—300 magán-billnek tárgyalásai egyáltalában kimaradnak a nyomtatványok közül, csupán a *Board of Trade* kísérő bejelentése és a kiválogatási bizottságok sorozó jelentése foglalván abban helyet. És szerző nemcsak az indexeknek, hanem az egyes okiratoknak is eléggé részletes kivonatot adja. E kivonatok után következik az e korszakban elfogadott törvények ismertetése, a mi szintén tekintélyes szám.

A harmadik és negyedik füzetet a királyi bizottság korszaka foglalja el. E korszak alatt is teljesen hasonló beosztást folytat szerző. A harmadik füzet a parlament vitáit tárgyalja évről évre és napról napra, e kivonatok ez években fölötte fontosak lévén, miután a királyi bizottság működésével kapcsolatosan nemcsak a közfigyelem fordult a vasútügy felé, hanem egyúttal a törvényhozási munkálatok is fölötte számosak és fontosak. Szerző végig ismerteti a vitákat és javaslatokat a tárgyalás minden stádiumán.

Az e korszakra vonatkozó parlamenti okiratok, és különösen a királyi bizottság működésének ismertetése képezi a negyedik füzetet. A mi a királyi bizottságot illeti, szerző

külön adja a többség, mint szintén a Monsell és Sir Rowland Hill külön véleményét, a kik többé-kevésbbé már ez alkalommal is az állami kezelés mellett nyilatkoztak, mint szintén e vélemények indokolását; terjedelmes kivonatot ad a kihallgatott szakértők véleményeiből; s végül ismerteti azon okiratokat, a melyek a függelék köteteiben foglaltatvák, mint szintén a vasúttársaságok hivatalos jelentéseit, a melyek 71 társaság részéről adattak be, s nevezetes fényt vetnek nemcsak a tényleges állapotokra, hanem azon vezérelvekre is, a melyeken azok nyugosznak.

Az utolsó korszak (1868-tól 1873-ig) az ötödik és hatodik füzet tartalmát képezi. A fölosztás itt is az, mint az előbbeni korszakok alatt. Az ötödik füzet adja a parlamenti viták és tárgyalások kivonatait 1868-tól 1873-ig. E tárgyalások különös érdekekkel bírnak, mutatván példában az angol parlament törvényhozási egész eljárását. Szerző ugyanis nyomról nyomra követ minden javaslatot egész tárgyalási folyamata alatt, hasonlóképen a másnemű alapon keletkezett vitákat is. E füzet terjedelme is igazolja, mily nagy mértékben foglalkozott ez ügyekkel az angol törvényhozás az utolsó években, s kétségtől az évről évre behozott vasúti billek nagy számát és változatos tartalmát tekintve — igazságot szolgáltat szerzőnek a tekintetben, hogy ez években majdnem minden vasúti kérdés meg volt vitatva.

Az utolsó füzet végül az e korszakra vonatkozó okiratokat tartalmazza, kivonatokat adván minden jelentésből, okirat és más parlamenti iratból. Különös súlyt fektet szerző az Eufrates völgyi vasút tárgyában kiküldött bizottság munkálkodásaira és jelentésére, abban egy fölötté nevezetes fontosságú momentumot látván Magyarország keleti érdekeire nézve; mint szintén azon nagyfontosságú bizottság terjedelmes munkálataira, a mely az alsóház és a lordok egyező megbízása folytán a vasúttársaságok egybeolvadása tárgyában munkálkodott, és a mely bizottság oly nagy becsű jelentést mutatott be a vasúti politika minden ágával kapcsolatban levő összes kérdésekre nézve, a milyenhez hasonló becsű — a királyi bizottság kivételével — egyik sem volt. E munkálatok részletesen ismertetvék e műben.

Végül a függelékben oly okiratokat ismertet a szerző, a melyek a munka folyamán nem voltak ismertetethetők. Il ye.

nek például a *Board of Trade* eljárását szabályzó törvények és rendeletek; ilyenek a lordok és az alsóház házszabályainak azon része, a mely a vasútak engedélyezése körüli eljárást szabályozza, s végül dr. Cohn munkájának ismertetése, mely időközben jelent meg, s melynek nagy becsét senki sem ismeri el készségesebben a szerzőnél, más oldalról azonban hibájául számítja be, hogy csupán egy tendentia (az államvasúti rendszer előnyösségének) bebizonyítására íratott, a nélkül, hogy Cohn képes lett volna a történeti fejlődés lassú haladását — a mi pedig az angol közélet alapvonása — kellőleg méltányolni. Meg kell jegyezni, hogy szerzőnk, mint maga mondja, nem áll távol dr. Cohn alapelveitől, ellenkezőleg azokat védi ő is, s ha művében nem juttatta kifejezésre azt, annak oka az, mert nem politikai röpiratot, hanem objectiv történetet akart írni.

Ez e hat füzetre és együtt mintegy 1000 lapra terjedő mű rövid tartalma.

Mint föntebb is érintettük, hiánya e műnek, hogy a szerző kritikai álláspontra nem helyezkedett. De nem tekintve ezt, szerző tömördek adatot halmoz össze, a nélkül, hogy azt könnyen áttekinthetővé rendezte volna. Ennyi pedig már legalább is várható az ily nemű művektől. A nagy terjedelmű munkához egy csak a legáltalánosabb fejezetekre szorítkozó igen rövid, alig egy levélre terjedő tartalomjegyzék van. Ha tehát szerző művében — elég hibásan — csak egy adat-tárat akart nyújtani, művét s az ehhez tartozó indexet úgy kellett volna szerkesztenie, hogy az olvasó a kívánt adatokat könnyen megtalálhassa. Például a vasúti balesetekről van e műben elszórva parlamenti vita, szakértők nyilatkozata, általános törvény: az index hiányossága miatt azonban kénytelen a kutató az egész terjedelmes művet átlapozni, hogy az épen említett balesetekre vonatkozó adatokat elolvashassa. S így van a dolog minden adattal. Egy kimerítő nominális és tárgyi index tehát okvetlen szükséges volna e műhez, hogy csak mint puszta kronikás könyv is megállja a kritikát. E nélkül a fölhalmozott sok becses adat használatlanul fog heverni annál is inkább, mert már magánál a száraz tartalomnál, még inkább pedig szerző pongyola, és sok helyen valóságos rossz stylusánál fogva e mű soha sem lesz olyan, a mit örömmel veszünk kezünkbe.

Kétségtelenül legnagyobb hibája azonban e műnek az, hogy nem kritikai. A történetírás mai színvonalán ez állítás bővebb indokolását el is hagyhatjuk. Vasútügyeink mostani fejlődési korszakában mennyi érdekes összehasonlító fejtegetésre, az eszmék mily tisztázására nyílt volna alkalma szerzőnek.

Ő azonban az elébe tűzött hivatalos kötelességnek megfelelt. Két évig tanúlt, tapasztalt, kitünő szorgalmat fejtett ki, kutatott, tenger adatot gyűjtött össze, sőt el kell ismerni, hogy tárgyról gondolkodott is, s ha mindezt nem is rendezte, nem is dolgozta fel kíváncsan: a rendkívüli szorgalmat s a tömördek adatot lehetetlen nem méltányolnunk.

DÉKÁNY MIHÁLY.

*Sagwissenschafliche Studien von Dr. J. G. Hahn, k. k. oesterreichischem Generalconsul. Jena, 1876. 798. l. *)*

E nagy munka a mythosztudomány legújabb termékei közt nemcsak terjedelménél, hanem tartalmának értékénél fogva is kiváló helyet foglal el. Szerzője, ki meg nem élte műve teljes megjelenését, nagy tudományú, szellemes és a mythologia terén teljesen tájékozott férfiú volt.**) Már az ötvenes években jelentek meg tőle mythologiai és rokon irányú munkák — *Albanesische Studien*, 1854.; *Mythologische Parallelen*, 1859.; utóbb *Griechische und albanesische Märchen* 1864., — melyek mind Hahn alapos készültségéről és épen mythologiai kutatásokra kiváló hivatottságáról tanúskodtak. Az előttünk fekvő műben akarta, úgy látszik, régibb és szorgalmasan folytatott újabb tanulmányainak eredményeit összefoglalni és teljes rendszerbe önteni.

A mű tartalom, irány és terjedelem tekintetében igen különböző két részből áll: az első, kisebbik rész (1—114. l.) tartalmazza azon theoretikai elveket, melyek a szerzőt a máso-

*) A 665—798. ll. igen terjedelmes kitünő tárgymutató, mely a könyv értékét tetemesen emeli.

**) Hahn (János György) 1810-ben született Jénában; többször útazta be, a bécsi es. k. tud. akadémia anyagi támogatása mellett, Törökországot; később osztrák consul, utóbb főkonsul volt Görögországban (Syrában); meghalt 1869-ben Jénában.

dik részben tárgyalt egyes mythoszok magyarázatánál vezettek, — vagy ha jobban tetszik: ama törvényeket, melyeket Hahn az árja, de főleg a görög és német mythoszok összehasonlító tanulmányánál a mythoszalkotás törvényeinek ismert föl. A munka második, az elsőnél jóval terjedelmesebb fele úgyszólván az első rész elveit fölvilágosító példatárt szolgáltat, mert Hahn itt a görög és német mythoszokat hasonlítja össze egymással azon elvek alapján, melyeket műve első 114 lapján bővebben kifejtett. A munka értéke abban rejlik, hogy biztos és alapjokban helyes elvekből indul ki és ily elvekre fekteti két indogerman főnép összes mythoszainak összehasonlító magyarázatát; főhiánya onnan származik, hogy irányában helyenkint egyoldalú, hogy többet bizonyít, mint a mennyire a tudomány képes, hogy általában túllő a czélon. A mű jeles és hibás oldalai szoros kapcsolatban állanak egymással, mert ugyanazon forrásból származnak; a nagy munka értéke azokon is ezeken is alapszik.

Lássuk először is a munka tudományos elveit. Ezeket röviden a következőkben foglalhatni össze:

A mythosz *) az emberi szellemnek épen oly öntudatlan szükséges alkotása, mint a nyelv. A mythosz egy kép alakjában tartalmazza az ősember képzeletét az őt környező természetéről és természeti tüneményekről. Ez elv helyes: az indogerman mythoszok legnagyobb része természeti tüneményekre, főleg az évszakok váltakozására vezet vissza; de nem helyes Hahn azon egyoldalúsága, hogy minden mythoszt ily természeti tüneményre tart visszavezetendőnek, hogy tagadja a történeti és helyi elemekből alakult mythoszokat és mythikus mondákat, holott ilyenekben épen a görög mythologia fölötte gazdag.

A mythosz továbbá még egy másik pontban is hasonlít a nyelvhez. Ez utóbbinak fejlődésében tudvalevőleg — ezt főleg Müller Miksa fejtette ki igen szépen — két korszakot különböztetünk meg: a történet előtti korszakot, melyben a gyökök és altkok létrejönnek; és a történeti epochát, melyben az alakok és hangok tönkre mennek, pusztulnak. Épen ily két

*) Hahn mindig, a czímlapon is, *Sager*ről beszél, mit annál kevésbé helyesellhetni, mivel e téren is főfontosságú a fogalmak tisztán tartása; *Sage* pedig a tudományos terminológiában annyi mint (történeti alapú) monda.

korszakot kell a mythoszok fejlődésénél is megkülönböztetnünk: a mythoszalkotó erő, mely a legrégibb időben oly gazdag tárlházát teremti az alakoknak és eseményeknek, később ellankad; a mythikus kor, azaz a mythoszalkotás kora megszűnik, a mint a népek a történelem világába lépnek. Ez utóbbi korszakban nem mythoszt alkotnak többé a népek, hanem csak allegoriát.

A mythoszok végre egy közös forrásra vezetnek vissza. Az egyes árja népeknek mythoszaik csak átalakulásai, töredékei és maradványai a régi indogerman ősmithoszoknak, és a mythosztudomány föladata egy részben abban áll, hogy a reánk maradt mythoszokat e régi ősmithoszokra vezesse vissza, részben pedig hogy a bennök rejlő természeti tüneményeket mutassa ki. Hahn e harmadik elve szintén helyes, de a szerző itt is túlzásig megy. Kétségtelen ugyanis, hogy az indogerman mythoszok jó része már az ősidőben keletkezett, midőn a mai indogerman népek még Ázsia belsejében egy népet, épen az indogerman ősnépet alkották, és hogy ők elválásukkor magokkal vitték a természeti tüneményekről alkotott e képeket és fogalmakat, melyek azután idő folytával, más-más körülmények közt más-más alakot nyertek. Hahn a különböző égaljak, szokások, történetek, foglalkozások stb. befolyását az indogerman mythosz közös anyagára több helyütt igen szépen fejtegeti. Hiszen elég volt némely nyelvben a grammatikai genus megváltozása, hogy a mythoszok nagy csoportjai (pl. a nap és hold mythikus körei a németben) egészen más alakot nyerjenek! De épen mert ez így van, mert az egyes mythoszok a különböző népeknél oly számos faktorok befolyása alatt különböző és részben igen nagy változásokat szenvedtek,*)

*) Találóa mondta már 1855-ben Csengery Antal (*Történeti tanulmányok és jellemrajzok*, 1870. I. 41.): „Tagadhatatlan, hogy az Ázsiából jött népek némi elemi hitfogalmakat hoztak magokkal, melyek közősek lehetnek mindnyájokkal, de az is kétségtelen, hogy van tömördek rege, monda, hitnézet Európában, melynek nem felelnek meg keleti regék, mondák stb. Ezen csak az kételkedhetnék, a ki azt vitatná, hogy az Ázsiából elszakadt népek szelleme, képzelődése megszűnt volna működni ama népek újabb lakhelyén. A történet ellenkezőt mutat. Azon solidaritás mellett, melyet kész szívvel elismernek, mindenütt feltűnik a különféleség is az egységben. Azt látjuk, hogy a mint egyes emberek, úgy egész népek is külön jellemmel, saját egyéniséggel bírnak s e

épen azért igen kétes értékű Hahnnak azon túlzó eljárása, hogy egyes mythoszokat, valamint egész mythosz-csoportokat az indogerman ősnép közös birtokának akar föltüntetni. Ez csak olyan túlzás, mintha az összehasonlító nyelvész nemcsak a gyököket és a szók alakulásának és átváltoztatásának, a flexiónak, alapelemeit, hanem teljes mondatokat akarna az ősnyelvben föltételezni és fölkeresni. Hozzá járúl, hogy Hahn abban is túloz, ha kereken tagadja, hogy mythoszok az egyes (indogerman) népeknél történeti időben, azaz az ősnépből eszközölt kiválásuk után is keletkezhessenek, és ha Benfeynak a mythoszok és regék vándorlásáról szóló szellemes tanát mint egészen hamisat hosszasan czáfolgatja. Hiszen mind a kettőre vonatkozólag tagadhatatlan tényeket szolgáltat a történet bizonyítékokúl: van elég mythosz, melyet nemcsak azért tartunk görög eredetűnek, mivel más indogerman népnél nem található, hanem azért is, mert a görög föld és nép individuális sajátosságait magán hordja; és másrészt tudjuk és látjuk, hogy egyiptusi mythoszok és regék hogy vándorolnak át Görögországba, vagy hogy a hellenek magok hogy visznek át görög mythoszokat és mondákat Italiába!

A milyen helyesek tehát Hahn alapelvei, mégis tény, hogy ő azokat túlhajtja, mit a második rész parallelái eléggé bizonyítanak. E második rész, mely dúsgazdag tárháza a mythikus anyagnak, az érdekes magyarázatoknak és szellemes összehasonlításoknak, az említett túlzásokon kívül még néhány hiányban szenved, melyekre nemcsak azért akarunk utalni, mivel azok a munka értékét lényegesen érintik, hanem azért is, mert igen tanulságosak és a mythosztudomány anyagának és módszerének némely kétes pontjára irányozzák a figyelmet.

Szerzőnk az ő összehasonlításaiban a görög és german

különbségek szellemök mindennemű nyilatkozataiban, vallásos képze-
teikben is feltűnnek. . . . Sőt a közös forrásból származó mythoszok is
merőben különböző irányban fejlődhetnek elágazásaikban, különböző
körülmények közt. . . . S minél inkább eltérnek egyes népek bölcsőjüktől,
hol az első benyomásokkal első fogalmaikat vették, minél ellenkezőbb
éghajlat alá, minél különbözőbb természeti viszonyok alá jutnak: annál
inkább elmosódnak az eredeti benyomások, annál gyérebben tűnnek föl
a hasonlat vonásai vallásos nézeteikben. Ide járúl, mint szintén nevezet-
es tényező, az eredeti életmód és társadalmi viszonyok változtatása,
például ha a nomád nép állandó lakhelyet választ.

mythoszokra szorítkozik. E szűkebbre szorítása a nagy földadatnak első pillanatra igen bölcseknek, igen czélszerűnek látszhatik, valósággal nem az. Lehetne-e a görög és a német nyelvet egyenesen és más rokon nyelvnek, főleg a sanskritnak tekintetbe vétele nélkül egymással összehasonlítani? Nehezen, legalább kellő eredménynyel semmi esetre. A mythoszra nézve ez annál bajosabb, mert a nevek magyarázata sem lehetséges a sanskritnak, és sokszor más indogerman nyelvnek tekintetbe vétele nélkül, pedig a nevek kellő magyarázata a mythosztudomány nélkülözhetetlen főalapja, mert hiszen sokszor egyéb tényünk sem maradt egy mythoszból, mint éppen csak a benne szereplők nevei.

Egy másik főhiány vonatkozik az összehasonlított mythoszok alakjára. Hahn a german mythoszokat pl. egyszerűen az Eddából veszi, — föl sem vetve azon főfontosságú kérdést, vajon eredeti alakjában adják-e az eddai dalok az illető mythoszt? Köztudomású dolog, hogy e kérdésre nem lehet igencélre válaszolni: az eddai dalokon és a bennök foglalt mythoszokon a nép mythoszalkotó erejének elgyöngülése, a műköltők önkényes átdolgozása, sőt helyenkint már a kereszténység befolyása is észlelhető. És az eredeti jellem e hiánya fölismerhető sok görög mythoszon is, még pedig nemcsak a későbbi költői földolgozásokban fönmaradottakon. Itt tehát földolog lett volna, e mythoszokat előbb eredeti tiszta alakjokra vezetni vissza, és csak azután mythikus fejtegetés és összehasonlítás tárgyává tenni. A nyelvtudomány módszere e tekintetben is példaadó a mythosztudományra nézve.

Végre nem előnye e könyvnek az, hogy Hahn az anyagot roppantúl szétdarabolja és hogy a mythoszok egyes vonásait nagyon részletezve hasonlítja egymással össze. Így elvesznek a mythoszok nagy vonásai és alakjai. Az ember szeme káprázik, ha itt olvassa, hogy Odin (az egyik összehasonlítás alapján) a napnak, amott (egy másik görög mythoszzal szemben) a holdnak istene, hogy majd Heraklesnek, majd Zeusnak felel meg, hogy mindentudása alapján Heliossal, és félszeműségénél fogva Eurystheussal kerül össze stb. stb., — a mi mind helyes lehet, de ily elszórtságban nem alkot képet és zavart okoz. Hahn többször tért el a nyelvtudomány módszeréről; itt annak eredményeit gondolja elérhetni. Nem helyesen. A nyelvtudomány roppant anyaggal dol-

gozik; eredményei a legparányibb részletre is kiterjeszkedhetnek. A mi első pillanatra teljesen különbözőnek, egymáshoz egészen idegennek látszik: a közbeeső átmeneti alakok tekintetbe vételével azonosnak, egy közös eredetből származottnak tűnhetik föl. Ez a gazdag, biztos, kétségbe vonhatatlan anyag hiányzik a mythológiában. Azért veszedelmes, legalább igen kényes dolog, ha a kutató túlságosan ereszkedik a részletbe. A mythosz folyton változik; az ég alj és a föld, a népek szokásai és viszontagságai, az emberek (papok) önkénye és sokszor (épen a legrégibb időkben) zabolátlan phantasiája folyton változtatnak rajta — mint a nyelven is. Csakhogy a nyelvnek alakjai a legkülönbözőbb időkben kétségbevonhatatlan jellemekben fenmaradnak a későbbi korokra, a mythoszoknak különböző korszakbeli alakjai pedig összefolynak egymással, befolyásolják egymást, és tisztán és határozottan sohasem különböztethetők meg egymástól. Hahn ez irányban vetekedhetni vél a nyelvtudománynyal, — de tévedései eléggé bizonyítják, hogy túlbecsülte anyagát és tudománya módszerének határait.

E hiányok, melyek jó részben a munka jeles oldalain alapszanak, csak kis mértékben csökkentik Hahn nagy művének főérdemét, mely a hatalmas anyag teljes felölelésében és összehasonlító feldolgozásában van. Egyes parallelák egészen új világításban tűntetik föl az általánosan ismert elbeszéléseket is. Így a vészthozó kincs a german és a hellén felfogásban (218—302. l.), az Edda és az Ilias (348—365. l.), Helena és Gudrun (366—381. l.), az Odyssea és a rokon körű német mythoszek (390—422. l.), a világosság istenségei (510—520. l.), végre a világ teremtéséről és végéről szóló mythoszek a germánoknál és a helléneknél (a munka 3-dik része). Szellemes és igen tanulságos például a 340. laphoz mellékelt nagy tábla is, melyen Hahn az indogermánoknak azon népszerű elbeszéléseit, melyek egy gyermek kitevésére és visszakerülésére vonatkoznak, elemeikre szétbontja és megmagyarázza. Úgy szintén igen szépek és gondolkodásra ébresztők azon eszmék és megjegyzések, melyeket szerzünk (a 165. s köv. ll.) a német és görög hősmondának időben és tájak szerint történt szétválását illetőleg közöl, bár természetesen épen az ily általános körű elmélgedések, melyek nem annyira pontos adatokon, mint inkább szellemes combinációkon alapszanak, alig fogják

minden olvasó tetszését megnyerni. Magam sem tudnám — már a fent Hahn elveiről elmondottak alapján sem — minden állítását aláírni, de kétségtelen, hogy az olvasó ott is sok szépet és figyelemre méltót talál, a hol a szerzőnek igen aprólékos eljárását nem helyeselheti.

Hahn könyve az első kísérlet azon tudomány terén, melyet szerzőnk az „általános nyelvészet“ mintájára „általános (azaz összehasonlító) mythosztudománynak“ nevez. Egyes mythoszokat, egyes mythoszok egyes részeit hasonlítottak össze ő előtte is; de két oly terjedelmes körnek — mint a milyen a germán és a hellén mythosz — biztos elvek alapján keresztülvitt összehasonlítását nem kísérlette meg eddigelé senki. A mit a szerző vétett, mit jó részben vétenie kellett, — részben az anyag félig-meddig kétes természete, részint elveinek túlhajtása, részint a tudománynak sok tekintetben kezdetleges állapota következtében, — teljesen kipótolja feladatának nagy felfogása, széles tudománya, éles elméje, melyeknél fogva Hahn műve a mythosztudomány terén kiváló helyet foglal el. Kezdő kezébe nem való e könyv, mely könnyen megzavarhatja az oly olvasót, ki természetszerűen még a mester szavaira esküszik; de a ki már egy kissé tájékozott a tudomány terén és megtanulta azt, a mi fölötte fontos, hogy mások tévedéseit átgondolva és fölismerve maga meglegelje a helyeset, az sokat fog meríthetni e nagy műből, mely szerzőjének maradandó emléket biztosít a tudomány történetében.

HEINRICH GUSZTÁV.

NYILT LEVÉL

GYULAI PÁL úrhoz, a *Budapesti Szemle* szerkesztőjéhez.

Igen tisztelt uram.

A *Budapesti Szemle* marczius-aprilisi füzetében a *Felvidék* című munkámra vonatkozó közlemény jelent meg, mely könyvem bírálatával foglalkozik.

A bírálat határozottan kedvezőtlen s a ki a könyvet nem olvasta s megbízik a bírálatban, nem lesz nagy véleménye a

könyvről s írójáról. Ha pedig még azt vesszük hozzá, hogy a bírálat lapokat is idéz a munkában előforduló ellenmondások, képtelenségek bebizonyítására, még aggasztóbbá válik a dolog, de csak azokkal szemben, a kik munkámat nem olvasták. A ki a *Felvidéket* figyelemmel s elfogulatlanul olvasta végig s összeveti a B. Sz. bírálatával, azonnal észre fogja venni, hogy a mit a bírálat rám fog, azt vagy nem mondtam, vagy nem úgy mondtam, s el fog csodálkozni, hogy a bíráló mily fáradságot fordított az összefüggésekből kiszakított mondatok összeállítására, megcsonkítására s elferdítésére, hogy alapot szerezzen magának egy-egy nagyobbbrészt személyes s a tárgy jelentőségét el sem érő megjegyzésre. A nagyobb mértékkel mérő olvasó bizonyára csodálkozva fogja látni, hogy a bíráló lelkét nem kapta meg ellenállhatatlanul az a tény, mely munkám tárgyát képezi s mely nagy marad, akár ki ír is fölöle, s e nagy ténnyel szemben eszébe jutott az a kicsinyes eljárás, mely az egész bírálaton következetesen végig vonúl.

S mégis e kedvezőtlen bírálat kellemesebb volt nekem a banális dicséreteknél, melyek elaltatják a közönséget is, az író is. A ki úgy ír, mint én, ahhoz nem férhet a gyanú, hogy dicséretet vagy irodalmi sikert keres; annak, a ki minden irányban támad, el kell készülnie lenni arra, hogy őt is meg fogják támadni. Nem vagyok professionátus író, s csak annak, a megírására vállalkoztam, a mit nálamnál hivatottabb publicistáink meg nem írtak. Ha azt, a mit írtam, más írta volna meg, a tollat nem is vettem volna kezembe, és sokszor sajnáltam, hogy a fontos kérdések tárgyalására jelentékeny íróink nem vállalkoztak. Nevök fénye és tekintélye nagyobb hatású biztosított volna enuncióiknak, mint a milyenre az enyéim számíthattak, s könnyebb szerrel érhetek el sikert a politikai agitáció terén, mint én. De ha már ők nem írták meg, megírtam én s szívesen kitettem személyemet a legkellemetlenebb irodalmi következményeknek. Nem kiméltem az uralkodó előítéleteket oly időben, mikor még a nemzet vezetői, féltve népszerűségüket, nyilvánosan áldoztak e bálványok előtt, s hirdettem nem annyira, mint a bírálat mondja, az európai, mint inkább a nemzeti irányú „közigazgatás ígét“, és sürgettem nem annyira az európai, mint a nemzeti „szempontok alkalmazását“, s a mire törekedtem, a discussio elő-

idézése volt, mely nélkül a nézetek nem tisztúlhatnak, meggyőződések gyökeret nem verhetnek. Hogy e discussióban velem mi történik, azt nem igen kerestem s szívesen dobtam oda magamat áldozatul, csak hasznos, tanulságos vitatkozás fejlődött volna belőle.

Midőn tehát a *B. Szemlében* nyilatkozom, valóban nem a kedvezőtlen bírálat által okozott bosszankodás szól belőlem. Ha a *B. Sz.* bírálata csupán az író személyére vonatkozó megjegyzéseket tesz, hallgatással mellőztem volna, mert a magam védelme kedvéért nem fordítottam volna időt e sorok megírására.

De a *B. Sz.* bírálata ismételve és sokféle változatban mondja e folyóirat olvasóinak, hogy a mit írtam, nem való. Egy helyen azt mondja, hogy objectív igazságosságban nem közelítem meg gróf Zrínyi Miklóst; egy másik helyen a túlzásokat veti szememre, s azt mondja, hogy ezek sértik azt, a ki az igazságot akarja tudni; egy további helyen azt kérdi, „vajon komolyan bízhatunk e leírás valóságában?” végre egy helyen egyenesen óvja az olvasót, hogy nekem hitelt adjon.

Ha a föltevés, hogy nem mond igazat, melyen sértő az íróra nézve, a ki őszintén keresi az igazságot, még kevésbbé ignorálhatja azt az általa képviselt ügy érdekében a politikus, a ki, mint én, ép a közéletünkön uralkodó nagy hazugságok ellen agitál s a kinek egyedüli törekvése a valót, a reális életet vezetni be publicistikánkba, abban a meggyőződésben, hogy egy nagy nemzeti ideál megvalósítására irányzott reális politikának, az ország viszonyainak alapos és részletes ismerete az alapföltétele. Az nem fontos, vajon véleményemet s a tényekből vont következtetéseimet helyesnek tartja-e valaki vagy nem. De lényeges rám nézve, hogy a tényeket, melyeket elmondok, igazaknak tartsák az emberek. Munkámnak, ha van jelentősége, az abban fekszik, hogy a valóságnak hű képe, hogy egy darab a magyar államéletből. Ha ez a tulajdonsága nincs meg, akkor nincs is semmi bece, s az igazság terjesztése helyett csak szaporítaná a hazugságok számát, melyekben közéletünk úgy is túlságosan bővelkedik.

Az igazság s a *B. Sz.* olvasói érdekében tehát nem hagyhatom szó nélkül a *Felvidék* bírálatát s Önnek szíves engedelmeivel röviden foglalkozni fogok vele, mert több tekintetben rendkívül érdekes jelenség arra nézve, a ki komolyan tanul-

mányozza közéletünket. Érdekes a bírálát azért, mert láthatni belőle, milyen könnyelműen s minden előleges tájékozódás nélkül írnak nálunk magyar politikai dolgokról oly emberek, a kik ezt a német vagy francia viszonyokra vonatkozólag nem mernék megtenni. De sőt ha például Önhöz a *B. Szemlé*-ben való közlés végett oly közleményt hozna valaki, melyben valamely híres afrikai utazó könyvét bírálja s a többi között azt mondaná, hogy a négerek nem lehetnek feketék, hogy a négerek nem állhatnak a culturának annyira alacsony fokán s hogy a négereknek kell irodalmuknak s eszméiknek lenni, stb., Ön bizonyára visszaútasította volna e közleményt, mint nem méltót a *B. Szemlé*hez, s a bírálát íróját oly embernek tartaná, a ki teljességgel nem bír azzal a tulajdonsággal, mely egy afrikai utazó könyvének megbírálására szükséges. Hogy erre valaki hívatva legyen, magának legalább is afrikai utazónak kell lennie s nincs nevetségesebb szerep az irodalomban, mintha valaki oly viszonyokról és állapotokról ír, melyeket nemcsak hogy közvetlen szemlélet útján nem ismer, de melyekkel eddig absolute nem is foglalkozott, mert a beavatott első pillanatra fölismeri az illetőnek teljes tájékoztatlanságát, melyet ily esetben elrejtteni lehetetlen.

A *B. Sz.* bírálója ép ily helyzetben van. Magyarországról lévén szó, „fölmentve érezte magát a szükséges ismeretek megszerzésének kötelezettsége alól“, s nyugodt lelkiismerettel írt oly viszonyokról, melyek előtte teljesen ismeretlenek s a közlemény, mely ha Afrikára vonatkozik s a bíráló tárgyismeretével van írva, nem lett volna közölhető, Magyarországról lévén szó, megjelent a *B. Szemlé*-ben. De a ki néhány hónapot töltött a felvidéken, azonnal észre veszi, hogy a bírálatot oly ember írta, a ki a felvidék viszonyait nem ismeri, s a komikus benyomás annál nagyobbá válik, minél inkább igyekszik a bíráló fensőbbtségét éreztetni s a „magas álláspontokat, hangoztatni, mikor még a magas álláspontokhoz vezető úton az első lépcsőt sem érte el: a reális viszonyok alapos ismeretét.

S hogy a bírálát írója teljességgel nem ismeri a viszonyokat, melyekről írni vállalkozott, az bizonyítja legerősebben, hogy kétségbe vonja előadásom igaz voltát. Mert mindaz, a mit írtam, való igaz; minden legkisebb részlet az életből van véve, s én egész reputációmot kötöm le, hogy ha a bíráló végig járja a felvidéket s munkámban pontról-pontra menve,

keresni fogja az életben a mi benne le van írva, minden legkisebb vonást fel fog találni a valóságban. Százezer számra van nekem erre tanúm s nagy elégtétel rám nézve, hogy a felvidék viszonyait ismerők nem győzik eléggé elismerni az élethűséget, mely az általam festett képben feltalálható, s hogy az egyedüli, a ki a kép élethűségét kétségbe vonta oly ember volt, a ki a kép tárgyát a valóságban soha sem látta.

De tárgyilagosság tekintetében nagy biztosítékot nyújt a könyv keletkezése módja is.

Volt idő, mikor én is ideolog voltam s én is meg voltam győződve, hogy „kiemelkedve a helyi tapasztalatok és érzelmek köréből, a mint a bíráló mondja, lehet elérni a magasabb álláspontot, a honnan elméleti nyugalommal lehet a viszonyokra tekinteni“. Én is tanultam világtörténelmet, európai politikát s igen sok philosophiát. Tanultam Német- és Franciaországban s büszke voltam kosmopolitikus jellegemre. Egynek éreztem magamat az emberiséggel s hozzá szoktam mindent az emberiség szempontjából megítélni. Jogosúlnak tartottam minden törekvést, a mi az emberiség lényegében bírta forrását, szóval „elméleti nyugalommal“ tekintettem a dolgokra s meg voltam győződve, hogy a legmagasabb álláspontot foglalom el.

Ez az illúzió tartott mindaddig, míg a véletlen oly viszonyok közvetlen közelébe hozott, melyekről azelőtt sejtelmem sem volt. Küzdelmet láttam itt nemzetem jövője, léte ellen. S fölébredt bennem az egészséges ész s rögtön beláttam, hogy az ily összeütközések csak az egyik fél diadalával vagy bukásával végződhetnek; hogy a világon vagy kalapács vagy üllő az ember; s hogy ily viszonyok között az „elméleti nyugalom“ a lemondást, a bukást, a szolgaságot jelenti, s hogy az „elméleti nyugalom“, mely a tudományban nélkülözhetetlen, a gyakorlati politika terén örültség. De még egy aggályom volt: vajon a magyar nemzetiség érdeke nincs-e ellentétben az emberiség érdekeivel? Mert meg voltam győződve, hogy ez esetben ügye nem juthat diadalra. De minél többet foglalkoztam e kérdéssel, annál mélyebb gyökeret vert bennem a meggyőződés, hogy a magyar nemzetiség uralma az országban lakó többi népfaj fölött nemcsak nem áll ellentétben az emberiség érdekeivel, hanem midőn saját nemzeti érdekeit érvényesíti, s az önálló nemzeti fejlődésre képtelen s alatta álló

kis népfajokat assimilálja s egy magasabban álló népfajba olvasztja, az emberiségnek szolgál mint a civilizáció bajnoka.

S midőn az az aggályom is eloszlott, egész lelkemet tartózkodás nélkül engedtem át a nagy nemzeti ideálnak s lelkesedéssel szenteltem magamat e nagy ideál megvalósításának. Éreztem és tudtam, hogy minél magyarabb vagyok ebben az országban, annál közelebb állok az emberiséghez.

De ez még nem volt elég. Hideg számítással kellett keresni az eszközöket a nemzeti politikai ideál megvalósítására, tanulmányozni kellett a viszonyokat, ismerni a részleteket, melyek nélkül reális politikát csinálni lehetetlen. S ezt tettem a felvidéken tíz éven át, keresve az igazságot, a valót, hogy ha megjön az actió órája, ne kelljen tapogatódnunk, hanem biztossággal tehessük meg a szükséges intézkedéseket. Egy évtized alatt tömérdek érintkezés, ismeretség, utazás stb. által sikerült megismernem a felvidék viszonyait, s alig van szereplő ember, a kinek múltját, jelenét, jellemét, vagyoni viszonyait stb. ne ismerném, s plasticusan áll előttem a viszonyok és működő tényezők összesége, s az eredmény megállapításánál leküzdöttem az ellenszenvet, az undort, nem akarván igazságtalan lenni még ellenségeink iránt sem. Tudtam, hogy nekünk az igazság kell, nem az illúzió, nem az önámítás, s hogy a jövő politikai actiójának sikerét csak a valóság elfogulatlan fölismerése biztosíthatja.

Ily tekintetek vezettek a könyv megírásánál, így jött létre a *Felvidék*, s szerény munkám hatásából következtetve, az olvasó közönség nem is értett félre s egészséges ösztöne megérezte benne az igazságot, a nagyényt, mely a könyv tulajdonképi tárgyát képezi.

Mert munkám nem a tótok vagy panszlávok ellen van írva, hanem magunk ellen; s benne nem csupán a felvidéket akartam ismertetni, a mint a bírálólat hinni látszik, hanem az egész országot. A felvidék viszonyaiból vett példákkal akartam kimutatni az eszme, öntudatosság, terv és erő hiányát államférfiaink kormányzatában vagy ha tetszik, nemzetünk egész életében, a sülyedést és romlást, mely ennek következménye, s a hangulatot, melyet mindez az országban előidézett. Egy darabot szakítottam ki a reális élethől, a mint egy darabot szoktak levágni a posztóból mustrának, hogy következtést lehessen venni az egész vég minőségére, s oda tettem a

magyar közönség elé, hogy lássa ezt a példátlan nyomorúságot, mely történelmünk utolsó évtizedét ez irányban jellemzi. Munkámban minden a reális életből van merítve; még az is, a mi saját nézetemnek látszik, százezrek nézete és hangulata. Magam szerénységgel figyelmeztettem az olvasót a 159. lapon, hol azt mondom: „Nem volt ambitióm újat mondani, mert hisz ez mind ismeretes dolog a felvidéken s mindazt, a mit elmondottam, minden faluban tudja minden intelligens ember. Egyedüli ambitióm az, hogy előadásom a valóságnak megfelelő legyen s hű kifejezést adjak a hangulatnak, mely az előadott tények következménye.“ Magam lehetőleg a háttérbe vonultam vissza a tények mögé s ha új dolgokkal nem is ejtettem bámulatba a világot, megvan bennem, hogy úgy mondjam, a politikai egészség édes érzete, az a kellemes tudat, hogy egy vagyok nemzetemmel, együtt érzek vele s hogy százezrek nézeteinek s hangulatának adtam kifejezést.

Midőn az emberiség legmagasabb céljaiból kiindulva fölismertem a magyar nemzet uralmának jogosultságát s igazolva láttam a nagy nemzeti ideált s a megvalósítására irányzott tervszerű küzdelmet s minden alkalommal igyekeztem proselytákat szerezni annak a rendkívül egyszerű igazságnak, hogy a magyarnak nem lehet magasabb célja önmagánál, léte s uralma fentartásánál; s midőn a *Felvidék*ben e nagy mértéket alkalmaztam eddig követett politikánkra, azzal hízelegtem magamnak, hogy oly „magas álláspontot“ foglalk el, melynél magasabbra jutni nem lehet. Ez volt a Széchenyi István álláspontja is, a kitől a „politikai felfogás mélysége“ tekintetében soha sem tanulhatunk eleget s a kinek politikai felfogása regenerálhatja egyedül a nemzetet.

De a bírálat kérlelhetetlenül szétronjtja illuzióimat. Azt mondja egy helyen, hogy nem emelkedtem magasabb álláspontra, egy másik helyen pedig, hogy Zrínyi Miklóssal nem vetekedhetem a politikai felfogás mélységében. Kerestem a bírálatban azt a magasabb álláspontot s a mélyebb felfogást, melynek a bírálat írója kétségkívül birtokában van. De sikertelenül. Pedig a bírálat csak akkor felel meg hivatásának, ha oktató is s kétségkívül hálásabb munkát végzett volna a könyvemből vett idézetek fáradságos s erőszakolt összeállításánál, ha velem is meg a *B. Sz.* olvasóival is megismertette volna azt a magasabb álláspontot, a honnan a magyar politikai

viszonyokat tekinteni kell, hogy hibákat ne kövessünk el. Én részemről, a ki szeretek tanulni, véghetetlenül lekötelezettnek éreztem volna magamat e tanulásáért.

Valóban nagy kár, hogy a bíráló e nagyon lényeges pontra nézve bizonytalanságban hagyja az olvasót, s nem lehet a bírálatban fölfedezni egy irányeszmét, mely biztos kalauzúl szolgálhatna azoknak, a kik nem foglalnak el oly magas álláspontot. De a bírálat nemcsak hogy nem tanít, nem vezet biztosan, hanem annyira összezavarja az olvasót, hogy ha a füzetet leteszi, a bírálat kedvezőtlen voltán kívül semmi más határozott benyomást nem hagy hátra.

Mikor az ember azt olvassa a bírálatban, hogy a munkám alaptételei ellen nem emel kifogást, s hogy helyességeket alig lehet kétségbe vonni, azt hiszi az olvasó, hogy a bírálónak bizonyosan a következtetések, az eszközök alkalmazása ellen lesz kifogása. De ez nem történik, mert a bírálat vége felé, azt mondja, hogy az orvosló szerek megválasztásában is nagy részt helyeseknek tartja tanácsaimat. Miért oly elégedetlen tehát a könyvvel s miért akarja elriasztani a *B. Sz.* olvasóit a könyv olvasásától?

Egy másik helyen azt mondja, hogy nagy hajlandóságot kezdek mutatni arra, hogy nemcsak a panszláv pártot, hanem mindent és mindenkit kicsinyeljek. De közvetlenül utána ismét rossz néven veszi, hogy Bittóval, Szapáryval és Tiszával meg vagyok elégedve. Pedig semmi sem természetesebb ennél. Ezek legalább tettek valamit s ezért a kevésért is hálás vagyok irántok, s már ez is bizonyítja, mennyire nincs hajlandóságom kicsinyelni az államférfiakat a mint tesznek valamit. Andrassy gróf iránt ép oly mély elismerést nyilvánítok, ha erre alkalmat adott volna. Meglehet, hogy tévedek s igazságtalan voltam Andrassy gróf iránt. S itt lett volna legjobb alkalma kimutatni, hogy Andrassy gróf miniszterelnökségének öt éve alatt mily nagyszabású, tervszerű nemzeti politikát követett, itt volt alkalma, ha röviden is, elősorolni a tényeket, intézményeket, melyeket a nemzet hatalmának s jövőjének biztosítására létrehozott. De a bírálat itt is mélyen hallgat s nem világosítja föl a szerzőt s a *B. Sz.* olvasóit s védelmének fölületessége nem áll arányban a nagy bámulathoz, melylyel Andrassy grófra tekint. De sőt nagyon fatális helyzetbe juttatja Andrassy grófot azok szemében, a kik nem oly föltétlen

bámulói, mint a bíráló. Nekem ugyanis szememre veti, hogy kicsinylem a panszláv pártot s megtagadom a nemzetiségi mozgalom jelentőségét. Ezzel szemben a bíráló azt hangsúlyozza, hogy a panszláv párt részéről sokkal nagyobb veszély fenyeget, mint a hogy én állítom. S most minden elfogulatlan olvasó azt várná, hogy Andrassy grófnak szemrehányást fog tenni a miatt, hogy e nagy veszély elhárítására nem tett semmit, mert minél nagyobb a veszély, annál súlyosabb mulasztást követett el Andrassy gróf, midőn tétlenül nézte terjedését. De a bíráló ezt sem teszi, hanem miután bebizonyította ellenem s e szerint Andrassy gróf ellenében is, hogy a veszély nagy, tovább is és minden esetre el van határozva rendíthetetlen bámulója maradni Andrassy grófnak, ámbár súlyosabb vádat emel ellene, mint én. Pedig ha már védelme alá akarta venni, kétségkívül sokkal ügyesebb s Andrassy grófra nézve kevésbé compromittáló lett volna az, ha a bíráló azt veti ellenem, hogy ha a veszély oly jelenték-telen, Andrassy gróf mulasztása menthető, mert nem volt rá nagy ok, hogy nagy actióba lépjen ellene. A bírálat pedig ismét zavarba ejti az olvasót, a ki nem tudja mit csináljon Andrassy gróffal, vádolja-e vagy bámulja mint gondviselés-szerű embert?

Hogy a bíráló, kinek a felvidéki viszonyokat illetőleg, semmi positiv ismerete nincs, nem a tényekkel s egy nagy politikai gondolattal bírálja a *Felvidéket*, hanem a benne fölfedezett ellenmondásokkal, s ennél fogva a bírálat inkább negativ jellegű s nagyon kevésbé tanulságos, azt természetes-nek kell találunk. De van egy hely, mely azt mutatja, hogy itt a bíráló egy önálló lépést akar tenni s az olvasónak meg akarja magyarázni, hogy a felvidéken a magyar nemzetiség és a magyar államiság eszméjének kedvező állapotát mi támadta meg. S erre egész biztossággal azt mondja, hogy ez okok egyike a democratia. Ez, úgy mond, „megszüntette a varázst, mely egykor a nemesi oklevél elnyerésében állt, s mely átalakította, úgy szólva újjá szülte a fölemelkedő jobbagyot.” Milyen szép phrázis, de a szerencsétlenség csak az, hogy sehogy sem illik a felvidék viszonyaira. Már nagy merészség Magyarországon democratiáról, mint létezőről beszélni. Az a közgazdasági processus, mely a demokratikus társadalom kifejlésének föltétele, Magyarországon még nem ment végbe.

Magyarország földművelő ország, s azért szükségkép arisztokratikus. Hol vannak a néposztályok, melyek a democratiát képviselnék? Nálunk azt a kis democratiát is, a mi van, a nemesség képviseli az állam életében. De azért csak úgy vagyunk mi a democratiával, mint az eb a vízzel. Tud benne úszni, ha beledobják, de nem eleme s szabadúlni igyekszik belőle s a partra érve siet lerázni magáról legkisebb csöppjét is. Vagy talán azt hiszi a bíráló, hogy a panszláv párt demokratikus szellemű s elvileg ellensége a nemességnek? Korántsem. Ha egy kis bocskoros nemes ember kerül közéjük, a legnagyobb kitüntetésben részesítik, és sohasem mulasztják el megemlíteni minden praedicatumát s ők magok reménytelennek tartják a mozgalmat, míg a nemesség hozzájuk nem csatlakozik, mert a parasztot, a nép nagy tömegét addig nem tartják megnyerhetőnek. S a paraszt, „az az újjászületett, fölemelkedő jobbágypárt”? Hogy ez mennyire aristocraticus szellemű, bizonyítja a következő érdekes eset, melyről talán a bírálónak nem lesz tudomása. Trencsénmegye egyik járásában megválasztottak egy szolgabíró, a ki nem volt nemes ember. Bizonyos idő múlva azonban észreveszik, hogy a szolgabíró felé nem megy senki s hogy a felek a szomszéd járás szolgabírójához járnak, a ki nemes ember volt. S mikor az embereket kérdőre vonták, azt felelték, hogy ők nem fognak járni oly szolgabíróhoz, a ki nem-nemes ember, mert nincs hozzá bizalmuk s hogy neheztelnek a vármegyére azért, hogy míg a többi járásnak nemes ember szolgabíró jutott, rajtuk az a szegény esett meg, hogy nem-nemes szolgabíró kaptak. S ez a hangulat, ha nem is nyilvánul mindenütt ily erőteljesen, egészben véve általánosnak mondható. Így szűnt meg a nemesi oklevél varázsa, így született újjá a fölemelkedő jobbágypárt a felvidéken. S ebből maga is láthatja a bírálat írója, hogy a phrázis, mely nagy igazság Franciaországban, mily nagy tévedés lehet Magyarországon; láthatja, mily veszélyes az ily frázisokból következtetéseket vonni s alkalmazni oly ország viszonyaira, melyet az ember nem ismer, különösen mikor ez az ország valakinek saját hazája.

De meglepő s teljesen megzavaró hatása lehet a figyelmes olvasóra nézve a bírálat végének, melyben a bíráló élesen tüntetve elő nézeteinek eltérését az enyéieimtől, nagy komo-

lyan és oktatólag oly tétellel igyekszik engemet capacitálni, melyet magam írtam meg munkámban.

De nem folytatom tovább a bírálat bírálatát. E néhány vonással csak azt akartam kimutatni, hogy a legszellemesebb ember is, mint a bíráló úr, ki nyilván ezek közé tartozik, ferde helyzetbe jő, ha nincsen nagy mértéke, a mivel mérjen s nem ismeri a tárgyat, melyről ír. Ily esetben a bírálat, minthogy tárgyilagossá nem lehet, szükségkép subjectív, mindig kicsinyes, meddő s a magasabb fölfogást nélkülöző lesz, melylyel az embereket félrevezetni, a szerzőt lerántani igen, de az olvasót fölvilágosítani, oktatni, fölemelni, az igazságnak szolgálni, egy szóval nemesebb irodalmi tevékenységet kifejtetni nem lehet. Ha a tárgy alapos ismerete nem jogosítja föl az embert a bírálatra, ily esetben a hallgatás valóságos arany az íróra nézve, a ki respectálja magát, de egyszersmind szigorú kötelesség is a közönség iránt.

Fogadja e sorok közléseért köszönetem s egyúttal kiváló tiszteletem kifejezését, melylyel maradok igaz tisztelője

GRÜNWARD BÉLA.

V Á L A S Z

GRÜNWARD BÉLA úr nyílt levelére.

Bizonyára önmegtagadásunknak s a szerző iránti figyelemünknek adtuk jelét, midőn a fennebbi cikket e folyóiratba fölveltük. Senkitől sem vesszük rossz néven, legkevésbé a megbírált írótól, ha a *Budapesti Szemle* nézeteiben nem osztózik, bírálatait nem helyesli, sőt ellenbírálatra fakad. De hogy ez ellenbírálatokat éppen mi adjuk ki, a midőn annyi más lap van, a melyek örömezt fölvesznek mindent, a mi a *B. Sz.* ellen szól; hogy dolgozótársaink ellen írt és meggyőződésünkkel ellenkező cikkek közlését kötelességünknek tartjuk: azt ugyan jogosan tőlünk senki sem kívánhatja. Így lehetetlenné válnék a szerkesztés, nemcsak elvi, hanem más tekintetben is. Az ellenbírálatok kiadása nem a kötelesség kérdése, a mint sokan hiszik, hanem csak a figyelemé, a melylyel, a körülményekhez képest, valamely ügy vagy személy iránt viseltetünk.

Íme az ok, a miért önmegtagadással is kiadtuk Grünwald úr ellenbírálatát. De éppen azért óhajtjuk vala, ha jobban védi saját ügyét, ha ellenvetéseinket pontonként czáfolja, ha kevesebbet beszél magáról s többet arról, a mi a dologra tartozik. Grünwald úr, mint író, egész áldozatnak képzei magát, pedig még eddig írói pályáján sokkal több méltánnyal találkozott, mint gáncseszal; személyeskedésről panaszkodik, holott a *B. Sz.* bírálója csak munkájáról, írói egyéniségéről szólt, s benne a magánszemélyt még távolról sem érintette; nagy önérzettel emlegeti, hogy a valót, a realis életet akarja *bevezetni* publicistikánkba, mintha eddig minden magyar publicista léha álmodozó lett volna; senkit sem tart jogosultnak munkája bírálatára, a ki közvetlen tapasztalatok után nem ismeri a felvidéki viszonyokat, de ugyanakkor munkáját nemcsak a felvidék, hanem az egész ország ismertetésének hirdeti, a melyet nem közvetlen tapasztalatok után ismer; némi úrias szenvedéssel hánytorgatja, hogy ő nem *professionatus* író, nem keres irodalmi sikert, nem kedveli a banális dicséreteket, nem bosszankodik a kedvezőtlen bírálatért, mintha bizony a bírálatot az író kedvéért írnák, s nem a közönség számára valamely eszme vagy ügy érdekében.

Nem háborgatva Grünwald úr fenhéjázó képzelgéseit, áttérünk arra, a mi ellenbírálatában inkább a dologra tartozik.

Grünwald úr először is azzal vádolja a *B. Sz.* bírálóját, hogy ferdített, mondatait megcsontkította s olyasmiket fogott reá, a miket nem mondott vagy nem úgy mondott. Mi figyelmesen összehasonlítottuk a röpiratot a bírálattal, de Grünwald úr vádját nem találtuk alaposnak, s minthogy vádja támogatására ő maga nem hoz fel semmit, fölmentve érezzük magunkat a további fejtegetéstől, s mint ő, a figyelmes és elfogulatlan olvasóra bizzuk az ítéletet.

Grünwald úr másik fontos vádja az, hogy a *B. Sz.* bírálójának lelkét nem kapta meg ellenállhatatlanul az a nagy tény, a mely a munka tárgyát képezi s a helyett, hogy ezzel foglalkozott volna, holmi kicsinyeskedésre vetemedett. E vádnak, ha van valami értelme, nem lehet más, mint az, hogy a bíráló nem a tárgyat bírálta, hanem a tárgyalást, hogy nem a tárgyalás szabatossága, ereje határozza meg valamely munka becsét, hanem a tárgy fontossága. E szerint igen könnyű volna

a tudomány és irodalom bármely ágában kitűnő és remek munkákat írni s a kritikának nem volna más tiszte, mint vizsgálgódní: vajon elég fontos, nagyszerű-e a tény, a melyet valamely munka tárgyal, aztán lelkesülni rajta, és lemondani a tárgyalás megítéléséről, mint kicsínyeskedésről. De vajon a *B. Sz.* bírálója nem ismerte-e el a munka tárgyának fontosságát, s vajon nem éppen azért hibáztatta-e a tárgyalás modorát, túlságait, ellenmondásait, tévedéseit, mert méltatlanok a tárgy fontosságához s károsak éppen arra a célra nézve, a melyet a szerző el akart érni?

De Grünwald úr nemcsak kicsínyeskedéssel vádolja a *B. Szemlét*, hanem könnyelműséggel, tőjekozatlansággal és nyegleséggel is. Mélyen sértve érzi magát, hogy rajza hűségét kétségbe hozta a bíráló; csodálkozik, hogy oly viszonyokról és állapotokról mert írni, a melyeket közvetlen tapasztalat útján nem ismer, a melyekkel eddig absolute nem foglalkozott; hibáztatja a szerkesztőt, a ki ily bírálatot nem átalított kiadni s azt hiszi, hogyha egy író, a ki Afrikában nem járt, valamely afrikai híres útaxó könyvéről így írna, bírálatát bizonyára visszaútasítanók. Grünwald úr túlozni, kicsínyleni szeret mindent s ha heve elragadja, éppen úgy elfeledi a következetességet, mint nem tud különböztetni. Mondotta csak-e egy szóval is a bíráló, hogy Grünwald úr ez vagy amaz adata azért nem való, mert ő közvetlen tapasztalat útján vagy más forrásból máskép tudja a dolgot? Nem. A bírálatban egyetlen egy oly állítás sincs, a melyhez a felvidék viszonyainak részletesb ismerete volna szükséges, mint a mennyi a Grünwald úr könyvében is található. A bíráló a való tényállást kereste. Ezt nem lelte meg a könyvben, nem azért, mintha a szerző valótlant akarna mondani, ezzel nem is gyanúsította, hanem azért, mert modorában van annyira túlozni, hogy a hol valamit fehérnek akar feltüntetni, ott mindent fehérre, a hol feketének, ott mindent feketére fest. A bíráló a munka belső ellenmondásaiból indult ki s e szempontból hozta kétségbe a rajz hűségét s így bármely afrikai híres útaxó könyvét is bírálhatja oly ember is, a ki soha sem járt Afrikában. Grünwald urat elragadta az izgatói hev, a hol könyvében a magyar kormány gyámoltalanságát akarta bebizonyítani, oly nyomórútnak, tehetetlennek rajzolta a panszláv pártot, a mely egy csapással megsemmisíthető, a hol pedig a párt veszélyességét

szándékszott kimutatni, oly ügyesnek, befolyásosnak és áldozatra késznek tüntette föl, hogy megsemmisítése épen nem látszik oly könnyűnek. A párt terjedésének indokait is ily ellenmondóan magyarázza; hol tagadni, hol elismerni látszik a nemzetiségi eszmék és demokratiai intézmények hatását, sőt fennebbi nyílt levelében is egy tényt annyira általánosít, oly rózsás színben tünteti föl a dolgokat, mintha nem ő volna az, a ki egész erejéből kongatja a vészharangot.

Ez ellenmondásokat hibáztatta a bíráló Grünwald úr könyvében s egyszersmind megróttá modorát, a mely dúslakodik az elégedetlenségben, a melynek örömet látszik adni a zúgolódás korlátlan kiöntése, felfogását, a mely az intéző férfiakban csak képtelen és tehetetlen bábokat lát, a mely nem akar ismerni nehézségeket, nem törődik az akadályokkal, könnyűnek hiszi minden magában helyes gondolat kivitelét s nem veszi semmibe azt a hosszú útát, a mely egy helyes eszmét, ennek a politikai intézményekben megvalósításától elválaszt. A bíráló ez állítását indokolni is igyekezett és példát hozott fel a felekezeti kérdések kényességére nézve, a melyekkel a szerző könnyen szeretne elbánni.

Mindezt Grünwald úr mellőzi válaszában s czáfolat helyett gúnyos csodálkozását fejezi ki, hogy mily furesza bíráló a *B. Szemle* bírálója, a ki nem emel kifogást a munka alaptételei ellen, az orvosszereket is helyesli s mégis hibáztatja a munkát, s épen nem magyarázza meg azt a magasabb álláspontot, a melynek hiányát megróttá a szerzőben. Grünwald úr szerint, úgy látszik, csak a teljes méltánylat vagy a teljes hibáztatás a valódi kritika, s azt a kritikát, a mely a körülmények szerint hol méltányol, hol hibáztat, egészen haszontalannak hiszi. Valóban a bírálat helyeselte a munka alaptételeit és javaslatait, tudniillik, hogy a felvidéki tótságnál a nemzetiségi kérdés nem vált oly veszélyessé, mint az oláhok és rácok között, hogy elfajulásának elejét venni inkább lehet kilátásunk, hogy e célra első sorban a közigazgatás erélyesb vezetéséről kellene intézkednünk, saztán a jövőre gondolva az elemi iskolákat és tanítóképző intézeteket magyar szelleműekké alakítanunk át, de egyszersmind hibáztatta a felvidéki viszonyoknak zavart, egymásnak ellenmondó rajzait, s azt a túlzást és szenvedélyességet, a melyet szerző egész munkáján előnt. Vajon e két dolog ellenkezik-e egymással? A bíráló

nagy részt egyetértett a szerzővel az orvosszerekre nézve is, de hibáztatta a módot, a mely szerint a szerző azokat alkalmaztatni kívánja, a részletekkel nem törődve, az akadályokat nem tekintve. Vajon e két dolog nem összeegyeztethető-e? Vajon nincs-e bennök kifejezve az a magasabb szempont is, a melyeket Grünwald úr teljességgel nem akar megérteni, tudniillik bizonyos tárgyilagosság, a mely kiemelkedik a helyi tapasztalatok és érzelmek köréből, bizonyos behatóbb és nyugodtabb fölfogás, mely nem esik hol a pessimismus, hol az optimismus zsákmányául.

Grünwald úr sokat emlegeti a realis életet, a tényleges viszonyokat, a melyekből kiindul és szánakozva tekint reánk, a kiket ideologoknak tart. De nekünk úgy tetszik, hogy ő sokkal inkább ideolog, mint mi s Magyarország reális viszonyait, legalább egy pár főpontra nézve, éppen nem veszi tekintetbe. Mindnyájan óhajtjuk a rendszerebb nemzeti politikát s a magyar állam eszméjének erősb érvényesítését, a mennyiben viszonyaink közt lehetséges. De Grünwald úr szemei előtt mindig külföld leghatalmasb államai lebegnek s a mi ott lehetséges, nálunk is lehetségesnek hiszi. Hajlandó oly politikát javasolni, a minőt Bismarck követ Elzászban s a vallásfelekezetek iránt is hasonló eljárást követel, de igen is kirívó egyoldalúsággal csak a protestánsokra nézve. Grünwald úr tapasztalván, hogy a felvidéki panszlávok a protestáns autonómiát saját czéljokra zsákmányolják ki, az 1791 : XXVI-ik törvényczikket módosíttatni kívánja s fennen hirdeti, hogy mennél nagyobb veszély a protestáns autonomia az államra nézve, az állam annál nagyobb veszély a protestáns autonómiára nézve. De, habár hasonló jelenséget tapasztal a katholika egyházban is, habár elmondja, hogy a panszláv párt befolyást gyakorol a bécsi Pazmanaeumban, kezében van a primás nagyszombati tanítóképző intézete, hogy az esztergomi és nyitrai egyházmegyék tót részeiben akadálytalanul foly a panszláv izgatás, mindamellett nem az illető püspököket támadja meg, hanem csak a kormányt, hogy miért nem figyelmezteti őket kötelességökre, s éppen nem hajlandó Bismarck-féle rendszabályokat ajánlani a katholikus püspökök irányában. Következetes politika-e ez s vajon a protestánsok irányában annyira ki van-e meritve minden eszköz, hogy bajainkat még felekezeti viszállyokkal is sokszorozzuk?

Nem akarunk Grünwald úr nyílt levelének minden pontjára válaszolni, csak a legfőbb pontokban védjük e folyóiratot és bírálóját.

Grünwald úr azt mondja, hogy mi rossz néven vettük Bittóval, Szapáryval és Tiszával való megegyezését. Ez nem áll, mi csak Andrassy torzképét nem helyeseltük. Ha csak abból ítéljük meg államférfiainkat, hogy a felvidékre nézve mit és mit nem tettek, akkor Deák bizonyára épen úgy eltörpül Grünwald úr szerint Bittó előtt, mint Andrassy szemben Szapáryval. De hogy Andrassy miniszterelnöksége alatt is történt valami a felvidék érdekében, azt a Grünwald úr könyvéből is kimutathatni. A felvidéki középiskolák hazafias szellemét általában dicséri Grünwald úr is és elismeri, hogy mindjárt a magyar miniszterium megalakulásakor elmozdítottak belőlök a panszláv érzelmű tanárok, azt is elismeri, hogy a kiegyezkedés tette lehetővé a nemzetibb politikát s így Andrassynak e tekintetben is érdemei vannak. De Andrassy mint közös miniszter szintén befolyt arra, hogy Bécsben a foederatio felé hajló államférfiak felül ne kerekedhessenek, a mit bizonyára a felvidék érzett volna meg leginkább.

Egyébiránt mi nem védjük államférfiainknak se múlt, se jelen mulasztásait a felvidéki ügyekre nézve, a közigazgatás erélyesb vezetését is óhatjuk, de azt hisszük, hogy különbség van az erély és erőszak között, valamint a tevékenység és meggondolatlanság között is, s a nehézségek megvetése nem egy legyőzésökkel. Szívesen elismerjük Grünwald úr könyve jó oldalait, méltányoljuk tehetségét és buzgó hazafiságát, sőt őszintén köszönjük, hogy a kérdést szőnyegre hozta s nagy körben figyelmet ébresztett iránta. De újra ismételjük, ha rossz néven veszi is Grünwald úr tanácsainkat, hogy bizonyos tárgyilagosság, némi nyugodtabb felfogás nem fog ártani neki, ha akár író, akár államférfiú, akár csak izgató akar is lenni. S ha Széchenyire hivatkozik, mi is ugyanezt teszszük s ajánljuk figyelmébe Széchenyinek 1842-ben az akadémiában elmondott beszédét, a mely szintén a nemzetiségi kérdésről szól s az óvatosságot és eszélyt teljességgel nem tartja ideolog kosmopolitismusnak.

GYULAI PÁL.

K Á L V I N.

Nagy emberek a történelemben, mint egy nagy festvény alakjai, az ellentétes világításban tűnnek ki legjobban; a reájok vetett árny domborítja ki idomaikat s tünteti föl a belőlök kisugárzó fényt. Genf egyházi és állami nagy reformátorának igazi alakját — s igazi nagyságát is — akkor ismerjük meg egész mivoltában, ha a bámulói és becsmérloi által ellenkező szempontokból reá özönlő világítás kereszttüzében nézzük. Bámulói csaknem félistent csináltak belőle; becsmérloi legalább is félördögöt. Egyik sem volt. Ember volt, nagy jelességekkel és nagy hibákkal. S a részrehajlatlan történetírás már rég teljesítette iránta kötelességét: megbírálni dicsőítőit és kisebbitőit, s igazi színében állítani őt a világ ítélőszéke elé.

A *Szemle*, egyik előbbi évfolyamában, nagy érdekű tanulmányt közölt Rómáról a középkorban. A vallásos eszmék története, mint általában az emberiséget bizonyos korszakokban általánosan foglalkoztató eszméé, még akkor is érdekes és tanulságos, mikor más korszak következvén, az előbbi eszmék iránt nincs a régi lelkesülés, vagy ellenök a régi visszahatás megszűnt. Az emberiség története általában, s az eszmék története különösen, a később korszakokra nézve is örökre becses marad, mert az ember mindig ugyanaz, szenvedélyei nem avúlnak el, s észjárása, ha tovább megy is, az előbbi nyomokon halad. Nem tartom azért érdektelennek, a római eszmeáramlatok és intézmények megvilágítása után egy azokkal homlokegyenest ellenkező eszmekör és intézmény ismertetését; azt, mely a történelemben Kálvin János nevéhez van kötve.

S e czélból saját kísérletem helyett, mely valószínűen igen gyarlón ütne ki, a legtekintélyesb angol szemle, az *Edinburgh Review* egy régibb (1870. januári) füzetében közlött tanulmányt ismertettek meg olvasóimmal, mely Kálvin két életrajzának alkalmából íratott. A két életrajz egyike Guizottól van s 1869-ben jelent meg angolul, egy kötetben a szent Lajos életrajzával; a másik Kampschulte német műve s ugyanazon évben látott világot.

A derék Guizot — kezdi az angol szemleíró, kinek ezen-nel átadom a szót — miután saját hazája irodalmát csaknem minden szakban jeles művekkel gazdagította, most az angol irodalmat ajándékozza meg a történelmi vázlatok egész sorozatával, *Franciaország nagy keresztyéneiről*. Az előttünk fekvő kötet szent Lajos és Kálvin rajzait tartalmazza; sajtóságos összeállítás: a király, a keresztes vezér, a tizenharmadik századi szent katolikus, s a tizenhatodik század plebejus reformátora. De nem czélzat nélkül vannak így összehozva. Guizot az egyházban két nagy elv működését különbözteti meg: egyiket mely az egységre, másikat mely a különféleségre törekszik. A keresztyénség fejlődésének természetes folyamán, mondja, csaknem végetlen változatosság mutatkozott; de mind e változatosságban, sőt ellentétességben, mindig volt valami lényeges egység. Az egység törvénye magasabb rendű, mint a különféleségé, s ezt magában foglalja; és Kálvin s szent Lajos egymás mellé állítva mutatják a keresztyénség állandó egységét, legfeltűnőbb különféleségében. Ámbár egyik római katolikus volt s a másik reformátor, de mind a ketten valódi keresztyének voltak; ámbár jellemök s pályájok oly különböző volt, a milyent csak képzelni lehet, mind a kettőben ugyanaz a hősies jóság volt. Mind a kettő vörös keresztet viselt a paizsán. S így, a szent Lajos és Kálvin összevetése által tulajdonképen a catholicismusból kapunk leczkét.

Guizot, talán akaratlanúl, még egy másik igazságot is illusztrált, mikor szent Lajost és Kálvint egy más mellé állította. A történelem a maga módja szerint lépteti föl hőseit s osztja ki szerepeiket, mindeniknek kimutatja saját helyét templomában, minden tekintet nélkül a politikai és társadalmi megkülönböztetésekre. Királyok és főnemesek a nagy tömeg közé süllyednek s a tömegből mások emelkednek ki, a kik az emberiség igazi királyaival ülnek sort. Itt a szegény lelkész a nagy

fejedelem mellé van állítva, sőt még fölébe, mert a genfi lelkészt ma már mindenki nagyobb embernek tartja, mint a francia királyt. Szent Lajosnak megszűnt a hatása, kezeiből kiesett a királyi pálcza; Kálvin még trónján ül, s királyi hatalommal szab törvényt és hitezikkeket a keresztyének egy nevezetes részének. Mi a jelen tanulmányban a kettő közül csak Kálvinra és intézményeire szorítkozunk.

Azt lehet mondani, hogy Guizot különösen alkalmas a Kálvin élete megírására. Francia protestáns maga is, mély tisztelettel eltelve egyháza és annak alapítója iránt, s mégis sokkal inkább philosoph, mintsem méltánytalan lehetne bármely egyház iránt, vagy osztoznék a kálvinista bigotságban; gyermek- és serdülő korát Genfben töltötte, a hová anyja a francia forradalom iszonyai elől menekült volt, az ottani akadémián tanult, tava partján őgylgett, s kétségkívül nem egyszer ütötték meg fülét a Kálvin intézményeinek visszhangjai az ódon köztársaság falai közt. Annál fogva szerető kézzel is rajzolta a genfi nagy reformátor és pap jellemrajzát. Vázlata alig megy többre kétszáz lapnál, de e kevés téren a reformátor életének minden lényeges tényét feltaláljuk, a mellett tanainak és egyházi intézményeinek nyugodt bírálatát s az ember eleven és hű képét. E lapokon megtaláljuk mind azt, a mi a dr. Henri Pál három kötetében valóban értékes; és többet, mint a Merle D'Aubigné négy kötetében, a ki nagyon szereti a czikornyát s a színpadi hatást, s kész történetnek venni, a mit a gondosabb vizsgáló otthagyt mint regényt, s a ki annál fogva a Kálvin korabeli reformációja negyedik kötetének végével hősét csak a genfi sorompóig, tehát munkája megkezdéséig, bírta elvezetni.

Guizot *Kálvin életével* egyszerre jelent meg Kampschulte F. W. bonni egyetemi tanár nagyobb művének: *Johann Calvin, seine Kirche und sein Staat in Genf* első kötete is. E kötet kétségkívül nagyon becses adalék a Kálvin élete és műve helyes megítélésére. Kampschulte tanár lelkiismeretes gond- dal és bírálattal rostált meg minden adatot a reformátor életéből, minden szempontot, melyből egyháza és állama tekinthető, s ámbár nem fedezett föl sok újat, de új és érdekes világot vetett sok dologra. Nagy bámulója Kálvinnak, de bámulata nem vakítja el annyira, hogy gátolva lenne általa a szoros, sőt néhol szigorú történeti igazságszolgáltatásban.

A mérleget erős kézzel tartja. Felmutatja a francia száműzöttet Genfben, nemcsak a mint élt és működött, hanem a mint gondolkodott s komoly áthatottsággal dolgozta ki vallásos és egyházszerkezeti eszméit, olykor ballépéseket, sőt bűnöket követett el, de őszinte volt mindig, ha nem is mindig nagy. Elbeszélése világos, életteljes, de teljesen ment a szószaporitástól, s az első kötet addig a pontig vezet, a hol a reformátor tevékenységének kellős közepén s népszerűségének tetőpontján áll Genfben. Előbeszédében elmondja, hogy a második kötetben a Kálvin küzdelmeit fogja előadni egyházi és politikai ellenségeivel, s végre kivívott győzelmét felettök; a harmadikban pedig azt fogja kifejteni, minő állást foglal el a genfi kálvinizmus a világban, s ezzel fejezi be feladatát. A bonni tanárnak nincs tehetsége arra, hogy philosophiai általánosítást vonjon el a tényekből, mint az *Újkori Polgársultság* írója, de a részrehajlatlan történelem barátjai egyik munkát ép oly örömmel fogják üdvözölni, mint a másikat. Mi a következő vázlatban mind a kettő vezetésére bízunk magunkat, egyúttal a Kálvin-irodalom egyéb, nagy számú, termékeiből is átvéve az előttünk becseseknek látszó adatokat és eszméket.

Ámbár nem a reformáció hazája, Franciaország dicsekedhetik azzal, hogy a legnagyobb reformátort szülte, ha ugyan a nagyság egyedüli mértéke az értelem s észtehetőség volna. Kálvin János Noyonban, Pikárdiában, született 1509. július 10-dikén. Apja Chauvin vagy Cauvin Gellért (a Kálvin név, vagyis Calvinus, a francia név latinosítása) szentszéki jegyző s püspöki titkár volt. Anyjáról azt mondják, szép asszony volt; de római katolikus írók, hogy hírnevére árnyat vessenek, azt állítják, s az eseménynél jelen volt vén asszonyok vallomásával bizonyítják, hogy mielőtt a főeretneket megszülte volna, egy sereg legyet hozott világra, biztos előjeléül az alkalmatlan zajnak, melyet fia a világban csapandó volt. Akkoriban az egyház volt a hír és jóllét megszerzésére a legbiztosabb tér. Sok fiatal álmadozónak, a ki köpárnákon aludt, úgy tűnt föl, mint a földről az égbe vezető Jákob-létra, melyen a tehetséges suhancz a szegénységből gazdagságra, talán püspökségre, sőt pápaságra is kapaszkodhatik. Cauvin Gellért, bár maga szegény, elég egyházi befolyással rendelkezett, a püspökkel s a püspöki udvarral való összeköttetései

útján; annálfogva elhatározta, hogy mind a három fiát, — Károlyt, Jánost és Antalt — az egyházi pályára neveli. János szülővárosában nyerte kiképeztetése elemeit s tizennégy éves korában Párisba ment, a hol a hírneves Corderius tanítványa lett. Mint rendesen, a fiúból kilátszott már a leendő férfi. Valamennyi tanulótársán töltött szorgalomban és tanulékony-ságban; de modorában és gondolkodásmódjában oly komoly, sőt szigorú volt, hogy tanuló társai „Accusativus casus“ gúny-nevet adtak neki.

Európában akközben nagy események voltak folyamat-ban, melyek csakhamar átmetszék az egyházi pályán előme-netelre törekvő ifjú útját. Kálvin nyolcz éves gyermek volt, mikor Luther a kilenczvenöt thesist a wittembergi vártemplom ajtajára kiszégezte; talán hallott a dologról beszélni atyja asz-talánál s csodálkozott rajta. Tizenkét éves volt, mikor a worms-i országgyűlés tartatott, s a fiatal picardi, már gondolkodni tudó suhancz léte-re, bámulhatta a német barát merészségét, a ki császárral és pápával szembeszállt. Mikor ő Párisban tanult, a Zwingli Ulrik szava visszhangzott a schweiczi bérczek közt, s hívta reformra ama szűk völgyek lakóit. Valóban, egész Európa oly vallásos forrongásban volt, a milyenről nekünk, e csöndesb korban élőknek, alig lehet fogalmunk. Az izgatott-ság hullámai átesaptak az Alpokon és a Jurán s elborították Franciaországot. Ott is számos titkos híve volt már a refor-mált hitnek, kivált az egyetemek növendékei között.

Húsz éves korában Kálvin elhatározta, hogy a theolo-giától a jogtudományhoz fordul, ámbár akkor már fölvette a tonzurát s a Pont l'Évéquenél segédlelkészül volt alkalmazva, a hol egynehányszor predikált is. Azt mondja, apja abban a véleményben volt, hogy a jogi pálya jobb kilátásokat nyitna neki, mint az egyházi; de valószínű, hogy a világos fejű jegyző átlátta, hogy az egyház veszélyben forog, s hogy fia a refor-mátorok felé hajlik, s több kilátása van a máglyára, mint a püspökségre, ha azon a pályán marad. Szint' oly valószínű, hogy a fiatal papjelölt is szívesen menekült a jogi pályához az egy-házból, melynek tanaival és rendszabályaival nem tudott egyet-érteni, mint annyian már, hasonló okból kiléptek egyik vagy másik egyházból. Jogi tanulmányait először Orleansban, azután Bourgesban folytatta. De bár tehetségei és szorgalma által mind a két helyen kitünőségre tett szert, gondolatai mindig csak a

theológiához tértek vissza, mely sokkal mélyebb gyökeret vert már lelkében, mintsem lerázhatta volna, s különben is a theologia általános beszéd és vita tárgya volt akkoriban. Volmar Menyhért s még néhány tanár, a kikkel a fiatal Kálvin bizalmas viszonyban volt, szintén az új tanok pártolói voltak. Akközben apja is meghalt s ez visszaadta szabadságát, hogy a jogi pályát elhagyhassa s tehessen a mit akar. Mindazáltal még nem tudta magát elhatározni.

Kampschulte tanár e forduló pontot a Kálvin életében kiválóan lelkiismeretes gonddal tanulmányozta. Azt hiszi, hogy Orleansban és Bourgesban tartózkodása alatt a lutheri eszmékhez hajlott, de még oly conservatív volt, hogy nem kívánt többet, mint a visszaélések orvoslását az egyház lerombolása nélkül. Rá is elragadt az akadémiai szellem, mely rendesen ellene van az erőszakos felforgatásnak, bár az akadémiai tanok gyakran vezetnek politikai és egyházi forradalmakra. Ily hangulatban vált meg Bourgestól s ment Párisba, mindenekfölött azzal a dicsvágygyal, hogy a klasszikai irodalomban nyerjen kitünőséget. „Nem Luther és Zwingli — mondja Kampschulte, — hanem Reuchlin, Erasmus, Lefevre voltak ekkoriban vezércsillagai.“ S csakugyan a klasszikai írók sorába is lépett, kommentárt adván ki a Seneca értekezéséről *De Clementia*. Sokszor mondatott, hogy e mű tulajdonkép reform-röpirat akart lenni, s célja volt philosophiailag igazolni a vallási türelmet; de annyi áll, hogy sehol sem hivatkozik a reformátorokra, s ez időszakbeli leveleiben ilyes eszme vagy czélzat érintve sincs. Csak arra volt gondja, hogy a munka fizesse ki magát (mert saját költségén adta ki) s némi hírnevet szerezzen neki a tudósok közt. De a reformatió eszméinek folyvást emelkedő áramlata lassanként őt is végzete felé sodorta, s 1532 végén már ott találjuk a huguenotta egyház leendő martyrai- és confessorainak összejöveteleiben. Egy sajátságos esemény eldöntötte sorsát. Barátját, Cop Miklóst a párisi egyetem rectorává választották s Mindenszentek napján beszédet kelle tartania a Mathurinok conventjében. Mivel a király az utóbbi időben némi engedékenységet tanúsított a lutheránusok iránt, a lelkes két fiatal tudós ezt épen jó alkalomnak vélte, hogy egy jó szót szóljon az új tanok érdekében. Kálvin írta meg a beszédet s *Keresztyén philosophia* czíme alatt a német reformátorok theológiájának védelmére

kelt benne. A kitűzött nap elérkezett, az új rector a szószékből lépett s a Sorbonne tudorai és a párisi papság bámuló bosszúsággal hallgatta; míg a szónok maga, minthogy nem pap, hanem orvos volt, valószínűen csak félig sejtette, mily gyűanyagot dobott hallgatói közé. De Kálvin és Cop rosszul számítottak az idők jobb fordulatára; s életüket is csak szökéssel menthették meg. Kálvin az ablakon menekült, a St.-Viktor külvárosban egy borkereskedő házában rejtette el magát, aztán álöltözetben menekült tovább, maga sem tudta hová. A koczka el volt vetve. Audin beszéli, hogy a mikor elhagyta Párist, egy pap-barátjával találkozott, a ki azt tanácsolta, térjen vissza s engedelmes alázattal igyekezzék bocsánatot szerezni. „Késő már“ — viszonzá Kálvin s kezét szorítva barátjával, tovább ment. Ha ez a kis történet igaz, nem válik gyalázatára Kálvinnak, mert az eszmélkedő szellemek nem könnyen bontakoznak ki a megszokás és tekintély nyűgeiből s dobják a vihar karjaiba magokat.

Déli Franciaországba vonult s egyidőre Angoulêmeban talált menhelyet, barátja, Du Tillet Lajos kanonok házában. Valois Margit, az I. Ferencz nővére s navarrai királynő, akkoriban Néracban tartotta udvarát, mely csakhamar az irodalom és vallás menhelye lőn. E szép és ragyogó nő sajtóságos vegyülete volt az aranynak és salaknak. Szellemi élvezetekben s szerelmi kalandokban egyaránt kedvét lelven, methodista egyházi énekeket, és bordélyba való sikamlós beszélyeket írt. Ő írta *A bűnös lélek tükrét* s a *Heptameront*; s ha előszavának hihetünk, ezt ép' oly kegyes műnek tartotta, mint amazt. De nem állt magában e különösséggel. Abban a korszakban ily sajtóságos vegyületek nem egy volt. A nagyok és főrangúak a vallást összeférhetőnek hitték a laza erkölcsökkel s a nyelv és érzésseli szabadosság a kor jellemvonásai közé tartozott. E királyi hölgy köré gyülekeztek néhányan az első francia reformátorok közül, mert biztosságban vélték magokat oldala mellett s mert gyöngédsége, kegyessége és elméssége elbájolta őket. Úgy látszik, a szökevény Kálvin is ide húzódott Angoulêmeből s itt ismerkedett meg az ősz Lefèvrerel, „e kis falatemberrel, — a mint Bayle mondja — a ki oly vén volt, mint Herodes, de oly eleven, mint a puskaor.“

A fiatal reformátor azonban itt sem pihenhetett meg. Míg hitsorsosai közül néhányat Párisban máglyán égettek

meg a kiáltványok miatt, ő a vidéken bújkált, egyik-másik barátja házában találva ideiglenes menedéket, míg végre, 1535-ben, Bázélbe vergődött, a hol biztosságban lehetett. Itt lakott Erasmus, — akkor Európában a tudomány és irodalom elismert fejedelme — a kiről mondva van, hogy ő tojta azt a tojást, a melyet Luther kiköltött. Kálvint Bucerus mutatta be neki, a ki akkor egyik lelkész volt Strassburgban; s mondják, hogy a nagy hollandi tudós megjósolta a fiatal, merész, halvány tudós jövődjét nagyságát.

Kálvin már évek óta sovárgott oly menedék és nyugalom után, a minőt most Bázélben talált, mert sokkal több volt benne a magába vonult tudósból, mint a tett emberéből. Volt benne valami ideges féltékenység, a mi visszariasztotta a nyilvános gyülekezetektől és népmozgalmaktól. Talán érezte, hogy ereje a tollában van, s hogy a nélkül oly gyöngé, mint bárki más. Bizonyos, hogy egyidő óta már institutiói eszméjét forgatta elméjében. Érezte, hogy ha a reformatió theológiája maradandóságra van hívatva: rendszerbe kell hogy szedessék, hogy szilárd alakot nyerjen; s talán érezte, vele született erejéből, hogy ő van hívatva isten e második városának építő mesterévé lenni. Erősen neki feküdt e munkának s dolgozott rajta a schweiczi Rajna partján, szüntelen szemei előtt lebegvén az Erasmus közelléte, míg csaknem cicerói tételeit leírta; s már 1536-ban megjelent az *Institutio Christianae Religionis*, nemes hangon írt francia előbeszéddel, mely a munkát a francia királynak ajánlotta s előtte az új hit ügyét védte.

Kálvin csak huszonhét éves volt, mikor nagy munkájának első kiadása megjelent. Csak vázlata ez a munkának, a mint ma bírjuk, mert Kálvin minden újabb kiadását, nézetei bővebb kifejtésével, gyarapította. De már az első kiadásban is, — oly fiatal ember művében — megvan az egész rendszer valamennyi lényeges része. Az egésznek a csirája benne van. A teljes munkáról barát és ellenség elismeri ma már, hogy az a keresztyénség rendszerbe foglalásához a legjelentékenyebb adalékok egyike, melyekkel a theologiai irodalom dicsekedhetik. Ama rendszer vázlata, mely máig is egy nagy sereg hívő és buzgó keresztyén hitét és meggyőződéseit tartja vas markában.

Guizot, teljesen méltányolva e mű érdemeit, — mint a legnemesebb alkotmányok egyikeét, melyeket emberi elme

valaha létrehozott, — két vezérelvével nem ért egyet, úgy mint a szentírás abszolút csalhatatlanságával és a praedestinációval. Mind a két elvet nyugodtan és behatóan vitatja. Abban a nézetben van, hogy Kálvin az írás csalhatatlanságát csak a pápa csalhatatlansága ellenébe állította föl; s hogy a praedestináció tantételére az által jutott, mert mindent az első elvekig szeretett visszavinni s mert minden vallási nézetben inkább istenből, mint az emberből akart kiindulni. Nem követhetjük őt e nagy tételek érdekes vitatásában; csak futólag jegyezzük meg, az elsőre nézve, hogy a merész, de óvatos kritika most épen jó úton van annak megoldásához; s a másodikra: hogy az valószínűen soha sem lesz megoldható. Az isten és az ember közötti viszonyból oly ellentétek támadnak, melyek soha sem békíthetők ki s a bölcsekedők, ha világ végéig fogják is vitatni az ezzel összefüggő bonyolult kérdéseket, soha sem fognak végmegállapodásra jutni bennök. Az egyház ma épen úgy meg van oszolva a kegyelem és szabad akarat kérdésében, mint volt az Augustinus és Pelagius korában; s a philosoph-világ épen úgy meg van oszolva, ugyanazon kérdésnek — a kényszerűség és szabadság — philosophiai szempontból felfogásában. Az egyik oldalon áll Hobbes, Hartley, Hume, Mill, — s a másikon szint' oly nagy nevek: Reid, Kant, Hamilton.

Az Institutió megjelenése után — a mi azonnal szerzőjére fordította a figyelmet s egyszerre hírnevessé tette — Kálvin Olaszországot látogatta meg s már 1536 tavaszán a ferrarai udvarnál találjuk D'Espeville Károly álnév alatt. Renée, ferrarai hercegnő a kor másik nevezetes asszonya, a ki a reformatió iránt rokonszenvvel viseltetett, királyi paizsával óvta a reformátorokat. Mint XII. Lajos egyetlen gyermekét, csak a *lex salica* gátolta, hogy Franciaország uralkodója legyen. Megfosztva királyi trónjától, csak mert — mint mondani szokta — nem nőtt szakálla, kicsibe múlt, hogy császárné (V. Károly neje) nem lett; de itt is útját állta a politika, s végre Estei Hercules ferrarai herceghez adták nőül. Pulya természetű, sőt nyomorék letére, púpos teste nemes s valóban királyi lelket takart. Nagy lelkű, nemes szívű, bátor volt. Mikor a vejét, Guise herceget, meggyilkolták, leverte a gondolat, hogy a herceg örökre elkárhozik — s vigasztalásért Kálvinhoz fordult e tárgyban. De mikor ugyanaz a herceg őt

a saját kastélyában Montargisban ostrom alá fogta, a mért néhány kálvinistának ott menedéket adott, s felszólította, hogy adja meg magát, azt felelte daczosan: „törjön rést ha tud, magam leszek az első, a ki elébe állok, meglátom, le meri-e ütni egy király leányát“. E rettenthetetlen hölgygyel Kálvin élethosszig tartó levelezést folytatott, mely mind ket-jöknek becsületére válik.

Udvaránál találta Kálvin Marot-t a költőt, ki nek verses zsoltárfordításait a francia protestánsok azzal a szilaj lelkesedéssel énekelték, melylyel a francia republikánusok később a *Marsellaiset*. De a ferrarai herczeg nem nézte oly jó szemmel a reform híveit, mint neje, s Kálvin kénytelen volt ismét vándorbotjához nyúlni. Piemontba ment, az Alpok déli oldalán időzött, s ott gyűjtötte maga köré azokat, a kik az új tanokat éheztek és szomjúhozták. De az Aosta völgyében is békétlenkedő lárma támadt az eretnekség ellen, s az *Institutio* írója örült, hogy gyalog, a durandai szoroson át, menekülhetett. Franciaországba érve, születése helyét látogatta meg, hol akkoriban halt meg testvére, Károly, mint katolikus pap, de harcban az egyházi felsőséggel s elutasítva magától a halotti szentségeket. Ott rendbehozta családi ügyeit, s magához véve Antal öcsesét és hugát Marit, átment Schweiczba. A Lothringián át Bázélbe vivő egyenes út akkor V. Károly hadai által volt elállva, melyek Franciaországba benyomúltak, s annál fogva kerülő úton kelle Genfbe mennie, a hova 1536 egy augusztusi estéjén érkezett meg, oly czéllal, hogy csak egy éjszakát tölt ott s másnap reggel folytatja útját Bázél felé. Pedig öntudatlanul későbbi működése és diadalai, a kereszttyénségnek tett nagy szolgálatai s az annak nevében elkövetett nagy bűne színhelyét érte el most. Meg kell azért állapodnunk egy pillanatra, s egy tekintet vetniünk Genf akkori állapotára s az európai városok közt elfoglalt helyzetére azon pillanatban, mikor jövődöbeli törvényhozója először lépte át, mint útas, a város küszöbét.

Genf a felbomlott Burgund-királyság egyik töredéke volt. Püspöke volt királya s székesegyháza kanonokai által választott. Polgári és katonai hatalma egy vicedomusra volt átruházva, a kinek a Rhône szigetén volt a kastélya. A XVI. század elején a savoyai herczeg volt a vicedomus, s e méltóság öröklővé vált családjában. De a püspök és a vicedomus alatt a

genfiak valódi köztársasági intézményeket s tetemes szabadságot élveztek. Évenként kétszer, a szent Péter-egyház nagy harangjának a szavára, összegyűltek a polgárok, hogy megválaszszák syndikusaikat, szám szerint négyet, a kik hivataluk tartamára a város tényleges kormányát vitték. A dolgok e rendét azonban a vicedomusok nagyravágyása megzavarta. Bitorolni kezdték a püspök hatalmát s belevágtak a nép jogaiba. Ebből tüzes és hosszas küzdelem támadt, a város pártokra szakadt; s az *Eidgenossen* (szövetségesek), a kik a város szabadságainak föntartásáért küzdöttek, szembeállottak a *Mamelukokkal*, a kik hajlandók voltak mindent a savoyai házra ruházni át. A hazafi-párt szövetséget kötött Freiburggal és Bernnel, s ezek segítségével a savoyaiakat száműzték, a vicedomusi hivatalt eltörölték s a várost függetlenebbé és köztársaságiabbá tették, mint valaha volt.

E politikai forradalom útát egyengetett az egyházi reformnak is. A kedélyek forrongása, mely uralkodó volt az egész városban, kedvező volt a változásnak. De az egyházi párt még erős volt; a püspök tekintélye még nem volt megingatva. A papság száma közel háromezrézre ment az alig tizenkét- vagy tizennégyezernyi népességű városban. Míg a protestáns Bern, szövetségesét a reform felé hajtotta, a katolikus Freiburg mindent elkövetett, hogy szövetségesét a római egyház iránti hűségben megtartsa. De a reformatió eszméi mindenüve behatoltak; s a fiatalság, mely a város politikai szabadságát kivívta, még nagyobb szabadságot, sőt féktelenséget remélt nyerhetni, ha sikerül az egyházat is feldöntenie. Így álltak a dolgok 1532-ben, mikor Farel Vilmos megjelent Genf falai közt. A német-schweiczi reformátorok őt szemelték ki mint alkalmas embert arra, hogy elveiket a francia-schweiczbán is meghonosítsa. Ámbár nemes vérből származott, kisdéd, selejtes külsejű ember volt, plebejus arcú, fésületlen rőt szakállú, tüzes szemű s heves modorú. A kényes ízlésű Erasmus ki nem állhatta s megvető gúnynévet adott neki. Barátai zelótának nevezték. Pedig igazán alkalmas ember volt a reá váró szerepre. Fáradhatatlan, rettenthetetlen, népszerű ékesszólással bíró s meggyőződést költeni képes ember volt. Mikor a Rhôneba dobással, méreggel, golyóval fenyegették: állhatatos maradt s végre megérte óhajtott boldogságát, hogy a reformatiót Genfben megszilárdulva láthatta.

Genf ekkoriban nagyon kis pont volt Európa szemeiben. A Lemán-tó nyugoti végében, épen ott, a hol annak vize a Rhôneba lel lefolyást, az Alpok és a Jura által az egész többi világtól elzárva, fekvése s lejtős útczái szint' oly festőiek voltak akkor, mint ma; de hírneve és jelentősége nem volt. Egyetlen nagyobb történeti tény emléke sem volt kötve hozzá. Népesége, mint már említettük, nem igen haladta meg a 12—14 ezeret. „De — a mint Guizot megjegyzi — nagy eszméket, nagy embereket, nagy eseményeket nem lehet bölcsőjük mértékével mérni meg.“ Az emberiségnek a legkisebb államok tették a legnagyobb szolgálatokat. Judaea adott vallást a világnak, pedig csak egy kis tenyérnyi föld volt a föld területén. Athén művészettel és philosophiával ajándékozta meg az emberiséget, pedig Athén, lakosai számát tekintve, ma alig soroztatnék a másodrendű városok közé. A pápák Rómája, századokon át nagyobb befolyást gyakorolt a világ sorsára, mint a pogány Róma valaha, pedig ez a Róma csak romok városa. Genf a maga tizenkét ezer lakosával, új szülött függetlenségével s új szülött hitével — azon területté volt válandó, melyen egy nevezetes kísérletet kell végrehajtani s az egész emberiséget érdeklő nagy vallási feladatot oldani meg.

E városba, s történetének e forduló pontján, érkezett meg Kálvin János utazóképen, egy éjjeli szállásra. Szokása szerint álnév alatt utazott s vendéglőbe szállott. De ott volt Du Tillet s értesítette megérkeztéről Farel. Mihelyt ez megtudta, hogy az *Institutió* szerzője a városban van, elhatározta mindent elkövetni, hogy őt ott tarthassa. Ilyen emberre volt szüksége műve végrehajtásához. A régi egyház meg volt döntve, de az újat még építeni kellett. Magát, a harmincz évi küzdelemben alásülyedt társadalmat is alapjából újra kellett alkotni. Azonnal Kálvinhoz sietett tehát, s kérte: maradjon ott és segítsen neki szervezni a genfi egyházat. Kálvin először vonakodott; azt vetette ellen, hogy nem való ő a nyilvános életre, csak a tanulmányokban s visszavonultságban érzi jól magát, s az isten nevére kérte Farel, hagyjon békét neki. „Az isten átka legyen életeden s tudós tétlenségeden, — kiálta föl Farel, — ha nem jössz segítségére, mikor szüksége van read!“ — Kálvint megdöbbsentették, sőt megrémítették Genf apostolának e szavai s végre ráállott, hogy ott maradjon. „Farel — mondja Mignet a *Genfi Reformációról* az erkölcsi és

politikai tudományok akadémiájában tartott felolvasásában — megszerezte Genfét a reformationnak és Kálvint Genfnek.“

Kálvin egyelőre nem vállalt semmi határozott tiszteletet csak arra vállalkozott, hogy felolvasásokat tart a szentírásról a szent Péter templomában. Két hónappal később azonban lelkésznek választották. Úgy látszik, a város sem különös tiszteletben, sem jelentékeny fizetésben nem részesítette. A jegyzőkönyvben csak úgy említetik, mint „a franczia“ (iste Gallus) s a következő tavaszon hat koronás aranyat szavaztak meg neki, azzal az észrevétellel, hogy addig alig kapott valamit. De csakhamar éreztetni kezdte befolyását. Részt vett a lausannei értekezletben, melynek eredménye volt a reformatió bevitele a waadti tartományba. Keresztülvitte néhány anabaptista kiűzetését, a kik zavarokat támasztottak a városban, mert — mondá — a reformátusok városában egy hitnek, egy kerestségnek kell lenni. Diadalmaskodott Caroli fölött a lausannei zsinaton, de győzelmét erőszakkal és csalással vívta ki. Caroli azzal vádolta Kálvint és Farelt, hogy ariánusok, mert tagadják az isteni személyek háromságát. Kálvin azzal torolta vissza a vádat, hogy Caroli istentagadó, a kinek nincs több hite, mint egy kutyának vagy disznónak. Kampschulte tanár abban a nézetben van, hogy Caroli vádjának volt valami alapja, mert Kálvin abban az időben csakugyan nem szerette a „háromság“ és „személyek“ kifejezéseket s úgy nyilatkozott, hogy egy igazhitű egyház sem fogadhatja el az athanasiusi hitvallást.

De legnevezetesebb munkája volt ez időtájban az a hitvallás, melyet Farellel együtt dolgozott ki, hogy — mint Béza mondja — valami határozott alakot adjon az újon felállított egyháznak. „A franczia reformált egyháznak ez első hitvallása — mondja Guizot, — alakjára egyszerű, hangjára mérsékelt s ment volt mindazon hittani vitáktól, melyek később a reformátorok közt keletkeztek; fő célja volt: a reformált egyházat tisztán és teljesen elkülöníteni a római egyháztól, annak hagyományaitól, papságától és szertartásaitól.“ Mindössze huszonegy cikkből állott. E hitvallással együtt tervezetet is nyújtottak be a tanácshoz, mely az egyházi szervezet, s az egyházi és polgári hatalom közötti viszony vázlatát foglalta magában. A kiközösítés jogát abban az egyháznak követték. „Úgy tartjuk, — mondák a lelkészek, — hogy szükséges

és az isten rendeletével is megegyező, hogy minden nyilvános bálványimádó, istenkáromló, gyilkos, tolvaj, parázna, hamis tanú, minden lázító és zavargó, veszekedő és verekedő, rágalmazó, részeges, pazarló, ha kellő megintés után sem javítja meg életét, kivágassék a hívők közösségéből mindaddig, míg megtérésének elegendő bizonyosságát nem adja.“ Ezt a hitvallást és egyházi politikát a kétszázas tanács, némi habozás után, elfogadta s azután a polgárok közgyűlése is a szent Péter templomában.

El lévén fogadva az egyházi alkotmány, Kálvin nem az az ember volt, a ki annak elveit írott malasztinak hagyta volna. Mindjárt szigorúan kezdte alkalmazni azokat; s a nyakas polgárok, a kik lerázták a savoyaiak és Róma jármát, s azt hitték, hogy végre szabadok lesznek, nagy meglepetéssel kezdték észrevenni, hogy Kálvinnak a kis újja is vastagabb, mint a pápának a dereka. A genfiek akkoriban víg, mulatságszerető nép voltak; a római egyház engedékenysége hozzá szoktatta az élvezetekhez. Szerették a zenét és a tánczot, az álarczos mulatságokat s alakoskodást. Ünnepeleyeket, kirándulásokat, színjátékokat tartottak s bohócokkal mulattatták magokat a zöldben. Szerettek lebzselni a korcsmákban s jól találták magokat a boros és kártya-asztaloknál, mint valamennyi európai város polgársága mai napság. De a legkiválóbb mulatsági alkalmak, természetesen, a lakodalmak voltak. A menyasszonyt pompásan felöltöztették, fürtei kecsesen hullottak vállaira, hajában és kebelén virágok mosolyogtak; harangok zúgása közt, barátnői kíséretében ment a templomba, s mikor a szertartásnak vége volt, az egész nap lakomával és tánczezzel telt el. Mind ennek most bezzeg meg kellett változnia. A vasárnapon kívül minden ünnepet eltöröltek; a vasárnapot pedig imádságban és predikációk hallgatásában kellett tölteni. A házasságokat a legszűkebb körben kellett megkötni s minden vigasság nélkül, s a menyasszonynak nem volt szabad fürdőket viselni. Táncz, álarczos menet, kártyajáték, mind eltiltatott. Kilencz órákor minden korcsmát be kellett zárni s akkor minden polgárnak otthon kellett lenni. Mint valami meghódított városban, minden zajos mulatságnak végét kellett szakítani, csak hogy még a tüzet is ki nem kelle oltani, a mint az estharang megszólalt. Azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy az akkori kora szokásokhoz képest, esti kilencz óra annyi volt, mint most tizenegy, a mikor bizony már be

lehet zárni a korcsmákat. E szigorú rendszabályokat rendesen azzal kívánják igazolni, hogy a genfiak ez időben nagyon szabados életűek voltak, hogy egész társadalmi életüket és szokásaikat erkölcstelenség bélyegezte, s hogy kigyógyításukra csak a szigor lehetett alkalmas eszköz. Lehet, hogy úgy volt; de semmi jel nem mutat arra, hogy rosszabbak lettek volna, mint más nép, és semmi sincs, a miről szabatos statisztikai adatok hiányában könnyebben kapnának lábra a legalaptalabb balvélemények, mint a közerkölcsiségről. Újabbkori adatok sok ilyen balvéleményt oszlattak el. A római katolikus országok nem mindig erkölcstelenebbek a kálvinistáknál. A műveletlen népek nem mindig szabadosabb erkölcsűek, mint a műveltek. Szabad magaviselet nem mindig léha erkölcs jele. A beszéd és modorbeli aljasságból sem mindig lehet erkölcsi aljasságra következtetni. Ugyanaz a mentség, melyet a Margit királyné elbeszéléseire nézve felhoznak, a kor egyéb illetlenségeinek s szabadosságainak is mentségül kell hogy szolgáljon. Korunkban is egy parasztleány oly szavakat használhat s oly modorban viselheti magát, hogy egy finom hölgy megbotránkozik; de még ez nem bizonyítja, hogy erkölcstelenebb volna, mint emez. Igaz, hogy a papok keményen predikáltak a nép bűnei ellen, de a predikációk nyelve rendesen inkább theologiai elvekhez, mint a statisztikai tényekhez van szabva. Tény az, hogy Kálvin soha sem törődött a genfi erkölcsöknek másokkal való összehasonlításával. Neki, mint Platónak és Morus Tamásnak, megvolt a maga állam-eszménye, egy keresztyén társadalomról, melyben nem szabad lenni semmi mocsoknak, sem kárhozatosnak; új Jeruzsálemet, földi paradicsomot álmodott; s ennek az eszménynek valószínűsítését tűzte ki célul.

A genfiak lázongani kezdtek a kálvini fegyelem ellen, mely annyira ellenkezett életmódjokkal és szokásaikkal. A mikor megkísérlették, házankénti látogatással, rábírní egyenként mindenkit, hogy esküdjék az új egyházi rend megtartására: a kísérlet hajótörést szenvedett. Sokan egyenesen vonakodtak kötelezni magokat. „Kálvinnak az a dolga, — mondák némelyek, — hogy magyarázza nekünk az írásokat s ne elegyedjék ilyesmibe.“ — „Csak azért törülte el a gyónószéket, — mondák mások, — hogy rosszabbat állítson helyette s az egész várost penitencia alá vesse.“ Erős párt keletkezett,

elszánt ellenállásra. Főkép a régi *Eidgenossen* soraiból alakult, azon hazafiakból, a kik a függetlenség és reform ügyeért küzdöttek, de a kiket most a kálvinisták „szabadoncok” gúnynevével illettek. Élökön Philippi János, Perrin Amy és Vandel álltak, a kik legelőször csatlakoztak volt a reformatióhoz. S a közvélemény oly hatalmasan nyilatkozott mellettök, hogy a legközelebbi választáskor, 1538 elején, négy syndikus közül három pártjokból választatott meg.

A fegyelem fölötti vitákba más dolgok is keveredtek. A berniek a genfiektől némi csekélyebb jelentőségű szertartásokra nézve különböztek, s természetes ohajtás volt, hogy a két testvéregyház közt mindenben megegyezés jöjön létre. A berniek a templomi keresztelő kútfnél keresztek, megtartották a karácsony, új év, az annunciatio (gyümölcsoltó Boldogasszony), a mennybemenetel (áldozó csütörtök) ünnepeit s kovásztalan kenyeret ettek az úrvacsorában. Kálvin és Farel mindezt elleneztek. 1538 márcziusában zsinatot tartottak Lausanneban, ez egyenlenségek kiegyeztetésére. A genfi lelkészek leszavaztattak; a minek a genfi tanács még örült s megrendelte a lelkészeknek, hogy az úrvacsorát a berni szokás szerint szolgáltatassák ki. Kálvin ellentmondott s azt állította, hogy ez a világi hatalom illetéktelen beavatkozása az egyház jogkörébe, a minek ő nem fogja magát alávetni. A vita a tanásteremből kiment az utcára. „A vízbe kell dobni a papokat!” kiáltá esténként az utcákon a csöcselék. Húsvétvasárnapján Kálvin is, Farel is predikáltak, a syndikusok tilalma ellenére, de megtagadták az úrvacsora kiosztását. Valódi lázongás volt mind a két templomban. Másnap a tanács forma szerint elfogadta a berni ritust, s határozatilag letette a lelkészeket, kik ily megvetést tanúsítottak a törvény iránt. Harmadnap a polgárság közgyűlése is megerősítette e határozatokat s rendeletet adott ki Kálvinnak és Farelnek, hogy három nap alatt hagyják el a várost. Így dobott ki Kálvin csúfosan a városból, két évvel azután, hogy oda belépett. A francia menekült, a ki a szentírás magyarázására hívatott volt, gyorsan emelkedett diktátori hatalomra egyházban és államban; de oly kevés tekintettel volt a megrögzött szokásokra és az emberi gyöngeségekre, oly mereven követelte, hogy az ő erőszakos akarata és papir-alkotmánya előtt mindenki meghajoljon, hogy szint’ oly gyorsan bukott ismét új száműzetésbe.

Farel Neufchatelbe ment, hol hosszú élete hátra levő idejét töltötte. Kálvin Strassburgba vonúlt, hová az ottani lelkészek egyike, Bucerus hívta meg. A városi tanács őt hit-tanárul alkalmazta, s a francia menekültek, kik nagy számmal voltak a városban, lelkészökül választották. Most volt egy kis szabad ideje irodalmi tanulmányokra, melyekben kedvét lelte, s melyek legjobban illettek, mint maga mondá, „félénk, gyöngé, sőt kislelkű természetéhez“. Sadolet bíbornok levelet írt a genfieknek, abban a reményben, hogy azok, beleúlv a reformált fegyelembe, visszatéríthetők lesznek a római egyházba. Kálvin, méltósággal és logikai erővel teljes levélben válaszolt neki. Az Institutiókat is második, bővített kiadásban bocsátotta közre. Elkészítette kommentárját a rómaiakhoz írott levélről, elsőjét írásmagyarázati dolgozatai hosszú sorának, melyek oly nagy mesterré tették őt úgy a kritikai, mint a dogmatikai theológiában. Majd odahagyva könyveit s tanulmányait, a frankfurti és regensburgi országgyűlésekre ment, melyeken — mind a két helyt — kísérlet történt a protestánsoknak a római egyházzal kibékítésére. A kísérlet nem sikerült ugyan, de Ranke abban a véleményben van, hogy közel állott a sikerüléshez. Annyi bizonyos, hogy a császár óhajtotta a kibékülést protestáns alattvalóival, s hogy Contarini is kész volt nagy engedményeket tenni Róma részéről, míg protestáns részről Bucer és Melanchton szívesen üdvözöltek volna minden tisztességes kiegyezést. De Kálvin kezdettől fogva keveset bízott a sikerben s úgy látszik, nem is igen óhajtotta azt. Talán átlátta, hogy a kiegyeztetetetlen elemeket nem lehet kiegyeztetni. Talán azt hitte, jobb, ha a jövő egyháza egészen elszakad a múlt egyházától. Ellensége volt minden közvetítésnek. Barátjához, Farelhez, Regensburgból írt leveleiben egyaránt tanúsította messzeható államférfiúi eszét s kedélye ádázságát. Mély belátással tartott szemlét a különböző pártok álláspontja fölött, s mikor azt hallja, hogy dr. Eck, kit az értekezletek alatt szélhűdés ért, javulóban van, azt írja: „a világ nem érdemli még meg, hogy megszabaduljon e fenevadtól“. Ez értekezletek alatt ismerkedett meg Melanchtonnal is személyesen, a kit annyira meglepett tudományossága, hogy „a theologus“ melléknévvel tisztelte meg őt. Lutherrel Kálvin soha sem találkozott.

De még mást is kell tudnunk az Institutiók és a római

levél fölötti kommentár szerzőjéről. Farellnek megvallja, hogy oly szegény, hogy nem képes visszafizetni azt a néhány aranyat, a melyeket tőle kölcsön vett, s hogy aggodalommal várja kiadóját, hogy folyó költségei fedezésére valamit kapjon tőle. Felhatalmazza barátját, hogy Genfben maradt könyveit, egy forintjával párját adja el, mert pénzre van szüksége, hogy szállásadóját kifizethesse. De ily szegénysége közepett házasságról gondolkodik. Barátai nőt kerestek számára. Először egy nemes születésű s tekintélyes vagyonú német hölgyet ajánlottak neki; de a hölgynek nem volt kedve megtanulni francziául, neki pedig nem volt kedve oly nővel lépni házasságra, a kivel beszélni sem tud. Azután egy másik leányra akadt, a kiről azt hitte, hogy hozomány nélkül is kincset nyer benne, de ismét közbe jött valami, a mi meggátolta boldogságukat. A Kálvin fivére egy harmadikkal jegyezte el őt, de az eljegyzés alig kötöttet meg, ismét felbomlott, s ő már le is tett a reményről, hogy célzt érhesen. Végre Bucer talált számára alkalmas nőt, Buren Idelette személyében, ki egy épen általa megtérített anabaptista özvegye volt. E nő talán némi vagyont is hozott a házhoz, de az sok nem lehetett. Kálvinnak, saját vallomása szerint, ápolónőre volt legnagyobb szüksége, mert bár csak harminczegy éves volt még, egészségi állapota már is nagyon nyomorúlt volt.

Genf akkőzben zsákba és hamuba öltözött, megbánta, hogy száműzte Kálvint, s sovárgott visszatérte után. A lelkészek távozta után fejtelenség kezdett uralkodni; a szigor rövid időszakát nagyobb szabadosság követte, mint valaha. A tisztesebb polgárokat rakoncátlanságok s kicsapongások botránykoztatták. A városban maradt lelkészek, s különösen azok, kik a száműzöttek helyét foglalták el, ha Kálvinnak hihetünk, csak gyalázatára váltak hivataluknak. Hatalmas visszahatás következett be, s 1541 május 1-én a lelkészeket száműző határozat visszavonatot s Kálvin felszólíttatott a visszatérésre. Soká habozott s barátaitól kért tanácsot, mi tevő legyen. Bizonyos, hogy nagy szeretettel viseltetett Genf iránt, de félt oly küzdelmek megújulásától, a minőkön egyszer átment s minőköt gyöngé testalkata alig bírhatna ki újból. „Ki kárhozzatna, — mondá, — ha nem akarom ismét azon örvénybe dobní magamat, melyet oly veszélyesnek találtam?“ Talán éreztetni is akarta a genfiakkal, — s megbocsáthatjuk neki

azt is, — hogy ha visszatér is, ezt az ők s nem a maga kedvéért teszi. Végre elhatározta magát a visszatérésre, maga szabván föltételeit a megalázott város elé.

Kálvin 1541 szeptember 12-kén tért vissza Genfbe, s belépése diadalmenethez volt hasonló. A városi hírnökök egyike lovagolt előtte. A kanonok-útczában számára elkészített házba vezették, melyből gyönyörű kilátás nyílt a tóra, a Jurára, a Mont-Blancra, s a várost környező zöld halmokra. A megörült syndikusok örömmel szavaztak meg számára egy új öltöző ruhát s készséggel fizettek nyolcz aranyat érte. Evi fizetését ötszáz forintban, tizenkét mérő gabonában s két hordó borban állapították meg, a mi szép fizetés volt abban az időben. De a forintoknál s gabonánál és bornál jobban törődött Kálvin az egyházi politikával, melyet ismét életbe léptetni szándékozott. Az egyházi kormányzat iránti nézeteit bővebben kifejtette az Institutiók második kiadásában; s azt, kisebb arányban, meg is kísérelte Strassburgban. De Genf még sokkal alkalmasabb tért nyújtott annak kivitelére, Genf önálló állam volt magában. Régi egyházi szervezete szét volt rombolva s új nem állíttatott annak helyébe. A nép megkósoltta a fejtelenség veszedelmét s kész volt akárminek alávetni magát, a mit papja kíván tőle. Azért nem is késett a munkához látni.

Két nappal a városba érkezte után, írja Guizot, mihelyt hivatalos látogatását megtette az előljáróknál, minden további haladék nélkül fölhívta őket, hogy bizottságot nevezzenek ki, mely előkészítse az egyházi alkotmány és kormányzat szükséges reformját. Azonnal hat tagot neveztek ki, s két hét alatt, Kálvin és tisztársai közbejöttével, elkészült a százhatvan-nyolcz czikk, melyekben az egyházi alkotmány és politika teljes rendszere foglaltatott. A munkát 1541 szeptember 26-án terjesztetett a tanács elébe. Egy egész hónapig mindig tárgyalták, és sok pontban módosították is, a melyeket t. i. a polgári tisztviselők túlszigorúaknak találtak. November 9-én a kétszázak tanácsa, 20-dikán a közgyűlés is elfogadta. Némi csekély módosítást, néhány polgár kívánságára, még azután is tettek rajta és csak 1542 január 2-án fogadta el véglegesen a kétezer polgárból álló közgyűlés az egyházi szervezetet és rendszabályzatot. Azon év márczius 14-kén Kálvin ezt írja: „Most már van oly egyházi törvényszékünk s fegyelmi rend-

szabályunk, a milyen ebben a zavaros időben lehetett; de ne gondold, hogy nagy fáradság nélkül jutottunk ehhez is.“

Hogy a Genfben ekkép életbe léptetett egyházi alkotmányt megérthessük, ismernünk kell némileg a polgári alkotmányt is, mivel e kettőnek úgy kellett ott összeválni, mint egy gép két kerekének. Négy elöljáró volt, a syndikusok. Ezeket évenként választotta az összes polgárság közgyűlése. E közgyűlés úgy tekintetett, mint a politikai jogok és hatalom összeségének birtokosa s annál fogva minden fontosabb ügyben meg is hallgattatott. Bizonyos jogkörrel felruházva volt egy hatvan tagból, s a Freiburggal és Bernnel 1526-ban kötött szövetség óta a kétszáz tagból álló tanács. Ezek mellett volt a rendes tanács, mely az állam végrehajtó hatalmát gyakorolta; ez állott a négy syndikusból, a négy ex-syndikusból, a városi pénztárnokból s még tizenhat más tanácstagból. Ezt a tizenhatot a kétszáz tanács választotta, a kétszázat pedig viszont a rendes (tizenhatos) tanács. Bár Genfben ezek szerint bizonyos tekintetben tiszta democratia volt, a tanácsok illetén szervezete a város kormányát tényleg mégis egy oligarchia kezébe adta.

Most vessünk egy tekintetet az egyházi alkotmányra, mely a polgári alkotmány mellé állíttatott. Kálvin szerint „a hol az isten ígését tisztán predikálják s a sacramentumokat a Krisztus rendelete szerint szolgáltatják ki: ott van az egyház“. A látható, szervezett egyház tehát a lelkészek testületéből és a gyülekezetből áll, vagy jobban mondva, a lelkészek és a gyülekezet közt lényeges megkülönböztetés nincs, a kettő együtt alkotja az egyházat. Kálvin az egyházban nem ismert felsőbb tekintélyt a lelkészénél. A püspök, az esperes (presbyter), a lelkész: egy. Az *Institutio Christianae Religionis*ban kifejtett ez általános elvből kifolyólag az egyháznak két kormányhatósága szerveztetett.

1. *A lelkészek tisztelendő testülete.* E testület állott a városban levő összes lelkészekből. Kötelességek volt predikálni az ígét, kiszolgáltatni a sacramentumokat, megvizsgálni és kézrátétellel kibocsátani (ordinálni) a lelkész-jelölteket.

2. *Az egyháztanács (consistorium).* E testület állott a hat lelkészből (kiknek száma később növekedett) és tizenkét világi „öreg“-ből. Ezek közül kettőt a rendes tanács, a többit a kétszáz tanács választotta. A lelkészek jelölték ki, de a tanácsok

választották. Némi fizetést, napi díjat, húztak a székek előtt megjelenő vezeklők bírság-pénzeiből. Szabály szerint egyik syndikusnak kellett elnökölni az egyháztanácsban, de tényleg, a míg Kálvin élt, ő vitte az elnökséget. Ez a tanács tudomást vett minden egyházi vétségről, s gyakorolta tényleg Genfben az összes egyházi hatalmat. Az általa kiszabható legnagyobb büntetés az egyházból való kizárás (excommunicatio) volt, melyet nagy ünnepélyességgel, s a Krisztus által egyháza tisztviselőre ruházott „kulcs-jog“ nevében mondott ki mindig. Sok esetben azonban a consistorium az elébe állított vádlottakat átadta a polgári hatóságnak, hogy az szabjon reájok bírságot, börtönt, vagy halált.

Az egyház független hatóságát, a genfi egyházi rendtarts teljes mértékben elismerte.

Két elv volt, mondja Guizot, a melyre Kálvin a legnagyobb súlyt fektette; majdnem azt mondhatnám, ezekben állott legfőbb szenvedélye, mert ezek ép oly tért foglaltak el vallásos rendszerében, mint életében.

I. A vallásos és polgári társaság — vagyis az egyház és állam — megkülönböztetése. Megkülönböztetése, mondom, s nem elkülönzése; mert szövetség van a két társaság, a két hatalom közt, melyek mindenike független a maga hatáskörében, de együttesen működik s egymást támogatja. II. Az erkölcsi fegyelemnek s az élet megtisztítására czélzó vezeklésnek az egyház minden tagjára kiterjesztése, mind kivétel nélkül alá levén vetve az egyházi hatalomnak, főlebbezással, végső esetben a polgári hatalomhoz.

„Így kapta vissza Genf, Kálvin által“ — mondja Kampshulte — „korábbi jellemét. A régi püspöki város ismét egyházi várossá lett, s még teljesebb mértékben, mint valaha volt.“

Kálvin, mint egy pókhálót, úgy söpörte el a római egyház összes szervezetét: pápát, püspököt, kanonokokat, — semmit sem találunk az ő rendszerében; e részben a genfi reformatió sokkal teljesebb volt, mint akár a német, akár az angol. De Kálvin, becses kinsként tartott meg belőle egy tant, melynek épségben tartásáért a római egyház is keményen harczolt az utolsóig, s mely valódi alapja is volt hatalmának; — s ez: az egyház függetlenségéről szóló tan, melyet Kálvin is föntartott, míg a reformatió többi egyházai azt elaludni hagyták. A lelki hatalom s tekintély elmélete ép oly teljesen

uralkodott Genfben, mint Rómában. A németországi fejedelmek és szabad városok uralkodtak a német egyházakon, a nélkül, hogy Luther vagy Melancthon annak ellenszegült volna; VIII. Henrik magát az egyház fejének nyilvánította épen úgy mint az állam feje volt, s koronájára tűzte a tiarát is. Zwingli, a vezetése alatti kantonokban nem gátolta a polgári hatóságokat a hit dolgaiban is a legfőbb hatalom gyakorlásában. Egyedül Genfben tartatott fenn s vitetett keresztül egész következetességgel az egyháznak mint az államtól külön testületnek teljes függetlenségéről szóló római tan. A Kálvin rendszerének ez volt a vezéreszméje: hogy van a földön egy isten országa, mely saját kormányzattal bír; az egyház mint intézmény bástyázza körül magát az államtól, s lehet, hogy az állam ellenében. Minden országban két külön törvényhozásnak, két törvénynek, két hatóságnak s két előjárásnak kell lenni: az egyházinak és a polgárinak.

De e régi eszméhez Kálvin még egy újat és merészebbet csatolt, mely módosította hatását, de még növelte hatalmát. A világi elemnek is tetemes részt adott az egyházi kormányzatban. Az egyházi tanács csak hat lelkészből s tizenkét világiból alakítottatott. E hatalmas testület gyökerei ennél fogva az egyházi körön kívül eső polgári társaságból szívták életüket s ebben állt erejük. Nem csupa lelkészek ültek bírói széket a külvilág erkölcei fölött. Az egész egyház képviselte volt az, mely annak életét, eszméit, törekvéseit egyesítette magába. Teljesen demokrata és papság-ellenes alapokon nyugodott. A skót egyház, mely a Kálvin-féle eszméket talán legteljesebben fejtette ki, maga vallja, hogy főerejét a világi elemnek az egyházi hatóságokban való befolyásából meríti. Első közgyűléseire az egész ország reformált főrendei meg voltak híva; s közgyűléseiben maig képviselve van az ország minden osztálya. S azok a gyűlekezetek, melyek a Covenant harczaiban a parlamentnek parancsoltak s a királylyal szembe mertek szállani, öntudatos erejüket azon tényből merítették, hogy egyedül bennök van az egész nép igazán képviselve.

„A reformált egyház kormányzatát — mondja Mignet, már említett előadásában — mindenütt az állam kormányformájának a mintájára szabták. Kálvin, a ki száműzve oly városban találta magát, mely csak imént jutott függetlensége birtokába, egyáltalában nem viseltetett tisztelettel a polgári

hatóság iránt s megalázta azt, mert gyöngébbnek találta őt magánál. A száműzetés levén kiinduló pontja, a politikai hatalmat kellett ostromolnia. Az államot alávetette az egyháznak, a polgári társaságot a vallási társaságnak, s Genfben hitet és kormányformát készített mindazok számára, a kik saját hazájok hite és kormányformája ellen föltámadnának. Ez történt Franciaországban a IX. Károly kiskorúsága alatt; Skótszágban a Stuart Mária zavaros uralkodása alatt; Németalföldön az egyesült tartományok fölkelésekor; Angliában I. Károly alatt. A kálvinizmust, a fölkelők vallását, bevették Franciaországban a hugonották, Németalföldön a gueux-k, Skóciában a presbyterianusok, Angliában a puritánok és independentsek. Más-más alakban mind a hit és lelkiismeretbeli szabadság nagy s általános szükségérzetének kifejezése, melyhez a mintát és az utat a kálvinizmus mutatta meg azon népeknek, melyeknek kormányai önkényt nem akarták azt megadni, holott megakadályozni nem voltak elég erősek.“

Bizonyos, hogy Kálvin nem kívánt a lázadás apostola lenni. A polgári hatalom iránti engedelmességet a leghatározottabban predikálta. Azt állította, hogy a keresztyén szabadság egészen összefér a politikai, sőt a társadalmi szolgálattal is. Épen oly bizonyos, hogy a kálvinizmus nem szükségkép a lázadók vallása. Békésen meg is volt bármely állam kebelében s a kálvinisták versenyeztek a lutheránusokkal, episkopálisokkal és pápistákkal az alattvalói hűségben. De az is igaz, a mint Mignet a maga hathatós modorában bebizonyítja, hogy a kálvinizmus azon államokban fészkelte meg magát legelőbb, a hol a kormány általában gyöngé, vagy ideiglenesen tehetetlen volt. A hol a kormány reformálta az egyházat, ott az egyházi hatóság mindenütt alárendeltetett az államinak. A hol ellenben a nép reformálta az egyházat, ott az egyházi hatóság egyenjoguvá tétetett a polgárral, vagy épen fölébe kerekedett annak. A presbyteri szervezet, köztársasági hatóságaival s lelki szabadság iránti igényeivel mindenütt a néptől kiinduló reformatió által fogadtatott el. De a presbyteri szervezetet a nép szava proklamálta s nem a presbyteri szervezet idézte elő a nép föllázadását. Minél inkább magára volt hagyva valamely nép, annál kálvinistábbá lett; minél gyöngébb volt az állam, annál magasabbak voltak az egyház követelései. A genfi syndikusok tehetetlenek voltak a lelkészekkel szem-

ben. Mária királyné és Jakab király épen úgy porba borúltak a skót presbyterianusok előtt, mint IV. Henrik német császár a pápa előtt.

Mikor Kálvin az Institutiót írta, s a syndikusokkal az egyházi szervezeten dolgozott, tudtán kívül a keresztyénség egy nagy része számára készített törvényeket. Egyházszervezete szintügy mint tanai, elfogadtattak a francia hugonották által, kik fejöket tisztelték benne. A francia protestantizmus, száműzve Párisból, Genfet választotta fővárosául. Knox János a Kálvin barátja volt, Melville András a Bézaié, s ők ketten Genfből vitték Skóciába a Kálvin hitét és a presbyteri egyházszervezetet, melyek ott teljesebben kifejlődve virágoztak háromszáz éven át mint a világ bármely más részében. Hollandia, mihelyt a spanyol jármat lerázta, a genfi intézményeket fogadta el, s azok ott mind e mai napig csonkítatlanul uralkodnak. A reformátusok vallása behatolt a Luther hazájába is, s ma is fentartja magát minden városban, a hol csak megtűrik. Angliát is fenyegette, mind a reformatiókor, mind a forradalomkor; Irland egyik tartományában is gyökeret vert s most az északamerikai Egyesült államokban is el van terjedve. Alakját változtatta a körülményekhez képest. Mindenütt a szabadság és függetlenség szeretetét táplálta. A nélkül, hogy lázadást támasztott volna, gyakran támogatta azt, ha ügye igazságos volt, s ezzel végső menedékhelyeiben fentartotta a szabadságot. Az élet lehellelte volt az angol puritánoknak és a skót covenantoknak. Ő képezte ki Vilmos, a helytartó, s Vilmos, a király jellemét; erőt és méltóságot öntött Condéba és Colignybe, s táplálta a Buchanan és Henderson, a Baxter és Howe hazafiságát. *) A köztársasági intézmények terjedésével inkább nyer mint vesz erőben és hatályban; ámbár az idő eléggé tanusította, hogy csak bárgyú félelem mondatta I. Jakabbal: „ha püspök nincs, király sincs.”

Kálvin, a mint a szervezetét szentesítve s consistoriumát föllállítva látta, nem késett a törvényt életbe léptetni. Genfnek a szentek városává kellett lennie; s neki most kezében volt az újjászületés eszköze. A játékházakat bezárták, a kocsákat a kilencz órai harangszóra becsukták, tánczot, világi énekeket

*) E példákat magyar történeti példákkal is szaporíthatnók és erősíthetnők. — Közlő.

eltiltottak, csavargókat, korhelyeket a városból kiutasítottak, a templomba járást kötelezővé tették, a legcsekélyebb szidalmat vagy gúnyszót az egyházra vagy annak szolgálóira, a legszigorúbban megbüntették. A consistorium hatósága s rendeletei mindenre kiterjedtek. A hajviselet, a ruhabeli divat, a rendesen vagy ünnepélyes lakomákon megengedett tálételek, a lakodalomba meghívható vendégek száma, minden szorosan meg volt szabva, s a szabályt büntetlenül senki túl nem léphette. Minden templom-mulasztást három pénzzel (sol) büntettek; a ki későn érkezett, első ízben megrovatott, második ízben megbírságotlák. Valakit, a ki egy szamarat ordítani hallván, tréfásan azt találta mondani: „be' szép zsoltárt énekel“ — bizonyos időre száműztek a városból. Száműztek egy igen előkelő polgárt is, a miért azt merte mondani, hogy ő is van olyan derék ember mint Kálvin. Három embert, a miért a predikáció alatt nevettek, becsuktak három napra, s azután engedelmet kellett kérniök a megsértett lelkésztől. Paráználkodók megbírságotlaktak; házasságtörők halálra ítéltettek. E részben nem volt sem mentség, sem személyválogatás. Egy neme az erkölcsi rendőrségnek kutatta ki a bűnösöket, s évenként egyszer, egy lelkész vagy egyházi előljáró meglátogatott minden családot, és szigorú vizsgálatot tartott a házi rend, szokás és életmód fölött. „Szép szabadság!“ kiáltott föl egy úri hölgy gúnyosan. „Az előtt a misére kényszerítettek, most pedig predikáció-hallgatásra!“

A politikai forradalom, melyen Genf átment, elrombolta a régi alkotmányt, s mikor Kálvint visszahívták, az újnak még alig voltak alapjai lerakva. Egész sereg intézkedésre volt szükség, hogy a községi élet minden eshetőségeiről gondoskodva legyen, s a polgári törvény összhangba hozassék az egyházi rendtartással. Ennélfogva mihelyt az egyházi szervezet elfogadtatott, bizottság küldetett ki a polgári rendtartás codexének elkészítésére, s e bizottság élére Kálvin állíttatott. Fáradhatatlan szorgalommal dolgozott e föladatán, s a tanács föloldozta lelkészi hivatala némely teendőitől, hogy több időt adjon neki a munkára, s megajándékozta egy hordó ó borral, szolgálatai elismerésének jeléül. Nem nézhetjük csodálat nélkül az Institutiók szerzőjének kezét, a legcsekélyebb községi ügyek körüli szabályzatok kidolgozásában; de szellemének sajátsága volt: a legmagasabb elvek köréből a legapróbb rész-

letekbe leereszkedni tudás. A polgári rendtartás, mint az egyházi, tanúsítja az ő szigorú módszerét, logikáját, törvényszeretetét, melyeket atyjától, a noyoni öreg jegyzőtől örökölt s az orleansi és bourgesi jogakadémiákon öregbített. Az általa behozott változtatások oda irányultak, hogy a város kormánzata aristokrataibbá s a fenyegető törvény szigorúbbá legyen. Meg volt győződve, hogy egyedül csak kérlelhetetlen szigor által lehet meggyógyítani a bűnt s fentartani isten dicsőségét, már pedig az ő eszméje szerint mind isten dicsőségét, mind az emberek jogait védni a törvényhozás feladata. A világias vagy szentségtörő esküvés épen oly bizonyosan megbüntethető, mint a házfeltörés. S a rendeleteket, mihelyt elkészültek, azonnal életbe is léptették, s a Kálvin jelenléte épen oly érezhető volt a törvényszékben, mint a tanácsházban. 1542-től 1546-ig nem kevesebb mint ötvennyolcz egyént ítéltek halálra s hetvenhatot száműzésre. 1545. márczius 6-án a börtönőr azt jelentette a tanácsnak, hogy a tömlöczök mind tele vannak s egy rab sem fér be több. A gyanú elég volt, hogy valakit börtönbe vessenek, a vallomásokat kínzásokkal csikarták ki. Minden rossz külsejű vagy rossz nyelvű vénasszony boszorkányság gyanújában állott, s három hónap alatt nem kevesebb mint harmincznégy ilyen, köztök a hóhér tulajdon anyja is, elítéltetett. „Az emberi élet,“ mondja Kampschulte tanár, „mintha minden értékét elvesztette volna az új Genfben.“

E törvényhozás sokkal inkább az ó-testamentom rideg szelleméről, mint az új szövetség emberszerető s jótekonyság szelleméről tanúskodik. De Kálvin különös előszeretettel viseltetett a mózesi törvény szigora iránt, a miben őt, fájdalom, az angol puritánok és skót reformátorok is utánozták, kik minden példát a héber történetből szerettek venni. A genfi államszerkezet egészen a Mózes- és bírák-korabeli zsidó állam mintájához hasonlított; valódi theokratia, egyházi uralom volt. Kálvin pap és király volt egy személyben, s mindent, le a hajnyírásig és a ruhaszabásig, oly törvény által szabályoztak, melyet szentnek tekintettek, minthogy egyházi személyek s hatóságok voltak a végrehajtói.

Kálvin törvényhozásának merész körvonalai az ő nagyságáról, részletei kicsinységéről tanúskodnak. Sok dologban nem hogy megelőzte volna korát, sőt elmaradt a mögött. Túlságosan korlátozta az egyéni szabadságot s minden emberre,

asszonyra és gyermekekre a maga képe bélyegét akarta nyomni, bármennyire különböztek is azok jelleme és körülményei az övétől. Kálvin nem volt vidám ember, nyájas sem; nyomorúlt egészsége, ingerlékeny véralkata, irodalmi dicsvágya, inkább kerültették mint kerestették vele a társas örömeket és multságokat, s szigorú törvényhozás által próbálta az egész város népét oly komorrá tenni, mint maga volt. A mellett e törvényeket sokkal túlterjesztette a vallás és erkölcsiség körén s a házi élet legközönyösebb ügyeire átvitte. Ez által irtózatosszarnokságra váltak azok, mely mindent elsötétített.

„Ámbár a Kálvin rendszere,“ mondja Guizot igen helyesen és igazán, „alapjában jól volt kigondolva s következetesen is keresztül víve, de két ál-indok is folyt be rá, melyeknek átkos következménye csakhamar kitűnt, mert a hol az igazság és tévely vakon összekevertetik, bizonyos, hogy a gonosz jobban kifejlődik s elnyomja a jót. Abban a szervezetben, melyet Kálvin az evangeliomi egyháznak adott, majd semmi tekintet nem volt az egyéni szabadságra. Ő a magán életet az erkölcsi törvényekkel megegyezőleg, s államhatalom közbejöttével akarta szabályozni, be akart hatolni a társadalmi és családi életbe, sőt minden ember lelkébe, s az egyéni felelőséget egyre szűkebbre szoruló körre akarta szorítani. Az evangeliomi egyháznak az állam iránti viszonyát illetőleg azt az elvet állította föl s vitte keresztül, melyet a katolikus fogadott el, hogy a lelki hatóságnak joga van az állam karhatalmát venni igénybe oly bűnök ellenében, melyeket az állam a vallás elleni sérelmeknek bélyegez, t. i. a vallástalanság és az eretnokség ellen. Kálvin ezzel megtagadta s megsértette a lelkiismeret jogát s a magán-életben és vallási dolgokban való teljes szabadságot.“

A genfiek egy darabig bámulatosszürelemmel vetették magokat alá ennek a consistorialis fegyelemnek, s Kálvin örömtől ragyogó szemei előtt a maga „kereszttyén köztársasága“ tisztán és mocsoktalanul kezdett épülni. De nem sokára a békételenség némi jelei kezdettek mutatkozni. Heves szóváltások történtek a consistoriumban; még hevesebb jelenetek a templomban s a sakramentumok osztásánál. Az egyházi tanács kiközösítési jogát a városi tanács kétségbe vonta. Amy Perrinneknak, a városi főkapitánynak a neje egy menyegzőn tánczolt, ezért a consistorium elé idézték, ott Kálvin keményen megdorgálta, a mire ő asszonyi nyelveléssel visszafelelt, s

ezért tömlöczbe zárták, mint valami rimát vagy tolvajt. Mind ennek az lett az eredménye, hogy Kálvin s a város néhány legelőkelőbb családja közt keserű viszály érlelődött. Még meggyilkolási fenyegetések is hallatszottak. De Kálvin megmaradt a maga útján s haladt kitzűzött célja felé, mintha észre sem venné a folytonos ellenzést, melynek célpontjául szolgál. Azalatt a francia menekültek folyvást özönlöttek a városba, úgy hogy 1543-tól 1550-ig a város népessége 13,000-ről 20,000-re szaporodott. Genf, a legrettenetesebb szellemi zsarnokság székhelye, egyszersmind utolsó menedékhelye volt a szellemi szabadság után sovárgóknak.

Kálvin történetének legsötétebb részlete, a szomorú szerep, melyet Servetus megégetésében játszott, hátra van még. Servét Mihály Spanyolországban Villanuevában született ugyanazon évben, melyben Kálvin. Először jogot, azután orvosi tudományokat tanult, s ez utóbbiak gyakorlatában kitünőségre is emelkedett, s némileg megelőzte Harvey nagy fölfedezését a vérkeringésről. Vallásos meggyőződéseit az akkoriban forgalomban levő szemlélődések korán megingatták. Még fiatal korában adott ki egy könyvet, *De Trinitatis erroribus*, mely eszméi irányát mutatja. 1534-ben Párisban ismerkedett meg Kálvinnal, s attól kezdve időről időre leveleztek egymással. Vallásos szemlélődők voltak mind a ketten, s hitök miatt bujdosók is egyaránt. Servét végre Vienneben telepedett le, Villeneuve álnév alatt, s mint orvos nagy tekintetben állott. De lelke szüntelen az isten természete körüli kedvencz vizsgálódásaihoz tért vissza, s baráti bizalommal gyakran közölte különöz eszméit Kálvinnal s kért tőle viszont véleményt. Kálvin végre bele únt a levelezésbe oly emberrel, kinek eszméi annyira különbözött az övétől, s egyszerűen Institutióra utasította a kérdezősködőt. Servét az Institutiók egy példányát küldte neki feleletül, melynek lapszéleire kritikai jegyzeteket írt. Kálvin visszautasította a vele való vitatkozást, mint „oly ördöggel, ki őt üdvösebb tanulmányaitól elvonja.“ Ugyanaz nap levelet írt barátjának Farelnak, mely már előre csodálatos világot vet a bekövetkezendő tragédiára. Úgy lát-szik Servét látogatást és személyes találkozást ajánlott Kálvin-nak. „Ha ide jő, — írja Kálvin, — nem bocsátom el élve többé, ha tekintélyemnek van itt valami hatalma.“ Ezt írta 1546. februárban.

1553-ban Servét névtelenül bocsátotta közre *Restitutio Christianismi* című munkáját, melynek már címe is, úgy látszik, a Kálvin munkájára akar vonatkozás lenni. Ebben mystikus pantheismust hirdet, s a tizenhatodik század reformatorain sokkal túlmenve, a vallási restauratiót azon pontig viszi, meddig azt Hegel, Schleiermacher és Baur a tizenkilencedikben vitték. A könyv egy példánya Kálvinnak is kezébe jutott. Valami egy hónappal azután, egy Irie nevű francia menekült Genfben, egy lyoni rokonához írt levelében gúnyosan szólt a római egyházzal, mely büntetlenül hagyja s eltűri a Restitutió szerzőjét, megemlítve egyszersmind, hogy az nem más mint Villeneuve orvos, valódi nevén Servét Mihály. A levél nem maradt hatástalan, írójának is kétségkívül az volt a célja vele, s az inquisitio közegei azonnal nyomozást kezdtek Villeneuve ellen. Ez mindent tagadott; tagadta, hogy ő írta volna a Restitutiót, tagadta, hogy ő volna Servetus. Irietől bővebb fölvilágosítást kértek. Ez azonnal egy csomó levelet adott az inquisitio kezére, melyeket Servét írt Kálvinhoz, s egyszersmind az Institutióknak a keresztségről szóló fejezetét Servétnek a lapok szélére írt jegyzeteivel. Kálvin tagadja, hogy az Irie első levelének írója vagy ösztönzője ő lett volna, s Guizot hitelt ad tagadásának, ámbar nehéz elhinni, hogy a tudományokban járatlan ember, mint Irie, magától tudott volna valamit az elvont kérdésekkel foglalkozó latin munkáról (a Restitutióról) és annak szerzője múltjáról s különböző neveiről, holott Kálvinnak minderről bő tudomása volt. Most azonban Kálvin egyenesen közbe lép s kezet nyújt a dologhoz, az inquisitio kezére adván Servétnek hozzá írt leveleit, — melyeket Servét „a titok pecsége alatt és barátságos megvitás végett“ írt vala, — s bizony gyöngé mentése lehet, a mit Irie fölhoz, hogy „vonakodva adta át azokat.“ Villeneuve erre elfogták, börtönbe vetették, de sikerült megszöknie. Lassú tűzhalálra ítélték, s ez ítéletet rajta „in effigie“ végrehajtották.

Julius 17-kén egy idegen utas szállott be a genfi tó partján levő kis vendéglőbe — a *Rózsához*. Azt mondta, másnap tovább utazik Zürichbe; mindamellettt tovább ott maradt három hétnél s mikor végre csónakot bérelt ki és épen útra akart kelní a tavon, elfogták s börtönbe vetették. Kálvin az utasban Servétre ismert, s írt egyik syndikusnak, hogy fogassa

el. Így kézre kerítvén áldozatát, két évvel előbb kimondott iszonyú fenyegetése valószínűsítéséhez látott. Úgy intézte, hogy saját titkára lépjen föl vádlóul; de mikor titkárát a tudósabb és ügyesebb Servetus legyőzte, Kálvin félre tolta azt s merészen maga lépett föl vádlóul. Nem szükség a két hónapig tartó pör minden fájdalmas részletét elbeszelnünk: mikép fenyegette és szidalmazta Kálvin azt, a kinek elvesztését már úgy is elvégezte magában; s viszont Servetus, kétségbeesésbe hajtván s vérig üldözve, hogy fordult vissza üldözőjére s merte szembe szidalmazni viszont. A dolog kimenetele kezdettől fogva látni való volt. Servetust máglyán megégetésre ítélték. A kivégzés napja reggelén Kálvin fölkereste az elítéltet a tömlöczben. A nyomorult ember, bocsánatkérésig alázza magát a hatalmas előtt, de azzal nem gyalázta meg magát, hogy egy szót is visszavonjon öszinte meggyőződéssel tartott véleményéből. A város mögött, a sorompókon kívül egy zöld domb van, mely a kivégzések rendes színhelye volt, Genf golgotája. A pantheismus vértanúján itt hajtattott végre a keresztyén bírák ítélete. „A philosoph méltósága — írja Guizot — győzött az ember gyöngeségén s Servét nyugodtan és hősileg halt meg a máglyán, melynek csak gondolata is iszonynyal tölté vala el először.“

Ez iszonyú eljárás kitörülhetetlen foltot hagyott a Kálvin jellemén. „Én — írja Gibbon — inkább megbotránkozom az egyetlen Servét kivégeztetésén, mint Spanyolország és Portugal valamennyi auto-da-féinek hekatombáin!“ Valóban sötét történet, elejétől végig. A francia reformatió vezére a francia inquisitio véreibeit egy régi barátjának, ki tőle eltérő véleményben merészelt lenni, a nyomára vezeti s mikor a szegény üldözött Vienneből Genfbe menekül — a Róma üldözései elől futók rendes menedékhelyére, — ott, e protestáns város tanácsában szintoly vérengző ítélőszéket talál, mint az inquisitio, s egykori barátjában oly könyörtelen üldözött, mint akár Szent-Domokos! Kálvinnak természetes rokonszenvet kellett éreznie Servét iránt. Mind a ketten egészen fiatal korukban támadtak föl az egyházi hatalom tekintélye ellen. A vallásos szemlélődés s bölcselet legmagasabb csúcsait mászták meg mind a ketten. Az egyik az Institutiót írta, a másik a Restitutiót. De azután keserű szóváltás volt köztök, — talán a vetélytársak féltékenysége által sugallva, — s méltán kelet-

kezik a sötét gyanú, hogy személyes ellenségeskedés szövetezett a hit tisztasága iránti bűzgalommal a Servetus elvesztésére. Másokban Kálvin tudta tűrni az eretnekséget. Tudjuk, hogy türelmes, sőt barátságos levelezést folytatott Laelius Socinussal, és sohasem jutott eszébe őt megégettetni. Bár barátai iránt szíves tudott lenni, de bizonyos, hogy a kit gyűlölt, azt engesztelhetetlenül gyűlölte s halálig üldözte.

Mindamellett nem szabad ez eljárást a tizenkilenczedik század világításában ítélnünk meg. Ámbár a reformatió, ha jelentett valamit, a lelkiismeret szabadságát és minden vallásos meggyőződés iránti türelmet jelentette, de a reformátorok magok nem látták ezt át. Türelmetlenek voltak minden más hit és meggyőződés iránt a magokén kívül. Bullinger helyeselte a Kálvin eljárását. Melancton is helyeselte; Martyrus Péter is helyeselte. S mindamellett a Genf mögötti domb máglyája alig hamvadt el, az iszony egy kiáltása hangzott föl a végrehajtott ítélet fölött, s némelyek haraggal, mások fájdalommal szóltak a vallás nevében elkövetett nagy bűnről. Az embereket sokszor helyes úton vezeti az ösztön, mikor szellemi vezéreik félre akarják vezetni. Kálvin érezte, hogy igazolnia kell magát s kiadta *Fidelis expositio errorum M. Serveti et brevis eorundem refutatio, ubi docetur jure gladii cöercendos esse haereticos*. E nevezetes dolgozatában a francia reformatió feje nyíltan elismeri és védelmezi a mit tett, Servetust a legkeserűbb szemrehányásokkal illeti, s vitatja, hogy az eretnekeket könyörtelenül halálra kell adni. Még azt is sejteti, hogy a kik ebben kételkednek, szintén halált érdemelnek kételyökért. Barátai mindazáltal érezték, hogy önvédelme nem kielégítő, s némelyek azt kezdték mondogatni, hogy a pápistákat sem lehet többé kárhoztatni, ha annyi protestánst égetnek meg, a mennyit tetszik.

Fájdalom, a Servét megégettetése nem egyedüli bizonyossága a Kálvin és kora könyörtelen indulatának. Gruet egy iratot ragasztott a szószékére, melyben őt „pókhas“-nak szidta s bosszúval fenyegette; s a nélkül, hogy valami egyéb bűn bizonyúlt volna rá (ámbár némely gyanús s hitetlen iratokat is találtak a házánál) kőpadra vonatott s kivégeztetett. Bolsec ellene mert szólani a predestináció felőli tanának, s ezért száműzetett a városból és még örült, hogy megmentheti a bőrét. Gentilis, mint többen az olasz reformátorok közül,

deista volt s e miatt tömlöczbe vettetett, s kétségkívül a Servét sorsára jutott volna, ha vissza nem vonja állításait. Így csak arra ítélték, hogy egy ingben, kezében égő gyertyával, mezitláb járja be a várost és térden állva kérjen bocsánatot tévedéseierért. Visszaesvén tévedésébe, mihelyt a városból menekülhetett, Bernben vette el szabad gondolkodása büntetését. Ameaux Péter, a maga házában, vacsora mellett, bortól fölhevülve, gonosz picardiainak találta szidni Kálvint, a ki hamis tudományt hirdet, s püspök akar lenni, ezért a tanács elébe állították s megbírságotlák; de az egyházi dictator kicsinylette e fenyítéket oly nagy bűnért, megjelent a bírák előtt, kényszerítette őket, hogy vonják vissza ítéletöket s a bor közben szókimondó Ameaux-t az „amende honorable“ (nyilvános bocsánatkérés) megalázó büntetésére íteltette.

De a legsajnosabb eset a Castellio Sebestyéné, a ki — bár sem tömlöczre, sem máglyára nem került — a legkeményebb büntetést szenvedte mégis. Strassburgban ismerkedett meg Kálvinnal, ki őt azután a genfi latin iskola igazgatójául hitta meg. Egy ideig jól ment minden, de Castellio merész biblia-magyarázó volt s szerencsétlenségére kétségbe vonta a Salamon énekek-énekének canonikus voltát s a Krisztus pokolra szállásának valódiságát. Kálvin egyszerre megváltozott irányában s Castellio örült, hogy épségben hagyhatta el Genfet. Bázélbe ment, a hol a görög nyelv tanára lön, s némely írásai-ban ellenkező nézeteket mert nyilvánítani egykori barátja és pártfogója tanaival. Közelismerés szerint a kor legkitünőbb emberei közé tartozott, mint költő, nyelvész, hittudós; de a mellett nyomorúlt szegénységben élt s felesége és családja volt. Kálvin hallott valamit, irtózatoss pénzzavaráról s heves polemiái egyikében tolvajsággal vádolta őt. Erre a szegény tudós elmondta az egész történetet, melyre Kálvin célzott; hogy olykor, ha a Rajna áradásban volt, ki-kiment a partjára egy horoggal, s a vízen úszó fából (a mi senki tulajdona) egy-egy darabot kihorgászott s haza vitte, hogy befűtse szobáját, hol gyermekei rongyoskodtak, maga pedig tanulmányaiba mélyedt. De Kálvin sem vagdalózhatott ily kegyetlenül, a nélkül, hogy őt is vissza-vissza ne vágják; a legkeményebb megtámadások, melyeket olykor kapott, közhit szerint a Castellio tollából származtak; s Bolsec is adott ki egy könyvet: *A Kálvin élete, jelleme, tettei és halála története* cím alatt,

melyben alig hihető vádak foglaltatnak, melyeket nyilván a tőle szenvedett méltatlanságok miatti bosszú sugallhatott.

A Servetus halála által felköltött közérzet daczára, attól fogva a Kálvin trónja szilárdabbúl állt mint valaha. Némi küzdelem után a libertinusok pártja tökéletesen le volt verve, s vezetőik száműzve a városból. Akadémia állíttatott föl ifjakkak a reformált hit predikátoraivá képezésére s Béza állíttatott annak az élére. Templomok épültek csaknem minden nemzetiség számára; mert a városban mindenféle nyelveken beszélő menekültek voltak, mint Jeruzsálemben a pünkösöd ünnepén. A „reformált egyház“ feje síkra szállt a lutheránus egyház vitatkozói ellen, s mindkét részről súlyos sebeket adtak és kaptak a viadalban. A Kálvin hite és egyházi alkotmánya most már nemcsak a római, hanem a lutheri egyháznak is harczot üzent. Befolyása messze túlterjedt a Schweicz határain. Kanonok-utczai házából szemmel tartotta a reformatió nagy panorámáját, a mint az Európa minden államában fejlődött s kibontakozott, és folyvást intézőleg és ellenőrzőleg szólt bele. Írt VI. Edwardnak, Somerset herczegnek, Erzsébet királynénak, Condé herczegnek, Colignynak, a ferrarai herczegnőnek, a navarrai királynénak, Melanchtonnak, Knoxnak; s levelei majd mindenütt oly tekintélyben részesültek, mint valami pápai bulla. Ha Skóciában, a hol különösen nagy volt a befolyása, valami nehézség adta elő magát, a congregatio lordjai csak „Kálvin mesternek, az isten ama kitünő szolgájának“ írtak, s szavát úgy tisztelték mint törvényt. S a tekintély e magas polczára egyedül tiszteletet parancsoló értelmisége, meggyőződésének komolysága és hajthatatlan akaratereje által emelkedett.

A reformatió drámájának (hogy a Kampschulte tanár által, bevezetésében ügyesen kifejtett eszmével éljünk), három főlvonása volt, melyekben Európa három nagy nemzetisége sorban lép a színpadra s veszi át a vezérszerepet: a szláv, a német, a latin. Először jött a szláv: a cseh Huss, de eszméi oly szűkkörűek s nemzetiek, hogy csakhamar s általános hatás nélkül kellett elenyésznie. Azután jött a német, a wittembergi barát, sokkal termékenyebb s szélesb körű eszmékkal, mint a „cseh lúd“, de még tisztán német és hazafias, a miért is a lutheranizmus nem is jutott a német földön kívül sehol valódi virágzásra. Legutóljára jött a latin, Kálvin János, s

szólt az egész világhoz, s minden égalj alatti népek hallgatták szavát. Száműzetése saját hazájából meggyöngítette benne a nemzeti érzetet, s huszonöt éves korától kezdve nem volt többé Francziaországé, hanem az egész világé. Idegen országban emelkedve kitünőségre, — oly országban, mely kisebb volt, mintsem messzeható szellemét korlátai közé foghatta volna, — minden eszméje és törekvése világpolgárius jellemet öltött. Munkáit elejétől végig olvashatjuk a nélkül, hogy kiolvashatnók belőlök: mely nemzethez tartozott. Valásrendszere nem nemzeti, hanem általános; s annál fogva minden országban és égalj alatt gyökeret verhet és tenyészhet. Maga az a tény, hogy egy kicsiny s hatalom nélküli nemzet kebeléből sarjadzott ki, valószínűleg előmozdította gyors terjedését. A német féltékeny volt a francziára, a franczia a németre; de senki sem lehetett féltékeny a genfire. Így az őskorban is, a hatalmas római lenézte a gyöngé zsidót, s a zsidóság árnyéka alatt a keresztyénség gyorsan hódított a hatalmas birodalomban.

De a Kálvin munkájának egyetemessége nemcsak világpolgárius törekvéseinek volt eredménye, hanem azon ténynek is, hogy míg Huss és Luther főleg romboló irányt követtek, ő kiválólag alkotó szellem volt. Huss Jánost Louis Blanc „a modern revolutió ébresztő szellemének“ nevezte; s Luther a pápaságot oly modorban rántotta le, mely megdöbbenetett a világot. De Luther, bár számos termékeny eszmét is hangoztatott, soha sem adott rendszerének maradandó és végleges szervezetet. Alkotmányát félig befejezetlenül hagyta s a római szellem sok maradványát fentartotta az épület külalakján; azért mondják sokan, hogy Németország új gondolkodói csak azt fejezik be, a mit Luther félbe hagyott. Kálvin ellenben a rombolás művét már csaknem befejezve találta, s leütve azt a néhány követ, melyeket még Luther állva hagyott a romok közt, azonnal az új alkotás munkájához fogott s nem sokára a vallásos hit és egyházi kormányzat oly teljes s minden részben bevégzett rendszerét állította föl, a melyből valamit elvenni, vagy hozzá adni, lehetetlen az egész alkotmány veszélyeztetése nélkül. Voltak sokan, a kik fölláztak a kálvinizmus ellen: de nem volt senki, a ki azt más formákba bírta volna önteni, mint Kálvin.

De bármily nagy ember volt Kálvin, élete teljességgel

nem volt boldog. Folyvást kicsinyes veszekedések és súrlódások emésztették erejét. Sok ellensége volt s gyakran az utcán is bántalmaztatott. A libertinusok az ő nevére nevezték ebeiket. Egészségi állapota nyomorult volt, s napról napra rosszabbra vált. Roppant fejfájásokkal, gyomor-rendetlenségekkel, aggasztó köhögéssel s fuldoklással küzdött. Ritkán evett egyszerűen többször naponként. Nagyon keveset aludt. De folytonosan dolgozott. Látni való volt, hogy így nem lehet soká élni: az erős szellem föl kell hogy emészsze a gyöngé testet. S úgy is lett. 1564. május 27-dikén meghalt, aránylag fiatalon, 55 éves korában. Másnap a plain-palaisi temetőbe eltemették, minden pompa nélkül, kívánsága szerint: de a syndikusok, a tanács tagjai, a lelkészek, a tanárok, s a város lakosságának nagy sokasága, kísérték maradványait a temetőbe. Sírját emlék nem jelöli; a vándornak egy egyszerű követ mutatnak, C. J. betűkkel, s megmondják, hogy az alatt nyugsznak a Kálvin János hamvai.

Kálvint nem tudjuk szeretni, mint Luthert szeretjük, a lángeszű, vidám, kedélyes Luthert, sörös kancsójával, dalai-val, feleségével; a pápával vagy ördöggel harcra szállani mindig kész, de hölgyekkel a táncz vagy ruha miatt soha sem veszekedő Luthert. De a Kálvin jellemében sok van, a mi örökre bámulatra kész, s mindenkit ellenállhatatlanul tiszteletre ragad, szűkkeblű kérelhetetlen hite s fanyar és indulatos jelleme daczára is. Értelmiség tekintetében fölülmúlja valamennyi reformátort; tudományosságban alig előzi meg valamelyik. Eszméi s törekvései magasak voltak. Távol a földhöz ragadt pénzvágytól, szegényül élt és halt meg: s megvetve a hatalom külfényét, csak valóságát bírhatta, megmaradt a Szentpéter-egyház lelkészének egyszerű állásában, holott tényleg a város dictatora volt. Meggyőződéseiben teljesen komoly. Ez tette őt Genf fejévé, ez tette viszont Genfet a reformált egyház fővárosává. Az ő theokratiai uralkodása alatt az alp-alji kisváros a protestantismus propagandájává lett Európában s Rómának vetélytársává s halálos és felelmes ellenségévé. Hibái, talán, túlnyomólag testi szervezete külső okából eredtek. Ingerlékeny volt, rabja a szenvedély oly kitöréseinek, melyeket később maga is megbánt és szégyenlett. Hatalmaskodó, ellenmondást nem tűró s tartós gyűlöletre képes ember volt. Nem tehetett róla, hogy

türelmetlen volt. Mély meggyőződése s rossz véralkata lehetlenné tette, hogy más vélemény iránt, a magáén kívül, türelmes legyen s a kor, a melyben élt, lelkiületének e vele született irányát még növelte. Erkölesi bátorsága bámulatos diadal volt ideges gyöngesége fölött. Ifjúságától fogva mindig panaszkodott félénksége miatt s bizonyára nem bírt olynemű merészséggel mint Luther, de sohasem riadt vissza a veszélytől, ha azt hitte, hogy kötelessége szembe szállani azzal. Életének nem egy jelenete van, melyben az ideges beteg ember hősként magaslik föl. Ha egyszer haragja fölébredt vagy elhátározása megszilárdult, készebb volt meghalni, mint meghátrálni.

Vannak jellemének kisebb árnyoldalai. Nevetséges látni a vakmerő reformátort, a mint házasság után járt s Viret barátját nőszerzésre kéri, és ha egy helyt kosarat kap, nyugodtan fordul más felé. Levelei néha tréfások, de tréfái aligha természetesek és őszinték. Szeretett gúnyneveket ragasztani ellenségeire, s azokban olykor a humor nyomai látszanak, de többször a keserűségéi. Barátsága gyakran mély és állandó volt. Valami megnyerőnek kellett lenni egyéniségében, hogy fiatalságában a gyöngéd Du Tillet-t, érett korában a szilaj Farelt annyira le tudta bilincselni. Nem költhetett volna annyi hódolatot maga iránt, a mennyiben egész életén át részesült, ha nem lettek volna nemes tulajdonok benne. Gyakran tételt kérdésbe, hogy egy oly látszólag ellenszenves és rideg ember, mikép gyakorolhatott oly nagy hatást a kedélyekre s végezhetett oly munkát, a milyent végzett. Renan azzal felel e kérdésre, „mert, úgy mond, Kálvin korának legkeresztyénebb embere volt, s oly korban és oly országban élt, melynek ébresztőre volt szüksége.“ De világos, hogy a nagy sémi tudós itt a „keresztyén“ szót igen köznapi értelemben használja, mert mindjárt így folytatja: „Ridegsége is elősegítette hatását, mert a komolyan vallásos kedélyeket könnyebben megnyeri a szigor, mint az engedékenység s jobban szeretik a szoros, mint a széles utakat.“ Magasabb véleménynyel a keresztyénségről, mint Renan e szavakban lenni látszik, nem tartjuk Kálvin Jánost a tizenhatodik század legkeresztyénebb emberének, s nem fogadhatjuk el őt, bármely korbeli keresztyénség magas példányképeül; de abban egyet értünk Renannal hogy a vallásos izgalom korszakaiban a szigorú kegyesség és

a szűkkeblű theologia könnyen szerez ezer meg ezer híveket. Ez lehetett a Kálvin hatásának és sikerének is egyik titka.

Az idő az ő eszméit és intézményeit is megrostálta, mint minden egyebet. Sőt sok részben csodálatos bosszút is állott azokon. Azokkal, melyekért Servet megégettetett, sokban rokonos eszméket régóta predikáltak a genfi szószékből s azok most gyorsan terjedeznek a hollandi presbyterianus lelkészek között. A genfi polgárok most oly vígak és élni szeretők ismét, mint voltak püspökeik korában, s csak úgy nevetnek, dalolnak és tánczolnak, mintha Kálvin soha sem is élt volna. A hollandiak is, nemzeti jellemök józansága mellett, szintén mulatoznak, mit sem tartva a consistoriumoktól. Csak Skóciában maradt még némi nyoma az egykori szigornak, de ott is halványulóban van az már. A szellemi függetlenség utáni küzdelem egyre tart még, sőt átment a presbyterianus egyházból más egyházakba is; de a polgári hatalom folyvást emelkedőben van az egyházi fölött; s vannak ábrándozók, a kik már közel látják az időt, midőn a megkeresztýenült állam elnyeli az egyházat s egygyé olvad vele. Így működött a változás, a fejlődés szelleme. De a Kálvin hitének s egyházi alkotmányának fő körvonalai, mint valamely táj nagyvonásai, változatlanul maradtak, míg az idő keze sokat eltörölt a csekély részletek közül. S Kálvin, minden hibái mellett is, mindig a világ legnagyobb törvényhozói egyike marad.

A Guizot és a Kampschulte tanár könyveikkel kezünkben igazabb képet vagyunk képesek alkotni magunknak mind jelleméről, mind művéről, mint azelőtt. Sem az a démon nem volt, a milyennek Audin festette, sem az a félisten, a kinek Henri és Merle D'Aubigné rajzolták; hanem parancsoló értelmű és erős meggyőződésű ember, a kinek rossz egészsége és ingerlékeny kedélye volt. Tanaiban, melyeket hirdetett, s intézményeiben, melyeket állított, mint minden emberi dologban, a jó és a rossz vegyülete látszik meg; de kiállották az idő rostáját, s árnyékukban komoly és vallásos népek növekedtek. Másforma ember, talán finomabb érzelmekkel, szabadelvűbb szellemmel, szeretőbb szívvel, a reformatió e művét nem hajthatta volna végre; s most századok múltával kimondhatjuk e mű eredményeiből, hogy az, egészben véve, nagyon jó volt!

SZAMOSKÖZY ISTVÁN TÖRTÉNETI MARADVÁNYAI 1566—1603. *)

Csöndben, de sikeresen s biztos léptekkel halad a magy. tud. akadémia történelmi bizottsága kitűzött célja felé. Rövid idő alatt sok, addig a nagy közönség, sőt a szakemberek előtt is csak nevről ismert vagy egyáltalán ismeretlen történetíró, krónikás s naplói- és levéltáraink poros rejtékéből, s a mi addig lappangott, közkinccsé, közjóvá tették — és pedig tekintetbe véve azt, hogy e kiadványok nemcsak nem ephemer értékűek, de még a tudományos irányok divatja s változásai alá sem esők, aránylag kevés anyagi áldozattal. Mert míg például Németország történelmi kútfőinek kiadására a *Monumenta Germaniae* költségeire legújabbán a német császári kormány s Ausztria évenként tekintélyes összeget adnak össze s vállvetve igyekeznek e mindenesetre legelső rangú történelmi vállalat munkálkodásait anyagilag segíyezni s így folytatni azt, a mit már a harminczas években egyesek nagy mérvű áldozatkészsége megkezdett s e mellett és ezenkívül az egyes országok tudományos intézeteiket (például a bécsi vagy a berlini vagy a müncheni stb. tud. akadémiák) a történelmi forrásművek kiadása körül bőkezűen segíyeznek: addig mi — igen természetes — csak szerény tárczáinkhoz mérve költhettünk e célra; ámbár a mi segíyzésben a felelős kormány főnnállása óta a magy. tud. akadémia történelmi bizottsága részesült, azt a

*) Az erdélyi fejedelmek birtokában volt eredeti példányról kiadta Szilágyi Sándor, a magy. tud. akadémia r. tagja. Három kötet. A *Monumenta Hungariae Historica* közt.

magyar országgyűlés, becsületére legyen mondva, készségesen, jó szívvel s egy értelemmel ajánlotta meg mindig. De van is látatja a dolognak, s őszinte örömet érzett e sorok írója is akkor, midőn alkalma volt egy illetékes német szakember elismerő nyilatkozatát hallani a magyar akadémia munkálkodásáról.

Szamosközy István is azon történetíróink közül való, a kiknek eddigelé jóformán csak nevét ismertük, életökről s munkáikról alig tudtunk valamit, nem hogy bírtuk volna ezeket. Szamosközy műveinek töredékét három kötetben adta ki Szilágyi Sándor történettudósunk, s a mi adatot életéről összegyűjthetett, azt a bevezetésben fölhasználva, főbb vonásokban rajzolta a derék férfi életpályáját. Ez adatok szerint Szamosközy családja Magyarországról a Szamosközről eredett, a honnan Erdélybe, valószínűen Kolozsvárra származott. Talán már itt született történetírónk, még pedig a mint kombinálni lehet, az 1565-ik év körül. A korán árván maradt Szamosközy Sombory László erdélyi főúr udvarába került, a ki őt fiával, Sombory Sándorral együtt nevelteté s a hol a szorgalmas és tehetséges ifjú magára vonta az erdélyi cancellárnak, az 1594-ben kivégzett Kovacsóczy Farkasnak figyelmét, s így történt, hogy midőn Sombory meghalt, a cancellár Szamosközyt az ifjú Sombory mellé rendelte s ezzel együtt 1591-ben külföldi egyetemekre küldte ki, hogy amaz a humaniorákban, emez, mint előkelő család sarjadéka, a jogi tudományokban képezze magát. Az ifjú Sombory barátjával, ki egyszersmind mentora volt, Paduában állapodott meg; innen tettek egy kirándulást Rómába s innen — Paduából — kelt két még meglevő latin levele Szamosközynek, melyeket főúri pártfogójához, a cancellárhoz intézett s melyek egyikét, mert érdekes világot vet úgy a paduai egyetem akkori viszonyaira, mint Szamosközynek körülményeire, az eredeti után fordításban közölni érdemesnek tartjuk:

„A múlt hóban küldöttünk Nagyságodnak levelet, melyben hosszasabb hallgatásunkat indokoltuk s megírtuk, hogy mint folynak dolgaink. A levél elküldésében most gondosabbak voltunk, mint máskor; mert úgy tapasztaltuk, hogy az elmúlt nyáron leveleink vívőinek hanyagsága miatt azok vagy későn érkeztek, vagy épenséggel elvesztek — s e miatt aztán valahányszor írunk Nagyságodnak, mindig félnünk kell, vajon

nem téved-e el írásunk. Akadémiánkon a tanuló ifjúság s az egyes facultásoknál a tudós professorok nagy számmal vannak. A közelebb múlt napokban az egyetemi tanács az iskola állapotának reformálásán s oly egyes intézmények megszüntetésén, melyek az idő folyamában elavultak, nagy szorgalommal dolgozott; először is nevezetesen az irányban, hogy a professorok a leczkéket folytonos előadással tartsák s ne a toll alá dictáljanak,*) a mint az némelyeknél, hogy mennél több hallgatót gyűjtsenek s azok kedvében járjanak, rendes dolog; aztán pedig a tekintetben, hogy az előadások az egész órát betölthessék, mert ezelőtt a hallgatók lármája s csintalankodásai miatt egyik-másik tanár gyakran félbeszakíttatván, alig praelegálhatott az egy órányi idő harmadrészeiben, s így a rossz erkölcsűek magaviselete miatt a jobbak is hátramaradtak tanulmányaikban. A tanulóknak is keményen meghagyták, tartózkodjanak a tanárok kifütyülésétől s a leczke alatt minden zajongástól s botránycsinálástól, mely romlottság valamennyi auditoriumban annyira elharapódzott, hogy nincs semmi menten e féktelenségektől, mintha bormérők s korcsmárosok czivódnának a csapszékekben. A kik a parancs ellen vétnek, börtönnel, bírsággal lesznek büntetve vagy eltávolíttatnak a főiskolából. A rendelet szokás szerint a díszteremben lőn felolvasva s kihirdetve, aztán kifüggesztve, s bár a dologban nagy volt a buzgóság, azért csak olyan maradt a láрма s csak olyan a zajongás most is, mint ez előtt volt. Azt hiszem, hogy a bölcs velencei tanács **) e fenyegető rendelettel csak épen a növekvő mértéktelenség útját akarta bevágni, mert valósággal s igazán véve szemet húny akadémiánk e szennyfoltja előtt, mely a hosszas abusús következtében megrögzött szokássá vált. Mire is volnának ők készebbek, mint a kihágókat bírsággal, vesszővel s börtönnel büntetni? Különben azok dolga, a kik az ügyek élén állanak. Az élet itt elég olcsó lehetne; de nem tudom miért, itt még bő időben is szükség van; mert vagy azért, hogy mindent Velenczébe, az egész tájék e feneketlen papzsákjába hordanak, vagy a kalmárok nyervágya s kapzsisága miatt, bár a piacon minden bőven volna kapható, mégis minden szerfölött drága; úgy

*) E szokást a bécsi egyetemen Mária Theresia szüntette meg.

**) Padua ekkor Velence hatalmában volt.

hogy azok is, kik nem a legkedvezőtlenebb anyagi körülmények közt élnek, még a bőség idején is egyben-másban szűket látnak. Az a híre, hogy a velencei tanács az egész terület eladó borait össze akarja vásároltatni s nyereszkeskedés céljából teherhajókon Angliába vitetni, hogy így legalább az egyik bajt a másik baj által tegye jóvá. A mi minket illet, nagyságos uram, a főlebb múlt napokban a szükség arra kényszerített, hogy a bécsi Kazpech Györgytől kölcsönt vettünk föl; az egész összeg százötven velencei s e szerint száz magyar aranyat teszen ki praecise. A kölcsön Sombory úr nevére szól, kamattalan s visszafizetésre bizonyos terminust nem tűztünk ki, hogy ha elhúzódnék is, ne legyen az adós hitelének kárára. Ez összegen kívül senkinek semmivel nem tartozunk; ennek harmadrészét Rómába való menetelünk előtt úti költségül vettük föl, a többit pedig visszatértünkkor. Tudom ugyan, hogy hirtelen történt s alkalmoszerűtlen elhatározásunk a római útra Nagyságodnak nem nagyon tetszik: de teljes erőnkől fogunk igyekezni, hogy a mit időben s tanulmányainkban mulasztottunk, nagyobb szorgalommal kipótolhassuk. A mennyiben rajtam múlik, én minden iparkodással azon leszek, hogy Sombory úr tanulmányaiban arra igyekezzék, a mi Nagyságod intéseiből ismeretes előtte. . . . Padua, január 5. 1592.“

A paduai egyetem ifjúsága közt uralkodó hangulat talán Somboryra is ráragadt; talán megengedett egyet-mást magának, a mi komoly mentorának nem tetszett, mert ugyanez évi (1592) novemberi levelében azt írja Szamosközy Kovácsóczynak: „Sombori úr jó egészségben van s tanul még, bár nem úgy, a mint én szeretném; a tanulásban nem nagy szüksége van a fékezésre, de annál nagyobb egyéb dolgokban; úgy látszik, hogy jogi tanulmányai érnének legtöbbet, ha nem annyira tehetsége, mint inkább szorgalma nem hiányoznék.“

Mindamellett a paduai egyetem megérdemlett jó hírben állott s valóban, a ki akart, tanulhatott s munkálkodhatott ott eleget. Szamosközy ezt cselekedte; dolgozott, tanult szorgalmasan s szorgalma gyümölcsét 1593-ban tette közzé e cím alatt: *Analecta Lapidum Vetustorum et Nonnullorum in Dacia Antiquitatum*, mely munka 236 nyolczadrét lapon az Erdélyben található római emlékekről szól s Kovácsóczy Farkasnak van ajánlva, és hogy nem hiába való munka volt,

azt az a körülmény is bizonyítja, miszerint öt évvel később 1598-ban Frankfurtban a nagy hírnévnek örvendő historicus Laziusnak a római köztársaságról írott műve mellett mint függeléket másodszor kinyomatni méltónak ítélték.

E könyv megjelenése után a két ifjú nem soká maradt Paduában. Már a múlt év telén meglátogatták Rómát, most visszatérő útjukban Németországot járták be s tudománynyal és tapasztalattal gazdagon megrakodva tértek haza mindketten; mert ha a gazdag s fiatal Sombory sokat tett is, a mi mentorának nem volt ingyére, bizonyára nem maradtak rá hatás nélkül Szamosközy gondoskodása, oktatásai, sem az a sok tanulságos dolog, a mit két év alatt Német- és Olaszországban látott és hallott, főként olyan ember társaságában, mint a minő Szamosközy volt. Bethlen Farkas Somboryt „a humanitás minden díszével fölékített ifjúnak“ nevezi s azt mondja, hogy már az 1594-dik évben a fejedelem Németországba követségben küldé.

Ugyancsak ez 1594-dik évben Szamosközy lelkét egy esemény nagyon megrendítette, az tudniillik, hogy pártfogóját s jótevőjét, Kovacsóczy Farkast a változó észjárású fejedelem Báthory Zs. kivégezteté. Szamosközy hazája történetének tanulásában s a történetírásban keresett e nehéz napok közt vigasztalást — s e reánk maradt három kötetnyi töredékből kivehető, hogy az 1598-dik évben már jól előrehaladt. Munkálkodásával híre-, neve- s tekintélyének is növekedni kellett; Bocskay öt nemcsak a fejevári állami levéltár egyik conservatorává, hanem országos historiographussá is kinevezte. Nem is tehetett volna ennél jobbat a derék fejedelem Szamosközyvel; itt érezte ő magát jól, a poros acták s oklevelek között; hozzá fogott munkája alapos, documentumokra fektetett újabb kidolgozásához és simításához; azok a pontos jegyzetek, melyeket munkája egy példányának (mely mindvégig az erdélyi fejedelmek tulajdona maradt) lapjain a margókra írogatott, s melyek minden modern történetbúvárnak becsületére válnának, bizonyítják, hogy Szamosközynk mily lelkiismeretesen használta föl azt az előnyt, mely levéltárnoki állásával össze volt kötve. Bocskay méltányolta is historiographusa munkálkodásait, mert végrendeletében kétezer forintot hagyományozott Szamosközy történetének kinyomatására; „..... kinyomtatására, — szól a végrendelet — hogy szorgalmas

gondjuk legyen, lelkökre kötöttük a testamentomosoknak és az istennek széki eliben idézzük őket érette, hogy ha abban híven és szorgalmasan el nem járnak.“ — Kétezer forint abban az időben nagy összeg volt, olyan, mely hozzávetőleg számítva mai tizenötszörösének; tehát 30,000 váltó s 12 ezer o. é. frtnak felelne meg s így nem a szükséges pénzösszeg hiányán múlt a munka megjelenése, hanem más oknak kellett közrehatni, a mi miatt a kinyomatás elmaradt. Alig csalódunk, ha egyidőre éppen Szamosközyt okoljuk; még nem volt készen művével, tatarozta, simítgatta bizonynyal, hogy jó fogadtatásban részesüljön ne csak a hazában, hanem az egész európai tudósvilág részéről; mert hogy szemei előtt a külföld is lebegett, a reánk jutott töredék mutatja, melyben pl. a magyar helynevek latin értelmét, a hol az lehetséges, gondosan megmagyarázza, természetesen nem honfiai, hanem a magyarúl nem értő Európa kedvéért.

Bocskay utódja Rákóczy Zsigmond nemcsak meghagyta hivatalában Szamosközyt, hanem 1607. október havában egy fejérvári házzal s Magyar-Gáldon egy nemesi curiával is megajándékozta. Mindkét adománylevél különös dicsérettel emlékszik Szamosközy történetírói munkásságáról s az adományozással éppen e munkásságot igyekszik megjutalmazni Rákóczy Zsigmond. A következő 1608. évi január végéről bírnk egy levelet Szamosközytől, melyben fejérvári háza ügyében ír György deáknak s ez az utolsó adat, mely napjainkig tőle s róla ismeretes; itt nyomot veszünk, eltűnik a tudós férfi, a kitüntetett történetíró szemeink elöl élte legerőteljesebb szakában, — s az a tudványó részvét, melyet ily munkás életű egyéniségek pályája iránt ösztönszerűleg érezünk, tért nem találván magának, figyelmünket tán annál nagyobb mértékben irányozza szellemi hagyományaira.

Szamosközynek három rendbeli művéről van tudomásunk. Az első a már említett *Analecta*; a második a *De Originibus Hungaricis* (a magyarok eredetéről), melynek csak czíme ismeretes s melyről nem is egészen bizonyos, hogy ő írta; bár a legnagyobb valószínűség szerint neki tulajdonítható. A harmadik végre s egyszersmind legfontosabb (Magyarország s különösen) Erdély története a XVI-ik század végén s a XVII-ik elején. E munka töredékei három különböző cím alatt jutottak kéziratban reánk, ú. m. *Rerum Ungaricarum*

libri quatuor, Rerum Transsylvanarum Pentades és a *Hebdomások*, melyeket Szilágyi Sándor három kötetben ugyane rendben adott ki. Nagy mű részei ezek, tán sohasem lön az egész munka teljesen bevégezve, tán impurumban megvolt s mivel Bocskay testamentomának világos rendelkezése ellenére sem lön — előttünk ismeretlen okból — kinyomatva, talán a fejevári levéltárban őriztetett; de az ezt ért rémitő pusztulás megsemmisíté. Nem tudjuk; annyi azonban áll, hogy mennél nagyobb becsű reánk nézve e fragmentum, annál inkább kell fájlalnunk az összekapcsoló részek hiányát. Az első kötet 1556—1586-ig terjed, a második legvastagabb kötet az 1598—99-dik éveket foglalja magában, míg a harmadik az 1603-diki szomorú esztendőt tárgyalja; örömet elengednők az első kötetet, ha helyébe azon idők teljes történetét — s nemcsak azt a rövid három évét — tartotta volna meg számunkra a jó szerencse, melyekről Szamosközy mint kor- és szemtanú beszél.

A Szilágyi Sándor által eszközölt jelen kiadás előtt mások is foglalkoztak már Szamosközy történeti fragmentumai közzétételének eszméjével. Nem tekintve azt, hogy Bethlen Farkas a maga *Históriájában* különösen a *Pentások* és *Hebdomásokból* ama kijelentéséhez híven: miszerint mind azt, a mit históriai művéhez szükségesnek vélt, a legnagyobb hűséggel vette át, folytonosan plagizál, egész szakaszokat szó szerint átvész és így *Históriájának* idevágó részeiben nem Szamosközyt adja ki, hanem azt a saját maga művében fölolvastani törekedett; nem tekintve továbbá azt, a mit Benkő mond Bethlen F. históriája kiadásánál, hogy tudniillik Bethlenben egész Szamosközy él, — a jelen század közepéig nem gondolt Szamosközy kiadásával senki sem, (mert a mi a másoltatást illeti, a tudós gróf Teleky Sámuel nem volt ugyan biztos Szamosközy authorságában, de már e század elején a bécsi eredetiről másolatot vett). Az ötvenes években, midőn nagy embereink a politikai pályáról leszoríttatva, az irodalmi téren igyekeztek szellemi munkájokkal szolgálni a hazának, két elhalt jelesünk, az áldott emlékü gróf Mikó Imre és Kazinczy Gábor élénken foglalkoztak Szamosközy kiadásának gondolatával. Ama cikkek szerint, melyeket Abafi Lajos a *Hon* múlt (1876.) évi októberi számaiban Mikó Imre és Kazinczy Gáborról közöl, ez utóbbinak sikerült volna Szamos-

közy magyar nyelvű sajátkezű följegyzéseit, latin munkájának elődolgozatait föltalálni, melyeket sajtó alá rendezett, de a melyek soha nem jelentek meg; sőt úgy látszik a kézirat is elveszett Ez elég sajnos dolog, főként ha csakugyan Szamosközy eredeti jegyzetei voltak a kiadandók; a mely hypothesis-hoz különben kétség fér, daczára Kazinczy G. állításának, ki a jegyzeteket Szamosközy egy eredeti levelével összehasonlítván, az írást egyezőnek találta. Ha valóban történetírónkéi voltak e jegyzetek, előkerülésök esetén fontos támpontokul szolgálhatnának a nagy latin mű beosztásának s tervezetének kritikai megvizsgálására. *) Ezen kívül Szamosközy nagy latin munkáját is szándékozott kiadni Kazinczy Gábor a pesti egyet. könyvtárban levő XVIII-dik századbéli kéziratoss példány után, míg gróf Mikó a bécsi eredetiről vett másolat után akarta ugyanez időben oszlopszatosán latin és magyar szöveggel közzétenni, de egyéb elfoglaltsága miatt kénytelen volt szándéka kivitelét továbbra halasztani; az 1857. év május 22-kén azt írja Kazinczy Gábornak: „Szamosközy kiadásával — ha már ön ebbéli czéljával fölhagy — nem hiszem, hogy az Akadémia történelmi bizottsága meg ne előzne, nekem még egy-két évig magyar kútföket (tudniillik magyar nyelvűeket) levén szándékom kiadni.“ — És így a föladat a magyar tud. akadémiára jutott, melynek történelmi bizottsága elhunyt jelesünket, Toldy Ferenczet bízta meg Szamosközy históriai maradványainak sajtó alá rendezésével. Toldy a munkát a *Pentásokon* kezdte meg (az 1598. év), minthogy nem volt bizonyos abban, vajon a *Libri Quatuor* szerzője csakugyan Szamosközy-e; de halála meggátlá a munkában (csak a *Pentások* 12 első ívét nyomatta ő), melynek folytatásával s befejezésével Szilágyi Sándor bízott meg. Szilágyi S. kifürkészte s meggyőzően bebizonyítá, hogy a *Libri Quatuor* is Szamos-

*) A pesti egyetemi könyvtár kéziratai közt a Pray-féle collectio két kötetében csakugyan találhatók Szamosközytól autograph följegyzések, melyeket, mint becses adalékokat, ha jól vagyok értesülve, a magy. tud. akadémia sajtó alá bocsáttat; ezeket azonban nem mondhatá Kazinczy Szamosközy műve elődolgozatainak, mert részben összefüggés nélküli jegyzések, részben más időre vonatkoznak, legnagyobb részök pedig Szamosközy nagy gondnal gyűjtött okmánytárának töredékei. Meglehet különben, hogy Kazinczy ezekről szól.

közy munkája s így ezt, mint az 1566—86. évekről szólótette legelsővé a jelen három kötetes kiadás rendezésénél.

* * *

E rövid életrajzi vázlat s a kiadás ismertetése után, melyek bővebb megértése czéljából az érdeklődőket Szilágyi S.-nak a könyv elé csatolt bevezetésére s a *Magyar Könyvszemle* 1876. évi folyamában megjelent cikkére utaljuk, néhány szóval fordúljunk Szamosközy maradványainak méltánylásához.

Szamosközy mint történetíró a késő renaissance-kor gyermeke; annak első virágzása rég elmúlt, mikor írónk a maga munkájához kezdett, de utóhatása, az a divatos történetírási irány, mely a kort jellemzi, őt is érte s nem maradt befolyás nélkül reája az a két év sem, melyet a külföldön, főleg Olaszországban, a renaissance-irány e bölcsőjében töltött. Osztozik ő is a kor történetíróinak hibáiban, nem tudja s nem is akarja, mert tán nem érzi, levetközni ama ferdeségeket, melyek az akkori írók s különösen történetírók nagy részének műveiben mi előttünk most nevetségeseknek tűnnek föl, de melyek akkor a jó modor kívánalmait elégítették ki, s melyek nélkül nem tartozott volna a történetíró az egyedül uralkodó, az egyedül elismert iskola híveihez. A stilusnak ünnepélyesnek kell lennie, mintha valami alkalmi dictió volna az egész munka; akkor szép volt, mi előttünk fárasztó; minél bővebben legyenek adagok a classicusokra való reminiscenciákból — mint ezt Nisard a renaissanceről írott tanulmányai-ban s Boissier *Cicerójában* oly szépen adja elénk, — utánozni kell őket, ha lehet a kifejezésekben, követni kell őket a hasonlatokban, majmolni, hogy úgy mondjam, a képletekben, minél gyakrabban emlegetvén az Olympus halhatatlanait: mindez akkor a választékos stil elengedhetetlen kelléke volt, ma már nemesak tudákos és túlhaladott, hanem olykor szánalomra méltó. Azt akarták, hogy elbeszélések könnyed, folyékony legyen s a mellett mindig érdekes, úgy is vélték elérni e czélt, ha a történet főeseményei közé másod- s alsóbbbrangú epizódokat szőttek; a mi tagadhatatlanul helyes dolog (példa rá, hogy csak egyet említek, a legfőbbet, Macaulay), de nem úgy, mint a szóban levő kor emberei tették, nem úgy, hogy az érdektelen

episódok oly hosszú, unalmas elbeszélésekké nyúltak, a minőkkel a mai kor emberét csak kínozni lehetne. E mellett gyakran a történeti anyagot sem tudták szerencsésen fölosztani; egyes részeket oly eseményekhez kötöttek, melyek inkább pillanatnyi hatásúak voltak; vagy ha szerencsésen keresztül vitték külsőleg a beosztást, nem volt jó érzék arra a berendezésre, mely által az elválasztott részek mégis egy egészet tesznek, nem volt meg lelkökben, gondolataikban az a tudat, hogy egyik főbb eseményt a körülmények s viszonyok kutatása s bonczolása által a másikkal logikailag össze kell kapcsolni, hogy így az utóbbira következtetést vonjanak az előbbiből; mert az a formális kapocs, hogy a szerző egy későbbi könyvben az előzőre utal: *uti jam supra illo et illo loco memoravimus*, nagyon gyöngé láncszem az elkülönözt tagok egybefűzésére. Ép ily sikertelen azon igyekezet is, mely a stilus által akarta gyógyítani ez organikus bajt, nem tudták ők elbeszéléseik egyes részeinek külsőleg sem azt a kerek formát megadni, a mely legalább színre pótolta volna a belső hiányt, eltakarván beosztásuk alapját, a mechanizmust. E hibákhoz hozzá kell még vennünk a XVI. század történetíróinak azt a kedvencz szokását, hogy Liviust követve először főhőseik szájába adnak a legnagyobb részben hangzatos dicitiókat s aztán (itt már nem Livius volt a minta) mellékszerepet játszó, számításba is alig vehető egyénekkel is, a hol csak alkalom van rá, egy-egy ékes szónoklatot tartatnak; számításba jönnek még a jámbor simplicitás, gyakran czélzatosan elmondott, közbeszótt történetké, melyekkel előadásuk hitelét vélték növelni a másod-renaissance kései historikusai; aztán azok a pontos leírások soha nem látott ütközetekről s nem tanulmányozott csataterületekről, leírások, melyeket ha úgy egy jó földabrosz segítségével vizsgálni vagy papiroson utánrajzolni akarna valaki, ha soha nem foglalkozott is hadi tudományokkal, az első pillanatra belátná abszurditásukat: — mondom, ha mindezeket tekintetbe vesszük, előttünk vannak összegezve azon ismertető jelek, melyek e historikusokat közösen s „solidaliter“ jellemzik. Sokan túlozták e hibákat (s köztök nem egy a maga idején nagynevű) sőt egyéni hibáikkal szaporították; sokan mintegy ösztönszerűleg igyekeztek azok súlya alól menekülni, öntudatlanul, nem tudva s nem akarva kerültek e ferdeségeket, jó érzékök óvta meg

attól, a mit talán nem is tartottak hibának, ha egyáltalában gondolkoztak fölötte.

Szamosközy ez utóbbiakhoz tartozik. Nincs a mondott kor íróinak oly hibája, mely, ha csak kis mértékben is, Szamosközyben föl nem volna található; de dicséretére legyen mondva, ő e félszedségek ellen küzdök. Ha hosszabb ideig a történelem fonalát követvén s a főczél lebegvén szemei előtt egyenest halad előre: azt hiszszük s örülni kezdünk, hogy elfelejtkezett a divat szabályairól, (melyek szerint már egy-két mellékes történetkét vagy nagyhangú declamatiót kellett volna becsúsztatni,) — csalódtunk, mert ím' egyszerre kiválik előtünk a „homo peculiaris,” kilép a kerékvágásból, letér a rendes útról, hogy kóborolni induljon az útfélen s elsoroljon pl. egy csomó haszontalanságot, melyek Mehemed szultánfi circumcisiója alkalmával történtek, még pedig oly részletes-séggel, a minőnél nagyobbbat bizonynyal a nagyúr sem kívánt udvari krónikáirójától (I. 231. s köv. lapokon); vagy megakasztja az eseményeket, mert azt hiszi, hogy Kracker uram, a ki Radul vajdához Székely Mózes ellen szövetkezni ment (III. k. 169. l.), mint tanult ember okvetlen egy hatalmas latin orációval íjeszté meg a talán írni sem tudó oláh vajdát, úgy annyira, hogy rémültében ez is tüstént Ciceróvá vált, még ékeesebb beszédben fejtegetvén külpolitikája vezérelveit. Ilyen szónoklati passió, ilyen „mania oratoria,” hogy úgy mondjam, sok van Szamosközyben s tetőpontját Báthory Zsigmondnak az 1598-iki gyulafejevári gyűlésen, Erdélyből való első távozása alkalmával a rendekhez intézett búcsúbeszédében éri el (II. k. 36. s köv. l.), mely hosszadalmassága mellett oly eszmeszegény s conceptusa oly ügyetlen, hogy az olvasó a három kötet elolvasása után visszagondolván reája, alig képes Szamosközyt tartani a beszéd szerzőjének s örömet el fogja hinni e sorok írójával, hogy a megilletődött s lépését már megbánó fejedelem, a ki igen kitünő nevelésben részesült s a latin nyelvet jól bírta, csakugyan mondott egy öncsinálta, latin mondásokkal bőven kevert gyöngé oratiót, hogy mindenki megérthesse — mint Szamosközy mondja — magyarul s ezt aztán a történetíró deákra foráítván, kitoldani, flosculusokkal kiczifrázni s az akkori rhetorika szabályai szerint fölöltöztetve munkájába fölvenni kegyeskedett. — Nem hiányoznak Szamosközynél az iskola szellemében adott csataleírások,

nem hiányzik sok helytt a tudákosság; a régi auspiciumok reminiscentiája is föl-fölmerül a csodák, a vészjelek, a huhogó bagoly emlegetésében, (mikre történetírónk ugyan mitsem ad, de ha a többi collegák beszélnek efféléről, adandó alkalommal — s ez van bőven — mért ne szólna ő is?) — és így előttünk áll az Európa szerte uralkodó irány embere Szamosközyben. De ő, mint mondám, a hibák ellen küzdöklik, ha sokat el is követ: túlzásba nem esik, sőt szerencsés tapintatánál fogva, két, legfőlebb három speciális esetet kivéve, áradozóvá soha nem lesz; azokban pedig, a mikben tárgyától eltér, gyakran fölötte becses ismertetést nyújt közérdekű dolgokról, mint alább néhány példából megláthatja az olvasó.

Ezek Szamosközynek a divatos iránynyal közös hibái: egyéni sajátosságából folyókat művének reánk maradt töredéke nem igen mutat, legalább mi nem igen találtunk benne. A következőkben jó tulajdonságait igyekszünk röviden kiemelni, melyek némelyike által kortársai közül az egyik vagy a másik fölött előnyben van s ha itt egyedül ő reá szorítokunk, elkülönítjük, összehasonlításokat nem teszünk s e miatt róla olyan kerek képet, a minőt megérdemelne, s a minőt szeretnénk, nem alkothattunk: e mi hibánkat is legyen szabad némi részben a mű említett töredékes voltával menetetnünk.

Szamosközy részrehajlatlan történetíró. Ma már e tulajdonság a történetíró főkelléke, de még akkor nem tartották annak s valóban a roppant politikai forrongások, a vallási viták s versengések s a politikai romlottság ama korában, midőn nézeteket uradalmakért cseréltek s az elveket a donatiók s inscriptiók értékéhez képest mérlegelték: ez a jellemvonás rokonszenvessé kell hogy tegye Szamosközyt előttünk; az ő elve az, hogy a történetíró az eseményeket inkább igazán, mint szépen beszélje, mert szentségtörés eltérni az igazságtól, „nem is látom be, — úgy mond — miért hevítsen engem inkább a gyűlölet, melyből művemre semmi előny nem háromolnék, vagy a részrehajlás, mely hasonlóképen árt, vagy a hizelgés, mely a hamisítás gyanúját költi fel, mint az igazságszeretet, mely ellen akár gyűlöletből, akár részrehajlásból véteni bizonynyal egy lenne én előttem a szentségtöréssel.“ Olvasás közben néha e szép mondás ellenére itt-ott bizonyos felekezeti vagy politikai, sőt nemzetiségi elfogultságot vélünk

észrevenni történetírónk okoskodásaiban; de bátran állíthatom, hogy nincs egy ily eset sem a reánk jutott töredékekben, melyet kimenteni, fölvilágosítani vagy pl. egy szebb s magasztosabb alanyi rúgóra visszavezetni ne lehetne. Abban, hogy a római pápáknak Magyarország irányában a törökkel szemben követett politikáját kárhoztatja s ama súlyos váddal illeti őket, miszerint törekvésök folytonosan oda irányult, hogy Magyarország rovására Itália földjét s különösen a pápai birtokokat védhessék a terjeszkedő ozmánok ellen (I. k. 20. l.) lehet tévedés, lehet ferde fölfogása a körülményeknek, de nem szabad a protestans Szamosközy felekezeti részrehajlásának tulajdonítani, (mint ezt Pray a bécsi codex margóján értelmezni látszik) mikor egyikben, ha akarta volna, annyiszor kiténtethette volna e felekezeti elfogultságot. Ugyane szempont alá esnek a kolozsvári unitáriusok 1603-diki mozgalmaira itt-ott tett keményebb megjegyzések; sőt mosolygunk rajta, ha a szigorúbb kifejezések okát abban a körülményben keresnők, hogy egy Szamosközynek tulajdonát képező s Mátyás király könyvtárából való ritka becsű codex, melyet tulajdonosa egy tudós jezsuitának használatra kölcsönzött a zavarok alatt a jezsuita collegium földúlása alkalmával elveszett (III. 105. l.). Szembetűnőbb az, hogy pl. Miksát néhány szóban határozottan kárhoztatja, míg János Zsigmondot mérték fölött dicséri. Az ellentét bizonyos tekintetben éles, de ha a Miksára kimondott ítéletet (I. 19—20.) újabb kutatások nemcsak megerősítik, (l. Wertheimer Edétől: *Zur Geschichte des Türkenkrieges Maxim. I. 1565—66.*) hanem épen abban culminálnak, a mit Szamosközy ezelőtt 300 esztendővel néhány rövid szóban kifejezett, remélhetjük, hogy idővel János Zsigmond is kedvezőbb színben fog föltűnni, mint a milyenben eddigelé áll, ha nem is fogunk érte úgy lelkesedni, a mint Szamosközy lelkesedik. Nincs az a jó tulajdonság s fejedelmi erény — azt mondja ő, — mely János Zsigmondban föl nem lett volna található; ész, tudomány, vitézség, erély, kegyesség, takarékoság, sőt a mértékletesség is oly annyira jeles tulajdonai közé tartozott volna e fejedelemnek, hogy csak éhségből és szomjúságból evett és ivott, nem pedig gyönyörűség- s fényüzésből (I. k. 109.). Gúnynak lehetne venni e szavakat, ha nem állnának összefüggésben a többivel s ha nem a megilletődés hangján kezdené jellemezni, midőn leírja temetését; így azonban

nem tarthatni gúnynak, inkább ama kegyelet kifolyása a túlzó dícséret, melyet a nemzetét forrón szerető történetíró az utolsó nemzeti király fia, a „Joannis regis filius,” a „választott király” iránt érez, s mely az írónak is félig-meddig mentségül szolgál.

Különben e kegyeletes érzelem Szamosközyben szintén jellemző. A szép és szerencsétlen fejedelemasszonyról, Mária Christierna főhercegnőről, Báthory Zsigmond e boldogtalan nejeről, ha megemlékszik történetírónk, el nem mulasztja nevéhez tenni a jelzőt: granis et sancta foemina, s midőn Báthory Endrének, a jobb sorsra érdemes bíbornok-fejedelemnek bújdosását, halálát s azt az úrvacsorát leírja, melyet az üldözött fejedelmi főpap vele bújdosott hívei körében utóljára vett föl, az egész elbeszélésen a lélek mélyéből fakadó, igazán érzett kegyelet hangja vonul át.

Nincs azonban meg e kegyelet benne azon nemzeti hagyományok s krónikás följegyzések irányában, melyeket éles fürkésző szeme a históriai igazsággal megegyezőnek nem lát, vagy a melyeket valószínűtlenekül tartván, bár határozottan meg nem czáfolhat is, de elfogadni sem hajlandó. És itt, modern kifejezést alkalmazván a régi emberre: az oknyomozó történetíró áll előttünk, természetesen a maga primitívebb állapotában. Bonfin meséit nem egyszer határozottan elutasítja vagy legalább is kételkedik bennök s hiszszük, ha tolla alá más időszakot vesz s nem azt, mely csaknem szemei előtt folyt le: egyben-másban oppositíót képezett volna némely hagyományai ellen történetünknek. Azon lapok olvasásánál, melyeket a székelyek ismertetésének szánt, alig hiszi az ember, hogy ama sorok közel 300 év előtt íratlak s nem egy újabb történetíró kritikáját halljuk napjainkban is vitatott kérdések fölött.

Azt mondja Szamosközy (II. k. 375. s köv.): „a székelyek magokat a legrégibb magyar népnek s Attila népe maradvékának tartják. Nem akarnék ugyan kételkedni ebben, bár nem látom át, miért volnának ők régibb nép, mint a többi magyarok. De meg az is kérdés, miért választották magoknak épen azt a vidéket lakóhelyül, mely hajdan minden emberi culturától el volt hagyatva. Bonfin s hazai annaleseink elbeszélésének sehogysem tudunk hitelt adni” s itt megtámadja azt a balga szójátékot, mely szerint az Attila fiai halála után

hátramaradt hunok (kis scythák, scituli) nevöket siculire változtatták volna, hogy szomszédaik reájok ne ismerjenek. „Ez a hazugság — folytatja Szamosközy — nemcsak a történeti hűséggel ellenkezik, de ostoba is; ki hallott valaha olyat, hogy egy számos egyénből álló nép neve változtatása által akart volna ellenségei elől elrejtőzni, s hol az az együgyű ellenség, kit ekkép rá lehetne szedni? Hiszen minden magyar tudhatja s gondolhatja: hogy a Siculus név a magyar székelyből van elferditve“ s ezután megtámadja Sambucust, különösen Titus Cortesiust, a ki „az erdélyi székelyeket Sicilia szigetlakóitól származtatja, midőn ez olasz siculosoknak a mieinkhez ép oly kevés közük van, mint a britteknek az egyptomiakhoz.“ — A székely nemek és ágak iránt bizonyos kétkedést tanúsít, mert azt mondja: *sex stirpis suae authores faciunt* — s azok fölszámlálása után finom ironiával hozzá teszi: im' ez az egyetlen nép Európában, a zsidókon kívül, a mely a maga eredetét ősnemzőitől leszármaztatni tudja s a családok rokonságát eleitől fogva ismeri. A kúnokkal is kapcsolatba hozza a székelyeket, de nem úgy mint közönségesen teszik, hogy t. i. határörökül telepített kúnok lettek volna a székelyek, hanem azt mondja, hogy azon időtájban, mikor Kúnország virágzott, települtek le a székelyek is, mint a kúnok szövetségesei.

Mindebből azt lehet kombinálni, hogy Szamosközy, bár világosan ki nem mondja, a székelyeket a többi magyarokkal egy eredetű népnek, magyaroknak tartja. Különös fontossággal bír ez argumentatióknál, hogy már Szamosközy kiemeli azt, a mit jeles tudósunk Hunfalvy Pál nagy becsű *Ethnographiájában* erősen hangsúlyoz, hogy a székelyek nyelve egy a magyarral s csak a hangoztatásban (Szamosközy kifejezése) térnek el egy kissé.

Igaz, hogy a modern történelmi kritika igényeit nem elégíti ki Szamosközynk, a mit különben sem kívánhatni ama régi kor emberétől; de ez a helyes irányban elejtett egy-két szó és eszme becsületére válik gondolkozó s ítélő tehetségének, s ha a *De originibus hungaricis* is ily kritikával lőn megírva, csak sajnálkozásunkat fejezhetjük ki annak nyomtalan eltűnése miatt. E műre látszik Szamosközy czélozni akkor, midőn főlemlíti, hogy a székelyek a latin betűk mellett tulajdon rovásos betűiket is használják s hozzá teszi: mint azt máshol bővebben megbeszéljük.

Egyébként lehetetlen, hogy föl ne tűnjék az olvasónak Szamosközy elfogultsága a székelyek iránt ép úgy, mint az oláhok iránt, mely a munka folyamában több helyütt, részint gúnyos, de találó megjegyzésekben, részint csípős kritikában nyilvánul. A székelyeket, mint szabadságszerető, vitéz, derék, szorgalmas népet ismerjük, azok voltak ők mindig, Szamosközy korában is; gyakori lázadásaik azonban az időtájban, szövetségeik az Erdélyt pusztító oláh vajdákkal s császári csapatokkal, gyászos szereplések Báthory Endre s Székely Mózes ellen stb. bizonyos ellenszenvet költöttek Erdély akkori magyarjaiban, mely antipathia a történelem tanúsága szerint nagy mértékben igazolt is volt s Szamosközy nyilatkozásainak élet e körülmény magyarázza. Érdekes, mint írólok; mutatványul szolgáljon egy darab a következőkben:

„A székelyek édeskeveset gondolnak tudománynyal s művészetekkel, földművelés s baromtenyésztés a foglalkozások, a mi scythia eredetökre mutat. Semmi igazi városuk, semmi erősített helyök, az egész nép falvakon él. Épületjeiket, melyeket inkább gunyhóknak mondhatnánk, polyvával kevert sárból készítik, vesszőkkel körülfonják, bemeszelik, zsúpszalmával vagy náddal fedik; ezek az ő palotáik, ezek menhelyeik az eső elől. Csodálatosnak tűnik föl előttem, hogy ámbár a magyar birodalom főnnállásának első századai óta folytonosan élvezték királyainktól nyert szabadságjogaikat, mégis minden magasabb művelődéstől annyira idegenkedtek, hogy napjainkban sem lagnak városokat, művelt emberhez illő helyeket, melyek ép úgy díszökre válnának, mint védelmökre szolgálnának. Falukon s elszórtan élnek s így a pusztulásnak vannak kitéve. E miatt aztán nincsen gyűjtött kincsek sem, nem tudván azt biztos helyen megőrizni; gazdagságok s vagyonuk legelőekben s földekben áll, melyeket az ellenség folyton pusztít, rabol. Barbár együgyűségökben azt tartják, hogy kőfalak mögé vonulni gyávaság jele, s az erősített helyeken lakó szomszéd százszokat, mint hitvány kislelkűeket csúfolják; pedig ők magok a nevetségre s gúnyra méltók s szenvednek is eleget barbár felfogásukért. Mert mint afféle nagy vitézek inkább mellöket tárják az ellen nyilai s golyói elé, mint sem a köveket s falakat; inkább szeretik a nyílt mezőt, a hol, ha győznek, vitézségöket hánytorgatják, de ha legyőzetnek, összes népségök, nőik, gyermekeik, földjeik s minden vagyonuk a diadal-

mas ellen zsákmányaúl esik s ekkor kit-kit a hová a rémülés hajt, hegyek, erdők közé menekülnek: hiszen egyéb menhelyök nincsen. A mit különben ezzel a székelyekről mondok, a magyarokról is ép úgy elmondhatom, mert ezek is hasonló tudatlanság következtében eleget megjárták eleitől fogva.

„A székely továbbá természeténél fogva inkább szabadság után vágyó, mint sem kitartó s állhatatos. Szabad is volt sok század óta, sem a nemesség nem hajthatta szolgaságra, sem a király nem tudta egyéb teherviselésre kényszeríteni, csak hadi szolgálatokra s fegyverforgatásra volt használható; de gyakori támadásai által eljátszotta szabadságát, s ez időtáiban némely része visszaszerezte, más része véglegesen elveszté azt; csak kevesen vannak, kik régi jogaik teljes épségének örvendenek. Hajdanában negyvenezer fegyverfogható volt köztük, most — ha pontos az összeírás — tizenkétezer. A harcza különben több bátorságot visznek — a mi a közkatona erénye, mint észt, a mi a vezetőket díszítné. Gyűléstök a nemesség s általában minden felsőbbbség ellen határtalan, a népuralomért buzgólkodnak. Elöljáróikat székek szerint földieik közül az erdélyi fejedelem nevezi ki, a kik hadban vezéreik, békében bíraskodnak s tőlük föllebbezés csak a fejedelemhez történhetik. — Csalárd nép különben („graeca vivunt fide“) s ritkán enged valamit hosszab húzavona nélkül. A pörpatvar elemét képezi s egyik a másik vagyonára cselfogásokkal s rabulistasággal törekszik. Nem annyira okosak, mint inkább ravaszok s innen a példabeszéd: a székely meg a rókakölyök soha se szokik le természetéről (siculum et vulpinum catulum vix unquam ingenium dediscere). Házasodni magok s nem idegenek közül szoktak, kétség kívül a szentírás parancsolatát tartván szem előtt — Tob. 4. — végy magadnak, mondja az úr, feleséget a te atyafiságod közül és nem idegen nemzetségből valót, a ki nem a te atyáid magjából származott. — Földjeik jó gabnatermők, de borban szűkölködnek, ezt aztán a sör pótolja ki, a melyet, mint más nemzetek, komlóból, árpából, vagy egyéb gabnából főznek és így bár nagyon józan földet mívelnek s Bacchus atya nem kegyeli őket, ők magok legkevésbbé sem józanok; a bornemisza Cerest lerészegítik, hörpölgetik a sört, azzal biztatván magokat, hogy ez jobb egészséget s több erőt ad, mint a bor. — Asszonyaikba az istennők férfias lelket oltottak. — A vendégeket barátság-

san fogadják, s azt lehet mondani, hogy az ékesszólás természeti tulajdonságuk.“

Gondolni lehet, hogy azon idő, melyet Szamosközy a külföldön töltött, s melynek hatása a székekről itt közlött ismertetésében is oly erősen nyilatkozik, határozottan előnyére vált, s ennek tulajdonítandó a munkáján vörös fonalként keresztül húzódó világpolgárius színezet is. Az a sok szép s nagy város, melyet alkalma volt látni, a tudomány és művészet remekei, melyeket csodált s élvezhetett, az a jólét, a finomabb, magasabb műveltség, melylyel a városi polgárok körében is találkozott: fogékony lelkére nagy befolyással voltak. S midőn itthon a Báthory Zsigmond uralkodási idejét követő zavarokat, pusztulást s kegyetlenkedéseket, melyek emlékezeténél szinte borzadnak hajszálaink, összehasonlítá az olasz és német városi élettel, nem méltán tört-e ki belőle a keserűség? s csodálhatjuk-e, hogy a hol csak alkalom van rá, erősen hangsúlyozza a városok horderejét a civilisatióban, a csiszoltabb városi élet hatását az emberi művelődés, a tudományok s a művészetek előhaladására, s korholja Erdély fejedelmeit hanyagságokért, hogy a cultura, a polgárosodás e hatalmas tényezői iránt nem volt s nincs érzékek, önzésökért, hogy az adózó nép filléreiből dőzsölnek, mulatoznak, de annyi ambíciójuk nincs, hogy legalább Gyulafehérvárott, a székhelyen teremtenének egy igazi várost. „Szorgos gondoskodásukról tanúskodik — mondja Szamosközy — az egész ország képe, a melyben jólét helyett nyomor uralkodik, értelmes polgárok helyett koldus nép, városok helyett hitvány falvak, mivelt földek helyett elhagyott sivár pusztaságok, emberek helyett oláhok (sic), épületek helyett rongyos gunyhók vannak s finomság helyett vad nyersesség honol.“ — Tagadhatatlanul erős a kritika, de találó s ezért íróját szinte elszomorítja s annál nagyobb örömeire szolgál, midőn egyes városok, például Nagyvárad vagy Kolozsvár leírásánál kiemelheti lakói műveltségét, jólétét; gyönyörködik maga is benne, ha alkalma van itt-ott megemlékezni iskolákról; a világért sem mulasztaná fölemlíteni s dicsérettel kiemelni Erdély egyik-másik államférfiáról, hogy tudományos műveltséggel bírt, s János Zsigmond iránt táplált nagy rokonszenvének rúgóit talán abban a körülményben is szabad keresnünk, hogy a nevezett fejedelem Szász-Sebesen akadémiát akart fölláttatni.

Általában a culturélet minden momentumára figyelemmel van Szamosközy, iskolák, tudományos képzettség, fejlettebb társadalmi állapotok stb. sokat nyomnak ítéleteiben s tekintetét nem kerülik el a művészet egyes tüneményei sem; így például szent László nagyváradi lovagszobrát Gatta Melata paduai lovagszobrával s Róma e nemű remekeivel állítja szembe s nem mulasztja el a kolozsvári testvéreket néhány elismerő szóval megdicsérni s hogy nincs anyaga bővebben, többet szólni, annak valóban nem egészen ő az oka; hisz' mikor a gyulafejérvári művészi kivitelű „Farkas“ nevű monstre-réz-ágyúról beszél, szinte előttünk az a keserű ironia, melylyel azt kénytelen mondani ez ágyúról: egyetlen jeles műdarabja egész Erdélyországnak. — Feltűnő, hogy az irodalomról mélyen hallgat, pedig itt több tere volna a beszédre; az egy Hunyadi Ferenczet, Báthory Zsigmond udvari orvosát s költőjét említi csak e szempontból a ránk jutott töredékekben; mi ennek az oka, alig lehet elgondolni; de azt hiszszük, nem jogosulatlan a föltevés, hogy a mely részek ránk nem jutottak (ha egyáltalában már megírva, készen valának), azokban az irodalom is részesült alkalomszerűen annyi méltatásban, mint a műveltség egyéb mozzanatai.

Mint a fölvilágosodás barátja, maró gúnnyal állítja pellengérre a lábrakapott aranykeresést s a széltében divatos csillagjósági mániát; Báthory Zsigmondnak érdemül tudja be, hogy őt nem bírták kezök közé keríteni az alchymia szakácsai s a csillagjósok, ez „impostorok, kiknek főműhelyéből, Krakkóból teli zsákkal bocsátják a jövőndölést a világ mind a négy tájékára“, a mint az a Krakkóban nyomtatott naptárak s „csiziók“ segélyével csakugyan nálunk is bő kamatot hajtott a jövőndömondó uraknak. Élesen kikel a babona s a kuruzslás ellen, s igaza van, mikor az 1586-iki magyarországi pestis roppant pusztításait a babona hatalmas elharapózottságának tulajdonítja. Persze, ha az ostromozó szavak ellenébe antidosis gyanánt oda állítjuk azt a sok csudát, vészjelt, előjelt, melyeket főlemlíteni a jó Szamosközy soha el nem feled: bizonyos mosolyognunk kell; de ilyenkor jusson eszünkbe az iskola embere, a ki, mint föntebb mondtuk, nem tud a kor s a divat nyűge alól teljesen felszabadulni.

Politikai érettségéről, mely cosmopoliticus nézeteinek testvére s ezekkel folyton karöltve halad, jó bizonytságot tesz

az a folytonos nyugodt, szenvedélytelen hang, a melyen a múlt s a jelen eseményeiről egyszerű, de a józan ész sugalta okoskodásait s politikai véleményét mondja el. Egy-egy keserűbb szót vagy finomabb irónicus kifejezést megenged magának, de ekkor a kevés szóban sok, nagyon sok kárhoztató ítélet rejlik. Példa erre az, midőn elmondván, hogy a kétszínű Malaspina a szerencsétlen Báthory Endre levágott fejét egy cretai származású festővel lefestetvé s Rudolf császár-királynak s a római pápának a képet megküldé, hozzá teszi, hogy „erdélyi követségének s működésének sikeréül nemcsak az élő cardinált vont a pápa s Rudolf pártjára, sed et mortui faciem ad oculorum aspectum eis subiecit.“ *) Nem találunk ő nála szörszálhasogató okoskodásokat bizonyos, mintegy véletlenül felkapott themák fölött, mint a Laziusoknál, nem találunk üres phrasisokat, hangzatos szavakat vagy eszmeszegénységet szóvirágba takarva (nem tekintve mindig a már föntebb megrótt declamatiók közbeszövésétől), mint különösen a német-latin írók egynémelyikénél; Szamosközy inkább nehézkes az ő okoskodásaiban, de e nehézkessége ismét nem „academicus“, hanem egyszerű, becsületes voltának folyománya s nem haragudhatunk érte, mert ő neki nagy példányai — a classicus kor egyik-másik történetíróját kivéve — nem igen voltak. A mondottakkal nincs ugyan okozatos összefüggésben, de kiemelendő az is, hogy ő udvari historiograph létére véleményét a fejedelmekkel szemben is szabadon hangoztatja, s mint ilyen, távol van attól a hibától, a mibe annyi más hivatalos historiograph esett, hogy tudniillik az uralkodó, a fejedelmi fensőség mértéktelen dicsőítője, köznyelven szólva: tányérnyaló udvaronc volt, pedig erre elég alkalom kínálkozott ama korban, melyet rajzol, s oly fejedelem idejében, mint Báthory Zsigmond, kit az olasz hízélgők egész csapata vett körül. Inkább vádolhatnók Szamosközyt bizonyos túldemocraticus és republicanus érzelmekért, ha egyáltalán föltenni lehetne, hogy az a kor, melyben született, az a föld, melyen nevelkedett s az a légkör, a melyben élt, efféle érzelmek táplálására kedvező lett volna. Mikor úgy egyszer-másszor

*) Mellékesen megjegyzem, hogy újabb kutatások Malaspina erdélyi működésére sokkal kedvezőbb világot fognak vetni, mint akár Szamosközy, akár későbbi történetírók följegyzései.

fölteszi a phrigiai vörös sipkát s mint a nagy francia forradalom egyik-másik hatalmas szónoka bosszúsan mennydörög a koronás fők ellen: eszeágában sincs, hogy politikai czélokért izgasson; egyéb mulasztásokat hány az uralkodók szemére, s jól esik tudnunk, hogy haragjának okai az elhanyagolt cultur-czélok.

Ilyen forma Szamosközy jelleme, a mint az művei töredékében visszatükröződik. Egyszerű, de művelt; tanult, de nem pedans; szabad, de nem szenvedélyes; szenvedélytelen, de mégis meleg és vonzó, olykor játszi és kedélyes. Elbeszélési modora, irálya tökéletesen megfelel e tulajdonainak, s azon hibákra utalva, melyek vele s korával közösek a stil tekintetében s melyeket fentebb érintettem, — még néhány szót akarok szólni e szempontból is Szamosközyről, egy-két, ha tán nem épen a legszerencsésebben választott példával illusztrálva állításaimat. Nagyban és egészben véve nem lehet Szamosközy stilusát kora történetírói föltt valami nagyon magasztalni; a mi hibákba azok estek, ő sem ment azoktól, s bár Brutus széles s hogy prózailag fejezzem ki magam, elmáló beszédmodora mellett Szamosközy egyszerű, sokszor tömött narratiója nagy előnyben van: más részt egy különös mechanicus jelleg, mely társainál szintén mindenütt megvan, az olvasót gyakran felbosszantja, értem ama stereotyp formularis kifejezéseket, melyeket egymáshoz hasonló események előadásánál folytonosan felváltva használ s ez által olyan formát ad elbeszélése egyes helyeinek, mint a minőről a középkori oklevelek ismeretese, hogy tudniillik bevezetések az „arenga“ hasonló viszonyok s körülmények közt ugyanaz. Korántsem akarom azonban e hasonlatot oly arányban venni, mint a minőben az ép említett introductiók az oklevelek terjedelmével állanak; mert ha ez így volna, úgy még (Carlyleként) a „formák ama korában“ sem tudta volna Szamosközy oda vinni a dolgát, hogy országos historiograph legyen belőle s történeti műve nyomtatási költségeire a fejedelm bármit is testáljon. Még a meglevő mértékben is elég hiba ez iskolai szokás, mert sokszor fárasztó, unalmas s nagyban akadályozza az elbeszélés folyékonyságát s ugyan csak előtérbe kell lépniök az író egyéb jó tulajdonainak, hogy ez árnyoldalt elfeledtessék.

Azt sem hallgathatjuk el Szamosközynél, hogy gyakran

s pedig hosszasan, fejezetszámra száraz. E sorok írója eleintén azt hitte, hogy ez élettelen, kedvtelen elbeszélés oka tulajdonképp ő benne az olvasóban rejlik, a mennyiben régóta ismert, jól tudott dolgokról olvas sok helyütt; azt is megkísérté föltenni, miszerint a holt latin nyelv, melyen a mű írva van s melyen soha senki nem tudhat írni úgy, oly bensően, oly melegen, mint édes anyanyelvén, mondom, hogy a holt latin nyelv a tán vélt száraz irmodor szülője: de később meggyőződött mind két föltevése alaptalanságáról. Van csakugyan feszesség, unalmas egyhangúság Szamosközyben, mint bizonyos erőltetett komolyság eredménye, vagy mint ama tudat okozata, hogy épen közönséges s följegyzésre alig méltó dologról ír. De van benne elevenség, kedély, élet és pajkosság is. Midőn egyes fejezeteknél jobban érdeklődik tárgya iránt, szinte látjuk, mennyivel vígabbán perczeg lúdtolla a merített szürke papiroson; ilyenkor visz magával bennünket, akár komoly — a mi fő jellemvonása, — akár vidámabb, a mi gyakran megesik. Itt-ott fölesillan a jókedv s ártatlan tréfában tör ki, midőn például megjegyzi, hogy a gyulafejérvári czivisek szónokának neve s piszkos mestersége Borbély volt; vagy midőn fölemlíti, mily gyakorlati eljárás az oláh vajdaké, a kik a föllázadt s elfogott trónkövetelők ártalmatlanokká tétele czéljából nem ölik meg őket — csak az orrukat vágják le, így nem szagolhatnak a trón után. Nem nyomhat el egy-egy kedélyes gúnyos megjegyzést, ha alkalma van rá, s a székeleyekről folytatott komoly okoskodásai közt mellékesen megjegyzi, hogy bár nyelvök egy a magyarral, de különbözik dorismusok a magyar atticismustól s e mellett még a kimondott szót megnyújtják, oly módon, hogy „zsidóknak hinnéd őket“. Mikor a tordaiakat pirongatja, hogy mért nem erősítik városukat, hiszen a sok kő ott hever körülöttük, csak egymásra kén' azokat tenni s már alkalmas védfalat képeznének, egyszersmind csipősen hozzáteszi: bizonyosan ez együgyűség miatt hívják a németek Tordát Thorenburgnak, „quod nominis stultorum oppidum significat“.

Sok van ilyen kedélyes tréfa Szamosközynél s csak ebből ítélve is gondolhatni, hogy nem hiányzik nála a melegség. Nem is hiányzik; már föntebb volt arról szó, hogy kegyeletes megemlékezése a történelem tragicus sorsú alakjairól mily rokonszenvet költ fel olvasóiban, már egy föntebbi példából

látható volt, hogy egyes historiai kérdésekben mily élénken s mi tüzzel támad vagy védi thesisét — most ezt itt újra csak constatáljuk. Ez a melegség, ez a tűz kisebb-nagyobb fokú lesz, a mint a rajzolt események hozzák magokkal; nemes haragban tör ki, midőn a védtelen városok lakóit leczkérteti (ez kedvencz themája s ügyesen tudja alkalmoszerűen variálni) s szemökre veti oktalanságukat, mely által azt az életet, mely nem az övék, hanem a melylyel a honnak tartoznak (vitam, quam non tibi sed patriae debes), annyszor veszélyeztetik; fájdalmas, bánatos panaszokban lel útát magának, midőn például azon borzasztó időkről ír, melyekben Erdély népe a Básta-szekerét vonta s egyesek éhségtől gyötörve emberhússal éltek; ódai magasságra emelkedik ott, hol a fejedelmek s nagyok könnyelműségét, gonoszságát ostromolja — s végre a két testvérhaza irtózatosságra utalva, drastikus dühvel tör ki ellenök az elkeseredés belőle (III. 265.): „Ti, kik iszákosságra az egész Németországot *) s az elefántok fáját legyőzitek, ti, kik dőzsölésben Apitiust, pazarlásban Caligulát s hitványságban Sardanapalt fölülmuljátok, ti, kik a közjóból csak hasatokat tömtétek, méltók volnátok nem arra, hogy emberi ábrázattal ékes érczsobrot emeljenek számotokra, hanem arra, hogy karóra tűzött s sárral becsapkodott ökörfej alakjában maradjon meg gyalázatos emléketek az utókorra!”

Azt hiszem, e példa elég erősen szóló bizonyosság arra nézve, hogy Szamosközyben lakik tűz s el tudja néha-néha hagyni azt az olykor egyhangú komolyságot, a mi különben művén keresztül vonul. Még egyet kell méltánylással fölemlítnem felőle, a mit már előbb is érintettem, de hibái közt, mint az iskola szokását, a melyhez ő is tartozott, tudniillik hogy itt-ott epizódokat szó elbeszélésebe. Mondtam, hogy gyakran letér a rendes útról, szükség nélkül; megróttam, hogy czélszerűtlenül, haszontalanságok miatt, lényegtelen dolgokért teszi többször e kitéréseket; de tartozom azt is elismerni, hogy e kitérések jó tapintatánál fogva sokszor igen sikerültek s csinos képeket nyújtanak mellékes, de érdekes mozzanatokról, a melyeknek rajzolásában sok ügyessége van. Így például jól ír a cserebogarak pusztításáról; a kolumbácsi

*) „Die Völlerei, das alte Laster der Deutschen“ — mondja a híres Freytag.

legyekekről, melyeket a temesvári basa úgy akart kiúrtani, hogy befalasztatta a barlangot, melyből kirajzottak, de sehogy sem boldogult; érdekes rajza a magyar diadalívekről, melyek levágott török fejből állottak; tanulságos leírása a nagyváradi s kolozsvári jezsuita-ellenes mozgalmakról; bár e két utóbbi hosszadalmassága miatt nem eléggé élvezhető. Jó érzeke van Szamosközynek az ilyes epizódokat a kellő helyen becsúsztatni s bennök és általok mintegy támpontokat, pihenő helyeket nyújtani az olvasónak a szárazabb elbeszélés vagy érdektelenebb események folyamában. Legyen szabad e sorokat két e nemből vett példával befejeznem, melyek közül az egyik a magyarok s törökök közt vívott párbajokról, a másik pedig az 1585-diki magyarországi szárazságról szól. Érdekes leírás mind a kettő; míg amaz néhány vonással ama harcziaskor csendéletét festi előttünk, emez egy oly specialis magyar calamitást vezet szemeink elé a múltból, mely a maga rémes valóságában napjainkig is mindig ijeszti az alföldi gazdát s ki tudja meddig fog még kísérteni? . . .

I.

PÁRBAJOK NEMEI A MAGYAR S TÖRÖK VITÉZEK KÖZT.

„Szokásban van a mieinknél ép úgy, mint a törököknél, kik mint lovasok a véghelyeken szolgálnak, hogy a két uralkodó közt kötött béke vagy fegyverszünet ellenére egymást egyes viadalokra hívják ki s vitézségök fitogtatása végett párbajokat vívnak. Az efféle kihívás azonban nem történhetik sem vakmerőn, se mindenki által; csupán a leggyakorlottabb s az övéik közt jó hírnévnek örvendő harcosokat bocsátják ily bajvívásokhoz, kikérven előbb mind a két részről az uralkodó engedelmét. Ez engedély csak fontosabb s bizonyos jelentőséggel bíró esetekben adatik meg, mert egyik vagy másik félnek dicsősége illetőleg gyalázata fordul meg a kockán, s ezért a vezérek véleménye dönt a fölött is, vajon a kihívás megtörténhetik-e? Három neme van az egyes viadaloknak. Némelyek ugyanis az ellenfelt egy szál lándzsára hívják ki; ezek gyors lovaikon mint a fürgeteg egymás ellen száguldva azon igyekeznek, hogy az első s egyetlen rohamban ellenfelök testét keresztül döfhessék, s a mint a sors hozza, az egyik győz, a másik megsebesül. A támadást ismételni, maradt

légyen bár mind a két fél épen, csak a versenybírák beleegyezésével szabad; az ifjabb, újonez vitézeknél egyáltalában tiltva van, míg az idősbeknek s gyakorlottaknak tisztesség okáért rendesen megengedik. Némelyik a lándzsát oly ügyesen kezeli, hogy ha például az ellenfél homlokát, arcát vagy teste egyéb részét tűzte ki célul, azt valóban biztosan el is találja. E nemben a mieink közül mostanában nagy hírnévre vergődtek: Pekri Lajos, kit Ferdinánd császár, nem tudni mi okból, megöletett; Gyulaffy László, ki ugyancsak Ferdinánd zsarnoksága elől Magyarországból Erdélybe menekült; Sarmasági Miklós s egyebek, mind meg annyi nagy családból való jeles férfi. — Gyakran megtörténik, hogy diadalért rajongva a küzdelem hevében vakmerően hatnál több lándzsát törnek, a viadalt mindannyiszor újból kezdik, az ellent mindannyiszor legyőzik, míg a szerencse elfordul s mostoha lesz irányukban. — Másik neme a párbajnak az, midőn a rohamok az utolsó erőlködésig tartanak s a sűrűn adott és nyert csapások miatt a viadal sokáig elhúzódik; ha ebben az egyik fél fáradtságtól lankadtan vagy sebektől borítva elbukik s megadása jeléül ellenfelének füvet nyújt, a győzőnek meg kell állnia, s bár hatalma volna rá, ellenét megölnie nem szabad. — Sokan végre nem katonai vitézséget vagy harczy dicsőséget keresnek, hanem életre-halálra vívnak, ilyenkor a győzelem az ellenfél halálával végződik, kinek lándzsára tűzött fejével s a nyert zsákmánnyal a büszke győző diadalmasan vonul az övéi táborába, hol társai féktelen tapssal s lelkesedéssel fogadják.“

II.

AZ 1585-DIKI SZÁRAZSÁG MAGYARORSZÁGON.

„ Ama három év alatt, míg Erdélyt Kendi Sándor, Kovacsóczy Farkas és Sombory László kormányozták. . . . Magyarországon s részben Erdély földjén is egy ízben borzasztó éhség s az éhséget követő pusztító pestis dühöngött. Bár a magyar föld természettől gazdag, termékeny és lakosai használatára túlságos bőven elég, ez évben, midőn a gabnaszükség beállott, a tavaszi szikkasztó és égető hőség miatt a vetések, mintha gyökereket forrázták volna le, még éretlen, zöld korukban kiszáradtak. A nyár közepéig négy álló hónapon keresztül, mikor legjobban kívánja az éltető nedvet

minden növény, annyi eső sem esett, a mennyi a szomjúhozó s kiégett szántóföldnek porát elverte volna; a talajnedvesség megszökkenvén, a különben folytonosan buzgó kisebb források és csermelyek tökéletesen kiszáradtak, később pedig a víz hiánya folyamok- s tavakban a házi állatok közt ragályos betegségek okává lett. A nagyobb patakok gázlóit, melyek máskor vízben bővelkedtek, kemény rög és göröngy jelölte, a fölrepedezett medrek sokáig állottak kiégve, míg az ég csatornáit megnyílván, a források is újra bugyogni kezdtek. Az a talaj, melyet az előtt a hömpölygő folyam hullámai locsoltak, annyira elaszott és kiszáradt, hogy a sás levelei s a káka gyökerei a pokoli hőség hatása alatt magoktól tüzet fogtak meggyuladtak s a fojtó bűz messze Váradon alúl, a Körös s Maros vidékein túl terjedvén, néma borzadálylyal tölté el az emberek keblét. Ez évben főként, de egyébként is rendszeren, a nyár Magyar- és Erdélyországra oly tűrhetetlen forróságot hozott magával, melyet nem nyárnak, hanem tűznek mondanál s mely (bár ez elég csodálatosnak tűnik föl) a rekkenő hőség dolgában sem Olaszországnak, sem a trák földek égaljának nem enged. E mondott két vidék sokkal lentebb esvén dél felé, természetesen a nyári forróságnak is nagyobb-nak kellene lenni; de ott a tenger felől lengedező hűvös szél a meleg mérgét elveszi; míg nálunk a hegyektől kerített síkságon ha egyszer kigyuladt az égő nyári nap, sem a hűvös hajnal nem használ, sem a tengeri fuvalom — mert nincs — dühét nem mérsékelheti. Amott tovább tart a nyár, de mérsékeltebb; nálunk rövidebb ideig, de égető. Ehhez hozzá veendő a nyári napok hosszasága a mi vidékünkön, a mi a rekkenő hőséget növeli; ellenben Olaszországban a nyári napok rövidebbek levén, ez a körülmény is nagyban hat a forróság kiegyenlítésére.

A mint csaknem hihetetlen, hogy a nyári hőség Magyarországon ily nagy fokú, ép oly tűrhetetlen a tél is kegyetlen hidegével. A mi ezt illeti, e tekintetben ismét Németország van előnyben fölöttünk, holott tőlünk inkább éjszaknak esvén, a nagyobb hideg ott jobban megjárna. Németországon, különösen a Rajna mentén, nem takarják be a szőlő tövét télire: nálunk ugyancsak be kell földni, hogy a fagy meg ne ártson; ott a Rajna tizenöt év alatt is alig fagy be egyszer úgy, hogy a terhes kocsit megbírja: a mi Dunánk, pedig hatalmasabb

s szélesebb folyó, csaknem minden harmadik évben vastag jégcsuhát ölt.

De nemcsak a szántóföldeket, hanem a falvakat s városokat is egyremásra érték az elemi csapások a szomorú 1585-ik esztendőben: egyes hitvány, náddal s zsúppal födött kunyhók a nap égető heve alatt magoktól lángra gyúltak s a tűz rohamos pusztítással harapódzott tovább.

E tavaszi szárazságot szükségkép a gabna s a takarmány hiánya követte. Magyarország népe a földet úgy a hogy eléggé megműveli, barmok dorgában bővelkedik s a talaj buja termékenysége a paraszt munkájáért hálásan fizet. Az egyenletes földfelület szántás-vetésre igen alkalmas, nyolcz-tíz ökör (!) az ekével vígan játszik, a kövér legelők, a viruló rétek, a szüntelen csörgedező patakok, egy szóval az egész talaj elég anyagot és tért nyújt dologra s szorgalomra, s elég gyümölcsöt az élet fentartására. De van sok baj, sok akadály, mely a nyomorúlt földnépének ez isten adta javakat élvezni nem engedi. Régi rossz, a társadalomra nézve ártalmas, de elharapódzott szokás a magyar népnél, hogy a parasztság megelégedvén az esztendőnként való terméssel, rá sem gondol arra, hogy tán a jövő évre is bizonyos eshetőségek tekintetéből félre kén' valamit tenni; annyira bízik földje termékenységében s annyira nem hiszi, hogy csalatkozhatik. Tavasszal, mikor még alig zöldül a vetés, a múlt évről meghagyott életet potom áron eladják a gabnakereskedőnek, vagy más módon elfecsérlik, s ha a jövő termésbe helyezett reményök megcsalja őket, ha jégeső, szárazság vagy egyéb csapás a biztató vetést semmivé teszik: beköszönt a rettenetes inség hozzájuk s akkor — már későn — a megtörtént kár után veszik észre: mily kétségbejítő helyzetők. Dívik e mellett az az igazságtalan szokás is, miszerint a nemesség, a nép ura, a maga készletét elsütvénfőzvé, hogy oktalan pazarlását folytathassa, attól a paraszt-tól, melyet hadi zsákmánya gyanánt tekint, a mije van elveszi, s míg maga lakmározik, az koplalni kénytelen; ez az eljárás már apáinknál annyira divatban volt, hogy ha valamelyik jobbágy e rablás ellen felszólalni merészkedett, azt mint fel-ségsértőt vagy főbenjáró bűnöst, tüstént a legszigorúbban fenytették. Így történt aztán, hogy ezek a jobbágyok verejtékén fölhízottak az éhség borzasztó idején gabonájokat s csü-reiket az éhező nép előtt elzárták, vagy hogy az a legvégsőre

ne kényszerüljön — keserves drága pénzen adtak neki — az övéből. Aztán a kereskedők, az uzsorások (az emberi nem e söpredéke, mely többre becsüli árúit honánál) élve a kedvező alkalommal s hogy nem volt, a ki tetteiket ellenőrizze, a gabna árát fölverték, gyalázatos zsugoriságuk nemcsak egyes családokat, de helységeket agyonfojtott, míg az általok (a kiknek lelke is eladó, ha vevő akad rája) fölvert gabnaárak tűrhetetlen magasra emelkedtek. Sok eleséget veszített a nyomorú nép a katonaság rablásai miatt is; csapatonként jártak e hadfiak a keresztyén s nem a töröknek hódolt területeken, a földművest csakhogy épen meg nem nyúzták, mindenéből kifosztották; mert a katonák e féktelen kicsapongása háborúban ép úgy, mint béke idején, annyira szokássá vált, hogy ha zsoldjuk a rendes időre ki nem jár, rablással pótolják azt s tisztjeik kénytelenek ez előtt tudva szemet húnyni.

Az efféle s egyéb csapással sújtott s idő előtt mindenből kifogyott nyomorult népet így érte a hirtelen beköszöntő éhség s így lehetett aztán látni, mint szedi össze a sást, a száraz fű gyökerét, az émelyítő bogyókat s utálatos növényeket tócsák és mocsárok partjain, mint tőri, zúzza, örli és szitálja s készít eledelt belőlük!

Mikor ekkép az egész magyar földön a gabona annyira megfogyott, hogy többé nem is a hihetetlen drágaságról, hanem csak az éhhalálról lehetett szó: a mi Erdélyünk, mint biztos tartalék az inség idején, Magyarország segélyére sietett. Erdély három kormányzója, mint előrelátó aedilisek, mikor a gabona s általában az élelem ára oly óriási magasra rúgott: nehogy a kenyér nélkül való nép a koldulásnál is alábbvaló dologra vetemedjék, városonként a lehető legczélszerűbb módon piacokat rendeztetett be s jutányos áron osztatta a gabonát, a kereskedőket pedig, kik két annyin adták mint vették az élelmi szereket, szigorúan büntette (csak az ár negyed-résznének megfelelő nyereséget engedvén) és ez intézkedés által nemcsak Erdélyben haritá el a bajt, de a magyarországi szenvedőknek is hathatós segedelmet nyújtott. Ama duna- s tiszavidéki részekről, melyek a töröknek hódolnak, kettes és négyes fogatú teherhordó szekerekkel csődültek e piacokra, a vég-helyek is Erdélyhez, mint egyedüli menedékhez fordultak s nem is csalódtak bizalmokban; mert valamennyien jól meg-rakodva tértek vissza s csak arra kellett megesküdniök, hogy

a vett életet az övéik éhsége csillapítására fordítják s nem a törökök részére akarják szolgáltatni.

E nagy inséget a következő évben a gabona hallatlan olcsósága követte; a mint a földműves lelkét a jövő jó termés reménye fölvilanyozta, az a veszély, mely az egész tájék fölött éhhalállal fenyegetett, hamar és annyira elvonúlt, hogy péld. Nagyváradon egy jó tehernyi, tehát nyolcz véka gabona ára hat nap alatt tizenöt forintról három forintra szállott s a szívtelen kupeczeknek, kik a kormányzók rendeleteit minduntalan kijátszották, minden számítását elrontotta. Ekkép alkalmas pillanatban érkezett az isteni kegyelem, kimenté inségéből a nyomorban fetregő népet s megengedte, hogy ismét szabadabban vehessen lélekzetet.“ — — — — —

Íme e sorokban akartunk rövid ismertetést nyújtani Szamosközy történeti művéről, melynek gróf Mikó a „remek történetrajzok“ epithetont adá s melyről Kazinczy Gábor azt mondta: „halhatatlan érdemű“. A mi vázlatunk hiányosságait — tudjuk — nem paralyzálja az a relativ érték, hogy első e tárgyról s nem menti ki az a körülmény sem, hogy Szamosközy ránk jutott történeti munkái szintén csak töredékek; de ha általa hazai történelmünk barátaiban a derék magyar historicus iránt rokonszenvet ébreszthettünk s munkája lapozgatásához figyelmöket fölhívni sikerült: akkor czélunkat elértük.

KÁROLYI ÁRPÁD.

SZERTARTÁSOS KORMÁNYZAT.

Harmadik közlemény.*)

III. TAGCSONKÍTÁSOK.

E tárgy magyarázata nem kis mérvben meg lesz könnyítve az által, ha az itt előadandó tényekhez és következtetésekhez kerülő úton igyekszünk hozzá-jutni.

Burton leírása szerint Skóczyában a hűbérbe adás régi szertartása a következő módon hajtatók végre: „A hűbérúr meghatalmazottja lehajolt a földre s onnan egy darab követ és egy marék földet fölemelvén, ezeket átadta az új hűbéres megbízottjának, — ezáltal mintegy valódiilag és ténylegesen átruházván a hűbér birtoklását.“ A távoli, kevésbé művelt népek közt hasonló átruházási módra találunk. A midőn a khond néptörzsbeli ember művelés alatti kis darabka földjét eladja, előbb a falu istenségét az eladás tanújául meghíván: „a vevőnek egy maroknyi földet ad át.“ Azon esetekről, melyekben a birtoknak másra való átruházása ily jelképes módon történik, átmehetünk azon esetekre, melyekben a birtokok hasonló módon ruháztatnak át a végett, hogy politikai alárendeltséget mutassanak. Midőn az athéniek a spartaiak elleni segítség végett Persiához fordultak, Kleoménesnek (a spártai király fiának) megtámadása után Persia a segélyért hódolat-nyilvánítást követelt, minek kifejezése az által eszközöltetett, hogy az athéneiek a persa királynak földet és vizet küldtek. Az ehhez hasonló cselekvés Fidzsi szigetén is hasonló jelentéssel bír: „A kosár föld átnyújtása — mit a gyöngébb fél

*) Az első és második közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 32. és 33. számaiban.

szokott cselekedni — általában háború alkalmával szokott történni, és azt jelenti, hogy földjét a hódítónak önként följajánlja.“ Midőn ezelőtt mintegy tíz évvel Indiából Tu-wen-shin követséget („panthay“) küldött Angliába: ezek hasonlóképen „bizonyos szikladarabokat hoztak magokkal, melyeket India hegyeinek (Tali) négy különböző szögletéről vágtak le, annak kifejezéseül, hogy ők a britt kormányval hűbéri viszonyba kívánnak lépni.“

A résznek az egész helyett való ez átadása oly esetben, midőn az egésznek ténylegesen átadni nem lehet, jelképies átadásnak nevezethetik; habár — minden további magyarázatot mellőzve — azt mondhatni, hogy ez annyira megközelíti a tényleges átadást, a mennyire csak a helyzet természete megengedi. Azonban távolról sem kell azt hinnünk, mintha e szerartás előleges tervezgetés útján lett volna kigondolva, hanem ez csakis oly egyszerűbb szerartásnak tekinthető, mely egy részről a mesterséges szerartásra némi világot vet, más részről pedig az által megvilágosíttatik. Értjük itt a test egy részének följajánlását, mely jelképileg az egésznek átadását magában foglalja. A Fidzsi szigetek egyikén, midőn egyszer az adókötelesek uraik elé jövének, egy eléjük küldött egyén tudatá velők, „hogy hajfonataikat, (melyek hosszú farkhoz hasonlítanak) mindnyájan vágják le. . . Minek következtében hajfonataikat mindannyian többől lemetszék.“

Ellenvetésül itt azt lehetne fölhozni, hogy e jelképies cselekvés is inkább csak mesterségesen kigondolt, mint természetes úton létre jött cselekedet. De ha vizsgálódásainkkal egy kissé vissza tekintünk, bizonyára találni fogunk oly vezérfonalat, mely annak természetes származására vissza visz bennünket.

Legelőször is nem szabad felednünk azt a tiszteletet, mely a diadalmi jelek összehalmozásából ered; úgy hogy pl. a sosenoknál (Mexikóban) „annak van legnagyobb tisztelete, a ki legtöbb lenyúzott fejbőrt tud fölmutatni.“ Idé vonatkozik Bancroftnak azon állítása is, mely a foglyokkal való azon bánásmódra vonatkozik, mely a sisimek néptörzsnél (Közép-Amerikában) szokásban volt, hogy t. i. „a foglyok fejbőrét — gyakran még azok életében — lenyúzták, s e véres diadalmi jelt az illető kínzók saját fejökre illesztették.“

S most azt lehet kérdeznünk: mi fog történni akkor, ha

az ekként lenyűzött szerencsétlen fogoly e kínzást túléli és zsákmánylójának birtokába jut? A zsákmányló a lenyűzött fejbőrt, mint egyéb diadaljelei járulékát, magánál tartja; a legyőzött ellenség pedig az ő rabszolgájává leszen, s így ennek rabszolgai állapotát épen fejbőrének elvesztése mutatja.

Tehát innen ered az a szokás, mely azonnal állandósulhat, mihelyt a társadalmi viszonyok czélszerűnek mutatják, miszerint az illetők a legyőzött ellenséget — a helyett, hogy megennék — mint rabszolgákat megtartják.

A conservatív természetű vad-ember saját szokásait a lehető legkevésbé szereti változtatni. A míg egy részről az elfogott ellenség rabszolgává tételének ez új módja mind általánosabbá leszen, addig más részről folyvást érvényben marad az a régi szokás is, miszerint a foglyok testéről levágnak bizonyos oly részt, mely diadaljelül szolgálhat a nélkül, hogy azok hasznavehetőségét csökkentenék, s ebből következik aztán, hogy a megtartott jelek a leigázás jeleivé változnak. Később pedig — a mint az ily ismertető jegyek fölvétele a gyakorlat folytán a szolgálattal azonosul — nemcsak azok fognak ekként megjegyeztetni, kik háború alkalmával estek fogságba, hanem épen úgy azok is, kik rabszolgáknak születtek, míg nem végezetre azon jelnek viselése általában véve alárendeltséget jelent.

Hogy a megcsonkítás önkéntes fölvétele esetlegesen a rabszolgaságba, illetőleg rabszolgai állapotba való beleegyezésnek megpecsétlésévé leszen, ezt többek közt a héberek története is mutatja: „Akkor ellenök jöve Náchás, az ammoniták fejedelme és Jábes-Gileád városa mellett tábort ütött, és Jábes-Gileádnak egész népe monda Náchásnak: lépj velünk szövetségre és mi szolgálni fogunk neked. Monda pedig nekik Náchás, az ammoniták fejedelme: csak azon föltétel alatt lépek veletek frigyre, ha mindnyájotok jobb szemét kivághatom.“ (I. Sám. IX : 1—2.) A jábes-gileádbeliek beleegyeztek a függési viszonyba, s a megcsonkítás (mire azonban ez alkalommal nem állottak rá) arra való lett volna, hogy a függési viszonyt jelezze. És a míg a csonkítások egy részről — miként azon bélyegek, melyeket a gazda juhaira szokott sütni — arra valók, hogy a magán tulajdonjognak, később pedig a politikai tulajdonjognak bizonyítékaiként szerepeljenek, más részről azt

is jelzik, hogy mint az uralkodó hatalmának állandó maradványai élénk emlékezetben tartsák azon félelmet, melyből az engedelmség származik. E tényt látjuk igazolva azon előadásban, mely szerint, midőn II. Basilius (görög császár) tizenötezer bolgár foglyot látásától megfosztott, „e borzasztó példa miatt az egész bolgár nemzetet rettegő tisztelet fogta el.“

S ha ehhez még hozzá vesszük azt, hogy a megcsontítás, mely ily módon valamely függésre kényszerített fajnak jegyvé lesz, még akkor is fenmarad — mint a függésnek jele, — midőn már a diadalmi jel-rablás, melyből az eredetileg származott, rég eltűnt, — vizsgálhatjuk a csontítás különböző neveit, valamint azon módokat, melyeken azok az ellenőrzés három alakját — az állami, vallásos és társadalmi ellenőrzést — magokra öltik.

Midőn az araucániaiabeliek háborút akarván indítani, követeket küldenek a szövetséges törzsekhez, hogy őket meghívják, e küldöttek néhány nyilvesszőt visznek magokkal, melyek megbízó levelekül szolgálnak; és „ha már a háborúskodás tényleg megkezdett, valamely levágott ellenségnek ujjá vagy keze is csatoltatik a nyilvesszőkhöz.“ E tény a föntebbiekhez adva, ismét egy más oly példát szolgáltat, mely szerint a levágott kezek a győzelem bizonyítékaiként haza vitetnek.

Arra is vannak bizonyítékaink, hogy némely esetekben oly életben hagyott embereket is vittek haza az ütközetből, kik diadalmi jel szerzése következtében kezeiktől megfosztattak. Osymandyas (egyiptomi) király a föllázadt baktriabeliek közül sokat leöletett, s az ő emlékére emelt „oszlop egyik falán látható kép bizonyossága szerint a király elé vezetett foglyok mindannyian kezek és más végtagok nélküliek“. Azonban habár a legyőzött ellenségnek egyik kezét — diadalmi jelként — le lehet is vágni, a nélkül, hogy annak élete nagy veszélynek volna kitéve, mindamellett a kéznek elvesztése annyira alászállítja annak — mint rabszolgának — értékét, hogy igen természetesen másféle diadalmi jelt kelle választani.

Ez azonban az ujjról épen nem mondható. Hogy a vademberek diadalmi jelekül néha ujjakat visznek haza, azt föntebb láttuk; és hogy az oly legyőzött ellenségek, melyek ujjaik lemetszése által vannak csontkítva, néha — mint rab-

szolgák — életben hagyatnak, arra a *Biblia* elegendő bizonyítékokat szolgáltat. A *Bírák könyve* I. 6—7. v.-ben ugyanis azt olvassuk, hogy: „Adonibések (a cananeus) elfuta; és üldözék és megfogák őt és elvágák kezeinek és lábainak nagy ujjait. És monda Adonibések: hetven király, kiknek elvágattam vala kezeiknek és lábaiknak nagy-ujjait, szedegeté vala az én asztalom alatt eledelét: a mint én cselekedtem, úgy fizetett nekem az Isten“. Innen van aztán azon tény, hogy különböző helyeken az ujjak levágnak és úgy az élő, mint a megholt uralkodó kiengesztelésére felajánltatnak. A Fidzsi-szigetek vérszomjas lakói — kik az ő emberevő kényuraik iránt rendkívül loyálisok — erre igen sok példát szolgáltatnak. Williams (angol utazó) midőn egy példaként felhozott bántalmazást leír, többek közt így szól: „Egy küldöttet indítottak a bántalmazók főnökéhez, hogy magyarázatot követeljen, mely négy egyén ujjainak elküldésével együtt haladéktalanul meg is adatott, hogy ez által a haragvó főnököt kibékítsék.“ Továbbá egy főnök halála alkalmával „rendelet adatott ki, hogy száz ujjat le kell vágni; azonban csak hatvanat vágtak le, mert egy nő az ujj-lemetszés következtében meghalt“. Végül — említi Williams — hogy egy gyermeknek kezét „vérborította el, mely azon csonkítási helyről omlott, honnan kevéssel az előtt az ő kis ujját lemetszették, annak jeléül, hogy meghalt atyját fájlalja“. A megholtnak e lemetszett ujjak által való kiengesztelése másutt is előfordul. A midőn a carua-törzsnél (Amerikában) a család feje meghalt, „ennek leányai, özvegye és férjezett nővérei mindnyájan kötelezve voltak, hogy egy-egy ujj-izüket lemetszessék; és ezt mindannyiszor ismételniök kellett, valahányszor valamely rokon meghalt; az első lemetszést természetesen a kis ujjon kezdték. A mandánoknál (Amerikában) a rokon halála fölötti bánat kifejezésére az volt a szokásos mód, hogy „néha kis ujjok, vagy pedig más valamelyik ujjok két izét lemetszették. A daktáknál, valamint más különböző amerikai törzseknél is, hasonló szokás divatozott. Azon levágott ujj, mely ekként a meghalt rokon vagy főnök szellemének volt szentelve, hogy kifejezője legyen azon hódolatnak, mely őt életében akarta volna kiengesztelni, más esetekben a felmagasztosult szellemnek vagy éppen istennek áldozatává leszen. Az ifjú mandán harczos felavatása alkalmával „balkezének kis ujját a nagy szel-

lemnek“ feltartván, néhány szóból álló beszédben kifejezi előtte azon készségét, hogy ő azt kész neki feláldozni; a midőn aztán azon ujját egy megszáritott bivaly-koponyára ráteszi, harczos társa pedig egy szekercze-csapással a kézfejhez közel lemetszi.“

Mariner szerint a Barátság-szigetek benszülöttei, előkelő beteg rokonuk felgyógyulása érdekében kis ujjokból egy darabkát az isteneknek nyújtandó áldozatként le szoktak metszeni.

E tagcsonkítás, mely eredetileg élő és megholt hatalmas lények iránti hódolat kifejezője, némely esetekben szemlátó-mást családi függés jelévé változik át. Az ausztráliabelieknél azon szokás divatozik, hogy a család nőtagjai kis ujjának egy izét lemetszik, és a „hottentotta özvegy valamelyik újjának egy izét tartozik lemetszeni, ha másodszor is férjhez megy, a másodikat pedig akkor veszti el, ha harmadszor is férjhez megy, s ez mindannyiszor így történik, valahányszor újra házassági frigyre lép.“

Mint igen jellemzőt azon módra nézve, mely szerint a kezeknek ez áldozati megcsonkításai úgy történnek, hogy a használhatóságot minél kevésbé akadályozzák, megjegyezhetjük, hogy az illetők rendszeren kis újjoknak egy izével kezdik, s a kéznek fontosabb részéhez csak akkor folyamodnak, ha a sor rákerül.

Ide sorozhatjuk még azt a tényt is, miszerint a hol a kéznek lemetszése által a megölt ellenségnek eredeti megcsonkítása teljesen ismételtetik, ez csak ott történik, hol a leigázott személy használhatósága nem vétetik tekintetbe, hanem a hol a külső ellenséggel való bánás a belső ellenséggel vagyis a vétkessel való bánásmóddá változik át. A héberek — mint a Mózes V-ik könyve XXV. 11. és 12. versei mutatják — bizonyos botrányos vétség büntetéséül a kézlemetszést alkalmazták. Egy japáni politikai vétkesről mondják, hogy „kezeli felsőbb rendelet következtében levágattak, mi pedig Japánban a legrendkívülibb meggyaláztatásnak tartatik“. Bár a középkori Európában a kezeket a különböző vétségekért gyakran lemetszették; mindamellett azon büntetésből történt számos csonkítási eset között, melyek Hódító Vimos korában végrehajtottak, a kéz-lemetszés csupán egyszer fordul elő.

A keleten divatozó szokásokról szóló újabbkori elbeszélések bizonyítják, hogy némely legyőzött emberek, kik hódítók

által, vagy olyankor, mikor még kétségtelenül élnek, vagy pedig mikor már őket meghaltaknak vélik, orraiktól megfosztatnak, s ha e csonkítást túlélék, általában legyőzött alattvalóknak tekintetnek. Következőleg az orrnak elvesztése a rabszolgaság bélyegévé lehet; s némely esetekben valóban az is lesz. Bizonyos közép-amerikai ősi fajról beszéli Herrera (spanyol útazó), hogy „midőn rabszolgákra volt szükségök, a szomszédos népeket párbajra hívták ki; ha aztán a másik fél nem fogadta el a kihívást, azok hazáját feldúlták és a hatalmokra kerített rabszolgák orrait levagdalták“. Ramseyer egy Asantiban — az ő ottani fogsága alatt — történt hadjárat leírása közben beszéli, hogy az asantibeliek csupán egy fogoly életét kímélték meg, „kinek feje egészen le volt borotválva; orrát és fület azonban levágták, őt magát pedig a királyi dob hordozására alkalmazták.

Az orrtól való megfosztással együtt — az utóbbi esetben — előfordúl a fülek lemetszése is, melyről azért itt kell némelyeket elmondanunk. Ezt szintén úgy lehet értelmezni, mint a mely hasonlókép a diadalmi jel szerzéséből vette eredetét, s némely esetben egész a legújabb időkig fentartotta magát; és pedig ha nem is rabszolgaság bélyegeként, de legalább úgy, mint azon másféle rabszolgaság jele, mely szolgaságot gyakran bizonyos vétek büntetéséül alkalmaztak. Az ősi Mexicóban „az olyan embernek, ki másnak különös hátrányára hazudott, ajkaiból egy darabot levágtak, avvagy néha füleit metszék le“. A hondurabeli közép-amerikai népnél a tolvaj javait elkobozták, és ha a lopás nagyobb mérvű volt, a tolvajnak kezét és füleit is lemetszették. Egy más szomszédos népnek, a mizteceknek, törvénye elrendelék, hogy „a házasságtörőnek fülei, orra és ajkai levágassanak“, és a (szintén Közép-Amerikában lakó) zapoteca népnél „a házasságtörő nők orrát és füleit levágták“.

Azonban bár a fülek hiánya általában véve inkább bizonyos vétkest, mint legyőzött ellenséget jelentett, ki ha füleinek diadalmi jelül való lemetszését túlélte, rabszolgává lett: mindamellett azt gyaníthatjuk, hogy egykor némely népeknél a rabszolgává lett fogoly bélyegét is jelenté; és hogy bizonyos szelidített modorban létesíté a rabszolga-jelzés azon módját is, mely a régi hébereknél szokásban volt, és a mely keleten bizonyos módosult jelentéssel még ma is érvényben van. II. Móz. XXI,

5—6. azt olvassuk, hogy ha valamely pénzen vett rabszolga hatodik szolgálati éve után nem kíván szabaddá lenni, a gazdája „vezesse őt az ajtóhoz vagy ajtófélféhez, s ott egy árral szűrja át annak fülét és e rabszolga legyen az ő szolgálja örökké“. — Knobel e szertartások magyarázata közben azt mondja, hogy „Keleten az újabb időben a fül átfúrásának jelvénye úgy említettik, mint azoknak ismertető jegye, kik valaki részére fel vannak ajánlva. . . . Így tehát ez, valakihez való, tartozást fejez ki.“ És miután ott, hol korlátlan kényuralkodás fejlik ki, a magán szolgasághoz még a nyilvános szolgaság is járul és mivel általában véve úgy tartják, hogy minden alattvaló az uralkodó tulajdona: azt lehet gyanítnunk, hogy némely esetekben innen ered e csonkítás általánossága. „Minden burmah (hátsó-indiai) népfajnál — mondja Sangermano (spanyol utazó) — kivétel nélkül meg van az a szokás, hogy füleiket kifúrják. Azon napot, melyen a fülfúrást végrehajtják, ünnepnek tartják; az ő felfogásuk szerint e szokás valami olyasféle cselekvésnek tekintetik, mint nálunk a keresztelés“. Mint — habár csak közvetve — szintén e tárgyra tartozó dolgot, megemlíthetjük még azon különös tényt is, — melyet Forsyth hoz fel — miszerint a „gond (elő-indiai) népfaj saját füleit mint hódolati jelt kezében tartja“.

Az áll-csontokat csak olyanoktól lehet diadalmi jelként elvenni, kiknek élete kioltatik. Azonban ott vannak a fogak: ezek némelyikét, diadalmi jelként, az állkapocsból könnyen ki lehet húzni, a nélkül azonban, hogy az által a fogoly hasznavehetősége komolyan meg lenne támadva. Innen van aztán a csonkításnak ismét egy másik neme. Főntebb láttuk, hogy Asantiban és Dél-Amerikában a fogakat, mint diadalmi jeleket viselik. Ha tehát a rabszolgaként megtartott foglyok fogai diadalmi jelekül használtatnak, ennél fogva az azoktól való megfosztásnak a meghódolás ismertető jegyév kell lenni. Azon tények közül, melyek egyenesen azt mutatják, hogy ebből engesztelő szertartás származik, csak egyet lehet fölemlíteni.

Ellis említi, hogy azon csonkítások között, melyeket a Sandvich szigetek lakóin valamely király vagy főnök halála esetén végrehajtának, egy az, hogy az illetőknek vagy egy első fogát kifeszítik, vagy füleit lemetszik. E szokás jelentéke eléggé világos. S midőn továbbá Cook kapitány leírásából azt olvassuk, hogy a Sandvich szigetek lakói metsző fogaik közül

egyedtől négyig kifeszítnek, midőn azt látjuk, hogy a csonkítás ez ismétlése következtében az egész lakosság megbélyegzetté lesz, mely csonkítások a meghalt uralkodók vagy szellemek kiengeszteléséért történnek; midőn arról értesülünk, hogy egy életében nagyon félelmetes és halála után istenné avatott uralkodónak kiengeszteléséért nem csupán azoknak kell magokat a megcsonkítás kínzó műtételének alávetni, kik őt ismerték, hanem még később születendő gyermekeiknek is; ebből láthatjuk, hogy az ekként fenmaradó szokás, midőn tulajdonképeni jelentését már elveszti, miként marad fenn mint vallásos cselekvény. Annak következtetésére, hogy a csonkítás gyakorlásának vallásos természete van, vannak érvek, melyek úgy a műtét végrehajtására vonatkozó életkor meghatározásából, valamint a végrehajtó jelleméből erednek. Angas (angol utazó) beszéli, hogy Új-Dél-Walesben, a koradgerek vagyis a papok azok, kik a fogak kifeszítésének szertartását végzik; és Haygarth egy félig szelidített ausztraliáról írja, hogy egyszer csak beállít ő hozzá és „némi fontoskodó képpel azt mondja: néhány napra el kell távoznia, mert ő már emberkort ért és nagy ideje, hogy fogait kifeszíttesse“. Különféle afrikai fajok, mint a batoka és dohr népfaj (a Zambeze folyam mellett s az egyenlítő táján), metsző fogaik közül kettőt, sőt néha többet is hasonlóképen kifeszíttetnek; és ez rájuk nézve rendesen kötelező szertartás. Azonban a legjobb bizonyítékot (mire a főntebbiek után jöttem) Peru ősi lakói szolgáltatják. A többek között azon hagyomány van nálok elterjedve, hogy midőn a hódító Huayna Ceapac közülök némelyeket engedetlennek tapasztalt volna, „oly törvényt hozott, hogy azoknak, valamint azok utódainak mind két állkapcsából három-három metsző fogat ki kell húzni“. Egy másik hagyomány pedig, melyet Cieza (spanyol utazó) említ, az vala, hogy „az istenek előtt igen kedves szolgálatnak tartaték, ha az apák kis gyermekeiknek néhány fogát kihúzzák“. És ez — mint másféle oly csonkítással történik, melynek jelentését már rég elfeledték — azon világos okból történt, hogy az illetők arczkifejezése némi idomulást nyerjen.

Megemlítendő meg az is, hogy a csonkításnak úgy ezen, mint több más faja is bizonyos módosuláson ment keresztül. . . . „A damara népfaj (délnyugati Afrikában) metsző fogai közt ékalakú rést üt“; „a Sierra Leone (Felső-Guinea legéjsza-

kibb parti tartománya) szomszédságában lakó benszülöttek fogaikat lereszelik, vagy azokból egy darabkát letörnek“; s különböző más törzseknél szintén hasonló szokás divatozik.

Miután a legyőzött ellenség megevésétől annak rabszolgává tételéhez vezető átmenet a diadalmi jel beszerzését oly formán szelidíti, hogy az ez által okozható halál el legyen kerülve; s miután azon hajlandóság, mely szerint a megszabott sebzést olyképen igyekeztek szelidíteni, hogy az a rabszolga használhatóságát a legkisebb mérvben se csökkentse; s miután a szolgaságban született osztálynak szaporodtával a rabszolga által viselt jegy többé azt nem tünteti ki, hogy őt háború következtében tették rabszolgává, s így nem mutathatja azon győzelmet, melyet a rabszolga ura aratott: ennél fogva idő folytán egyáltalában nem volt szükség arra, hogy az ismertető jegy komoly csonkítás által eszközöltessék. Ebből következtethető aztán, hogy a kevésbbé sérelmes és legkevesbbé fájdalmas csonkítások mind általánosabbakká válnak. Legalább úgy látszik, hogy ez e legészszerűbb magyarázata azon ténynek, mely szerint a hajnak engesztelő áldozatként való lenyírása a legelterjedtebb minden más csonkítási nemek között.

Már fentebb láttuk a Fidzsi-szigetek lakóinál divatozó ama szokás valószínű eredetét, mely szerint az alattvalóknak kötelessége volt főnökük megérkezze alkalmával hajfürteiket engesztelő áldozatként följánni, s megbízható adatok bizonyítják, hogy a hódolat nyilvánítása végett régenten Nagy-Britanniában is hasonló áldozatot követeltek.

Az Arthurféle legendákban,*) melyek bár kevés történeti alappal bírnak — azon kor szokásait illetőleg, melyből azok eredetöket veszik — elég világos tanúságot szolgáltatnak, olvasuk (Cox *Kivonatok* című művében), hogy „akkor méne Arthur Caerleonba, s ide jövének Ryons király követei is és Arthur mondá: Tizenegy király hódolt meg előttem s azok szakállával fölékesítém köntösömet, küldje el azért a ti királytok saját szakállát, mert van még egy köntösöm, mely fölékesítésre vár.“

*) Arthur az ős celták fejedelme, ki a monda szerint 542-ben halt meg; sok hős-monda kiindulási és központja — Caerleonban (Walesben) tartózkodott szép nejével, Ginevrával, stb. — Fordító.

Némi okunk van hinni, hogy a rabszolgává tett fogoly hajának levágása a megölt ellenség fejbőre lenyúzásától való lehető legcsekélyebb eltérésből eredhetett, mert a hajnak azon része, mely némely esetekben engesztelő áldozatként használtatott, más esetekben pedig valamely gazdának az alattvalókhöz való tulajdonjogát fejezé ki, helyzetét tekintve nagyon hasonlít a lenyúzott fejbőr hajfürtjéhez. Azon haj, melyet a Fidzsi szigeti adózók főnökeiknek adóként átengedtek, az az ő *tobejok* vagyis egy bizonyos haj-czaf volt; mert úgy vélekedtek, hogy az ő főnökük azt, mint a mely egyedül őt illeti, méltán követelheti tőlök. Továbbá a mongolok egy törzsénél, a kalmukoknál, ha valaki egy másikat haj-czafjánál fogva cibál, avagy azt tényleg leszakítja, ez szerintök büntetésre méltó sértés, mert úgy tartják, hogy a haj-czaf egyedül a főnököt illeti, vagyis úgy tekintik, mint a főnök iránti hódolat jegyét. Ha ellenben a fejtetőn lévő rövid haját sértette meg valaki, az náluk nem képez büntetésre méltó sérelmet, mert ezt csakis az illető saját hajának, nem pedig a főnök tulajdonának tekintik. Ide sorozhatjuk még Williams azon állítását is, miszerint Chinának tatár hódítói megparancsolták a chinaiaknak, hogy a meghódoltság jeléül fogadják el a fő előrészenek tatár szokás szerinti megborotváltatását, valamint hajuk többi részének hosszú farkalakban való összefonását. Szintén ide járul egy másik tény is, melyet alább fogunk előadni annak bizonyosságául, hogy a legyőzött, de meg nem ölt, hanem rabszolga gyanánt életben hagyott embernek meg volt engedve, hogy fejbőre fürtjeit kegyelemből viselhesse, azon megjegyzéssel azonban, hogy azt a legyőző bármely időben követelheti.

Azonban bármint legyen is a dolog, azon általánosan elterjedt szokás, miszerint a megölt egyének haja akár a fejbőrrel együtt, akár a nélkül lemetszeték, a rövid haját csaknem mindenütt azonosnak tünteti föl a rabszolgasággal. Ezen hasonlóság éppen úgy megvolt a görögöknél, mint a rómaiaknál, hol is a szolgaság jeléül a rabszolgáknak rövidre kelle hajukat lenyíretniök.

Ugyanígy találjuk ezt egész Amerikában. „A rabszolga társadalmi tekintetben megvetett lény s haja rövidre van vágva“ mondja Bancroft a nootkákról. „A hosszú haj viselésének kiváltságát a carib fajból való rabszolgák és foglyok mindenikétől szigorúan megtagadták“ mondja Edwards. Épen úgy

volt jelezve a büntetésül alkalmazott rabszolgaság is. Nicaragua-ban „a tolvajnak haját lemetszették, és azon egyénnek, kitől lopott, mindaddig rabszolgájává lett, míg a kár megtéríteték.“ Azonban a rabszolgaság e bélyege nemcsak büntetésül, hanem más okból is alkalmaztatott. A középamerikaiaknál „a házasság-törés gyanújával terhelt egyént megvesszőzték és haját levágták, mi igen nagy megszégyenítés vala.“

Az ős-mexicói büntetések egyike „a hajnak valamely nyilvános helyen való levágása volt.“ A középkorban Európában is a hajnak levágását mint büntetést alkalmazták. Ebből igen természetesen azon viszonylagos megkülönböztetés következik, hogy a hosszú haj tiszteletre méltó állapot jeléül tekintették.

Ha a chibcháknál . . . „egy férfin vagy nön elkövethető lehető legnagyobb meggyalázásnak az tekintetett, ha annak haját kitepték,“ ennek világos oka az volt, hogy az ily egyént rabszolgának tartották, miből önként következik, hogy a hosszú haj nálok tiszteletre méltóság jelének tartaték. Az itzaex törzsbeli indiánok — mondja Fancourt — „oly hosszú haját viselnek, a minőre csak megnő; valóban nálok igen nehéz dolog valamely indiánt arra bírni, hogy haját levágassa.“ A hosszú haj megkülönböztető jegy a Tonga-szigetek lakóinál is, azonban viselése éppen ezért senki másnak nincs megengedve, mint csupán a nép előkelőinek. Hasonló az eset Új-Caledonia lakóinál és több más műveletlen népfajnál; valamint éppen így van ez a félművelt keleti népeknél is. „Az ottomán herczegek szakállukat leborotválják annak jeléül, hogy az uralkodó császár kegyétől való függésüket kimutassák.“ A görögöknél „a férfi-korban már hosszabb haját viseltek“ és „a hajnak bizonyos politikai jelentőség tulajdonították.“ Éjszaki Európában is „a frankoknál . . . a személyrabok rövidebb és kevésbbé gondozott haját viseltek, mint a szabad emberek,“ s a szabadok ismét nem oly hosszat, mint a nemesek: „a frank királyok hosszú haja szent. . . Ez reájok nézve kitüntető jel és királyi származásukkal járó tiszteletre méltó kiváltság.“ Clothair és Childebert testvérök birodalmán meg akarván osztozni, unoka-öcseseiket illetőleg azon tanakodtak, „vajon levágják-e azok haját úgy, hogy alattvalói rangra lesüllyeszszék, vagy pedig megöljék őket.“ Ide sorozhatjuk még a japáni Mikadó rendkívüli esetét is, kinek ugyanis „sem

haját, sem szakállát, sem körmeit sohasem szabad ébren léte alkalmával levágni, nehogy szent személye csonkulást szenvedjen“; s a mennyiben ezt mégis teszik, az olyankor történik, mikor álomba szenderül.

Az isteni rangfokozatot jelző hason cselekvést itt csak is futólagosan említjük meg. A hajnak hosszúsága a földi méltóságot illetőleg fontos dolognak tartatván, az égi méltóságra nézve is jelentékeny nyé lesz. A különböző vad népek istenei, kiváltképen a főistenek, lecsüngő nagy szakálluk és hosszú hajfürteik által vannak megkülönböztetve.

A rövid haj a családi alárendeltséggel is rendesen együtt jár: az alsóbb rangú társadalmi viszonyok között a nők általában viselik a rabszolgaság e jelvényét. Turner beszéli, hogy Samoa szigetén a nők rövid, a férfiak pedig hosszú haját viselnek. Más malajo-polynesian törzseknél, mint pl. a Tahiti-szigetek és Új-Seeland lakóinál szintén hasonló ellentét divatozik. Nem különben a néger fajoknál. Új-Caledoniában a főnökök és befolyásos emberek hosszú haját viselnek, melyet csonka kúp-alakban összecsavargatnak fejük tetején. A nők mind kitépik hajaikat egész fülök tövéig. És hasonló módon megkoppasztott fők különböztetik meg Tanna, Lifu és Vate (Új-Hebrida szigetek), valamint Tasmania nőit is. Ide járúl még bizonyos gyermeki alárendeltség jelzése is. A hajnak följajánlása Európában is egykor a fiúvá fogadás szertartásának bizonyos részét képezé. „Martel Károly frank király elküldé Pipin fiát Luitprandhoz, a longobardok királyához, hogy az Pipin első fiútjeit lemetszvé, e szertartás által őt jövőre atyjának trónján megtartsa,“ és Clodwig, hogy Alaric góth királylyal békét kössön, ennek fogadott fiává lön azon tény által, hogy megengedé, hogy szakállát Clodwig tetszése szerint levághassa.

E csonkítás a míg ekként oda fejlődött, hogy élő személyek iránti alárendeltség kifejezője lett, egyszersmind később a megholt személyek iránti hódolatot is magában foglalta. Hogy a hajnak a megholt részére való följajánlása eredetileg mennyire rokon a diadalmi jelként való följajánlással, ezt világosan bizonyítja a dakoták szokása. Ezeknél ugyanis „az emberek fejökről hajukat leborotválják és csupán egy kis fürtecskét (a fejbőr-üstököt) hagynak meg, melyet megnövelnek és hajfonaték alakjában vállukra lebocsátnak; és ennek lemet-

szése valamely közeli rokon halálának esetén, igen szokásos áldozat,“ azaz fejbőrüknek a halott részére való fölajánlását e tény által lehetőleg megközelítik. Láthatjuk ennek jelentését a karib népfajról szóló elbeszélésben is. „Miután ezeknek haja ekként az ő legfőbb büszkeségüket képezé, az ő bánatuk öszintességének kétségtelen bizonyítéka az által vala kifejezve, ha valamely rokon vagy barát halála esetén, hajukat oly rövidre vágták, mint rabszolgáik vagy foglyaik.“

Hasonló fölálldozási módok úgy a műveletlen fajok között mint a régi történeti népeknél mindenütt előfordulnak. A hébereknél „a fejnek megkopasztása“ mint gyászszertartás volt szokásban; valamint ugyanilyennek tartaték a szakál egy részének leborotválása is.“ Hasonlókép a görögöknél és rómaiaknál is gyászolás alkalmával a haját apróra lenyírték.“ Görögországban e csonkítás jelentősége általában el vala ismerve. Potter megjegyzi, hogy Euripedes *Elektra* című drámájában úgy találjuk, miszerint Elektra Helenát kárhoztatja, mivel ez hajfürtjeit megkímélte s ez által a holtat megcsalta; s ugyancsak Potter hivatkozik azon állításra is, miszerint a hajnak e fölálldozása (néhány esetben a sírra való helyezése) „részen azért történt, hogy ez által a meghalt személy szelleme kiengeszteltessék.“ Egy fontos dolgot kell még megjegyezni; azt nevezetesen, hogy a nem régen meghalt személyért a gyászolónak fejét leborotválják: egy régen meghalt részére nyújtott áldozatként pedig csupán egy fürtöcskét vág-
nak le róla.

Igen természetes, hogy ha azon holtak kiengeszteléséből — mely holtak némelyike istenné lesz — vallásos kiengesztelési tény leszen, akkor a haj fölálldozására vonatkozólag szintén azt lehet várni, hogy a haj-levágás egyszer csak vallásos szertartásként fog megjelenni, s a vizsgálatnál csakugyan úgy találjuk, hogy valóban úgy is történik. Azon kevéssel előbb említett tényben, mely szerint a görög temetkezéseknél a haj felálldozása mellett később még más, bár csekélyebb áldozatok is történtek, világosan látjuk, az olyféle engesztelési mód szokásba jövetelét, mely főként az isteni tiszteletnek jellemző tulajdona. S midőn továbbá azt olvassuk, hogy a görögöknél „valamely kiváló és igen kedvelt egyéniség, például egy főhadvezér halála esetén néha megtörténék, hogy az egész hadsereg levágta haját“, ebben szintén egy lépést látunk

a közönség idegen tagjának kiengesztelése felé, mely szokás ha megszilárdúl, a vallásos tiszteletnek bizonyos jellemvonását képezi. Innen erednek bizonyos görög szerartartások. Így például „a hajnak levágása — mely rendszeren akkor történt, ha valamely fiú felnőtt ifjúvá (*ἐφῆβος*) lett — oly ünnepélyes cselekvés volt, mely bizonyos vallásos szerartartásokkal hajtattott végre. Hercules részére eleinte ital-áldozatot nyújtottak . . . s miután a haj levágatott, az bizonyos istenségnek, rendszeren valamely folyami istenségnek, ajánltatott föl“. Hasonlóképp volt ez a rómaiaknál is, kiknél a borotválás első időszakában „a legelőször levágott szőr valamely istenségnek áldoztatott“.

A hajnak feláldozását a héberek is istentiszteleti cselekvénynek tekintették. Mintegy „nyolczvan emberről beszélék, hogy miután szakálokat leborotválák és ruhájokat megszagaták, s magokat megmetszették, kezökben égő és másféle áldozatokat hozva jövének az úrnak házába“, és Krehl az arabokat illetőleg is számos hasonló tényről emlékszik.

E szokásnak Peruban különös módosulatai fordultak elő. A hajnak kis mérvben való feláldozása minden időben előfordult. „Egy másik áldozat — írja d'Acosta — az, hogy a szempillát és a szemöldököt kitépik és a napnak, a halomoknak, a szeleknek, vagy bármi más oly dolognak ajándékozzák, mitől félnek“. „Midőn a templomba mentek, vagy midőn már benn voltak, kezöket szomszédaikra illeszték, mintha azok szőrszálaikat ki akarták volna tépni, és olyféle mozdulatokat tettek, mintha talán azokat a bálvány felé dobták volna“; ez igen jó példa a szerartartások rövidebbre összevonását illetőleg, minek ezek rendszeren ki vannak téve. Végre, midőn valamely nemzeti szerencsétlenség esetén, az istenségnek rendkívüli kiengesztelése válik szükségessé, néha még arra is találunk esetet, hogy maga az uralkodó is föláldozza saját haját. Hawaiiban (a Sandwich-szigetek legnagyobbikán) az ottani nagy tűzhányó kitörése alkalmával, midőn már semmi másféle áldozatok nem valának képesek az istenek haragját elhárítani, „Tamehameha király levágván saját hajának azon fürtjét, mely kiválólag szentnek tartaték, s mint legbecsesebb áldozatot a lávafolyamba dobta.“ Még egy más áldozati mód-ról kell némi említést tennünk, mely t. i. némely esetekben társadalmi kiengesztelés végett szokott alkalmaztatni. A Tahiti szigetek lakóinál a saját hajukból font koszorúknak más fejére

való föltétele ezekre nézve bizonyos kitüntetésnek tekinteték. Franciaországban az ötödik és hatodik században szokásban volt, hogy midőn valaki egy előkelő egyénnel találkozott, saját szakálából néhány szálat kiszakított s azokat azon előkelőnek ajándékozá; és e szokást alkalmilag mint a leereszkedés jelvényét még uralkodók is gyakorolták, így pl. midőn Clodwigot a toulousei püspök látogatásával megtisztelé, a király egy szál szakálát adott át neki, mit aztán alattvalói is utánoztak. Később azonban e szokás jelentősége bizonyos korlátozás folytán, egészen elmosódott, úgy hogy a lovagkor idejében már a bajusznak csakis pödörgetése tekinteték a lovagias tisztelet nyilvánításának.

Midőn föntebb a diadalmi jelek tárgyalásakor úgy találunk, hogy az úgy nevezett újj-csonkításnál ugyanazon jelentősége volt a kis újj csonkításának, mint a nagyobb újjakénak: az által egyszersmind megtaláltuk a nyitját annak is, hogy az ezután említendő csonkítás-nemek miképen magyarázandók. Ugyancsak föntebb láttuk, hogy midőn a legyőzöttek nem ölettek meg, hanem mint rabszolgák életben hagyattak: ezzel mintegy elrendeltetett, hogy a diadalmi jel szerzése által az illetőknek nemcsak, hogy élete veszélyben ne forogjon, sőt általában mindenféle veszély minél jobban el legyen kerülve; innen történt, hogy az állkapcsok helyett a fogak vétettek ki; a kezek helyett az újjakat, a fejbőr helyett a haját vágták le. Hasonlóképen ez utóbbi esetben is, miután az életveszélylyel járó csonkítás-nem kiment a divatból, a helyett csupán egy azzal rokonnemű olyféle csonkítási módozat maradt fenn, mely nemcsak nagy mérvben, de sőt egyáltalában nem csökkenté a rabszolgává tett ellenség értékét.

Hogy a férfiatlanítás (castration) mint a diadalmi jel szerzésének egy módja, alkalmazásba lett volna véve, arra egyenes bizonyítékot nem igen találunk; azonban arra mégis vannak közvetlen adataink, hogy a foglyokkal csakugyan történt efféle bánásmód, vagyis hogy a diadalmi jel szerzésnek ilyféle neme hajtatott végre rajtuk. Ugyanis Theobaldról, a spalatói ögrófról, Gibbonnál olvassuk, hogy „annak foglyai . . . minden irgalom nélkül kiheréltettek“ és ha elgondoljuk azt, hogy egykor csakugyan volt rá eset, miszerint ilyféle erőszakolt áldozat hajtatott végre egy hódító parancsából: ebben egyszersmind elegendő okot látunk azon hiedelemre,

hogy valamely istenség részére szintén történhetek ily nemű áldozatok. És csakugyan Amma (Agdītis) frigiai istennő tiszteletére évenként tartatni szokott ünnepélyek alkalmával „szokásban volt a fiatal emberek részéről, hogy egy darab éles csigahéjjal heréiket kimetszván, eunuchusokká tették magokat, a midőn kivett heréiket oda dobva így kiáltának fel: „Fogadd ezt Agdītis“.

A régi phoeniciabelieknél hasonló szokás divatozott; midőn Brinton az ős mexikói papoknál divatozó kegyetlen öncsonkításról tesz említést, az igen hihetően ilyféle öncsonkítás lehetett. Miután úgy látszik, hogy e szokás is bizonyos alárendeltséget foglal magában, ennél fogva ez is, miként sok más szerartási szokás, némely esetekben fenmaradt, a míg jelentése feledségbe ment. A hottentották azt követelik, hogy a gyermekek egyik heréje nyolcz vagy kilenz éves korukban kivéssék; s ehhez hasonló szokás divatozik az ausztráliaiak között is.

Igen természetes, hogy az efféle csokítási nemek között a kevésbbé veszélyes legjobban el van terjedve. Így a körülmetélkedés előfordul a világ minden részében, még az egymással egyáltalában semmi rokonságban nem álló népek között is, nevezetesen: a malajo-polynesianok közt, a Tahiti, Tonga és Madagascár szigetein; a négerek közt Új-Caledoniában és a Fidsi szigeteken; Afrikának úgy tengerparti, mint belföldi néptörzsei között, Abyssinia legéjszakibb részétől a Kafferek-földe legdélibb részéig; Amerikában némely mexikói néptörzsek között, Yucatán és San-Salvador öslakói között; hasonlókép találkozunk vele Ausztráliában is. Sőt ha tekintetbe nem vesszük is azon tényt, miszerint az egyiptomiak emlékei azt bizonyítják, hogy a körülmetélkedés nálók a legrégibb időtől fogva gyakorlatban vala, és nem tekintve még azon érveket sem, melyek azon föltevés mellett bizonyítanak, mely szerint tudniillik az az arab néptörzsek között is általában el volt terjedve: már magok azon bizonyító okok, melyek szerint a körülmetélkedés nem szorítkozott egy bizonyos fajra vagy vallásfelekezetre, eléggé útba igazítják a hittudósok jelenleg szokásos magyarázati módját. Valamint szintén megczafolnak egy másféle magyarázatot is, melylyel igen gyakran találkozhatunk; mert a tények általános áttekintése azt mutatja, hogy a míg e szokás a tisztaságot legjobban kedvelő

népfaínál épen nem divatozik, addig a legtisztátalanabb fajoknál nagyon is általános. Ellenben a tömegesen vett tények az eddig igaznak tartott elmélettel teljesen összhangzanak.

Főntebb kimutattuk, hogy az abyssiniabelieknél minden harczos, egész a legújabb időig, az ellenség holt testéről körülmetélés következtében szerzett diadalmi jelt ajándékozott a főnöknek; valamint láttuk azt is, hogy mindazon diadalmi jelek, melyeket az ütközet után szereznek, végzetre a királynak ajándékoztatnak. Ha a legyőzött ellenség, a helyett hogy megöletnék, rabszolgává tétetik, és ha a győztes harczosok hőstetteiknek mutogatásában folyvást gyakorolják magokat: akkor létre kell jönni az életben hagyott foglyok körülmetélésének, kik e tény által, mint leigázott személyek, meg lesznek bélyegezve. Még egy más következmény is áll előttünk. Miután a főnök és a király az által engesztelődnek ki, hogy ha az ő ellenségeik testéről szerzett eme diadalmi jelek ő hozzájuk vitetnek, s miután a primitiv ember vélekedése szerint a megholt egyén szellemének mind az tetszik, mi előtte életében kedves volt: ebből természetesen következik, hogy az ily diadalmi jelek a meghalt uralkodó szellemének felajánlatnak. S aztán, a hol valamely kiválóan harczias természetű népcsoport fölött oly korlátlan kényúr uralkodik, kit alattvalói részint leszármazásánál, részint természeténél fogva isteni lénynek tartanak, ki, miután őt az egész nép urának elismeri, mindenkitől megköveteli, hogy a szolgaságnak ama bélyegét magán viselje, s a kinek — midőn meghal — félelmetes szellemét szorongó aggodalmak közt kell az illető alattvalóknak kiengesztelni: ott biztosan várhatjuk, hogy a rabszolgává tett ellenségtől szerzett eme diadalmi jeleknek az uralkodó részére való felajánlása olyféle diadalmi jel felajánlásává fog kifejlődni, melyet a férfi-polgárok mindegyik nemzedékétől beszerezve, az istenek részére ajánlanak fel annak elismeréséül, hogy ők neki rabszolgái. Innen, midőn Movers azt beszéli, hogy Phoenicia őslakóinál a körülmetélkedés úgy tekintetett, mint Saturnus részére nyújtott áldozat jele, s továbbá, midőn világos bizonyítékokat találunk arra, „hogy San-Salvador őslakóinál a héber módon való körülmetélkedés alkalmával kicsepegő vér egy bálványnak áldoztaték“, ezek épen azon következmények előleges föltevésére utalnak bennünket, melyek később esetlegesen keletkeznek.

Hogy e magyarázat teljesen alkalmazható azon szokásra, melyet a *Bibliából* ismerünk, arra elegendő bizonyítékaink vannak. Már föntebb láttuk, hogy a régi héberrek, épen úgy, miként Abyssinia újkori lakói gyakorolták a diadalmi jel szerzés azon alakját, mely a megholt ellenség ily nemű megcsónkítását szükségképenivé tevő; és úgy az egyik, mint a másik esetből az következik, hogy a legyőzött ellenséget nem ölték meg, hanem fogolylá tevők s alárendeltsége épen e csónkítási mód által jeleztetett. Hogy a hébereknél szokásos körülméletkezés nem egyéb, mint bizonyos függési viszony bélyege, ezt számtalan tény bizonyítja. Midőn Palgrave (angol történetíró és régiségbuvár) ide vonatkozó irataiban azt olvassuk, hogy még az újabbkori beduinok is úgy fogják fel az istent, mint egy hatalmas élő uralkodót, az által az isten és Ábrahám közti szövetségnek körülméletkezés által való megpecsétlése eléggé érthető szerartássá válik előttünk. Ezzel ugyanis meg van magyarázva azon tény, miszerint ama csónkítás, melynek Ábrahám magát aláveté, a neki ígért terület mellett egyszersmind azt is magában foglalá, hogy az Úr „néki istene leszen“ (I. Mózes XVII. 7.); nemkülönben azt is jelenté, hogy ama jegyet nemcsak Ábrahám és utódai — mint kiváltságos személyek, — hanem még a nem Ábrahám véréből származott szolgák is tartoznak viselni. És ha elgondoljuk, hogy az őseredeti ember saját primitív vélekedése következtében azon hiedelemben volt, miszerint a megholt hatalmasság szellem-mása (double) megkülönböztethető magától az élő hatalmaságtól: akkor megtaláljuk magyarázatát azon egyébként eléggé különös hagyománynak, mely Mózes második könyvében van elbeszélve, miszerint isten Mózesre megharagszik a miatt, hogy ez saját fiát (Gersomot) nem metélte körül. „És lön az úton, egy megszálló helyen, hogy találkozik az Úr Mózes-sel és meg akará őt ölni. Ekkor Czippora fölvevén egy éles követ, elmetszé vele fia maktyúját és Mózesnek lábai elé veté.“ (II. Móz. IV. 24. 25.). Hogy a körülméletkezés a zsidóknál a Jehova iránti alárendeltség jelvénye volt, igazolva van továbbá azon tény által, hogy Antiochus syriai király uralma alatt, a midőn ez idegen isteneket hozott be (I. Macc. I. 41—51.), a körülméletkezés el vala tiltva és a kik e tilalom daczára szigorúan megmaradtak e szokás mellett és nem akartak az idegen isteneknek engedelmeskedni, azok mind leölettek

(I. Macc. I. 60.); Mathatiás és társai azonban, a kik atyáiknak isteneihez hívek maradtak, az idegen szabályok és istentisztelet ellen föllázadván, „körüljártak s a bálványoltárokat lerombolták s a körülmetéletlen gyermekeket, kiket Izrael területén találtak, erőszakkal körülmetélték“ (I. Macc. II. 45.). Továbbá Hyrcanus, miután az idumeabeliket legyőzte, a birodalomban maradhatás föltétele alatt kényszeríté őket a körülmetélkedésre; és Aristobulus hasonlóan ráerőszakolá azon jegyet Iturea legyőzött népeire.

Bizonyos oly tények, melyek a föntebbieknek ellentéteiként tűnnek föl, azokkal teljesen összhangzásban állanak. Ugyanis Mariner azt állítja, hogy Tooitonga (Tonga szigetének hatalmas isteni főnöke) nincsen úgy körülmetélve, miként a többi emberek: mert ő nem alárendelt, s így az alárendeltség bélyegét nem viseli. Ide sorozhatunk még egy más esetet is, a melyben tudniillik az egész törzs olyan fajhoz tartozik, mely a körülmetélkedést rendes szokás szerint gyakorolja, azonban a hol nem élnek alárendeltségi viszonyban, ott nem metélik körül. Rohlfs Gellért (híres afrikai német utazó) miután Marocóban néhány oly berbériairól tesz említést, kik körülmetélkedési szokásaiknál fogva társaik közül kiváltak, így folytatja: „e körül-nem-metélt törzsek a Rif-hegyek közt élnek... A Rif-hegyek közt élők, a Korán tilalma daczára is, mindnyájan megeszik a vaddisznó-húst“.

Azon csonkítások mellett, melyek bizonyos hús, esont, bőr vagy haj elvesztésével járnak, vannak még bizonyos oly csonkítások is, melyek nem igénylik azt, hogy általok a test megghiányosíttassék, legalább nem állandóan. Ezek közül első helyre tehetjük azt, mely a testnek nem szilárd, hanem folyékony részét áldozza fel.

A vérvesztés, mint a csonkítás egy neme, épen oly eredettel bír, mint a többi csonkítás-nemek. Ha nem találtuk volna úgy, hogy némely műveletlen törzsek — mint a samojédek — megiszszák az állatok meleg vérét, ha nem találtunk volna a most is létező cannibálok közt, mint például a Fidsi szigetek lakóinál, bizonyítékokat arra, hogy a vadak megiszszák az élő emberáldozatok vérét; akkor hihetetlennek látszanék, hogy a szellemek és az istenek részére nyújtatni szokott véráldozati szertartás a legyőzött ellenség vérének kibocsátásából származott. Azonban ha az efféle borzalmas dolgokhoz

hozzá vesszük az oly neműeket, minőket a vadak szoktak bizonyos alkalmakkor elkövetni, — mint többek közt az, hogy az amaponda törzsbeli Kaffereknél (Afrika déli részén) szokásban van, hogy midőn az uralkodó főnök a kormányzást átveszi, neki egy közeli rokonának, rendesen testvérének — kit ily alkalommal megölnek — meleg vérében meg kell mosakodnia“; és midőn azon következtetésre jövünk, hogy a civilisatio létre jötte előtt a most már csakis kivételesen előforduló vérszomjas vágyak és szokások igen hihetően csaknem általánosak és közönségesek valának; mindezekből azt lehet gyanítanunk, hogy a vérnek a legyőző cannibálok által történt megivásából bizonyos véráldozat keletkezik; legalább innen eredhetett azon áldozat, mely a felajánlott élő lény véréből származott. Valószínűen az élő személyek testéből kivett vérnek némely esetben való feláldozása szintén azon alapúl; azonban azok, melyek nem azon alapúlnak, úgy magyarázhatók, mint következményei azon általánosan elterjedt szokásnak, mely a kölcsönös kötelezettség szent szövetségének veti meg alapját az élő személyek között az által, hogy egymás véréből részesülnek; mert oly formán vélekednek, hogy a kik véröknek egy részét a kevéssel előbb meghalt ember — még ott a közelben — várakozó szellemének felajánlják, ez által vele oly szövetséget létesítenek, mely egy részről alárendeltséget foglal magában, más részről pedig az elköltözöttel barátságos viszonyt hoz létre.

E föltevés alapján annak okára is rájövünk, hogy miért van az, miszerint az ön-megvézés, mint vallásos szertartás, oly nagyon el van terjedve nemcsak a jelenlegi vad népek közt, hanem a régi és csak félig-meddig művelt népek közt is, mint például a zsidóknál, a görögöknél, a hunnknál és a törököknél. Már föntebb láttuk, hogy miként keletkeznek hasonló szertartások, mint állandó kiengesztelése az félelmetesebb szellemeknek, melyek később istenekké lesznek; ily föláldozásai a vérnek (mely majd megölt véráldozatból, majd a saját testből, majd újszülött csecsemőből vétetik ki) épen úgy mint azok, melyeket a mexikóiak az ő emberevő bálvány-isteneiknek nyújtottak: épen oly áldozatok, minő például a Baal papjainak önsebzése, mit néha még a Jehovának kiengesztelésére is végrehajtottak, mint például azon nyolczvan ember, kik Sichemből, Siloáhból és Samariából

jövének (Jerem. 41. 5.). Továbbá nem lesznek többé kimagyaríthatatlanok azon vérvesztési esetek sem, melyek a társadalmi közlekedésben tiszteletnyilvánítási cselekvények gyanánt szerepelnek. Egy a Samoa szigetén szokásos házasság alkalmával a vőlegény barátai, hogy tiszteletöknek kifejezést adjanak: „éles köveket vettek kezökbe s ezekkel addig ütögeték fejeiket, mígnem azok be valának zúzva és vérzettek“. Martyr a Közép-Amerikában divatozó szokásokról írván, többek közt így szól: „Midőn a pontonchan-vidéki indiánok új barátokat fogadnak, a barátság bizonyítékául, az új barát szemeláttára vért szívnak nyelvökből, kezökből és karjokból, vagy valamely más testrészükből.“

Itt azonban, midőn e véráldozatokat a tagesonkítások fejezete alatt említjük, nem annyira az a szándékunk, hogy eredetök rokonságát kimutassuk, mint inkább az, hogy azokból származó tagesonkítás magyarázati módját feltüntessük.

A húsnak megsebzése és összeszabdalása oly sebeket okoz, melyek bizonyos forradásokat hagynak magok után. Ha a véráldozatok, melyek ama sebhelyeket okozzák, a rokonok által valamely közönséges személy elköltözött szelleme érdekében történnek: akkor e forradásoknak semmi állandó jelentősége sem szokott lenni; de ha valamely meghalt főnök kiengesztelése miatt tetetnek, és pedig nem csupán a rokonok által, hanem egyszersmind a törzsszel semmi rokonságban nem állók által is, kik tisztelettel és félelemmel hajlottak meg az elköltözött előtt és félnek annak szellemétől: akkor épen úgy mint a többi csonkítási módok alárendeltség jegyeivé lesznek. A hunnok, kik „Attila temetése alkalmával saját arcaikon mély sebeket ejtettek“, valamint a törökök, kik uralkodóik temetése alkalmával hasonlót cselekedtek, így raktak magokra oly jegyeket, melyek később őket, mint saját illető uralkodóik szolgálait, megkülönböztették. Így cselekedtek a lacedaemonbeliek is, „kik midőn királyuk meghalt, azt a barbár szokást gyakorolták, hogy a férfiak, nők és rabszolgák vegyesen nagy mennyiségben összecsoportosultak és homlokukról a húst varró- és gombostűkkel leszakgatták, csupán azért, hogy ez által a megholt szellemének kedvére cselekedjenek“. Az efféle szokásoknak néha további eredményei is vannak. Némely nevezetes királynak istenné való felavatásánál, a kit hódításai miatt a nemzet alapítója névvel tisztelnek

meg, az ily jegyek, melyeket nem csupán a saját korabeli alattvalóik, hanem ráerőszakolás következtében ezeknek még gyermekeik is hordanak, nemzeti jegyekké lehetnek.

Hogy azon sebforradások, melyek a temetés alkalmával történő engesztelő vérbocsátás következtében keletkeznek, olyanoknak tekintetnek, mint a melyek a megholthoz hozzákötik azokat, kik ama jegyeket viselik, erre elég jó bizonyítékkal rendelkezünk. A Mózes harmadik könyvében (III. Móz. XIX. 28.) adott eme parancs: „testeiteket a megholt emberért meg ne metéljétek és meg ne bélyegezzétek magatokat“, világosan mutatja ama szokást és pedig azon fokán, a melyen a véráldozat által hagyott forradás még részben a családi, részben másféle alárendeltségnek jele. És a skandinávok hagyományai azon fokot mutatják, melyen a csonkítás bérhűség jelez, akár valamely határozatlan természetfölötti lény iránt, akár azon meghalt uralkodó iránt, kinek szelleme istenné változott. „Midön Odin (a régi németek főistene) közel volt a halálhoz, egy lándzsa hegyével megjegyzteté magát“; és Niort (a szépségéről híres norvégiai ifjú) „mielőtt meghalt, szintén megjegyzteté magát Odinért a lándzsa hegyével“.

Nagy valószínűséggel lehet következtetnünk, hogy egyéb eltorzítások mellett a test felbőrének szurdalás által való bepeytyetése is (tattooing) a test felületén lévő ama forradásokból vette eredetét, melyek azon czélból eszközöltettek, hogy valamely elköltözött atya, avagy épen uralkodó, vagy pedig az elköltözöttek szelleméből származott istenség iránti ragaszkodó hűségnek kifejezői legyenek. A felbőrnek azon megszakgatásai és megsértései, melyeket a tatovirozás hagy maga után, különböző helyeken bizonyára különböző alakokat vesznek föl. Így például az andaman vad törzsek (Közép-Afrikában) „oly módon peytyetik be testöket, hogy egy darabka hegyes üveggel megszurdalják felbőrüket, a nélkül azonban, hogy a szurdalási helyeket festő anyaggal bekennék, miáltal aztán a sebhelyek színe fehérebb lesz, mint az egészséges bőré“. Ausztrália némely benszülettjeinek a test egy vagy más részén emelkedő dudorodásai vannak, a míg mások tüzesített eszközökkel szurdalják meg testöket. Tannának (az Új-Hebridák egyik szigetének pápua-féle) lakói karjaikon és mellökön kiemelkedő sebhelyekkel bírnak. És Burton Richárd (angol afrikai utazó) az ő

(*Abbeokuta**) and an exploration of the Cameroon mountains 1863 című) útleirási művében azt mondja, hogy „A benszülöttek bőrének mintázatai különféle alakúak voltak, a parányi kis szúrástól kezdve a nagy és tátongó sebhelyekig s a még nagyobb, fekélyszerű kidudorodásokig. E tartományban mindegyik főbb és alsóbb rangú törzsnek, sőt még a családnak is megvan a maga czímerismerete (blazon), melynek végetlen változatai hasonlatba tehetők az európai czímertan számtalan aprólékos részleteivel, úgy hogy az egyes jegyek tüzetes magyarázatára egy egész kötet sem volna elegendő“. Igen természetes, hogy a különféle bőrcsonkítások között, melyek a föntebb leírt módon keletkeznek, a hiúság ösztönzése következtében sokan a rendesnél még több, vagy kevesebb diszítményt is alkalmaznak magokra; s ezeknek diszítésül való használata gyakran még akkor is fenmarad, midőn már azok jelentése rég feledségbe ment.

Miután kétségtelen bizonyítékokkal rendelkezünk, ennél fogva semmiféle előföltérésre nincs szükségünk annak bizonygatása végett, hogy e sebhelyek, vagy pontozott vonalak, vagy kiemelkedő szegélyzetek által, vagy pedig más módon létesített jegyek igen sok esetben törzsjegyeknek tekintetnek; vagyis inkább azokká lesznek, ha eredetileg akkor létesítettnek, midőn saját vérök által a törzsnek megholt alapítójához csatolják magokat. A jegyek viselése által támadt érzelem világos föltüntetéseül tekinthető Bancroftnak a közép-amerikai cuéba törzsre vonatkozó állítása. Ugyanis „ha valamely főnök fia nem akarna saját családjának megkülönböztető jelvényével élni, a főnökségre jutása alkalmával tetszése szerint választhat oly másféle új jelvényt, a minőt csak képzelni tud. Azonban az oly fiú, ki nem hajlandó apja jelvényét (totem) elfogadni, az apa előtt egész életén keresztül gyűlöletessé leszen“. És ha a családi jegy használásának visszaütasítása (főként ott, a hol azt a testre szokták festeni) úgy tekintetik, mint a hűtlenségnek egy bizonyos neme, hasonlóképen olyannak fog tekintetni akkor is, ha olyan e családi jegy, mely a bőrnek bizonyos módosult megszoktatásából eredt, és az ily visszaütasítás,

*) Abbeokuta közép-quineai kereskedő város Yoruba-földén az Ogun mellett, 75,000, köztük számos keresztyén, lakossal.

különösen akkor, ha az a jegy az illető törzsnek bizonyos retegetett ősapától való leszármazását s az iránta való alárendeltséget fejezi ki, egyenértékű a család ellen való fellázadással. Innen érthetők aztán az oly tények, mint például a következők: „Minden indián — mondja Cieza Peru őslakóiról — bizonyos oly jegyeket visel, melyek őseik által is viseltettek“. „A Sandwich szigetek lakóinál mind két nemnek megvan a maga különös (tätovirozott) jegye, mely vagy azon kerületet látszik jelvényezni, a melyben, vagy azon főnököt, a ki alatt éltek“. „Az uaupok között a tucanó nevű törzsbeliék (az Argintini köztársaságban) az által különböznek a többiektől, hogy az állukon három függélyes irányú kék vonalat viselnek“.

Hogy a bőr bepetyegetésének egy különös alakja az előadott módon leszen törzs-jegygyé, arra nézve néhány világos bizonyítékkal rendelkezünk. Azon különféle csonkítások közül, mint pl. a fogak kifeszítése, a fülek lemetszése, a hajnak töből való lenyírása stb., melyeket a Sandwich szigetek lakói főnökük halálakor kiállanak, egynek tekinthető a nyelv egy bizonyos részecskejének tätovirozása. Itt látjuk, hogy a csonkítás e neme azon jelentőséget nyeri, miszerint általa bizonyos meghalt uralkodóval szövetség hozatik létre és a midőn valamely meghalt kiváló uralkodó istenné avattatik, a tätovirozási jegy ő iránta, mint istenség iránt való engedelmesség jelévé leszen. „Számos keleti nemzetnél — mondja Grimm — szokásban volt magokat égetett vagy bemetszett jegy által megjegyezni, mi náluk bizonyos istentiszteleti szertartás járuléknak tekintetek. . . . Philó (alexandriai héber philosoph) is panaszkodik e tekintetben saját honfi-társai ellen.“ gy volt ez a régi hébereknél is. Ha meggondoljuk a holtakért való önjegyzés elleni, főntebb idézett tiltakozást, azonnal be fogjuk látni a Mózes V. könyvében előforduló e szavak értelmét: „Meghamisítá magát ez elvetemült és megátalkodott nemzet-ség; az ő jegye nem gyermekeinek is jegye egyszersmind.“ (V. Móz. XXXII : 5.). És hogy ily elütő pettyezések, melyekre itt vonatkozás van, később úgy értelmeztettek, hogy különböző istenségek iránti szolgaságot foglalnak magokban, úgy látszik erre utal a *Jelenések* könyvében is egy hely, hol egy angyal úgy van leírva, mint a ki halasztást rendel „míg (mi angyalok) meg nem pecsételjük a mi istenünknek szolgálait az ő homlokukon,“ s a hol „száznegyvennégy ezeren (valának)

kik atyjoknak nevét homlokukra iratták“ (*Jel.* VII : 3—4.) úgy vannak leírva, mint a kik a Sion hegyén állanak, míg az angyal kijelenti, hogy „ha valaki az oktan állatokat s azoknak képeit imádja, és saját jegyét homlokára vagy kezére megkapja, annak az úr haragjának borából kell innia.“ (*Jel.* XIV. 9—10.) Keleten hasonló jegyek egész a legújabb időkig hasonló jelentéssel bírnak. Thomson, miután a tötovirozás különböző módozatait elösorolja, így szól: „e gyakorlat, miszerint a kezekre és a karokra vallásos jeleket jegyeznek, csaknem teljesen általános az arabok minden felekezeténél és osztályánál. Azon keresztyéneknek is — kik Jeruzsálembe zarándokolnak — ott, mint vallásukra nézve legszentebb helyen, — végre kell e mütétet magukon hajtani.“ Még ennél is határozottabb Kalischnak azon állítása, hogy „Kelet némely vidékein lakó keresztyének, valamint az európai hajósok is régóta gyakorolják az önjegyzés azon szokását, mely szerint karjaikra és testök más részére bizonyos hegyes szűrő eszközzel és fekete festő szerrel feszületet vagy szüz. Mária képet jegyeznek; a mohamedánok pedig ugyanazon helyekre Allah nevét szokták jegyezni.“ Úgy, hogy azon börcsonkításban, mely a müveltebb fajoknál egész a mi korunkig fennmaradt — bizonyos olyféle értelmet födözhetünk föl, mint a minö volt azon csonkításé, melyet az ös-mexiköiak önkéntesen nyújtottak, a midön Quetzalcohuatlnek (az ö meseszerű hatalommal bíró főpapjoknak) egy gyermeket ajánlottak föl „a pap ekkor egy éles késsel némi bemetszést tett annak mellén, mintegy jeléül annak, hogy attól fogva azon gyermek isten szolgálatához és tiszteletéhez tartozik“ szintén ilyféle jelentéssel bír azon csonkítás is, melynek az Angolában (Alsó-Guinea egy tartományában) lakó négerek önként alávetik magokat; ezeknél ugyanis igen sok vidéken, minden gyermeknek hasát — születése után azonnal — megtötovirozzák és pedig azért hogy ez által a kisedet bizonyos búbajos szellemnek fölajánlják.

Az ide vonatkozó bizonyítékoknak még egy jelentékeny csoportját kell fölemlítenünk. Föntebb láttuk, hogy a hol a rövidre nyírt haj szolgaságot jelent, ott a hosszú hajat tiszteletre méltó megkülönböztetés jelvényeként tekintik, s a hol a nyírt szakál alárendeltséget jelez, ott a nem nyírt bizonyos fensöbbségnek jelvénye; valamint, hogy némely oly helyen,

hol a körülmetélkedés alárendeltség bélyegeként tekintetik, ugyanott a körül nem metélkedés a legmagasabb hatalommal szokott együtt járni. Itt egy párhuzamos ellentét áll előttünk. Ugyanis a Tonga szigetén lakók hatalmas isteni főnöke minden más oda való embertől nemcsak abban különbözik, hogy nincs körülmetélve, hanem egyszersmind abban is, hogy teste nincs bepettyezetve. Némely más helyen pedig egész osztályok vannak ekként megkülönböztetve. Burton a Congóban lakó *banza-nokkói* népfajról beszéli, hogy „azok, kik tatovirozva vannak, általában véve mind rabszolgák.” Ide vonatkozólag Boyle (írlandi származású híres természettudós) azon állításának is lehet némi jelentősége, hogy „a kyan, pakatán és kenowit néptörzsek egyedül Borneo szigetén gyakorolják a tatovirozást, s ők képezik azon három ős eredeti népfajt, melyek gyalrló vitézségek miatt legkevésbbé tiszteltetnek.” Azonban, hogy a tatovirozás és ennek hiánya által jelzett megkülönböztetés épen nem szabályszerű: arra több rendellenességre találhatunk. A míg némely helyeken társadalmi alárendeltséget jelez a tatovirozás, addig más helyeken épen a fensőbbségnek jelvénye. A míg Fidzsiben csakis a nők vannak tatovirozva, s a míg Tahitiban úgy a nők, mint a férfiak teste egyiránt bepettyezetett, addig a Sandwich szigeteken a férfiak nagyobb mérvben be vannak pettyezetve, mint a nők. Néha a bőrcsonkítás e neme magas rangról tesz bizonyosságot. Úgy, hogy épen ez oknál fogva : „Panuco vidékén az előkelő embereket könnyen meg lehetett különböztetni, mivel azoknak teste be vala pettyezetve.” Azonban a rendellenesség előfordulása nem épen meglepő. Azon idő folyama alatt, midőn egyik faj a másik ellen szakadatlan létharczot vívott, néha meg kellett történni, hogy midőn egy nem tatovirozott bőrű faj más oly törzs által legyőztetett, mely a tatovirozást gyakorolta, a megbélyegezés e neme a társadalmi fensőbbség jelvényévé változott. Továbbá, mivel az egyes törzsek szétszóródásával valamint ezek hagyományainak elhomályosultával gyakran megtörténik, hogy a míg maga a csonkítás fenmarad, addig annak jelentése feledségbe megy: ennél fogva nem ritkán fordulhat elő eset, miszerint ama csonkítások csakis látványosság szempontjából történnek, úgy, hogy annak eredeti jelentését egészen megváltoztatták, miként ez Angásnak következő állításából gyanítható: miszerint „a pettyezetés az

új-seelandiaknál osztály-megkülönböztetésül tekintetik; a rab-szolgák arcán nincsen meg a csigaszerű pettyegetés“ s ugyan-ezt bizonyítja Dobrizhoffernek azon nyilatkozata is, miszerint az Argentini köztársaság Gran-Chaco tartományában élő abiponian törzsbeli minden nő arcán a pettyegetés különféle mintázatai láthatók. Azokat, kik legjobban ki vannak festve és pettyegetve, úgy lehet tekinteni, mint magas rangú és előkelő származású egyéneket.“

Azonban a tätovirozás ez ellentmondó jelentőségének van még egy távolabbi oka is. Itt meg kell még említenünk a bőrcsonkításnak egy más fajtát is, melynek egészen más eredete és különböző következménye van.

A meghalt rokonok, főnökök és istenségek kiengesztelése végett történt bőr-roncsolásokból eredő sebhelyeken kívül vannak még oly forradások (scars) is, melyek az ütközetben kapott sebektől származnak. Ha valaki testén sok ily sebhely látható, abból az ellenséggel való számos viaskodásra lehet következtetni, s innen az ilyeneket általában az egész földön mindenütt nagy tiszteletben tartatják és büszkén szokták mutogatni. Azon érzetet, mely azokkal a múlt időkben mi nálunk (angoloknál) is össze volt kötve, eléggé mutatják Shakespeare műveiben előforduló számos ilyféle vonatkozások: „sebhelyeiket dicsekedve mutogatták.“ Lafeu mondja, hogy „a nemes küzdelemben kapott seb, vagyis a nemes seb a tiszteletnek a legjobb diszköntöse;“ s V. Henrik (angol király) előre megjósolja egy öreg katonáról, hogy „akkor ő majd lehúzza köntösének újját és mutogatni fogja sebhelyeit.“

S mily eredmény várható akkor, ha elgondoljuk, hogy a vadak mennyivel nagyobb mérvben lelkesülnek az ilyféle érzelmek következtében, — a kik semmi más tisztességet nem ismernek, mint egyedül azt, mely a vitézség jó hírnevéből származik? Avagy nem fogja-e néha a tiszteletet keltő sebhelyek utáni sovárgás az illetőket arra bírni, hogy mesterkéltnél még jobban megsebesítsék magokat? Vannak rá elég bizonyítékaink, hogy igenis fogja. Lichtenstein (német utazó) ugyanis azt beszéli, hogy a bechuánáknál a pap minden oly harcász bőrére, ki az ütközetben néhány ellenséget megölt, a czombjától a térdéig egy hosszú karczolatot ejt.

Hasonló szokás divatozik a bachapin-kaffereknél is. A damara népfajnál (délnyugati Afrikában) „minden vadállat-

ért, melyet valamely fiatal ember elejt, az illetőnek atyja, fia testének előrészen, a tisztelet és kitüntetés jeléül négy hosszúkás gyöngé bemetszést tesz.“ Tuckey (angol afrikai utazó) midőn egy a Congó vidékén lakó olyféle afrikai népfajt ír le, melynek tagjai sebhelyeket viselnek, többek közt azt mondja, hogy „ezt főként azon szándékból cselekszik, hogy magokat a nők előtt megkedveltessék“: ez indok teljesen érthető, kivált ha e sebhelyek oly sebeket helyettesítenek, melyek a hadakozás alkalmával szereztetvén, vitézséget föltételeznek. Az amerikai néptörzsek néhány hason jelentésű bizonyítékot szolgáltatnak. Azt olvassuk ugyanis, hogy „az úgy nevezett itzaex indiánoknak (Yucatánban) elég szép arczuk van, habár közülök némelyek — a bátorság jeléül — bizonyos vonalakkal vannak megjegyezve.“ Azon tények, melyeket más amerikai törzsek szolgáltatnak, azt mutatják, hogy az érettkor beálltakor alkalmazott csonkítási kínzás főként azon szokásból eredt, hogy mesterségesen ejtsenek oly sebeket, melyek az ütközetben nyert sebek utánzatainak látszanak. Miután a hadi szolgálat kikerülése végett ejtett sebek minden időben elég gyakoriak voltak azoknál, kiknél a bátorság hiányzik: abból teljes joggal azt lehet következtetnünk, hogy azon bátrabbaknál, kik az ütközetben nem kaptak sebet, az önsebzés elég gyakori lehetett, főként miután e sebek folytán a bátorság azon hírnevét szerezték meg, a mi után mindenekfölött esengettek.

Habár eleinte titkos és csakis kivételes volt az ily módon szerzett becsültetés, mindamellett később lassanként mindinkább közönségessé, utóbb pedig általánossá vált, míg nem aztán a közvélemény fölzúdulván azok ellen, a kik e szokást nem követék, ezt elhatározóvá tevé. Midőn Dobrizhoffer leírásában olvassuk, hogy az abipon népfajnál (Délamerikában a Laplata folyó vidékén) „már a hét éves gyermekek — szüleik utánzásául — megszurdalják gyöngé karjaikat és magokon számos sebet ejtenek,“ ebben oly érzet keletkezését és egy következetes gyakorlat előállítását látjuk, mely későbbben a férfikort beavató önkínzás rendszerében végződhetik. Innen, midőn (Sir Robert Hermann) Schomburgk (német származású hírneves utazó) a Guinea nyugati részében lakó arawak indián törzsről beszél, hogy nálok az ú. n. mariquarri (egy bizonyos szilaj) táncz után megdagadt lábaikból a vér ömlik alá, bőr-

foszlányok és izmok csüngenek alá a megmángolt tagokon, ebből azt láthatjuk, hogy ezen és az ezekhez hasonló öncsonkítások a tisztelet-keltő sebhelyek gögös viselletésének csakis ferde kinövései. Ámbár, a midőn már a sebhelyeket mindenki viseli, azok többé nem megkülönböztető jelek, mindamellett az, hogy ama csonkításoknak eltérése fegyelmi szempontból kívántatott volna meg, eredeti oknak épen nem tekinthető; és pedig annyival inkább nem, mivel épen nem valószínű, hogy a primitív emberek, kik semmi tekintetben sem előre látók, szándékosan gondoltak volna ki és alapítottak meg bizonyos szokást azon okból, mert annak messzi távoli hasznát előre látták. Oly valami föltevés, mint pl. a törvényhozás ténye a primitív emberről épen nem képzelhető.

Bármint legyen is a dolog, a csonkítások bizonyos nemének itt egy második kútforrása is föltárul előttünk. S itt van valószínű oka annak: miért van az, hogy — jóllehet a bőrnek megjegyzése eredetileg bizonyos alárendeltség bélyege, mindamellett — némely esetekben tiszteletet jelző megkülönböztetés, sőt esetleg rangfokozati jegyként is szerepel.

Még valamit kell csatolnunk a mondottakhoz — a csonkítás másodlagos indokát illetőleg — mely diadalmi jelek szerzésének másodlagos indokaival némileg párhuzamban áll, illetőleg abból következik.

A megelőző cikkben azt vontuk le következményképen, hogy a vad ember a megholt ellenségnek maradványait magánál megtartja, részint azon hiedelme által indítatva, miszerint a szellem a test minden legkisebb részét áthatja — részint azon reményben, hogy ő az által képesítve leszen azon ellenségek szellemét megzabolázni, ha netalán maga nem is, de legalább valami kuruzsló-féle egyén segítségével. Hasonló oka van annak is, midőn a primitív ember egy részt megtart az általa rabszolgává tett egyén testéből: úgy gondolkozván mind ő, mind a rabszolga, hogy az által hatalmat nyerend a megsérthetésre. Midőn úgy találjuk, hogy a bűvésznak legelső teendője áldozatának néhány szál haja, vagy némi körömhulladékához, avagy ruházatából egy darabkához jutni, mely az ő szelleme szagával azonosult szaggal van elárasztva: ilyenkor szükségszerű következménynek tűnik föl előttünk, hogy azon rabszolgatartó (master) a ki valamely rabszolgának fogait, újjának egy ízét, vagy pedig egy fürt haját magánál

tartogat, épen ez által hatalommal bír arra, hogy átszolgáltathassa a szerencsétlen rabszolgát a halott-idézőnek, a ki ő reá egy vagy más borzalmas bajt — szellemek kíntzását, betegséget vagy halált is hozhat.

Így tehát épen nem látszik lehetetlennek, hogy a hol a levágott részt megtartják, ott a csonkításnak másodlagos kormányzó hatása van. A legyőzött fél engedelmeskedővé tétetik olyas megfélemlítés által, mely igen sokban hasonlít ahhoz, melynek Calibán (Shakespeare *Vihar* című tragikomédiájában) Prosperónak bűvésziess módon alkalmazott kíntzásai fölött kifejezést adott.

Hogy az élő egyén testének megcsonkítása csakugyan a holtakról vett diadalmi jel-szerzésnek következménye, erre nagyszámú különböző bizonyítékaink vannak. Miután a diadalmi jel-szerzés oly győzelmet foglal magában, mely győzelem a halál szomszédságából vívatott ki: ennél fogva az életben hagyott foglyok testrészeinek lemetszéséből leszármazott gyakorlat leigázást is foglal magában; és néha az ily testrészek önkéntes átadása szintén alárendeltséget fejez ki s épen mivel ezt teszi, kiengesztelő szerartássá leszen.

A megholt ellenségről a kezek levágnak, s ennek megfelelőleg a vétkeseknek némely hasonló megcsonkítása mellett, ott van az újjak egy vagy több ízének levágása a végett, hogy az élő főnököt, a meghalt személyeket és az isteneket kiengeszteljék.

A levágott ellenségről szerzett győzelmi jelvények között ott vannak az orrok is, s ott van az orrnak lemetszése a foglyok, vétkesek s bizonyos nemű kihágókon végrehajtvá.

A csatatérről füleket is szoktak az illetők magokkal elvinni; és ezek némelykor a foglyokról, vétkesekről és rabszolgákról metszetnek le; a míg más részről vannak népek, a kik között a kifűrt fülek szolgásgát vagy alárendeltséget jelentenek. Állkapcsok és fogak is használtatnak diadalmi jelekül; s a fogak, melyek némely esetekben a meghalt főnök kiengesztelésére vétetnek ki, különböző más esetekben, bizonyos vallásos szerartásból, a pap által feszítettnek ki. A legelterjedtebb egyszersmind legteljesebb is azon bizonyíték, melyet a hajcsonkítás szolgáltat. A fejbőr a megölt ellenségről lefejtetik, és néha ennek haja arra is használtatik, hogy a győzőnek ruházatát díszítse, s ezután jönnek számos különféle

következmények. Ugyanis, a míg némely vad népeknél, kiknél a fejbőr hajfürtjeinek tulajdonjoga, a meghódolás jelzése szempontjából a főnököt illeti, — a rabszolgává tett törzsek fejüket egészen megnyiretik; addig másoknál az alattvalók azért nyírják le hajfürtjeiket, hogy ezek valamely főember ruházatának díszítéséül használtassanak; s az ilyeneknél a le nem nyírt haj rendszeren bizonyos rangfokozat jelvényéül tekintetik. Számos népnél a haját a megholt rokonok szelleme kiengeszteléseül szokták föláldozni; s éppen ezért főnökük vagy királyuk halála esetekor néha egész törzsek levágják hajukat s átengedik, hogy az által az istenségek iránt bizonyos hódolatot fejezzenek ki; némely esetben pedig az élő főnöknek tisztelet jelvényéül fölajánlják; és e tisztelgési fölajánlás gyakran másokra is kiterjesztetik. Épen így áll a dolog a nemző szerv csonkításával is, a mennyiben ama szerv egy részét épen úgy lemetszik a megölt ellenségről, mint az élő foglyokról; és ezeket oda ajándékozzák a királyoknak és isteneknek. Nem különben van a dolog a csonkítások más fajai-val is. Az önsebzésre vonatkozólag, mely némi részben hihetőleg a cannibalismusból, jóval nagyobb mérvben azonban a vérnek a loyaltás zálogául való kölcsönös átengedéséből eredt, s mely gyakran bizonyos alárendeltséget kifejező különféle szertartásokba megy át: általában véve azon tapasztalatra jövünk, hogy az önsebzés úgy a szellemek és istenek kiengesztelése, mint az élő személyek iránti tiszteletnek nyilváníthatása végett egyaránt előfordúl. Természetesen ugyanez áll az önsebzésből származó sebhelyekre nézve is. E begyógyult sebek, melyeknek eredetileg sem helye, sem alakja nincs meghatározva, melyek azonban később meghatározottakká, végtére pedig még díszítő jelekké is válnak, eleintén csakis a megholt személyek rokonain, azután pedig mindazok testén vágatnak, kik valamely oly egyénnek valának alattvalói, ki életében igen rettegett vala; s így lettek aztán e sebhelyek valamely megholt személy, néha pedig bizonyos istenség iránti hódolat kifejező jegyei, míg nem végre lassankint néptörzsi és nemzeti jegyekké változtak.

Ha — miként föntebb láttuk — a diadalmi jel szerzése, mint a hódítás következménye a hódítás által eredményezett kormányzati korlátozás tényezőjévé leszen: abból következtethető, hogy azon csonkítások, melyek diadalmi jel szerzése

alkalmával ejtetnek, általán véve szintén azokká lesznek. E következtetést kétségtelen adatok bizonyítják. A csonkítások, melyek eleintén csakis a személyes rabságnak, később pedig a politikai és vallásos alárendeltségnek jegyei, általában véve oly szerepet játszanak, mely sokban hasonlít a hűség eskü és kegyes önfelajánlás szerepéhez. Továbbá, miután a csonkítások nem egyebek, mint valamely látható vagy láthatatlan uralkodó iránti alárendeltség nyilvános elismerésének jegyei, ennél fogva azok bizonyos tekintélyt eszközölnek az által, hogy azon uralkodó hatalma kiterjedését mindenki előtt láthatóvá teszik. És a hol a csonkítások az egyes osztályok közti alárendeltséget jelentik, valamint ott is, hol a vétkesek leigázását mutatják, egyszersmind a szabályzó közeg kezeinek is erősítésére szolgálnak.

Ha tehát a csonkítások csakugyan a fentebb jelzett módon keletkeznek, azt lehet várnunk, hogy azok végrehajtási módja és a társadalomnak nagyon is primitív vagy előhaladottabb, harczias vagy békés foglalkozást űző jellege között bizonyos összefüggésre találunk. Ha összegezzük azon tényeket, melyeket ötvenkét népfajnál tapasztalánk, úgy találjuk, hogy a köztük levő összefüggés elég világosan szembetűnik.

Először is, miután a csonkításnak, mint szokásnak fejlődése rendesen bizonyos hódítással jár együtt, és miután az némi csoportosulást eredményez, ebből azt lehet következtetni, hogy a csonkítás a bármily vad, de egyféle népfajból (simple) alakult társadalomnak sokkal kevésbbé leszen jellemző vonása, mint azon nagyobb vad társadalomnak, melyek amazokból alakultak, sőt még annál is kevésbbé fog azzá lenni, mint ez a félművelt társadalmakban tapasztalható. Ezen állítást a tapasztalat fényesen igazolja. Azon népek közül, melyek egyszerű társadalmat alkotnak, s melyek vagy egyáltalában nem, vagy pedig igen kis mérvben gyakorolják a csonkítást, tizenegy olyan fajt találhatni, melyek egymással épen semmi rokonságban sem állanak, mint pl. a fuégő-földiek (Dél-Amerika déli csücsán), a veddahk (Elő-India belsejében), az andamanok (vagyis a bengáliai öböl szigetein élő szerecsenek), a dyakok (a Borneo szigetén), a todok, gondok és santalok (Elő-Indiában), a bódok, dhimálok és mismek (Hátsó-Indiában), a kamcsadálók (a kamcsatkai félsziget déli részén) és a kígyóimádó indiánok (Snake indians, Afrikában); mind e

nép fajokat mindenütt az jellemzi, hogy vagy általában nincsenek főnökeik, vagy ha vannak, azok rendesen nem állandók. Más részről a különböző népfajból alakult (compound) társadalmak osztályában csupán két oly népfajt lehet találnunk, mely a csonkítást vagy épen nem, vagy pedig csak kis mérvben gyakorolja. Ezeknek egyikét, a kirghizeket (Éjszak-Ázsia belsejében) az jellemzi, hogy folytonosan iče s tova barangolnak, mi az alárendeltséget nagyon megnehezíti; a másiknak, az iroquoiknak (a Szt.-Lőrincz folyam vidékén) pedig köztársasági kormány-formájok van. Azon társadalmak között, melyek mérsékelt csonkítást gyakorolnak, aránylag kevesebben vannak olyanok, melyek egyféle népből alakultak, míg a különféle elemekből elegyültek aránylag jóval számosabbak. Az utóbbiak osztályában tizen vannak: mint a tasmánok (Ausztrália szomszédságában) tannesek, karenek és nagák (Hátsó-Indiában); továbbá Új-Guinea lakói, valamint az ostyákok (Ázsia éjszaki részén), az eszkimók és chinuk (Éjszak-Amerikában) a chomancheok (Amerikában a Coloradó folyam vidékén) végül a chippeweyanok (az Ohio államban, az Alleghani hegyektől nyugatra); az előbbeniak osztályába öt népfaj tartozik, ú. m. az új-seelandiak, a kelet-afrikaiak, a khondok (Elő-), a kukik (Hátsó-Indiában), s végül a kalmukok (a Bajkál tó vidékén). És ezekről megjegyzendő, hogy az egyik osztálynál az egyféle népből való, a másiknál pedig a különböző fajból kifejelett kormányforma épen nem állandó. Ha azon társadalmakat tekintjük, melyeket erősebb csonkítások jellemeznek, e viszonyokat épen megfordítva találjuk. Az egyféle népből alakultak közül csakis hármat lehet megemlítenünk, ú. m. az új-kaledoniaiakat (kik között azonban az erősebb csonkítások nem általánosak), továbbá a buchmanokat (Afrika déli részén), (kikről azt tartják, hogy valamely magasabb társadalmi állásról sülyedtek alá), s végre Ausztrália őslakóit (kik nézetünk szerint szintén úgy sülyedtek alá); míg a különböző népfajból elegyültek közül huszonegyet lehet megnevezni. Fidzsi szigetiek, Sandwich szigetiek, Tahitibeliek, Tonga, Samoa, Java, Szumatra szigetek lakói, malagasok (a déli szigetekeken) hottentották, damarák, (Afrika déli csúcsán) bechuánok, kafferek, (szintén ott) a Congó tartomány lakosai, (Afrika nyugati részén) a partvidéki szerecsenek, a belföldi szerecsenek, a dahománok, asantik és dakoták (Afrika keleti

részen), fulák, abyssiniaiak és az arabok. Miután a társadalmi tömörülést rendesen a hódítás eredményezi s miután épen annál fogva az elegyült és kétszeresen elegyült társadalmak, művelődések kezdetleges fokán úgy életmódjokat, mint társadalmi alakulásait tekintve, folytonos villongásban élnek; abból következik, hogy a míg a csonkítás szokásának összefüggése a társadalom nagyságával visszas, addig annak jellegével egyenes arányban van. És ezt világos tények bizonyítják. Ha egymás mellé állítjuk azon társadalmakat, melyek csonkítási szokásait illetőleg legkevésbé hasonlóak egymáshoz, úgy találjuk, hogy ezek ugyanazok, melyek leginkább abban különböznek egymástól, hogy némelyiknek épen nem harczias, másiknak pedig teljesen harczias szervezete van. Az egyik szélsőségekben ott vannak a veddák, bódok és dhimálok, — a míg a másik végleten ott találjuk a Fidzsi szigetieket, az abyssiniaiakat és az ősi mexikóiakat.

Ha tehát a csonkítások a diadalmi jel-szerzésből veszik eredetüket, és ha a harczias jelleg fejlődésével együtt azok is fejlődnek; ennél fogva előlegesen is azt lehet következtetni, hogy a csonkítások azon mérvben kevesbednek, a mily mérvben a küzdelem folytán tömörült társadalmak mindinkább kevésbé harcziasak lesznek, s mihelyt a társadalom industrialis jellege kifejlődik, azonnal eltűnnek. Hogy ez így történik, erre általában véve Európa történelme bizonyosságul szolgálhat. És az igen nevezetes, hogy a mi társadalmainkban, melyek jelenleg kiválóan industrialis jellegűek, azon csekély mérvű csonkítások, melyek mai nap is gyakorlatban vannak, a társadalmi szervezetnek azon szabályzó részével vannak összekötve, melyet a harczias fejlődés hagyott maga után; nevezetesen ma is divatozik a hajósok és némely katonáknak mai napság már jelentéktelen tátovirozása, valamint a szökevények megbélyegezése s a gonosztevők hajának rövidre nyírása.

HERBERT SPENCER *után angolból.*

Ifj. LOSONCZY LÁSZLÓ.

A ROSSZ SZOMSZÉD.

(Regény.)

Negyedik és utolsó közlemény.*)

VII.

Szánthó Miklóst nem sokáig hagyta aludni az izgalom. Mikor az ébrenlét szebb, mint akár a legédesebb álom, minek is vesztegetni az időt alvásra! Gyertyát gyújtott, hogy kinyissa az ablak tábláit.

A hajnali napfény aranyos világossága áradt a szobába. Olyan szép reggel volt, mint májusban szokott lenni. A szél teljesen lecsillapult, elűzve a ködöt a légből s kitisztítva az eget a borongós felhőktől.

Szánthó Miklós felöltözött s kiment meghagyni a cselédeknek, hogy valamikép lármát ne csapjanak, mert a királyi tanácsos úr ő nagysága nem szokott korán kelni, (nagyúr nincs arra szorúlva!) meg aztán Birikét se háborgassák, mert jó, ha mentül édesebben kialudja magát, úgyis eleget gyöngéledett a múlt napokban.

Maga pedig pipára gyújtott s lement körülnézni a kertben. Biz ott már nem sok látnivaló volt; de ha lett volna is, Szánthó Miklós kevés gyönyörűséget talált a virágokban, zöld lombokban. Azt ment megnézni: lehet-e már leszedni a nospolyát?

Menetközben átpillantott a szomszéd-kertbe is. Nem volt ott egy ember sem. Az udvar is oly csöndes, mintha senki

*) Az első, második és harmadik közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 31., 32. és 33-ik számában.

sem lagnék a házban, a minthogy nem is lakott más a ker-tész-családon kívül.

— Na hát mi haszna ennek a nagy köháznak, ennek a gyümölcskertnek, ha van is, nincs is gazdája? A ki hasznát vehetné, messze földön a bolondját járja s képeket pingál. Jól teszi, legalább nincs rossz szomszéd! Nyugodtan lehetek tőle!

Mikor kiszívta a pipa dohányát, fölment újra rágyújtani s kiállt a ház elé s nagy füstöket eregetett. Terveken jártatta esztét, mialatt a füstgomolyok szétszéledtek a levegőben. Majd megmutatja ő, mi az a minta-gazdaság! Ha veje-urának eddig negyvenezer forint évi jövedelme volt, majd felviszi ő hatvan-ezerre. Tőle ugyan kulcsárok, kasznárok és ispánok el nem lopnak egy árva garast sem. Ott lesz a szeme mindenén. S mindig jobban fúttá a füstöt, mely gomolyodott, ritkúlt, eloszlott.

Jött a cseléd mondani, hogy a nagyságos úr már ébren van. A házi gazda rögtön sietett be, üdvözölni.

— Na, kedves barátom! — kiáltá eléje Györkey Balázs, — felvirradtunk hát a szép napra!

— Fel bizony, hála istennek!

— S mit csinál az én kis menyasszonykám?

— Alszik.

— Na csak hadd aludjék, kivált ha rólam álmodik.

Szánthó Miklós azonban mégis csak megelégedte már a hosszú alvást, mert hát reggelizni is kell az embernek! Ment fölkelteni a leányt.

A szobát üresen találta.

— Nini, hát már nincs benn? Sőt már rendbe is hozott mindent, az ágy szépen meg van vetve, leborítva. Hol lehet?

A cseléd nem látta.

— Bizonyosan a tiszteletesné asszonyt látogatta meg. Nincs anyja s nincs más kije, a kitől tanácsot kérjen, ha valami asszonyi dolgot forgat a fejében. Vagy tán a templomba ment imádkozni? Na semmi, majd haza jön.

De nem jött haza a reggelihez sem, melyet nála nélkül kellett elkészíttetni.

— Holaz ördögben járhat? — töprengett Szánthó Miklós.

— Azt hiszem, valamelyik barátnőjéhez ment s elcseve-gik az időt, — gondolta a nagyságos úr.

Szánthó Miklós tudta ugyan, hogy nincs olyan bizalmas barátnöje, a kihez ily kora reggel menjen; de hát ráhagyta a vélekedést. Akárhol van, majd csak haza kerül.

— Igaz a! — gondolta végre magában — bizonyosan a temetőbe ment ki, anyja sírját meglátogatni e nagy nap kora reggelén, minthogy később nem igen érne rá. Máskor is volt ott gyakran ilyen korán, s az a temető messze van.

Ebben mind a ketten megnyugodtak s dicsérték jó szívét. De a mint megint elmúlt egy óra s Szánthó Miklós hiába járt ki az utczára nézni: ha jön-e már? a szorongás egyre nőtt. Hátha valami baj érte? Györkey Balázs maga is tün ült. Küldte inasát, kocsisát; keressék a paplakban, a temetőn, a templomban!

Egy óra múlva már tudta a fél város, hogy Szánthó Birikét, a boldog menyasszonyt, keresik. A hír alkalmas fonál volt arra, hogy belőle a találgatás segélyével mindjárt egy csomó mende-mondát szőjjenek. Hátha megszökött a nagy szerencse elől? A hír egyszersmind mozgó erő is lett arra nézve, hogy a kézfogó-ebédre hivatalos vendégek már tizenkét óra előtt pontosan beköszöntenek az örömapa hajlékába. Mind úgy tetette, mintha mit sem hallott volna. A legnyájasabb arczczal üdvözölték a házi gazdát e nagy öröm napján, (noha jól látták, hogy nem nagy öröm, hanem nagy nyugtalanság ül most annak az arczán;) mind vidáman kívántak szerencsét a magát perczről perczre zaklatottabban érző „boldog vőlegény“-nek s aztán mind ártatlan képpel kérdezték:

— Hát a szép kis menyasszony hol van? Hadd gratulálunk neki is.

— Kiment a városba, mindjárt haza jön.

A vendégek beszélgettek külön csoportokban, mi közben vették észre, hogy Szánthó Miklóst a cseléd többször kiszólitja a folyosóra. Mert egymás után jönnek haza a kiküldött szolgák a hírrel, hogy a kisasszony nincs sem a paplakban, sem a templomban, sem a temetőn.

— Hát hol a pokolban van? — kiáltott föl Szánthó Miklós kínzó aggodalomban.

— Kérdezősködtünk, de nem látta senki a városban.

— Ez már csakugyan bosszúság. Így elmenni s így elmaradni épen most.

Kiszólitja a vőlegényt a vendégszobába, tanakodni, hogy

mit tegyenek? De nem tudnak mit tenni. Sőt gondolni sem tudnak semmit. Csupán aggódni és bosszankodni tudnak.

Ekközben mindig több vendég gyűl a szobába. Hosszú kántor is ott van már, kezében egy nagy bokrétával öszi-rózsákból, mert hisz' a hideg éjek egyebet sem hagytak már meg a kertben; de ő tudja, hogy tőle az ő egykori jó tanítványa ezt is szívesen fogadja.

— Hiszen csak már itt volna! — jegyzi meg sopánkodva egy öreg asszony.

— Különös eset! — töprenkedik a kántor, — soha életemben nem hallottam ilyen különös esetet. Együtt vagyunk mind, csak főszemély nincs — menyasszony.

— Hja ilyen a mai világ, — szólal föl az epés doktor, — ma már a legkomolyabb, életbevágó dolgokból is bujósdi játékot csinálnak.

— Nem játék lesz ez, — veti közbe egy másik asszony, — meglehet nagyon szomorú történet!

— A bizony meglehet, — erősíté a vitéz kapitány; — mikor én Olaszországban feküdtem, egy fiatal grófnő ép a lakodalma reggelén ölte magát az Adige vizébe.

Ezt már hallotta a belépő Szánthó Miklós is s bosszúsan förmedt rá:

— Az ilyen rossz tréfa nem mostanra való, kapitány uram! Hagyja a mende-mondát máskorra.

— Kikérem magamnak, az nem mende-monda, — felelte megsértődve a kapitány, — mert az igaz történet volt, s a ki kételkedik benne, annak velem gyűl meg a baja. A mit egy katona állít, azt senki se merje mende-mondának tartani.

Nem is kétkednek a szomorú történeten; tán rá sem érnek e különös, rejtelmes órában. Mindegyik arczon ott ül az aggodás, míg Szánthó Miklós megszólal:

— A mi itt történt, az baj ugyan, de nem valami szörnyű nagy baj. Az egész annyi, hogy Birike elment kora reggel a szabójához s ott hirtelen megbetegedett. Hisz' tudják, hogy mennyit gyöngélkedett az utolsó napokban.

— S az a haszontalan szabó nem üzente meg mindjárt? — kérdé egész méltatlankodással egy kételkedő asszony.

— Zavarában elfelejtette. A leánynak láza van, ott alszik mostan s csak később hozhatjuk haza; addig egy kis várakozást kérünk.

A mint aztán Szánthó Miklós kifordúl a szobából: megint megered a suttogás. Csak két lény van, kiket ez általános zavarban legkevésbé sem látszik érdekelni: hol van s hogy van a menyasszony? Folytatják a félbeszakított vitát, hogy melyik jobb: a magyar-e vagy az osztrák örökösödési törvény? Az öreg persze a magyar mellett van, a fiatal meg az osztrákot védi. Egy ablakzugban úgy bele vannak merülve a vitába, hogy csak akkor veszik észre magokat, midőn Hosszú kántor — kezében még mindig a nagy őszirózsa-bokrétával — bocsánatot kér az ügyvéd uraktól s kérdi tőlük, hogy voltak-e valaha életökben ilyen különös kézfogón? Ő, a maga részéről, aggódni kezd.

— Min aggódik kántor uram? — kérdi Fodor fiskális, hosszúsán, hogy a vitát ép a kellő közepén félbeszakította.

— No hát itt volnánk mind s nincs menyasszony! Bocsánatot kérek, de ez nem mindennapi dolog.

— Majd csak előkerül a menyasszony is, ne busúljon rajta kántor uram.

De hiába beszélnek neki, ő csak aggódik. Kezében a nagy bokréta s nincs odaadni kinek; zsebében az ékes felköszöntő s nincs elmondani alkalom; az almáriom tetején pedig ott állanak sorban a hosszúnvakú, sokat ígérő palaczkok, melyek a mai napon aligha kerülnek az asztalra.

De ez utóbbi pontban kellemesen csalódik. Belép Szánthó Miklós s erőltetett nyájassággal kéri a vendégeket, hogy csak üljenek az asztalhoz, ő is jön mindjárt; a nagyságos úr azonban nem jelenhet meg az asztalnál, mivelhogy ő a beteg menyasszonyhoz ment s ott marad, míg vissza nem hozhatja magával a hintaján.

A vendégek leülnek az asztalhoz, hol van mit enni és inni bőven; de mégis minden olyan sótalan, fűszertelen. Keveset beszélnek a vendégek s csak néha sopánkodik egy-egy öregebb asszony:

— Szegény kis leány! hogy épen ma kellett megbetegednie!

Szánthó uram még a vendégszobában van, hol Györkey Balázs egészen leverve ül a pamlag egy szögében s arczán meg-megrándúlnak az idegek s nagyokat fúj.

— Majd neked, mélyen tisztelt barátom, ide künn terítetek? — szól leverten a házi gazda.

— Kell is nekem az ebéd! Ép úgy nem kell, mint ott benn az a tereferélő társaság. De te csak menj be. Neked úgy illik. Én majd bevárom itt, hogy mi történik.

Szánthó Miklós be is megy, le is ül az asztalhoz, de az étel nem ízlik neki, a beszéd meg éppen terhére van. Nem is találja helyét s a második étel után megint befut Györkey Balázshoz, hogy vigasztalja; de vigasz helyett ő maga is csak panaszra fakad.

— Oda vagyok, végem van! Ki tudja, hová lett?

— Én nagyon szomorút sejtek, — mondja mogorván Györkey Balázs.

— Mit méltóztatol sejteni?

— Talán valami kedvese volt titokban és azzal szépen —

— Ki ne mondd a többit, tisztelt barátom! Nagyot ne véts az ártatlanság és szemérem ellen! Erről a leányról gondolhatsz te illet, erről, a ki voltaképp nem is ismert senkit, a kinek a szobájába fiatal ember be sem tette a lábát? Én azt nem úgy neveltem. Az a leány olyan tiszta, mint egy apáczka.

— Akkor a másik bizonyos.

— Micsoda?

— Hogy elvesztette magát.

Ugyanez órában az asztalnál ülő asszonyok is hasonlót gondoltak, de természetesen nem lehetett kimondaniok. Egyik a másik megütődött arczáról olvasta le a legijedelmesb gondolatot, s mikor a vendégek ebéd után lassan, szótlánul elsompolyogtak, az asszonyok a folyosórúl gyanús pillantást vetettek az udvarra, főleg pedig a kávéház kútra; ki tudja: nem annak a fenekén van-e? Bizony az megtörténhetett. Volt aztán mit beszélniök a városban. Már az utcán minden ismerősük megállítá őket, aggódó arczczal kérdezve: „igaz-e?” És a legjobb akarattal sem mondhatták, hogy nem igaz. Fél óra múlva már jól tudták, hogy Birike az nap nem is volt a szabónál. Azt a történetet Szánthó Miklós uram csak a szörnyű eset palástolására gondolta ki. És ha nincs a szabónál, akkor bizony életben sincs az többé! A mennyi ház, annyiban soppánkodtak most a szegény fiatal leány bús sorsa fölött s ugyanannyiban szidták Szánthó Miklóst, a vén medvét, ki azt a szép fiatal leányt pénzért akarta eladni, nemkülönben Györkey Balázst, a ki elég szívtelen volt ilyen borzasztó szerencsétlenséget idézni elő. Na ebből tanulhat a hiú vén bolond!

Tanúlt is s a vendégszobában izgatottan járva föl s alá, föltette magában, hogy soha többé rá sem néz holmi fiatal ábrándos leányra, mert nem tudhatni, hogy melyikben milakik? Lehet a legszemérmesebb, mégis megszökik a háztól; lehet a legvallásosabb, mégis megölheti magát csupamerő ábrándból!

Este bekiáltá az inast.

— Elég sötét van-e már oda künn?

— Egészen sötét.

— Akkor fogass be és menjünk.

Nappal a viláért sem hajtatott volna át a városon. Ne lássa azokat a gúnyos, kárörvendő arcokat és őt se lássa senki.

Szánthó Miklós nem merte marasztani. Egészen oda volt s azt vitte untalan:

— Meg nem foghatom, hogy mi történt? Megáll az eszem.

— Akármi történt, — felelt mogorván a nagyságos úr, — azt az egyet tudom, hogy velem nagyon kellemetlen dolog történt. S addig én be sem fogom tenni a lábamat ebbe a házba, ebbe a városba, a míg tisztelt barátom tudtomúl nem adja, hogy a leány itthon van, nem történt vele semmi olyas, a mi megbélyegezhetne bennünket s vár a jegyváltásra. Tetszik tudni?

— Tudom.

— Jó éjszakát!

Kívánhatták ezt akár tízszer is egymásnak a hintó elrobogásaig, azért nagyon rossz éjszakájok volt mind a kettejüknek. A nagyságos urat a fényes kastélyban nem engedte aludni a szegény mérge, a kudarcz bosszúsága; Szánthó Miklós pedig hogy aludhatott volna akkor, midőn annyi sok szép kilátása ment füstbe ép a teljesedés küszöbén.

Mintegy félbolond járt föl s le a szobában, hol a magáiban, hol a Biriében. Az édes anya arczképe, a kis varró-asztal, a szögletben álló gitár, az ablak virágcserépei mind mintha forogtak volna vele. Végre szédülten dőlt a pamlagra, elkezdett szitkozódni s bensejében újra felfakadt a régi gyűlölködés keserű forrása.

— Ennek is meg kellett esni rajtam; ennek a szérencsétlenségnek, ennek a gyalázatnak! Na most lesz csak mit beszélni a városnak! Ma reggel még irigyeltek, köszöntgettek, holnap már szidnak, elfordúlnak. És ezt is csak a rossz szom-

szédnak köszönhetem. Miatta kellett magamat adósságba verni; az adósság vont a maga után ezt a szerencsétlen házassági tervet, s e miatt ölte meg magát az a bolond leány! Mert hogy megölte, az bizonyos! Jaj nekem!

Így tépelődött órákig, végre elnyomta — nem az álom, hanem a láz, a zibbadság. De föl-fölriadt. Oda künn ismét fölkerekedett az őszi szél s kezdte sorban kopogtatni az ablakot, mint valami rossz szellem, ki az embereket ijesztgetni jár.

VIII.

Két hónapja már, mióta a halálmadár mindig a sárgaház roskatag kéményére jár s minden éjjel azt kiabálja: kukik-kukik!

A ház gazdája félve kiált ki a cselédnek:

— Megint itt van, hajtsd el!

De sem a harsány hangok, sem a feldobált kövek nem tudják végkép elűzni onnan; ha el is röpül egy időre, megint csak visszatér, — úgy látszik, sehol sem talál szomorúbb helyet, — s egyre azt huhogja: kukik-kukik!

Mióta a kézfogó szerencsétlen napja elmúlt, még szomorúbb, még ridegebb lett ez a ház, mint azelőtt volt. Egyetlen fénye, ki a fiatalság tavaszát képviselte benne, eltűnt, — nem tudni hová; vén gazdája örök mogorvaságban, zsémbben, ijedezésekben tölti napjait, s a cseléd — midőn akkor is hajszoltatja vele a gonosz madarat, ha annak nyoma sincs a kéményen, — azt hiszi néha, hogy megbolondúlt. Vendég nem jön a házhoz soha, elhagyták, kárhoztatták lakóját, a ki néhány ezer forintért kész volt feláldozni tulajdon édes testvére gyermekét, azt a szeretetreméltó, kedves leányt. Még az utcán is, ha néha, nagyritkán útjukba akadt, kikerülték, mint valami veszedelmet. A város még most is arról a szörnyű esetről beszél. Az asszonyok, a leányok mind szívökből szánják most azt a szép, jó, egyszerű gyermeket, s megkönnyezik sorsát még azok is, a kik a kézfogó napja előtt szolták, szapulták s kigyót-békát kiáltottak rá. Emlegették szegényt: milyen szép arany-szőke haja volt, milyen szelid kék szeme, mily egyszerű kardon ruhákban s fekete otthonkában járt, a város egyik legkedvesebb, legszeretreméltóbb fiatal leánya! Milyen kár érte!

Őszintébben azonban nem siratta meg senki, mint a tiszteletes asszony. Hisz' úgy szerette, mintha tulajdon édes gyermeke lett volna. Ismerte jól szívét, fogékonyságát, kedélyét. Egy álló hétig nem tudott aludni miatta, s férje hiába vigasztalja a vallás ígéivel, s hiába mondja neki — maga is olyan szomorú! — hogy „csak bujdosunk e földi téreken!“

Egy hét múlva azonban az öreg tiszteletes derült arccal sietett az „anyóka“ szobájába.

— Tudod-e, kitől kaptam levelet?

— Bélától.

— Attól bizony. S tudod-e honnan? Pestről.

— Hát már haza került? A rossz fiú, négy hónapja nem írt levelet.

— Mert nem írhatott, mert keleten megbetegült, sokáig feküdt s mikor felgyógyult is, hányódott, vetődött egy darabig. De nem ez ám a fődolog, hanem a mit tőlem most kér.

— Mit kér?

— Hát a Szánthó Birike keresztlevelét. Kér, hogy küldjem neki rögtön s ne szóljak a dologról senkinek.

— Ne mondd! — szólt a tiszteletesné, ámulva, bámulva, s aztán hirtelen derűlség sugározta be az arcát. — Akkor az a lány él.

— Él és azt hiszem, hogy —

— Boldog.

— Na hát mirevaló volna a keresztlevél? De anyóka, azt megmondom aztán, hogy ne szólj senkinek.

Nem is szóltak s hagyták beszélni a világot, mely meg volt róla győződve, hogy a szerencsétlen leány a folyóba ölte magát s elvitte a víz. A kenderáztató asszonyok közt akadt is már olyan, ki az nap mintha valami fekete selyem kendőfelét látott volna úszni a vízen. Azután meg annak ment szét a híre, hogy néhány mérföldnyire a halászok kifogtak valakit a vízből s eltemették.

Szánthó Miklós is hallá fülhegygyel e mende-mondákat, de nem merte keresni az eltűnt leány nyomát. Félt, hogy egy halottat kell megnéznie s e gondolattól iszonyodott. Különben is iszonyodott mindentől, az emberektől, a szél zúgásától, az árnyékoktól, a sötétől, még jobban a kúvik szavától s legjobban saját lelkiismeretétől.

Sokszor mormogta önvádlóan:

— Én öltem meg!

S elkezdett inni — magában. Ivott sokat, mert különben nem tudott elaludni. Néha nappal nem bírta helyét találni s mindig fázott, ha át kellett mennie a Birike szobáján. Egyszer e szobában ijedten pillantott a falra s megállt, nem tudott tovább menni.

Az édes anya arczképe nézett mosolyogva rá, csak úgy, mint hetek előtt az ő kedves, munkás, dalolható leányára. De az öreg ember ebben a mosolyban vérző szemrehányást, sújtató vádat látott, bűnbánólag hajolt meg előtte s suttozni kezdé:

— Tegnapelőtt meglátogattál álomban s azt kérdezted, hogy hová tettem a leányodat? Ne kérdezd tőlem többet ezt és bocsáss meg nekem! Mikor meghaltál, a szívemre kötötted, hogy leányodat neveljem föl és tegyem boldoggá; én fölneveltem, szelidségre, alázatra tanítám, s mikor felnőtt, boldoggá akartam tenni: kerestem számára tekintélyes, gazdag férjet; de ő itt hagyott, elment, te hozzád kívánczolt a másik világba. Rossz emberek azt hazudják, hogy én öltem meg; de te tudod, hogy ez nem igaz, hisz' ő ott van, a hol te vagy. Bocsáss meg!

Földig hajolt megtörve s imádkozott. És vette észre, hogy az imádság enyhíté szívének terhét. E nap óta buzgón járt a templomokba; ki akarta pótolni, a mit eddig elmulasztott; nyomorának fenekéről meglátta az eget s két hét alatt vakbuzgóvá lett. Előbb meghallgatta a tiszteletes úr imádságát, a leghátulso sötét zugból, hogy az emberek közül minél kevesebb vehesse észre; azután elment a misére, letérdelt egy mellékoltár elé s az emberek szélitiben beszéltek, hogy pápista lesz belőle. De tudta is ő, mit beszélnek az emberek, mit törődött ő felekezet dolgával; ő csak arra gondolt, hogy mindegyik templomban a véghetetlen irgalmú, könyörülő istent imádják, s hogy neki sokat, nagyon sokat kell imádkoznia a véghetetlen irgalmú, könyörülő istenhez.

Az imádság sem háríthatta azonban el a csapást, melyet maga idézett a saját fejére.

Egy reggel ember ment a sárga házhoz: Fodor fiskális. Györkey Balázs küldte, a ki ezt az ügyet röstellte volna derekabb emberre bízni.

A vén ügyvéd, kezét dörzsölve, lépett a házba, s előre

bocsátotta, hogy kellemetlen ügyben jön, de azért vállalta el, mert ő, kit a házhoz régi barátság és emlékek kötnek, a dologban enyhébben fog eljárni, mint valami idegen.

— Hát mi kell? — kérde mogorván az öreg.

— A királyi tanácsos úr megbízott a tőke és kamatok behajtásával, s remélem, hogy nem leszek kénytelen pörhöz folyamodni, a mi nekem a régi barátság és emlékek következtében nagyon nehezemre esnék.

— Nekem nincs pénzem fizetni.

— Hát mikor lesz?

— Semmikor.

— Akkor a régi barátság és emlékek daczára kénytelen leszek ahhoz a módhoz folyamodni, melyet az elvállalt kötelesség szab elem.

— Csak rajta! Györkey Balázs már megfosztott a leányomtól, most foszszon meg a házamtól, szállómtól, földeimtől. Fejezze be a munkáját.

— Bocsánat Szánthó uram, de az én nagytekintetű kliensem iránti tisztelet tiltja, hogy ily beszédeket tovább is hallgassak. Figyelmeztetem még egyszer, hogy az adós tartozik fizetni és hogy a pör drága.

— Semmi! Csak hadd pöröljön az a szívtelen, bosszúálló ember.

És a szívtelen, bosszúálló ember hagyta pörre menni a dolgot s legkevesébbé sem sajnálta Szánthó Miklóst, a ki őt oly csúffá tette. Mert ő tette azzá; ő fonta be önzésből abba a kelepczébe, melynek emlékei maig is oly kellemetlenek előtte. Két álló hónapig nem mert emberek szeme elé kerülni, mert hallotta, hogy mennyi váddal, kárhoztatással illetik azért a jóságaért, hogy egy szegény családot úrrá akart tenni. A rossz nyelvek még most sem hagynak neki békét s maholnap el kell hagynia ezt a környéket vagy otthon aludnia folyvást, mint egy murmutérnak, mert a társaságban mindig akad, a ki azzal a keserű emlékkal megbosszantja, csúffá teszi, elúzi. Kivált a hol az a kiméletlen Verde Berci jelen van, a ki nem tudja neki megbocsátani, hogy menyasszonyát, a kis rétagi leányt megkérte, ott nem marad el soha a túszerűség. Minap is a szolgabíró neveestéjén a vacsorán elkezdett historizálni: „Különös eset történt falunkban, ne méltóztassanak megijedni, nem valamely fiatal leány veszett el kézfogója napján, az nem

mindennapi eset, stb.“ — s minden szem rá, Györkey Balázusra nézett, a ki aztán az egész vacsora alatt nem evett mást, mint mérget s nem cselekedett egyebet, mint izzadt és fűjt. Ma már nem is mer szólni egy fiatal leányhoz, egy özvegy menyecskéhez sem, mert a háta mögött mindjárt czélozgatnak, csipősködnék, kiméletlenkednek. Lehetetlen ezt sokáig kiállni. S mindezt annak az önző Szánthó Miklósnak köszönheti, a ki hogy adósságától szabadúljon, nyakába akarta varrni a gyámleányát! Neki magától sohasem jutott volna az eszébe!

Hadd vesszen hát!

S folyt a pör és csakhamar el is dőlt. Az adósságra és perköltségre ráment minden föld és a nagy szőlő, csak a sárgaház maradt meg roskatag kéményével és halálmadarával.

— Mért nem doboltatta el ezt is, — szitkozódott Szánthó Miklós fanyaron. — Hadd nyelte volna el ezt is, mint a földeimet, meg a lányomat. Gonosz, szívtelen ember. Szegény leánynak, jobb is tán a sírban, mint ennek az embernek az oldalán!

De a makacsság, a gyűlölködés kezdett már megtörni benne, helyet adva keserű önvádnak és meddő belátásnak.

— Nincs igazam! — fordult önmaga ellen. — Voltaképp neki van igaza. A ki adós, fizessen! Nem ő az oka, hanem a rossz szomszéd, a ki még a halála után is üldöz. Miatta csináltam az adósságot, miatta vesztettem el lányomat, miatta jutottam koldusbotra. Fizesse meg neki mindezt az isten a másik világon!

Ilyen átkok és vakbuzgó imádkozások közt élt hányatva, megtörve, embertelen magányban. Néha már cselédje sem volt, mert azok egymásután szökdöstek el, megunva az örökös zsémbet hallgatni, a szűk élelmen tengődni, meg a kuvikot hajszozni akkor is, midőn nincs a kéményen s csak az a bolond ember hallja szavát képzelgésében.

Az öreg most már napról napra szánandóbb lett. Gyűlölt minden embert, gyűlölte az egész világot. Szidta a háladatlanokat, kik — a míg szőlője volt — szívesen iszogatták jó borait s most köszönet fejében szidják vagy kinevetik. Ha rosszul van s hivatja az epés doktort, azt üzeni neki vissza, hogy nem ér rá, sok a betege; pedig dehogy van, nem is volt soha! Fodor fiskális, a ki annyi pénzt látta, ellene fordult s úgy vitte a pört, mint egy halálos ellenség. Az a kártyás ficzkó pedig

(a „vitéz kapitány uram“) azt beszélgeti róla nevetve a kávéházban, hogy olyan vakbuzgó bolondot még Olaszországban sem látott, a hol pedig annyi a templom, mint a ház. Még az a hízelkedő Hosszú kántor is — elfeledve a sok jó napot, melyekért nem győzött eléggé hálálkodni, — hátat fordított neki a minap az utcán, s azt beszéli róla, hogy hígvelejí lett, mióta leánya elveszett.

Veszszenek el mind, mind, mind!

Az egész hosszú telet betegen, szomorún, elhagyatva kínlódta át Szánthó Miklós. Egy kis pénzt vett föl a sárgaházra: abból éldegélt szűken. Szinte jól esett fagyos lelkének, midőn ablakán besütött a tavaszi nap első sugara. Most már fölkelhet s újra járhat a templomba. Szeretett volna úgy menni oda, hogy embert ne lásson, hisz' nem ő érettek lép az utcára; neki nem kell senki. A fakadó fák, a csicsergő fecskék, a nap-sugárral játszó szellők őt is vidáman üdvözlötek; de az emberek nem akartak ráismerni. Jobb is, hagyjanak neki békét!

Fejét lecsüggesztve, folyvást maga elé nézve a földre, meggörnyedten bú és betegség miatt, kezében egy vastag támaszbottal, tipegett az utcán, haladva a legközelebbi templom felé. Nem az ő hitfelekezete járt ugyan abba; hanem az mindegy, ott is csak azt a véghetetlen irgalmú, könyörülő istent imádják.

A mint az ablakokból megpillanták, lehetetlen volt nem foglalkozni a kérdő gondolattal: ez-e ama vigyorgó arcú, makacs ember, a ki egykor oly kevély, kárörvendő hangon fogadta, hogy Antal Lászlót el fogja tiporni családostúl, mindenestül; s a ki még csak néhány hó előtt is fenhéjázva hirdette, hogy milyen nagyúr veje lesz neki! S most hogy meg van törve, föl sem mer pillantani.

A kérdő, szánakozó, más baján legelő tekinteteket azonban nem látta az öreg. A földre nézett folyvást s alig várta, hogy elhagyva a rossz emberek házát, beléphessen a jó isten házába.

Ott aztán alázatos arczezal, bűnbánó szemekkel, maga elé nézve borúlt le egy mellékoltár lépcsőjénél s halkan susogva imádkozott:

— Irgalom atyja! háritsd el szegény fejemről a súlyos csapásokat s adj nekem csöndes nyugalmat, hogy a más

világon megláthassam a szegény anyát és boldogtalan leányát, a kik megbocsátottak már nekem!

E pillanatban fölnézett az oltárképre s arcát a megdöbbenés merevíté meg. Szeme nagyra nyílvá, szája tátva maradt. Hátra lépett és kezét szeme fölé emelte ernyő gyanánt, hogy jobban lásson. S a mit látott, nem merte elhinni:

az oltárképről Birike mosolygott le rá.

Egészen ő, az ő arca, az ő haja, az ő szelid tekintete.

Lázasan emelkedett föl s örömbegve susogta:

— Istenem! ő él, bizonyosan él!

Ingadozó, de sebes léptekkel kereste föl az egyházfit a sekrestyében.

— Egyházi úr! egy kérdésem van, a jobboldali hátulsó oltárképet hol vették?

— Egy hónap előtt kaptuk ajándékba.

— S látta rajta a kép szögletében azt a fiatal leányt, aranyzöld hajjal, kék szemmel, halavány, szelid arczczal és édes mosolylyal. Olyan épen, mint az én Birikém volt.

— A prépost úr is azt mondja.

— Ő is azt mondja?

— Meg mások is mind azt mondják.

— Csakugyan róla van hát festve?

— Azt hiszik.

— S ki festette ezt a képet?

— Az Antal László uram fia.

Az öreg ember, kit a gyors beszéd egyre izgatottabbá tett, e név hallatára összecsapta kezeit s eszméletlenül rogyott le. Az egyházi alig bírta fentartani, hogy a földre ne zuhanjon. Folyvást eszméletlen állapotban volt, akkor is, midőn haza szállították.

Csak másnap tért eszméletére s akkor azt hitte, hogy azt az oltárképet csak álmodta. Lassankint azonban minden eszébe jutott, pontosan, világosan. Lázás örömmel gondolt rá, hogy Birikével csakugyan találkozott a templomban egy képen, s aztán csüggedten emlékezett arra, hogy azt a képet az ő legnagyobb ellenségének a fia festette.

— Megint ez a kárhuzatos család! — riadt föl keserűn.

— Hátha ő rontotta meg a szerencsétlen leány szívét s ellopta titokban!

Aznap megint elment nézni az oltárképet s nézte egy

álló óra hosszáig. Gyönyörködött benne, mert az elveszett leányt látta rajta mosolyogni, s remegett tőle, mert a „rossz szomszéd“ fia festette.

Nem tudott nyugodni s eltökélte, hogy azon törődött, a mint van, megy a fővárosba, fölkeresi ellensége fiát s számon kéri tőle, hogy hová tette azt a leányt, a kiről oltárképet festett szülővárosa templomának? Kényszeríteni fogja, vagy leborúl eléje és megkérleli, hogy adja vissza neki azt a szegény, szerencsétlen leányt, a kiről az egész város azt hiszi, hogy ő ölte meg!

Még aznap este újra pénzt vett föl a házára, másnap fuvarost fogadott s harmadnap indult a fővárosba. Nem kímélt sem pénzt, sem fáradságot; nem is érezte, hogy törődött volt; rég izgott benne annyi erő, lélek, mint most; éltette a reménység, hogy a leányt megtalálja, haza hozza, — hadd lássa az a rágalmozó nép, hogy ő nem ölte meg!

De hiába fáradt, hiába költött, fiatal képírók — Antal Béla jó barátai — azt mondták neki, hogy művész-barátjok még a múlt ősszel, alig hogy keletről visszatért, Olaszországba ment vissza, egyedül. Az pedig, hogy az öreg úr leányát lefestette egy oltárképre, tehát a leánynak vele kell lenni, nem következés, mert a milyen lángeszű művész Antal Béla, azt a leányt — ha egyszer-kétszer jól megnézte — csupán az emlékezetből is lefesthette ép oly híven, mintha csak előtte állt volna.

Az öreg ember elcsüggedve hallgatta ez állítást. Tehát vége az utolsó reménynek is! Még szomorúbban, még inkább leverve, megtörve tért haza a sárga házba, hogy nappalonként eljárjon a templomba, nézni azt az oltárképet, este pedig ott-hon gyötrődni s félni a szél zúgásától s a kéményen huhogó rossz madár hangjától.

Ez a madár mindig a halált juttatá eszébe s ő félt meghalni. Még nem imádkozta le bűnét, még nem vezekelt eleget az oltárkép és a szegény anya arczképe előtt. Valami benső kényszer vonta őt e képek felé, melyek egyformán szelíden mosolyogtak rá, s mintha e mosolyban a bocsánat malasztját árasztották volna zaklatott lelkére.

Akkor is a szegény anya arczképe előtt állt, mélyen elgondolkozva, kezeit összekulcsolva — talán imádkozásra — midőn mögötte az ajtó csöndesen megnyílt. Nagyon el lehetett

merülve, mert nem vette észre. Halvány arcú, fekete ruhás nő lépett be, lefátyolozott arczezal, nesztelen, könnyű lépésekkel. Oda suhant az öreg emberhez és fölvetve fátyolát, hirtelen átkarolta. Szánthó Miklós megijedve lökte el, rá nézett, aztán kezét szeme elé tartva, hátrált és nyugtalan hangon rebegte:

— Istenem! Hát a sírok is megnyílnak, hogy kísértetei üldözzenek engemet! Távozzál, távozzál s pihenj békén sírodban.

A fiatal nő szelíd, kérlelő mosolylyal felelte:

— Ne képzelődjél, atyám! Én nem vagyok kísértet, nem a sírból jövök. Én a te élő, szerető, rossz gyámleányod vagyok. Eljöttem, hogy büntess meg.

S letérdelt eléje. Az öreg pedig — arczán a lelki ziláltság, az örvendező hit és zaklató kétkedés zavarával — csak nézte, nézte, üveges szemekkel egy pár pillanatig, aztán oda hajolt hozzá és megtapogatta arczát, vállát, karjait; mikor aztán érezte, hogy az arcz, a váll, a karok az élet melegétől hevülnek, kitört könnye, sohaja, fohásza s kínos, szótalan nyögéssel rogyott térdeire s átkarolva a fiatal nőt, vállára, keblére borult és sírt hangosan.

Sírt akkor is, midőn az ajtó újra megnyílt s sugár, rokonszenves, komoly arcú férfi lépett be rajta, egészen fekete ruhában, lassú léptekkel.

Az ajtó-nyitásra fölriadt az öreg.

— Ki az? ki háborgat mostan?

— Én vagyok, Antal Béla.

Szánthó Miklós fölemelkedett hirtelen s minden idegében végig fázva, szólt:

— Miért jöttél? Azért jöttél, hogy megboszulj?

— Segíteni, vigasztalni jöttem, *atyám!*

— Én nem vagyok a te atyád, én a te ellenséged vagyok. Tudom, hogy te is az vagy nekem. Apád örökségbe hagyta rád a gyűlöletet. Jókor jöttél. Elhagyott mindenki, szegénynyé, nyomorulttá lettem — eltiporhatsz!

— Ne szólj így hozzám, jó öreg! Én nem akarlak tégedet eltiporni, hanem védeni az emberek és a sors ellen. Kezemet nyújtom feléd, hogy fölemeljelek.

— Én felém ne nyújtsd, nekem nem kell! Én el tudok lenni egyedül, magamban. Én nem hiszek senkinek.

Te is csak romlásomra jöttél, ahogy apád megrontotta egész életemet.

— Rosszúl mondd, — felelte a fiatal ember szelíd hangon, de határozottan, — az én apám nem volt soha a te ellenséged. Azt csak te képzelted ellenszenvedben. Ő nem haragudott rád, csupán sajnálta, hogy nem bírsz rá jó szívvel gondolni. Fájdalom!, még most sem, midőn már rég porlik. De most ez órában, midőn elveszett leányod újra kezedet fogja szeretettel, midőn gyűlölt szomszédod fia itt áll előtted a legmélyebb részvéttel, a legjobb szándékkal, kérlek, a szeretet nevében kérlek, gondolj vissza a múltakra higgadtan, szenvedélyes előítéletek nélkül, s kérdezd meg önmagadtól, kinek már háta mögött az élet nagy része s előtte a tanúsága, hogy vajjon volt-e ok így gyűlölni egy jó, áldott embert csak azért, mert a tisztújításokon nagyobb pártja volt, mint neked, mert egy nemes szívű nő — áldott anyám! — inkább vonzódott hozzá, mint te hozzád s mert megnyert egy pört, melyet te indítottál meg ellene. Mi vétkek volt mindebben? Voltak napok, midőn a kiméletlenkedések néha őt is kifakaszták, de azt is tudom, hogy a nap soha sem ment le az ő haragján. Még mikor utolsó óráit élte is, azt mondá nekem szelíden: „Mindenki szánni fog, csak szomszédom nem tud nekem megbocsátani még tán a koporsómban sem; de lesz idő, midőn megbánja igazságtalanságát s akkor szívesen eljönne hozzám, hogy bocsánatot kérjen. Akkor én már nem leszek, de te keresd föl és mondd meg neki, hogy én nem tápláltam iránta szívemben soha sem bosszút, sem gyűlöletet. Mondd meg, hogy én előre megbocsátottam neki!”

Olyan szomorún, szelíden, olyan mély részvét hangján mondta az ifjú e szavakat, hogy Szánthó Miklós egész megütődve hallgatta. Nem volt már a régi makacs ember, ki szeretett daczolni, ellenkezni s bízott magában; fagyos szívét most e szavakra jól eső melegség futotta át s önfeledten, szemében könnyel, kérdezte:

— Megbocsátott?

— Meg és én eljöttem azt neked megmondani.

— Miután koldúsbokra juttattál, elrabolva és szerencsétlenné téve leányomat.

Biri felelt rá szelíd hangon, ismét oda simúlva gyám-
atyjához:

— Nem, kedves apám!, ő a világ legboldogabb asszonyává tett engemet.

— Mit? — riadt fel az öreg, — hát te asszony vagy?

— Az vagyok, az ő neje.

— S érette el tudtál hagyni engemet?

Hallgattak mind a hárman; sem a fiatal férfi, sem a nő nem mentették magokat — némán várták a bocsánatot. Szánthó Miklós pedig az első pillanatokban keserűen gondolt e könynyelműsége és ama szomorú időre, mely rája következett, a nyomorra, a világ beszédére, az elhagyatottságra; de aztán csakhamar jól esett arra gondolnia, hogy az emberektől került, elhagyott, rideg szobákban nincs többé egyedül; hogy van, a ki beszél vele, van, a ki vigasztalja.

— Tehát boldog asszony vagy? — mondá aztán Birinek. — Hála istennek! De ha nem volnál is az, csakhogy élsz gyermekem, csakhogy itt vagy! Holnap, vasárnap, együtt megyünk mind a ketten a templomba, hadd lássa a rossz világ, hogy nem öltelek meg, hogy élsz, hogy szép és boldog vagy!

— Együtt fogunk elmenni, édes atyám — mondá Biri, — de nem ketten, hanem mind a hárman.

— Igaz!

Megszelídült arczczal lépett Bélához s kezét nyújtotta neki.

— Azt mondod, hogy atyád megbocsátott nekem. Én pedig azt hittem, hogy gyűlölséggel szállt sírjába s még halála után is üldözni fog általad.

— Én általam, a kinek te nem vétettél? Hogy tudtál így gyűlölködni?

— Igazad van, nagyon gyűlöltem őt!

— De helyrehozod a hibát s engem szeretni fogsz.

— Szeretni foglak, ha ezt a rossz leányt boldoggá teszed. Jer, hadd csókoljalak meg.

A sárgás, redős arcz e pillanatban elveszíté ellenszenves zordságát, mert először jelent meg azon a szeretet kiengeszteltsége, mely a legtorzabb vonásokat is meg bírja nemesíteni.

A fiatal pár még abban az órában elbeszélte szerelmök történetét, s az öreg ember csodálkozva mondá:

— Milyen különös a sors munkája. Talán épen az én gyűlölségem volt az, mely titeket szeretni készítte egymást!

Aztán Béla beszélte el szenvedéseit, mikor a távol keleten megbetegült, nem jöhetett haza, mikor akart volna, csak egy hónappal később, midőn Birike már majdnem a másé lett.

— Jó, hogy nem lett! — kiáltott fel az öreg.

— Hála istennek! — rebegé Biri.

— Elragadtad öt titokban, — mondta az öreg, — senki által nem gyanítva. Ez tán nem is volt szép. De mit tehetél volna egyebet? Ha beléptél volna hozzám őszintén, nyíltan, hogy kezét megkérd tőlem, nem adtam volna oda. Inkább megöltem volna. Szörnyen el voltam vakúlva. Jól tetted, hogy elragadtad titokban. De te, Birike, te mégis nagyon könnyen el tudtál hagyni engemet! Aztán éjjel, egy idegen ifjúval.

— Oh nem atyám, — szólalt föl Birike élénken, — én nem Bélával mentem el. Ő csak velünk volt.

— Kikkel?

— Úgy történt, hogy a város végén várt ránk kocsiban Béla egy nagynénje, ki a fővárosban lakik. Áldott jó öreg asszony, igazi barátja ma is a fiatal szíveknek, kik érde-mesek rokonszenvére. Mindjárt az első órában ő lett az én mamám. Nála laktam két hétig, azután hogy a Béla felesége lettem, mentünk egyenest Olaszországba. Olyan titok volt ez, hogy még legjobb barátai sem tudták meg házasságunkat.

— De mikor már megtörtént, meg kellett volna írnod én nekem, hogy ne tartsanak halottnak, hogy ne vádoljanak az emberek.

— Én mindig kértem arra Bélát, de ő azt felelte: igaz, hogy ez volna a kötelességünk, de meglehet, hogy gyámatyádnak nagy bajt csinálnánk vele. Ha Györkey Balázs megtudja, hogy menyasszonya azért tűnt el, mert a más feleségévé kívánt lenni, e hiú vén ember rögtön minden bosszúját te ellened fordítja s elporölteti házat, szőlődet. Míg ha rólam nem tudnak semmit s talán halottnak hisznek, megkímél tégedet és nem zaklat az adósságért, melyet majd kifizetünk mi, ha Olaszországból haza térünk, mert tudnod kell édes atyám, hogy ki az én férjem. Két vásznat tele máz, persze igen szépen, s mindjárt együtt van az az egész összeg, a melylyel te tartozol.

— Már nem tartozom, leányom! Az a rossz, szívtelen ember (hiába számítottatok emberi részvétele), két hó mulva már bepöröltetett s elvette tőlem földeimet, szőlőmet. Az az éhenkórász, Fodor prókátor, a ki pörét vitte ellenem, még ebből az ócska házból is ki szeretett volna forgatni. A há-látlan!

— Látod atyám, nem hiába utáltam én azt a vén hizelgő, briliáns kezű nagyságost.

— Nem bizony — az tett engemet is szegénynyé, nyomorúttá . . . de mit beszélek! . . . talán még sincs igazam . . . a ki adós, fizessen, . . . más volt itt a baj . . . a rossz szomszédnak köszönhetek én minden bajt . . . vagy oh uram! . . . magam sem tudom én már mit beszélek. . . . Magam tettem magamat szerencsétlenné!

Az öreg csüggedten hajtotta le fejét s maga elé nézett.

— De többé nem leszel az, kedves atyám! Én és Béla melletted leszünk, vigasztalni, segíteni, napjaidat kelle-mesekké tenni. Béla átadja neked a házát, nyaralóját, földjeit, szőlőjét, hogy gazdálkodjál benne kedved szerint. Lesz sok dolgod, kedvtelésed, örömed; nem érsz rá a múltakkal vesződni!

— Átadja, mondd? — kérde az öreg.

— Át még holnap, ha akarod, — felelte Béla.

— De minek volna az nekem? El sem fogadom. Én abba a házba nem léphetek.

— Miért nem?

— Azt én tudom.

S elgondolkozott rajta szomorúan, hogy mennyit vétett az ellen a ház ellen, s most ő lakjék benne az Antal László fia nagylelkűségéből? Ez a nagylelkűség nyomasztotta már gondolatban is.

— S ha itt nem szeretsz, édes apám, feljössz velünk a fővárosba, ott lakol, legalább nem látod ezeket az embereket, a kik rossz napjaidban elhagytak.

— Az jó lesz, leányom, az nagyon jó lesz. Elmegyünk innen. Nekem ott is vehetitek még valami hasznomat. Még van egy kis erőm, bár most éppen nem sok. Az öröm, az izgalom, az a sok minden, a mit töletek hallottam, nagyon hatot-tak reám. Elbágyadtam.

— Feküdjél le atyám! Már besötétedett.

Le is feküdt s mikor elaludt, a fiatal pár egy órára elment meglátogatni a tiszteletes úrékat. Volt ott nagy öröm. A jó öreg asszony nem győzte eleget mondani, hogy a sors íme mint beteljesítette az ő titkos óhajtasát. Már a temetés után, mikor először látta együtt Bélát és Birikét, mindjárt arra gondolt, hogy milyen egymásnak való szép pár lehetne belőlök! A tiszteletes úr pedig évődött, hogy ez a furfangos művész milyen postillion d'amourt csinált ő belőle, a nélkül hogy maga is tudta volna, mert hisz' azok a mítsem mondó egyszerű kérdések és üzenetek, melyek a Béla leveleiben Birikéhez voltak intézve s melyekre ő mindig felelt átlalok valamit, képezték az összeköttetés egyedüli szálát a titkon szerető két szív között.

— Lám, mire nem lehet használni egy öreg papot!

— Köszönet érte, atyuskám.

— Mikor aztán titokban el kellett küldeni a keresztlevelet, egyszerre tisztába jöttem a dologgal; de tölem nem tudta meg más, csak az anyóka.

— Tölem meg senki! — folytatta az öreg asszony.

— Hát néni, az én vén, hiú vőlegényemből mi lett?

— Papucsvitéz, leányom! Meg vagy bosszúlva, s veled együtt mindazok a leányok, a kiket csak valaha halálra gyötrött édeskés, cifra, üres bókjaival. Mikor te eltűntél s halottnak hitt mindenki, egy darabig elvonult a világtól — szégyenlette magát; de a hiúság megint csak kicsalta a társaságokba, ahol nem hagytak neki békét s nagyon megkeserítették mindenféle czélzásokkal. Látta, hogy nem jó neki többé társaságokban hiúskodni, hölgyeknek udvarolni, fiatal emberek közé kerülni s lemondott a világról. Hanem csakhamar kezdte magát unni a magányos kastélyban, egyet gondolt s egy hó alatt elvette a néhai Biskéri kapitány özvegyét. Ez egy katonás asszonyság, úgy a negyvenes években, erélyes, komoly, parancsolni tudó, a ki ránczba szedte már is ő nagyságát, lerakatta vele a gyémánt-gyűrűket, elszoktatta a cifra szavaktól, selypítéstől s a kitől gyakran hallja: én a férfiban csak a férfit szeretem, s a ki nem tud az lenni, az hallgasson reám! Mindig emlegeti neki a néhai kapitányt, a ki ember volt a talpán. Mondják, hogy most már Györkey Balázs nem is olyan hiú, nevetséges ember s mindig összeszedi magát, ha

a felesége rá pillant. Az a feleség neki valóságos javító intézet.

— Szegény ember!

— Sohase sajnáld, megérdemli a sorsát.

Szánthó Miklós is csak ezt mondta, midőn másnap reggel meghallá a híreket a reggelineél. De most nem sokat törődött az ő régi „nagyon tisztelt barátjá“-val (vigye el az ördög!), alig várta, hogy az utcára, a templomba mehessen. Nem fogják most görnyedt derékka, lesütött szemmel, bűnbánó arcczal látni; hanem büszke örömmel, boldog mosollyal; egyik karján az ő szép leánya, a másikon az ő deli veje. Irigyelni fogja megint ez a pletyka, kárörvendő, ezüdar világ!

És a „világ“ — egy csomó jó és rossz s még több sem jó, sem rossz ember — csakugyan nem tudott hová lenni meglepetésében, midőn megpillantá együtt hármukat. Többen mentek őt köszönteni, örülve a szerencsés fordulatnak. Az öreg azonban csak a fogai közt mormogott valamit és reájok sem nézett. Azt mormogta:

— Kelletek is nekem! Nincs szükségem rátok. Midőn szerencsétlen lettem, mind elhagyatok s csak arravaló lettem nektek, hogy gonosz nyelveteket köszörüljétek rajtam. Kikialtottatok a leányom gyilkosának. Most már látjátok, hogy nem az vagyok! Látjátok, hogy van szép fiatal leányom, különb mint a tiétek, van derék vöm, a ki többet ér nálatok. Most már hiába fordítjátok napraforgó képeteket én felém, nekem nem kelletek, a sárga ház zárva lesz előttetek, nekem nincs szükségem rátok, mikor itt vannak mellettem az én jó gyermekeim!

Ezeket gondolta, részint mormogta a fogai közt kedvetlenül, míg a fiatal pár nem győzte köszönetni a sok szíves üdvözlést. Birike olyan piros volt, mint a rózsza, úgy megdicsérették szemtől szemben.

Mikor aztán magokra maradtak, az öreg elkezdett kacagni, mint egy tébolyodott.

— Íme ezek azok az úgy nevezett emberek! Ne lássak közülök egyet sem! Máshol tán jobbak teremnek.

— El is megyünk innen apám, — vigasztalta Birike, — elhagyjuk ezt a szomorú helyet. Bélának a fővárosban kell lakni s atyánk is ott lesz velünk.

— Ott leszek, kedveseim, mindig veletek leszek. Dehogymaradok itt. Hisz' nincs nekem senkim, csak ti vagytok.

El is mentek volna már négy nap múlva, ha az öreg ember bele nem betegszik a sok izgalomba. Nem szokta meg az örömet s egészen ki volt forgatva régi sarkaiból. Lázt kapott és le kellett fektetni. Az epés orvos most bánta csak, hogy a télen, mikor hivatta, nem ért rá meglátogatni; most egy fiatal, divatos „charlatan“ gyógyítja az öreget. Kacsor Tamás meg akarta látogatni, de az öreg azt üzenté ki neki: nem kell, hallhat ő most Olaszországról szebbeket, a tulajdon kedves vejétől! Hosszú kántor uram minden áron be akart rontani hozzá, de hiába kért ezer bocsánatot, bebocsáttatást sem nyert, csak Birikével beszélhetett a folyosón, elmondva neki, hogy világeletében sohasem látott csinosabb fiatal asszonyt. Az öreg ember látni sem akarta a hálátlan embert. Mindig csak azt mondta, ha látogató üzent be: „Nincs szükségem rájuk, elegenden vagyunk mi hárman!“

Betegsége nem is volt most oly fájdalmas, mint a télen. Gyámleánya és veje ott ültek az ágyánál és szívesen beszélgettek vele.

— Nini, — mondta egyszer az öreg, fölülve az ágyában, — tudsz-e még oly szépen dalolni, leányom?

— Most már nem szoktam.

— Azért jutott eszembe, mert megpillantám amott a szögletben a gitárt.

— Hát még ott van? — kérde fél-nevetve, fél-ijedten a fiatal asszony.

— Ott biz' a, de ha nem szereted, dobd ki.

— Ha megengeded, atyám, a tűzre teszem.

— Csak hadd vesszen még az emléke is.

Így lett vége annak a díszes véznya hangszernek, mely egykor oly nagy örömet okozott Szánthó Miklós uramnak, s így állt rajta bosszút az a kedves kis asszonyka, a kinek ez az ajándék annyi szomorúságot okozott.

A mint a gitár elhamvadt, nem is beszéltek többé soha Györkey Balázsról. Volt más beszélőnivalójuk. Szánthó Miklós örömmel hallgatta azt is, midőn Béla elmondá, hogy az ő jó atyja és áldott emlékü anyja minő boldog harminczöt évet éltek egymással.

— Félreismertem őket, — mondá a szeretet hatalmától

és a betegség terhétől magát megadott öreg, — félreismer-tem, ez volt a hibám, bocsáss meg helyettük! Ők a szeretetnek éltek, míg én a gyűlölködésnek éltem. Elhibáztam az életet, belátom. Érzem közeletekben, hogy csak a szeretet boldogít. Jól tudom ezt most, de későn tudtam meg, midőn a gyűlölet már olyan rideggé tette egész életemet. Már nem segíthetek rajta. Mikor a te édes anyád férjhez ment, nekem gyűlölködés helyett új szeretetet kellett volna keresnem. Most volna családom, volnának vidám gyermekeim! Oh de mit beszélek? Hisz' itt vagytok ti, kedves gyermekeim.

Három hétig tartott, míg az öreg fölépült. Gyöngé volt még, de vidám. Saját bús múltjának emlékei elenyésztek e boldog fiatal pár jövőjének reményei mellett. Hosszasan elnézte a fiatal asszonyt, a mint az régi helyén, az ablaknál szorgalmasan varrogatott s mindig örült, ha elkészített egy-egy különös kis fejkötőt, piros szalagos ingecskét vagy csipkés kis ujjast. Férje mosolyogva nézte munkáját, nem kérdezve, hogy mirevaló lesz az? Csöndesen ültek az ablak mellett s csak egymáson függő szemeik fejezték ki néha, hogy a szeretet a föld egyedüli igaz boldogsága.

Az öreg ember jól értette most már a szemek e néma beszédét és sohajtva gondolt rá, hogy ő eddig sohasem ismerhette meg ezt a boldogságot.

Majd, hogy e szemrehányó gondolatokat elzavarja, föl-szólalt:

— Úgy érzem, gyermekeim, hogy most már jó erőben vagyok. Holnapután elmegyünk újra a templomba s együtt imádkozunk. Egy hét múlva aztán indulunk a fővárosba. Ott leszek én ezentúl otthon.

Másnap reggel az öreg felöltözött ünnepi ruhájába s azt mondta Birikének:

— Nagy kötelességem egy látogatást tenni, leányom! Azt el akarom végezni. Nyomja a lelkemet.

— Hová megy, atyám?

— Majd megmondom, ha haza jövök.

— Még olyan gyöngé! Szívesen elkísérném.

— Nem, édes leányom, magam akarok menni. Dehogyan vagyok gyöngé! Nem sokára haza jövök.

Megcsókolta Birikét, ki aggódva nézett utána, mert látta, hogy még tipegve, ingadozva jár.

S az öreg ember nem jött haza délig, sőt ebédre sem. A fiatalok aggódni kezdtek, midőn a déli harangszó is elhangzott már s még nem látták jőni. Kerestetni kezdték a városban, de nem látta senki.

Csak este felé találták meg.

Megtalálták leborulva, esdőleg összekulcsolt kezekkel, hideg, de kiderült arczczal, holtan, ellensége a „rossz szomszéd“ sírján.

VADNAI KÁROLY.

JEANNE D'ARC. *)

Digna res quae memoriae mandaretur,
quamvis apud posteros plus admirationis
sit habitura quam fidei.

AENEAS SYLVIUS.

A történet tudománya is részt vett a tudományok általános haladásában, mely századunkat jellemzi. Az esetlegesség vagy a Deus ex machina mind kisebb térre szorult. A históriai kutatás nemcsak külső terjedelmére nézve öltött óriási mértéket, hanem intensivebbé, mindent mi látkörébe vág, átfoglalóvá lett. A psychologia eredményeit magáévá téve, alkalmazta az egyes emberre, úgy mint a politikai tudományok vívmányait az egészre, az általánosra. Nagyjában megalkotvák, rendszerezvék a történeti tudás törvényei. Egy pontja van a históriai tanulmányoknak, hol semmi törvény nem határoz, hol csak az ihletett intuitió találja el az igazit. Ez az egyéniség hatáskörének kimutatása a nagy történeti viszonyok keretén belül. Az exact objectiv módszer mellett a subjectiv fölfogás sem vesztette el jogát és a történetírótól követeljük, hogy ne csak kutató, hanem költő is legyen, a mennyiben egyénisége szerint ad életet az egyes tényeknek.

A philosophiának egyik nagy mestere, Fichte, mondja, hogy van történet, mely nem fejthető meg, mely nem fogható

*) *Procès de Condamnation et de Rehabilitation de Jeanne d'Arc.* Éd. Jules Quicherat. Páris, 5 köt. 8-adr. — *Nouveaux Aperçus sur l'histoire de Jeanne d'Arc.* Par Jules Quicherat. Páris, 1 köt. 8-adr. — *Chronique de la Pucelle*, éd. Varlet de Virville. Páris, 12-edr. — Henri Wallon: *Jeanne d'Arc.* Ouvrage couronné par l'Académie française Paris, 1875. díszkiadás, 4-edr. — *Jeanne d'Arc*, von Theodor Sickel (*Historische Zeitschrift* 4. f.) 1860. — *Jeanne d'Arc*, ein Vortrag von Dr. Hirzel, (Virchow-Holtzendorff gyűjteménye 227. sz.).

föl metaphysika által, de azért el kell fogadni tény gyanánt és a psychologia Herbart óta nyert új tudományos alakjában sem éri föl mindenütt tárgyának nagyszerűségét. „Az emberi szellem nincs hivatva problémákat oldani meg; biztos alapon haladjon, míg haladhat, és hajoljon meg a föl nem érhető előtt.”

Épen ily problémákban oly gazdag Jeanne d'Arc élete. Mindegyik iskola a maga módja és célja szerint magyarázta csodás föllépését és pályáját. Ellenei az ördög eszközét égették el benne, a múlt századok fölvilágosodott skeptikusai az erkölcsi sülyedés legmélyebb fokán látták azt, kit tisztán racionális szellemök föl nem foghatott. *) A szabadelvűek mint a hazaszeretet hősét és martirját tisztelik, a hívő mint az egyház leendő szentjét imádja. Es ist im grund der herrn eigner geist in dem die zeiten sich bespiegeln.

A fölfogások ez eltérését nem a kútfők ellenmondása okozza, sőt alig van történeti esemény, melyről oly megbízható és egymást erősítő adataink volnának, mint minőket Jeanne d'Arc két pere és a róla nevezett krónika nyújtanak, De ha valahol, itt áll a történetben, hogy a cselekvő személy ismerete nélkül összefüggés nélküliek, önkény szerint csoportosíthatók a tények. Hogy felfoghassuk tetteit, a hős nő szellemi életét kell kutatnunk. Tudnunk kell körülményeit, azon befolyásokat, melyek fogékony lelkét képezték, míg az teljes hatalmában, hirtelen jelent meg kortársainak, nagyságának tündöklő fényében.

I.

Az emberi szellemet ellenállhatatlan hatalommal megragadó eszmék közt a hit és a nemzet eszméje, majd egymásra támaszkodva, majd kizárólagos ura lomért küzdve egymással, adtak irányt az európai történetnek. A középkornak átmenetét az újkorra Európában a nemzetek reactiója az általános hit ellen, jelöli. Nemesak Viklef és Husz lépnek föl mint küz-

*) Voltaire hírhedt költeményének előfutóját láthatjuk a párisi Mazarin-féle könyvtár 2762. sz. kéziratának (*Notes sur la Pucelle d'Orleans*) magát meg nem nevező szerzőjében, ki egész existenciáját tagadja. Más művében dicsőíti Voltaire.

dők Róma hatalma ellen, a pápához hű Franciaország legnagyobb tudósai, Ailly Péter és Gerson János megindították azt, mit a XVI. században a katolikus vallás újjászületésének neveztek. Mily élénk volt akkor a francia népben a vallásos érzés, fényesen bizonyítja a soká az utóbbinak tulajdonított, annyi század és az eszmék oly gyökeres átalakulása után is bűvös hatását megtartó könyv *Jézus Krisztus utánzásáról*.*) A román nemzetekben e vallásos belsőség nem öltött oly rideg színt, mint a német protestánsoknál, élénk képzelődésekben mélyebb gyökeret vert a szentek imádása, nem álltak oly távol istenöktől. Körülbelül ugyanazon viszony, mint Hellas és Róma isten-imádása közt.

A politikai viszonyok erősítették még e nagy, vallásos mozgalmat. A sluyti csata óta (1340.) majdnem szakadatlanúl folyt a harc a gyűlölt hódítók ellen. Negyven éven túl (1380—1422.) örült király, VI. Károly, ült szent Lajos trónján, ki végre nagy ellenségére, V. Henrik angol királyra ruházta birodalmát leánya kezével. Az idegenek az országban is számíthattak hatalmas pártra, mióta a jogos trónörököshöz, VII. Károlyhoz szító párt főemberei a hatalmas burgundi herceget, Rettenthetlen Jánost meggyilkolták. A burgundi és orleansi párt küzdelme a polgári háború minden iszonyát hozta a szerencsétlen ország azon részeibe is, hová az angolok nem hatoltak. Az özvegy királyné, Isabeau és Jó Fülöp burgundi herceg tartották fenn az angol hatalmat, miután az azincourti győző, V. Henrik meghalt 1422-ben. Ekkor az angol tartományokban a királynak hozzá méltó testvére, Bedford herceg vitte a kormányt. A többiben a dauphint ismerték el királynak, miután atyja, az örült király, ugyanazon évben kimúlt. Az ország fővárosában a pártgyűlölet túlhaladta a nemzeti érzést és a kiskorú VI. Henriket elismerték. Az angolok csak néhány erősséget foglaltak el, különben mindennek meghagyták régi állapotát és az öröket a burgundi hercegre és a pártok gyűlöletére bízta. Ha csatára került a dolog, mindig legyőzték a francziákat, így különösen Crevantnál (1423.) és Verneuilnél (1424.). De minden győzelmök dacára sem voltak képesek a francia középnemesség ellen-

*) „Ce livre le plus beau qui soit sorti de la main d'un homme, puisque l'Évangile n'en vient pas.“ Fontenelle : *Corneille et traja.*

állását elfojtani; csak úgy dúlt a polgárháború az általok elfoglalt területen is, mint azelőtt. Közép-Franciaország Orleans és az Oise és Somme köze pusztasággá vált, lakosai erdőben tanyáznak, mint rablók. A városokat a pártok gyilkos tettei, éhség és pestis izgatják. Mint 1793-ban Páris polgárai, úgy megbarátkoztak a halállal, hogy alig zárt sírokon tánczolnak. Az első hódításnak és a normann rabló-hadjáratoknak megújulnak rémes képei. Az egykorú kitűnő püspök, Alain Chartier írja „olyan Franciaország mint a tenger, mindenkinek addig ér hatalma, meddig karja“ és „a nép elvesztette minden szabadságát, ez által elfásult és nem bánja, akárki uralkodik rajta.“ De nem az egész nép. Sok századig éltek a francziák királyaik alatt, boldogul vagy boldogtalanul, meg volt bennök a nemzeti érzés, és hol a pártgyűlöletnek nem volt értelme, a nép alsó rétegeiben mindenütt nagy volt a ragaszkodás VII. Károlyhoz. A hivatalos vallás nem vigasztalt már, a pártos püspökök és a hű nép közt mindenütt visszavonás. Titokteljes jóslások tartják fenn egyedül ez egyszerű kedélyeket. A legelterjedtebb az: nő vesztette el Franciaországot, nő fogja megmenteni.

Ezer meg ezer a pártoskodás és a háború által tönkrement ember katona lett, hogy megélhessen. Szabad, vitéz, az idegen hatalom ellen utolsó vércseppig harczoló csapatokat képeztek. Kis csetepatékban helyreállították, mit a nagy seregek a nagy csatákban elrontottak. Csakhogy vitéz vezetőik sehogysem tudtak meghajolni közös vállalatban és midőn idegen földön nem találtak zsákmányt, a király alattvalóitól vették. VII. Károly ezért nem igen szívelte őket és inkább bízott idegen, skót vagy lombard segédcsapatjaiban.

Tarthatatlan volt ez állapot és Quicherat kifejezése szerint a verneuili csata után lefolyó négy év (1424—1428.), melyekben a háborút igen lanyhán viselték, többet ártott az országnak, mint az előbbeni nagy veszteségek. Bedford herczeg belátta, hogy szükséges az örökös nyugalanságnak, mely Anglia erejét lekötötte, véget vetni és kedvezőnek látta az időt örökre biztosítani az angol souverainitást és tönkre tenni gyöngye ellenét, ki akkor még többet törődött udvari cselszövényekkel és szerelmi kalandokkal, mint a háborúval. Salisbury grófot hatalmas sereggel a népes Orleans ellen küldte, melynek gazdag polgársága híven ragaszkodott a királyhoz.

Vitéz védelem után a kimerült város alkudozásokba bocsátkozott már az ellenséggel. VII. Károly látta utolsó védbástyájának veszélyét, és a mulatságok örvényébe sülyedő indolens ifjú a gondviselés művét látta e csapásban, mely elvonja tőle őseinek birodalmát. Skótországba vagy Spanyolországba készült visszavonulni a trón jogos örököse, a hódítónak engedve át a nemzet ezredéves trónját. E trónnak alapítói és fentartói, a nemesség és főpapság vagy kibékültek már az ellenséggel, vagy váraikban és palotáikban akartak dacolni a gyűlölt idegennel, kinek nyílt csatában nem bírtak ellenállani.

Az események főszínhelye felé fordul természetesen a későbbi századok kutatójának minden figyelme. De a nagy országrendítő fegyvertények mellett nem szabad elfelednünk a kisebb kört sem, mely az egész harcztot eldöntő tényezőnek szolgált fejlesztő teréül. Míg Franciaország nemességének színe-java a Loire és Seine mellékein ontotta vérért reménytelen küzdelemben, távol, Lotharingia határán a király jószágain lakó hű parasztok néhány vitéz lovagtól támogatva ellenállottak a burgundiaknak, kiket az angolok itt megbíztak a hódoltatással. Az ellenség közeledtekor a lakosok a Maas kis szigetén épült erősségbe vonultak vissza. Vergy Antoinet, ki a crevanti csata óta nagy kapitány hírében állott, az angol kormány 1428. június 22-én megbízta, hogy hódoltassa meg véglegesen Vaucouleurs városát és várát. Ez mindaz, mit e hősiess küzdelemről tudunk, mely a hazába vetett szent hitet fejlesztette és érlelte a gyermek Jeanne d'Arc lelkében.*)

Szembetűnő volt a birodalom fölbomlása, de nem esett még kétségbe mindenki, ott voltak a Maas melléki parasztok, ott Orleans, ott annyi vitéz bajnok, ki nehéz szívvel viselte a reája kényszerített tétlenséget. A kedélyekben is csak eszméltetni kellett a rejtett érzelmeket, hogy a nemzet ereje, önbizalmával helyre álljon.

*) Az inkább vallásos irányú írók, különösen Wallon, kinek művét a pápa megáldotta, nem veszik figyelembe e tényeket, azon könnyen belátható okból, hogy a hős nő még esodálatosabbnak tűnjék fel.

II.

A királyi udvarban Chinonban, közel Tourshoz, 1429 márczius 6-ikán néhány lovag kíséretében egy paraszt leány jelent meg, ki „isten megbízásából jött a királyhoz, hogy adjon neki hadi népet, hogy fölmentse Orleanst és megkoronáztassa őt Reimsben“. Champagneből jött Domremy falucskából, Lotharingia*) határán, mely a királynak közvetlen jászága volt. Jacques d'Arc földmívesnek és nejének, Isabeaunak leánya, egyszerű pórleány, ki néha pásztorkodott, különben anyjával font és szőtt. Komoly, hallgatag, visszavonult gyermek, legfőbb boldogságát templomba járásban és a harangok kongásában találta; az öreg harangozót meg is szokta jutalmazni, csak hogy szép hangosan szóljon a harang. A pap mondta róla, hogy a faluban senki sem oly istenfélő, mint ő, egész falu egyetértő volt szorgalma, erkölcsössége, jótékony-sága dicséretében. Részt vesz a nagy processióban, mely egy nagy bükkfa körül jár, hol előbb tündérek tanyáztak, hallja, hogy az atyai háza fölött terülő ligetből csodatevő, az íjászokat legyőző leány fog indulni a birodalom megmentésére, melyet asszony döntött meg. Tizenhét éves múlt, szép és erős, midőn egyszerre a szomszéd Vaucouleursbe indul, hogy az ottani parancsnoktól, Baudricourttól kíséretet kérjen az udvarhoz. Belső szózat hajtja Franciaország megmentésére; eleinte visszaretten, hisz' szegény leány, lovagolni sem tud, nem hogy hadat viselni, de erősítik a szózatok. Magára vonatkoztatja a jóslatot. Nagybátyjának már előbb szólott hívatásáról, ki elvitte Vaucouleursbe. De Baudricourt megvetően visszaüt-sítja ily szavakkal: jó verés kiveszi majd belőle a bolondságot.

Még egyszer visszatér szüleihez. Midőn az angolok új erővel kezdik a háborút, midőn Orleans városa szorongatásának terjedt híre és a neki megjelenő szenték azt a bizonyos feladatot rótták reá, hogy szabadítsa fel Orleanst, nem volt már nyugalma. Nagy lelki küzdelem után, bucsút sem vesz

*) Újabb időben élénk vita támadt J. d'Arc lotharingiai volt-e vagy francia. De mind saját vallomásai, mind az egykorúak szerint lehetetlen nem francziának tekinteni.

szüleitől, nem mintha nem tisztelte és kegyelte volna őket, hanem mert félt, hogy megakadályozzák, és nagybátyja segítségével ismét Vaucouleursbe megy. Baudricourt most sem hallgat rá. Papot hivat, hogy isten szent igéjével üzze ki belőle a gonoszt. A leány nem rettent vissza a megszólástól, és térdre borúlva kérte, hogy higgyenek neki. A kapitány még kételkedett, ő mind inkább siettette, hogy adjon neki öltözetet, lovat és kísérőket. „Isten bizony (en nom dieu) kegyelmed nagyon késik, csak isten segíthet és én, kit kiválasztott, még bőjtben a dauphinnél (VII. Károly) kell lennem, ha térden kell is oda csúsznom.“ Mély meggyőződése és lelkesedése egymásután elragadja a zord harczfiakat; mindenki ismerte azon jóslatokat, melyekre hívatkozott. Nehány bajnok és a vaucouleursi polgárok lovat és férfi-öltözetet vettek neki, és mind azt, mire szüksége volt az útra. Többen kezét adtak, hogy elkísérik, csak Baudricourt tartóztatta még. Ekközben Nancyba lovagolt az öreg lotharingiai herceghez, ki hallott felőle és látni akarta. Tanácsot kért tőle betegségében. Jeanne azt felelte, hogy csak imádságával szolgálhat és keresztyén életre intheti, ő neki csak Franciaország felszabadítása képezi feladatát. Ez volt később is felelete, valahányszor jóslást vagy csodát kértek tőle. Végre február 26-ikán elindult hat lovassal, ötven mérföldnyi útra, ellenséges területen át. Szívesen öltötte Jeanne a férfi-ruhát vörös paraszt szoknyája helyett; illendőbb volt, ha éjjel-nappal a katonákkal kell lennie. Szent Margit is férfi-ruhát öltött és megnyírte haját, midőn elindult. Kerülték az erősségeket, többnyire éjjel jártak és márczius 6-ikán Chinonba érkeztek. Híre már megelőzte.

A kétségbeesett, Franciaország elhagyásán töprengő dauphin kikérdezi társait, de magát csak harmadnapon fogadja, mert a szűz senki másnak nem akarta megmondani küldetésének titkát. Már az egykorúak mondják, hogy mindjárt ráismert a királyra, noha gazdag kíséret környezte. „Nemes dauphin, isten küldött, hogy Reimsbe vezesselek téged, Franciaország igaz örökösét.“ Ez első szavak új reménnyel tölték be a király szívét, ki kételkedett születése törvényességében. Jeanne őt mindig csak dauphinnek nevezte, míg Reimsben meg nem koronázták. Mindjárt fölszólította, hogy birodalmát ruházza az ég urára és csak mint annak helytartója és hűbérese vigye a kormányt, hogy bocsásson meg ellen-

ségeinek és legyen jó királya népének, akkor isten kegyelme őt is kísérni fogja, mint elődjait.

A király tanácsát hívta össze, hogy határozzon ügyében. Kihallgatják és magasztosan és nemesen felel, noha különben oly egyszerű porleány, mint akár ki más. A királyhoz többek jelenlétében így szól: Nemes dauphin, miért nem bízol bennem? Mondom, isten irgalmaz neked, birodalmadnak és népednek, mert Szent Lajos és Nagy Károly térdre borúlva imádkoznak érted.“ A király úgy látszik bízott benne, de szükséges volt a törvénytudósokat és theologusokat is megkérdezni, mielőtt ily szokatlan eszökhöz nyúl. Poitiersbe vezették, a Párisból elűzött egyetemi professorok és parlamenti tagok bizottsága elé. Ott is fentartotta elbeszélését, leírta visióit és Orleans fölmentését, a dauphin koronázását, Páris elfoglalását és az angol fogságban synlő Orleans herczeg kiszabadítását mondta hivatásának. Három hétig tartott e vizsgálat, melyben az állam első férfiai és női, köztök maga a király anyósa, a siciliai királynő, minden tekintetben születését, erkölcsét és célját illetőleg szigorú kérdésekkel faggatták nyilvánosan és titokban. A nők tiszta hajadonnak találták, ki fölött, a középkor naiv fölfogása szerint, nincs hatalma a gonosznak. A férfiak kérdéseire szilárd bizalommal felel, néha a kérdezőket is zavarba hozza. Egy karmelita hittudós mondja, hogy a szentírás eltiltja hitelt adni ily szavaknak, ha nem mutatnak jelet. „Nem akarom az istent kísérteni,“ így felel, „a jel, melyet isten rendelt számomra, Orleans fölmentése és a koronázás Reimsban. Jöjjenek, majd meglátják.“ Más hittudós kérdi, minek kér katonákat, ha azt állítja, hogy isten akarja az angolok kiűzését az országból. „Nem kérek sok katonát, csak küzdjenek, a győzelmet isten adja,“ volt a felelet.

Rendkívül fájt neki a késedelem és a bizalmatlanság, éjjel-nappal imádkozott, hogy isten világosítsa meg őt és öntsön iránta bizalmat a dauphin szívébe. Valószínű, hogy itt kezdette a fegyverforgatást, noha erről nem szól semmi forrás. Csodás hatalmat kezdett gyakorolni mindenkire, ki tanúja volt lelkesedésének, határozottságának és jámborságának. Alençon herczeg, a fogoly Orleans herczeg veje, neje és anyja tartoztak első hívőihez; ezekhez igen ragaszkodott és általában a dauphin után legjobban az Orleans családot szerette. A derék,

öreg Lahire az ő kedvéért lemondott a káromkodásról és csak botját emlegette. Orleans herceg törvénytelen fia, később Dunois gróf, az orleansi táborból kérte, hogy küldjék már Orleans segítségére. Végre a tudósok is nyilatkoztak: „Nem találtak benne mást, csak jót, alázatosságot, szüzességet, jámborságot, becsületességet, egyszerűséget és állandóságot akaratla teljesítésében. Ezért tanácsolják a királynak, hogy ne akadályozza Orleansba menni népével, sőt adjon neki illő kíséretet, mert a szent léleknek állana ellen, ki elüzi és méltatlanná válnék isten segedelmére.“

Megkezdhetette tehát működését. A dauphin illő kísérettel látta el és meghagyta a vezéreknek, hogy semmihez ne fogjanak meghallgatása nélkül. Szükségtelen volt ez. A kapitányok nem engedelmeskedtek senkinek, a királynak sem, csak isten egyesíthette e bösz, törhetetlen férfiakat. *) E kornak inkább a szüz volt istene, mint Krisztus. És íme megjelent, szép, ifjú, szelid és bátor, s a háború által vadállatcká vált embereket keresztyénekké, engedelmes alattvalóivá tette. Mert a vallás hatalma soha sem szűnt meg e rablóknál. Lahire, ha zsákmányolni indult, így szokott halkan imádkozni: „Uram isten, kérlek segítsd úgy Lahiret, mint ő segítene, ha ő volna az úr isten és te Lahire.“ Noha szigorú rendet tartott a táborban, minden játékot és mulatságot eltiltott és gyakori gyónást követelt, özönlöttek hozzá azon emberek, kik az előtt nem ismertek más törvényt, mint önkényöket. Nemzeti sereg volt ez és a városok szívesen adtak minden hadi szükségletet, mit a zsoldosoktól megtagadtak. Nem bánták akár hova viszi őket; nem Orleansba, Jeruzsálembe is követték volna. Az angolok 10—12000-re tették hadseregét. Az egykorú, többnyire jól értesült Windeck Eberhard csak 3000-re. De nem akart vért ontani szükség nélkül. Levelet intézett az angol királyhoz és Bedford herceghez: „Istentől, az ég királyától jöttem, hogy kiűzzelek egész Franciaországból. Ne higgyétek, hogy isten, az ég királya, szüz Mária fia reátok ruházta e királyságot; Károly királyra, az igaz örökösre ruházta, mint a szüz kinyilatkoztatta, ki be fogja venni Párist. Ha nem hiszitek, akár hol találunk, úgy fogunk ütni és szűrni, mint ezer éve nem látták Franciaországban. Bed-

*) Köztük volt Gilles de Retz is, a „kékszakál“.

ford herczeg, kérlek és követlek, ne törj vesztedre. Ha engedsz, még vele együtt mehettek oda, hol a francziák legszebben fognak harczolni a keresztyénségért. Feleljetek tehát, akarok-e békét?”

Természetesen e fölszólításnak nem volt eredménye; erélyesebb eszközökhöz kellett nyúlni. Sikerült nagy veszedelemmel a Loireon élelmet szállítani Orleansba. Ellenkező szél fútt és rettegett mindenki, midőn egyszerre megfordult a szél. Dunois megvallotta, hogy azon pillanattól fogva bízott isten segítségébe és a tőle küldött szüzbe. Különös játéka a sorsnak, hogy semmi sem segítette elő jobban III. Vilmos ügyét, midőn 1688-ban Anglia ellen indult, mint az időjárás hasonló, isteni befolyásnak tulajdonított kedvezése.

Április 29-én Jeanne maga bevonult Orleansba, miután terve jobbnak bizonyult, mint a tapasztalt hadvezéreké. A város élelmezését és fölmentését már több ízben megkísértették volt a legkitünőbb kapitányok, de mindig nagy vereséget szenvedtek. Kitörő lelkesedéssel fogadta a tömeg, csak lassan mehetett előre. Úgy nézték, „mintha az istent látták volna.“ Teljes fegyverzetben volt, melyben nagy örömet lelt, kezében fehér liliomokkal hintett zászlója, melyen két angyal közt isten anyjának tündöklött képe. „Negyvenszer jobban“ szerette e zászlót, mint kardját, melylyel nem akart megölni senkit.

Megújította fölszólítását és szóval is intette az angolokat, sánczaikhoz lovagolva. Salisbury grófot az ostromnál halálos golyó érte, most Talbot volt a hadvezér. Ez és alvezére Glasdale gyalázással és szitokkal feleltek, csalónak, Armagnac ringyónak nevezték. „Hazudsz, és isten meg fog büntetni,“ felelt a könnyekre fakadó szüz. De nemsokára megvigasztalta „istentől jött követség.“ Még nem tehetett semmit az angolok ellen, a sereg még útban volt Bloisból. Végre május 4-ikén az angolok szeme-láttára, kik nem merték háborgatni, bevonultak a városba, élükön barátok mentek ünnepi processióban. „Az angolokból asszonyok lettek“ írja Alain Chartier. Katonáikhoz is eljutott a csodás leány híre és rettegésök épen nem csökkent az által, hogy hatalmát nem istennek, hanem ördögnek tulajdonították.

Megérkezése óta Jeanne figyelmesen szemügyre vette az ellenséges sánczokat. Az ostromban leégett külvárosok

romjain hatalmas bástyákat emeltek az angolok, melyek az egész várost körülfogták. A várost a Loire bal, déli partjával összekötő hídon mind az angoloknak, mind a polgároknak volt erőssége. A folyó egészen az angolokat uralta, birtokukban volt minden híd a városon alól és fölül. Ennek következtében csak kevés néppel rendelkeztek a város előtt. Salisbury halála óta rendes ostromot nyitottak, látták, hogy rohammal nem vehetik be a várost. Május 4-ikén történt az első támadás Saint-Loup tornyára, mely keleten zárta be a várost. Itt teljesült Jeanne évek óta táplált kívánsága; kéztusába elegyedt az ellenséggel, először látott vért. Eleinte megdöbben ettől és sír, majd még jobban lelkesül. Népe élén a bástyaig ront, föltüzelve követik a francziák, rémülve a szokatlan látványtól, átkokat szórva, menekülnek az angolok. Első rohamra elesett a bástya, ki volt víva az első diadal. „Idáig 200 angol 800 vagy ezer francziát is megfutamított, most 4—500 franczia megküzd az egész angol haddal és úgy leveri, hogy nem meri elhagyni búvó helyét“, mondja Dunois.

A következő napon, május 5-ikén, a mennybemenetel ünnepe szakította félbe a harcot. A vezérek ez alatt nélküle tanakodtak. Midőn határozatuk értésére esett, így szólott: „ti tanácstokból jöttök, én az enyémből“, és elvetette a tervet, mely szerinte igen sok időt igényelt. A magát védő Dunoisra ily szókkal förmedt: „bizony még fejét vétetem, ha nem enged“. Meghajoltak látszólag akaratának, csak hogy keresztülvihessék tervöket, de Jeanne átlátta és megrótt a cselt. Végre megegyeztek abban, hogy a déli parton levő bástyák ellen indulnak. A legelőbbkelő vezérekkel és vitézekkel, 4000 emberrel szállott hajóra, első rohammal beveszi az első bástyát, a másodikba a hátráló angolokkal nyomulnak be vitézei. Csak a hidat védő erős Tourelles maradt Glasdale birtokában. A vezérek rendes ostrommal akarták bevenni és bezáratták a város kapuit, hogy megakadályozzák a rohamot. Nem gondolták meg, hogy korlátlan volt már Jeanne hatalma népok és a polgárság fölött, és hogy a nép lelkesedése a hős nő tettvágyával egyesítve megghiúsítja minden törekvésöket. Korán reggel keresték már a polgárok, „teljesítse istentől és a királytól vett feladatát“. „Isten nevében, jöjjön velem, a ki szeret.“ Nagy fegyveres tömeg kísérté a déli kapuhoz, hol maga Gaucourt a helytartó, kipróbált ősz lovag, ki már Nikápolynál

kitűnt a kereszt ellenségei ellen, vitte az őrizetet. „Rossz ember, — mennydörgött Jeanne, — akarod vagy nem, jönnek a vitézek és győzni fognak mint azelőtt győztek.“ A vezérek kénytelenek voltak követni, hogy mindent ne koczskáztassanak. Az angolok ez alatt Tourellesben központosították szétszórt erejüket, és vitézül védték a várat, „mintha halhatatlannak hitték volna magokat“. A szűz látja, hogy a támadók lankadnak, előre tör az árokhoz, létrát ragad, midőn nyaka és válla közt nyíl éri. Az angolok kitörnek, hogy elfogják, de elviszik övéi. El volt készülve arra, hogy megsebesül, mégis megijedt, midőn látta, mily mély sebe és keservesen sírt. Hirtelen fölemelkedik, megjelennek a szentek; elűzi magától a harcosokat, kik szavakkal akarták gyógyítani sebé, „nem akarok meggyógyulni isten akarata ellen“. Meggyónt és olajat tétetett sebére. Ez alatt Dunois látván, hogy az éj betör, visszavonulót fuvatott. „Várjatok még, erősödjeteek étellel és itallal.“ Imádkozva visszavonult egy szőlőhegybe, az angoloktól annyira rettegett zászlóját egy baszk vitézre bízta. „Mihelyt a falat éri a zászló, bemehettek.“ Oda ér. — „Menjeteek be, minden a tietek.“ A rohanók magokon kívül felrohannak, „mint lépcsőn“. Az angolok két tűz közé jöttek. Mert ez alatt Orleans népe a másik partról szemlélve a harcot, nem maradhatott tétlen. A hídra ront, melynek középső íve ledőlt; egy rossz esőcső állítja helyre a közlekedést, szent János egy vitéze teljes fegyverzetben átront, utána a tömeg a helyreállított hídon. Az angolok látván a tenger népet, az egész világot fegyverben hitték ellenök. Némelyek szent Aignont látták (a város patronusát), mások szent Mihályt. Glasdale kis hídon akart menekülni, midőn ágyúgolyó zúzza azt szét. Leesik és a gyalázott szűz szeme láttára merül el. „Mennyire sajnálom lelkedet.“ Már első nap sajnálta a gyónás nélkül elhunyt angolokat. „Soha sem láttam francia vért hajam borzadása nélkül.“ Most nem menekült egy angol sem a várból. Még az este visszavonult a szűz a megmentett városba.

Más nap, vasárnap, a Loire éjszaki partján táborozó angolok elhagyták bástyaikat, ágyúikat, foglyaikat és betegeiket, és Talbot és La Pole alatt jó rendben büszkén visszavonultak. Jeanne eltiltotta az üldözést, mert jó szántukból mentek. De még szemök láttára oltárt emeltetett a síkon, két misét mondatott és a nép hálát adott istenének.

Szükségesnek tartottuk bőven adni elő Jeanne első hadi tetteit és sok látszóan mellékes vonást is fölvenni képünkbe. De csak ezek magyarázzák meg az esemény csodás hatását. Egész világ természetfölötti hatalmat látott benne. Sokan ördögnek tulajdonították a győzelmet, de többen voltak, kik isten eszközének tartották és azóta általános volt a meggyőződés, hogy VII. Károly a jogos király. A fölmentés után hat nappal Gerson értekezést tett közzé, utolsó művét, melyben bizonyítja, hogy a józan ész sértése nélkül lehet istennek tulajdonítani a csodás eseményt. A híres öreg költőnő, pizai Krisztina, boldognak tartotta nemét miatta, és felszólította, hogy induljon a szent föld megmentésére. Csak első tettének tekintette az angolok kiűzését; a keresztyén hit általános győzelmét várta tőle. A embruni érsek Gelu, védelmére kel azok ellen, kik férfi ruháját és lenyírt haját vetik szemére, mely ellenkezik a szentírással. „Gyümölcsseikről fogjátok megismerni“, ez fő érve. De az ország határain túl is mindenütt mozgásba hozta a népet. Egy landaui pap, a rajnai palota-grófságban, két értekezést ír a „Sibylla francica“-ról, mert „a közönséges nép annyira faggatja a papokat, hogy szóljanak a jós nőről“. „Isten leánya, gondolata kedves isten előtt, mert tiszta szelleme és szeplőtlen testben és lélekben.“ A kölni egyetem alkanczellárja, Gorkheim, az akkori divat szerint thesiseket állított fel a szüz mellett és ellene. Nem mond ítéletet, mert nem ismeri személyesen, de jelszónak Amos proféta szavait veszi: „A nyájtól hívott az úr és mondá: menj és jósolj Izrael népemnek“. Még a burgundi Le Franc is, az angolok szövetségésének alattvalója, védi az ellenség, a gonosz ügyvédje ellen.

Ő nem nyugodt babérain. Elhagyta a hálanyilvánításai által már majd terhére eső Orleanst és a királyhoz ment, hogy új tettekre szólítsa. Károly nagy tisztelettel fogadta, „levette kalapját, megölelte és soknak úgy látszott, mintha szeretete volna megcsókolni örömeiben“; a városokhoz intézett körlevelében így szól: „nem tisztelhetitek eléggé a hősiességet és a csodás tetteket, melyeket a szemtanúk láttak e leánytól, ki maga is részt vett mindezen győzelemben“. VII. Károlynak most könnyű lett volna Reimsba menni a koronáért. Merésznek látszott, de az angolok rémülése még a merészséget is kimentette. VI. Henrik még nem volt megkoronázva és nagy

volt az egész népben a hit, hogy az a jogos király, kit Reimsban kentek föl. De egyedül Jeanne akarta ezt. A tanácsosok lassan és biztosan akartak eljárni. Végre elhatározták, hogy a Loire melléki kis erősségeket ragadják el az angoloktól.

La Pole Jargeanba vetette magát. Rohammal vették be a várat. Beaugencyt is elfoglalták, mielőtt Talbot egyesült a kormányzó által küldött segélyvel. Richemont, breton főúr, a herceg öcscse, ki kiesett a király kegyéből, a királynak és Jeannenak ellenére is segítségére jött a hadnak, midőn a csata előrelátható volt. Talbot és Fastolf egyesültek, de jellemző, hogy a francziák nem tudtak reájok találni a bokrokkal födött síkon. Egy szarvas árulta el az angol tábort, mely a francia előőrsöktől üzve közéjük menekült. Az angolok útban voltak és nem védte őket a czölöpölés, mint rendesen csatáikban. Talbot meg akart ütközni, lemosni orleansi szégyenét, Fastolf ellenben a bátortalan sereggel csak védő állást akart foglalni. Ekközben a francziák rohamban előtörnek és alig találnak ellenállást. Talbot megállott, tán dicső halált remélt, de csak fogságot talált. Az üldözés gyilkos volt, kétezer holt angol fődte Patay síkját. Jeanne sírt a sok holt test látásán, még jobban sírt katonáinak állatias bánásmódján a magát kiváltani nem tudó foglyok irányában. Egyet úgy ütöttek föbe, hogy félholtan rogyott össze; ezt Jeanne nem állhatta, leszállt lováról, fölemelte a szegény fejét, papot hozatott, vigasztalta haláláig.

Most már a félénkek sem állhattak ellen a szűz unszolásának, hogy Reimsba menjenek. Igaz, a pénztárban csak négy tallér volt, de a nemesség elzálogosította vagy eladta birtokát, hogy Jeanneal mehessen. Jeanne az úr fölkeztjében látta az igaz királyt. Egyszer Dunoisval hirtelen belép a királyhoz, ki meghítt embereivel és gyóntató atyjával tanakodott. Térdre borulva esdekelt: „nemes dauphin, ne tanakodjál ily soká, siess velem Reimsba“. Szózataira hivatkozott és a gyóntató atya kérdezte, hogyan szólnak ezek: „Ha rossz kedvű vagyok, nem hisznek és nem követnek, istenhez fordulok tanácsért és segítségért: „isten gyermeke, menj, indulj, én leszek kísérőd“, ily hangot hallok és visszatér bátorságom és bizalmam a sikerben.“ Míg így szólott, arcza megváltozott, szemei gyönyörtől ragyogva fordultak ég felé. Nem állhatott senki ellen ily látványnak, a dauphin vele ment Reimsbe.

Minden nap új meg új csapatok jöttek minden tartományból, égve a vágytól szolgálni a csodatevő leányt. Az indulásnál tizenkétezeren voltak, de számok mindennap növekedett. Nemes emberek, kiknek nem volt fegyverzetök, egyszerű kabátban, mint íjászok vagy csak késsel fegyverkezve követtek. Junius 28-ikán indultak el Gienből, elhaladtak Auxerre mellett, melynek ostromát, a burgundi herczeg iránti tekintetből, kit Jeanne, mint francia páirt kímélni akart, meg sem kísértették. *) Így jutottak Troyes elé. Burgundi és angol erős csapatok védték a fontos várost, melyet a francia tudós monda szerint a frankoknak Trójából menekülő ősei alapítottak. A királyi tábor megjelenésénél ki is törtek. Nem igen remélhették elfoglalását; mert a nagy sietségben még ágyúikat is hátra hagyták. Hosszas ostrom az eddig kivívott eredményeket kockáztatta, más részt a már is éhező sereg nem hagyhatott maga mögött ily helyet. A hazatérni vágyó párt felütötte fejét. Szerencsére a király tanácsában volt egy öreg gaskon tanácsos, Robert le Maçon, ki megemlékezett Jeanneről. Midőn véleményét kérdezték, belátta, Michelet szavai szerint, hogy ily vállalatban a lelkesedés részén van a bölcsesség, és hogy ily népszerű keresztes hadjáraton nem szükséges az okoskodás. Így szólott: „Midőn a király e vállalatba fogott, nem katonáinak nagy hatalmában bízott, sem sok pénzében, sem a vállalat lehetőségében; csak azért tette, mert Jeanne mondta, hogy menjen előre, koronáztassa meg magát Reimsben, hogy majd kevés ellenállásra akad, mert ez isten akarata.“ Midőn még szólott, Jeanne, ki hallotta hogy tanácskoznak, a király engedelmével benyitott. A kancellár előadta okait. Jeanne a királyhoz fordul és kérdi, hogy hisz-e neki?

„Szólj, — mond a fejedelem, — és ha hasznosat és okosat mondasz, szívesen hisz mindenki.“

Jeanne ismételte kérdését.

„Igen, a szerint, a mit mondasz.“

„Franciaország nemes királya, — így szól, — ha itt maradsz Troyes városod előtt, két nap előtt hatalmadban lesz, erőszakkal vagy jóakarattal, ne legyen kétséged benne.“

*) Azt is mondták, hogy a lakosok La Trémonillet, ki legnagyobb hatalmat gyakorolt a király fölött, megvesztegették.

A kanczellár felelt: „Szívesen váránk hat napig is, csak bizonyos legyen. De igazat mondasz-e?”

Határozott válaszára, hogy nincs kétség, elhatározták, hogy várnak.

Lóra száll és zászlójával kezében rohamot parancsol. Lovagok, nemesek vetekedve hordtak össze tuskókat, asztalokat, ablakokat, ajtókat, oly gyorsan, hogy a városiak az árkot egy pillanatban látták eltűnni. Az angolok fehér pillangókat láttak bűvös lobogója körül szállani. A polgárok megijedtek és a templomokba menekülve, rimádkodtak, hogy föl kell adni a várost. Hozzáértő ember, Dunois szerint, több munkát végzett Jeanne, mint a két legügyesebb és leghíresebb kapitány együtt. Másnap reggel már megkezdődtek az alkudozások. A katonák elvonulhattak minden vagyonukkal. A tanácsosok, kik a szerződést megkötötték, nem gondoltak arra, hogy sok francia fogoly is van hatalmokban. Jeanne gondolt erre is. Midőn az angolok kivonultak kötözött foglyaikkal, a kapuba állott, kiáltva: „Istenem, nem fogják elvinni“. Visszatartotta őket, míg a király ki nem fizette a váltságot.

Julius 15-én vonultak be Reimsbe. Már 17-ikén, vasárnap volt a koronázás. Reggel a szűz az evangéliom szerint elsőbbséget adva az engesztelésnek az áldozat fölött, levelet íratott a burgundi herczegnek. Nem vet semmit szemére, nem alázza, nem szakítja föl a régi sebeket. Elég naiv azt hinni, hogy a mély eredetű politikai és dynastiai versengésnek véget vethet egy istenes szándék. Semmi sem mutatja inkább, hogy önként, saját kedve szerint, nem mint diplomaták bábuja járt el, mint e sorai: „Bocsássatok meg egymásnak, mint jó keresztyénekhez illik“ ez volt levelének veleje.

Az érsek kente meg Károlyt a szent olajjal, melyet az egész nép hite szerint a szent lélek hozott az első keresztyén frank király, Clodwig koronázására. Minden a régi módon történt, az egyházi főurak szolgáltak az egyházban, a világiak a lakománál. Azután az ősrégi szokás szerint kiment St.-Marcouba a görvélyeseket gyógyítani, mert a fölment francia király kezeinek fölteveése által gyógyíthatott.

A koronázás pillanatában Jeanne térdre borult a király előtt és keservesen sírt. Sírt vele az egész közönség. Mondják hogy így szólott hozzá: „teljesült isten akarata, hogy fölmentsem Orleanst és koronázásra vigyjem a dauphint Reims váro-

sába, mutatva, hogy ő az igaz király, és övé az egész francia királyság.“

Teljesítette, elvégezte föladatát. És e diadalmas ünnepélyesség közepett, mintegy sejtette közeli végét. Midőn a királylyal bevonúlt és elébe jött a himnusokat éneklő nép, így szólott: „Mily jó és jámbor ez a nép. Ha meghalok, nagyon szeretnék itt lenni eltemetve.“ Jeanne, kérdi az érsek, hol fogsz meghalni? „Ott, hol isten akarja, nem tudom hol. Szeretném, ha megengedné, hogy visszamenjek nyájamat őrizni nénémmel és testvéreimmal . . . nagyon örülnének, ha megint láthatnának. Én legalább azt tettem, mit urunk rendelt tennem.“ Hálaímtól rebegett, ég felé emelve szemét. „És mindazok, kik akkor látták, jobban hitték, hogy istentől jö minden, mint valaha“ mond a régi krónikás.

III.

Valóban Jeanne d'Arc életének nagy tragédiájában a reimsi koronázás képezi a tetőpontot. Ennyiben igaz érzés vezette azokat némileg, kik a fentírt szavakat félre értve azt hitték, hogy ezután ő vissza akart vonulni falujába és csak a király tartóztatta. Ellenkezőleg: nem teljesítette még föladatát egészen, Párist nem vette be, az orleansi herceget nem szabadította ki és most tűz lelkének minden erejével akarta tovább ragadni a léha királyt és gyáva vagy rossz akaratú tanácsosait. Folyvást únszolták még a szózatok és VII. Károly koronázása új záloga volt a sikernek; minden város megnyitotta kapuját a jogos király előtt. De ép e király közvetlen környezete állott ellen Jeanne hő óhajának, hogy egyenesen az egyedül dacoló Páris ostromára induljanak, hol már is erősen mozgott a hazafias párt. Károly egyike volt azon ritka királyoknak, kik a trónon javulnak; akkor még nagy hatással volt lelkére a vágy, visszatérni a Loireon túlra, folytatni előbbi puha, élvhajászó élete módját és szívesen hallgatott a Jeanne tervei ellen fölhozott kifogásokra. Rossz szelleme legkedvesebb embere La Trémouille volt. A szűzben központosúlt minden hatalom az országban, könnyű volt rábeszélni a királyt, hogy Jeanne csökkentí méltóságát. Jeanne mindjárt kezdetben intette a királyt, hogy szent elődjének, Lajosnak kövesse pél-

dáját, több ízben elnyomás ellen védte a városokat és önkény ellen a köznépet. A francia embernek nehezebb esik belátni és fölfogni La Trémouille egész eljárását; hazánkban ugyanazon korban hasonló példát látunk Hunyady János, V. László és Czillei Ulrik viszonyában. Más párt, melynek élén a reimsi érsek, Reginald állott, elismerte a szűznek és a tőle elragadt nemzet lelkesedésének érdemeit. De tudjuk még korunkban is, mily nehezen barátkoznak meg a régi politikusok a nemzetek szellemi mozgalmaival. Az ellenség is összeszedte magát első kábultságából. Bedfordnak nem volt ugyan pénze folytatni a háborút; ez időben, midőn VI. Henrik ép Párisba jött, a parlamentnek szünetelni kellett pergament hiányában. Még az angol tartományok nemessége is Jeanne lobogója alá tódult. Hatalmas szövetségese, a burgundi herceg még mindig gyanúval volt eltelve Bedford ellen, sőt híre járt, hogy a kormányzó őt meg akarja mérgeztetni. De Angolországból jött segély. Csodálatos, ott is a babona és vallás állott a politika szolgálatába. Az ifjú király nagybátyja, a winchesteri püspök a pápa pénzével 12000 embert toborzott össze a husziták ellen, kiket most Franciaországba küldött „az ördög megtestesülése” ellen harcolni. Károly nem vívhatott meg e hatalommal és annál inkább folytatta alkudozásait a mindig többet követelő kétszínű burgundi herceggel, ki fegyverszünetet eszközölt ki és a főváros alávetését ígérte.

Jeannet szózatai Sz.-Denisbe hívták, a királyok szent temető helyére, a francia keresztyénség bölcsőjébe (egy mérföldnyire Páristól). A harczvágó sereg óhajának nem állhattott ellen a király. Bedford csak kísérte a sereget, nem mert megütközni és Normandiába vonult vissza, melyet Richemont és a polgárok elégtelensége veszélyeztetett. De lassan haladt minden, másfél hónapig tartott az út St.-Denisig és ez alatt Párisban elmúlt a rettegés. Az ismét fölülkerekedett angol párt a király részéről várható kegyetlen büntetések leírásával tüzelte föl a polgárokat és mindent előkészített az ellenállásra. Juliusban még egy csapással lehetett volna bevenni a várost, most csak kiéheztetés által juthattak célhoz, a Szajna pedig az angolok kezében volt. Jeanne belátta, hogy elmúlt a kedvező pillanat, szózatjai sem parancsolták a támadást, de magával ragadta az általános harci kedv. Reimsben mondta szülőinek, hogy csak az árulótól fél. Rohamot parancsol Bol-

dogasszony születésének ünnepén (szeptember 8.) és szokása szerint előre ront. Lándzsájával az árok mélységét kutatja, a legnagyobb nyílzáporban, midőn mély sebet vesz. Belátta, mily romboló hatással volna első vereségének híre és éjfélig maradt a bástyák előtt, lelkesítve vitézeit. Végre kénytelen volt visszavonulni, a király vitette el erővel, Gancourt száját tartotta be kezével, midőn még mindig bátorította katonáit. 1500 embere veszett el vagy sebesült meg, ellenségeinek és övéinek átka kísérte. Az ütközet közben a király leromboltatta egy hidat, melyet Alençon herczeg az ostrom könnyítésére építtetett. *) Nem használt semmit, hogy ezalatt a városban Montmorency nagy párt nevében megadást ígért. Már negyedik napon elvonult a király és a sereg szétoszlott, noha semmi veszedelem nem fenyegette. Jeanne fegyvereit St.-Denisnek ajánlotta föl.

Az angolok fölhasználták ez általános kétségbeesést és szigorúan megbüntették az elpártolt helyeket. Jeannet szózatai újra nógatták a háborúra, hiába akarta a király mindenféle jótétemény és kedvezés által elhallgattatni. Richemont Dunois és Alençon minden kérése daczára tétlen maradt a király és midőn Jeanne önakaratából ment néhány kisebb vár ellen, oly csekély had kísérte, hogy kudarczot vallott. A királyné minden szívessége sem felejtette el vele az udvar csel-szövényeit és a könnyelmű kormányzást, melynek szemtanúja volt. Végre oly megalázást kellett eltűrnie, mely sértette egész valóját, hitét küldetésében.

Már föllépése előtt nagy keletnek örvendettek Rikárd ferenczrendi barát jóslatai, és a kormányzó kiüzette Párisból, mert a népet izgatta. Most több asszony jött az udvarhoz, ki szinte hivatottnak mondta magát, köztök rochellei Katalin, ki a királynak ígérte, hogy kényszerítheti a népet, hogy adja elő rejtett kincseit. Jeanne elhívta az említett hadjáratba, de nem ment, „mert nagyon hideg volt.“ Mégis sokan hittek benne különösen Rikárd és Jeanne ellenségei, ő is arany ruhájú asszony parancsaira hivatkozott. Szükségesnek tartjuk elbe-

*) Quicherat a *Mémoires des Antiquaires de la Normandie* 1866. folyamában két oklevelet közöl, melyekből kitünik, hogy a király Saint-Denisben is alkudozott még a burgundi herczeggel, és megígérte, hogy be nem veszi Páris.

szélni Jeanne viseletét e nő irányában, mert bizonyítja józan eszét és látványai valódiságába vetett bizalmát. Első találkozásukkor mondta „menj haza, tartsd rendben házatad és gondoskodjál gyermekeidről.“ Minthogy Katalin állhatatos maradt és Jeanne nem akart könnyelműen ítélni mások visióiról, tanácsot kért szentjeitől és Katalint fölszólította, hogy háljának együtt, hogy ő is láthassa az aranyruhás megjelenést. Éjfélig ébren maradt, aztán elaludt, nem látva semmit. Reggel Katalin mondta, hogy megjelent a látomány, de nem költhette föl Jeannet. Állította, hogy jövő éjjel is meg fog jelenni. Jeanne most nappal aludt és éjjel természetesen mitsem látott. Írt a királynak, hogy Katalin „semmi és bolond.“ De Rikárd azt hitte, ha csaló is, eszköznek jó lesz. Mind ennél jobban fájt neki, hogy minden módon tartóztatták és nem engedték fölemelkedni bukásából. Eltávolították Alençont is, és midőn semmi sem békíthette, a második szerencsétlen hadjáratra hivatkoztak, melyet „csak iránta való tiszteletből“ indítottak meg. Fájdalom fogja el az elbeszélőt e nagy lélek elkeseredésének leírásánál. A királylyal elvesztette egész szellemi lényének egyik gyökerét, eszméjének élő kifejezését. Végre szózatjainak hatalma legyőzte ragaszkodását, minden más érzelmét, titkon elhagyta az udvart; a nemzet elismert fejéből szabad csapat vezetője lett. Minden reménye, melyet a király személyes táborozásához kötött, elhagyta, miután a király eltagadta, még isteni küldetése is máskép tűnt föl, mint azelőtt. De a háború szüksége bizalommal és hittel töltötte el. A burgundi herczeg még szorosabbra fűzte szövetségét Bedforddal, ki csak erőszakkal szállíthatta át a Jeannetól rettegő angol hadi népet. A király tán minden jó akarattal sem állhatott volna ellen. De Jeanne ismerte hatalmát a nép fölött, mely még mindig emelkedőben volt. Miséket mondatnak tiszteletére, az imában mint az ország szabadítójáról emlékeztek meg róla. Fényes ünnepélyekkel fogadták a városok, a köznépnek istene volt. Annyira vitte bizalma, hogy az eretnek huszitáknak levelet íratott, hogy mondjanak le balhitökről, különben végez velök is az angolok után. *)

De mennyire ellenmondott a valóság lelke óhajainak!

*) E levél kétségbevont valódiságát Sickel a *Bibliothèque de l'École de Chartes*ben bebizonyította. 1860. f.

A nemes lelkű Alençon és a derék Dunois helyett vitéz, de minden nemesebb érzésre képtelen kapitányok kísérték. A királyság eszméje visszatartott mindenkit tőle. Mintha nem maradt volna reá befolyás nélkül e környezet, eddigi gyönyörű kiáltványai helyett egészen a durva katonai szellemtől áthatott leveleket bocsát ki. De bátorsága és ügyessége, különösen az ágyúk használatában megmaradt. Napoleon az első tüzérgenerálisnak nevezte. Győztes csatával kezdi hadjáratát, Párist megrettentí, de oda fordúl, hol legnagyobb a veszély, az angolok és burgundiak által körülráolt Compiègnebe. Május 23-án az ellenséges táboron át bevonul az újongó városba. Lelkes szavakkal buzdítja az örséget, imára szólítja a papokat és nőket és még az nap kirent. Majdnem sikerült meglepni az ellent. De a megtámadott hadosztály pillanatnyi zavar után, segítve a többitől, ellenáll. Segélyére siet az egész tábor. A nagy számnak kétszer ellentállnak a francziák, harmadszor hátrálnak. Jeanne a visszavonulást fődözi, de mielőtt a falhoz ér, ellenséges csapat elvágja útját és a várnagy fölhúzatja a hídat. Megismerték öltözetén, egy apród hosszú bársonyköntösén fogva lehúzza lováról, vele együtt testvére és lovása is megadja magát a luxemburgi grófnak, a burgundi herczeg hűbéresének. Előre látta közeli vesztét, a királyi udvarban mindig mondta „használatok föl, csak egy évig tartok.“

„Kellett, hogy szenvedjen. Ha nem ment volna át minden megpróbáltatáson és a szenvedés nem tisztítja, a sugarak közt kétes árnyék is környezné a szent alakot, nem maradt volna a történetben az *orleansi szűz*.“

Szentté avatztatásának fő előharczosa Wallon, Jézus földi pályájához hasonlítja Jeanneét. Fogságával kezdődik szenvedése, halála fejezi be.

Perének nincs világtörténeti fontossága, mint életének. de egész teljében engedi megismerni szellemét. Ez által bírjuk csak történetét, különben a legenda nagyító, de kétes fényben tűnnék föl. Hogy azonban tisztán láthassuk balsorsának egész, szívet rendítő nagyságát, szükséges megismerkedni azon körrel is, melybe elfogatása által került.

Az angolok és burgundiak meg voltak lepve szép fiatal leányt látni abban, kiben szörnyeteget, rémet, ördögöt rettegtek. A burgundi herczeg még az este meglátogatta. Ily fogoly nagy próbára tette lovagiasságát. Lovagiasság volt a kor ural-

kodó eszméje: ugyanazon időben alapította maga Jó Fülöp az arany gyapjas lovagrendet, és ennek egyik főfeladata volt védeni a sértett nőket. Más részt a boldogságos szűz imádása volt uralkodó és így a szüziesség hatalmas védelem volt. Alig van oklevél azon korból, melyben az urak nem hivatkoznak fennen vallásosságukra. És a lovagok mégis eladták magát a lovagiasságot, a szüziesség virágát, a lovagiasság, a szűz uralma alatt.

Tán soha nem volt nagyobb ellentét az eszmék és a valóság közt, mint e korban. VII. Károly nejével és anyósával együtt magával vitte mindig Sorel Agnest is. Glocester hercege, Angolország kormányzója, nejének udvarhölgyét megszereti és szinte nőül veszi. Jó Fülöpöt tizenhat törvénytelen gyermeke élte túl, a korszak költői és krónikásai minden szárazságuk mellett is élénk képét nyújtják brugesi vagy arrasi udvara ledérségének és az élvezet általános hajhászásának. A lovagság elvesztette erkölcsi vallásos alapját, neki köszönhető a nő társadalmi állásának fölemelése, de sülyedésében legmélyebb örvénybe ragadta magával a női erkölcsöt is. Olaszország udvaraiban a művészetek és tudományok pártolása dicsfényvel övezte a renaissance korában az érzékiességet, éjszaki Európában teljes meztelenségében lép föl és a bűn büszkélkedik, mert általánosan erénynek van elismerve.

A luxemburgi gróf, Zsigmond királyunk rokona, néhány ezer livreért átengedte a burgundi hercegnek, ettől az angolok vették meg 10000 livreért, „annyiért, mint királyt vagy herceget francia szokás szerint.“ De nem lehetett bánni vele mint közönséges fogolylyal, hisz' már élete maga is bizonyította az angol uralom jogtalanságát és megszabadulásának lehetősége is bénította minden rendszabályukat. Maga a francia tudomány, a párisi egyetem mentette meg az angolokat e félelemtől. Elfogatása után harmadnap a párisi egyetem a francia főinquisitor pecsétje alatt fölszólította a burgundi herceget, hogy adja át neki foglyát elítélés végett. Elfogatása a beauvaisi püspökség területén történt, a püspök, Cauchon Péter, a lakosság által elüzve, az angolok kenyerét ette Rouenban és roueni érsekségre tört. A törvények szerint ő volt bírója minden egyház elleni véteknek püspöksége területén. Az angolok azért adtak érte oly nagy árt, hogy megszabadulhassanak tőle, de nem volt joguk hadi foglyukat halálra ítélni.

Különben sem használt volna ez sokat: szükség volt, hogy az egyház mondja ki bűnét, hogy senki ne merészelhesse többé isten küldöttjének tartani. Ez által minden eredménye istentelenné vált, Orleans fölmentése, Károly koronázása. Ezt fölhasználva, most koronázták meg Párisban az ifjú VI. Henriket. Bedford már pályája elején „ördög teremtményé“-nek mondta, ez meghatározta perének módját.

A francia kormány nem tett érte semmit, sőt a főkanzellár, a reimsi érsek, egy körlevél által, melyben elfogatásáról tudósítja Reims városát, nagyon megkönnyítette elleneinek ármányát. „Nem hallgatott semmi tanácsra, mindent önkénye szerint tett. Isten megengedte elfogatását, mert büszkévé vált, gazdag ruhákat öltött és saját kedvét követte isten akaratja helyett. Különben is jött már egy gevandani pásztor, ki mind azt meg fogja tenni, mit Jeanne ígért.“ A párisi egyetem július 20-án fölszólítja a luxemburgi grófot kiadására, mert „sokan ki akarják szabadítani vagy kiváltani,“ de ezek közt nem volt VII. Károly, sem a hivatalos Franciaország. Alkalmasint Alençon vagy valamely hű város tett gyöngé kísérleteket érdekében.

De szózatjai nem hagyták el. Már Beaulieu várából, hova először vitték, nagyon ügyes módon akart kiszabadulni, „mert nem adta szavát senkinek.“ Mindig Compiègneben volt szelleme, küzdött a királyért, ki elhagyta. Előre tudta elfogatását és bizalma hivatásában nem rendült meg. A gróf és neje jól bántak vele, de a nőruhát, mit fölajánlottak, nem fogadta el, „nincs még engedelmem reá istentől.“ Az ifjú lovagok fölkeresték és gyakran sértették illetlen beszédekkel. De mindenél jobban rettenté a hír, hogy átadják az angoloknak. Mint-hogy szózatjai nem hagyták el és mindig hirdette hivatását, szigorú őrizet alatt tartották a beaurevoiri magas toronyban. Szentjeitől kért tanácsot. „Nem szabadúlsz meg, mielőtt az angol királyt nem láttad“ volt a válasz. A szorongatott Compiègne folyton foglalkoztatta: „Hogyan hagyhatja el isten a szegény embereket, kik oly hívek urokhöz.“ Szózatjainak minden tilalma fölött győzött e gondolat. Leugrott a toronyból, szabadulást keresve vagy — halált. Csak ha meggondoljuk, hogy a középkor egész történetében ez az öngyilkosság egyetlen kísérlete, tudjuk méltatni szellemének erejét, mely még a vallás bilincseiből is kiszabadította. Pere kétségtelenné

teszi, hogy meg akart halni, ha meg nem szabadúlhat. „Midőn tudtam, hogy az angolok jönnek értem, el voltam keseredve, bár szózatjaim többször tiltották, féltemben leugrottam. Jobb szeretném lelkemet visszaadni istennek, mint az angolok kezében lenni.“ *) Később így szól: „hallottam, hogy Compiègnet tűzzel-vassal fogják pusztítani, és jobb szerettem meghalni, mint élni a derék emberek veszte után, ez volt az egyik ok. Szent Katalin minden nap mondta, hogy ne ugorjam, és hogy isten megsegít engem is, Compiègnet is.“ Azon kérdésre, meg akarta-e gyilkolni magát, azt felelte, hogy nem, hogy leugorva istennek ajánlotta magát és azt hitte, hogy ez által megmenekülhet az angoltól. **) Szózatjai nem sokára megbocsátották e bűnét.

Nem menekült meg sem egyik, sem másik módon. Legalább hatvan látnyi magasságról zuhant le, mindenki holtnak vélte. Két napig nem vagy nem akart sem enni, sem inni. De egészsége helyre állott. Fenékig kellett kiüríteni a szenvedések kelyhét.

IV.

Alig van emberi mű, mely annyira érinti a világrend és a lélek életének legmagasabb problémáit és egyszersmind az emberi élet legkisebb, legjelentéktelenebb viszonyait, mint Jeanne d'Arc roueni pere. Csak annyit közölhetünk belőle, mennyi elegendő lesz a hősnőt természetességének egész nagyszerűségében tüntetni föl. Nem azon egyszerű leány többé, ki lelke minden mozgásának engedett Poitiersben, biztosítva hatalmáról bírái fölött. Észrevehetőleg érzi a rosszakaratot és gyűlöletet, bíráiban elleneit látja. A veszély érzése hatja át, vigyáz magára, hogy semmit el ne áruljon Cauchonnak, kiről tudja, hogy a legkisebb ellenmondást vagy botlást

*) Márczius 3-ikán 1431. Quich. *Proc.* I. 110.

**) A klerikális irányú írók, Goerres, Wallon és mások, az utolsó mondatra hivatkozva, fölmentik a hős nőt az öngyilkossági kísérlet vádjá alól; az olvasó látja, hogy minden alap nélkül. Az öngyilkossági kísérlet pszichológiai fontosságát fölhasználta Schiller, ki színművében Jeanne d'Arc tragikus végét ezen alapra helyezi. A nagy költő nem követte a történetet, de lángesze belátta azon esemény kiváló jelentőségét.

is halálos ítéletévé teheti, nem is mondott mindig igazat. És mégis feleleteiben legjobban tűnik föl a vallás és hazaszere-
tet azon vegyülése, mely uralkodott gyermekes lelkén. A tudós
inquisitorok legfogósabb kérdéseivel szemben, hitének ereje,
józan esze és kedélyének tisztasága annál tisztábban nyilván-
nulk. Istennek és szentjeinek alázatosan hódol, bizalommal
hirdeti isteni küldetését és megvetéssel és gyűlölettel száll
szembe bírával és az angolokkal. Gyakran látogatják szentjei
de csak az első hetekben vigasztalják; később a halál kilátása
fogta el szívét. Nem ígér, nem fogad el semmit, „hisz’ az ango-
lok úgy is megölnek, mert hiszik, hogy előbb nem foglalhatják
el Franciaországot, pedig még százezer Godon (Goddam)
sem fogja meghódítani.“ Nem is mertek harcolni az angol
seregek, míg az ördögi leány élt. De Bedford mégis védi
Cauchon ellen, ki meg akarja mérgeztetni, és szigorúan megró
egy angol főurat, ki dühében le akarja döfni a tömlőczben. Az
egyházi törvényszék ítéletére volt szüksége, mely mint boszor-
kányt máglyára ítéli, csak ez vethetett véget katonái babonás
félelmének, csak ez gyalázhatta VII. Károlyt és bizonyíthatta
be koronázásának ördögi eredetét. E törekvésében nagyon szí-
gorúan megtartatta a formalitásokat is. Természetesen e mel-
lett minden fenyegetést és erőszakot fölhasznált a bírák ellen,
kik nem voltak teljesen hatalmában.

A bírák belátták, hogy boszorkánysági pernek nem
adhatnak alapot, ellene állott mindenkitől elismert szüzessége
és tisztasága. Mint eretneket visióiért, vagy az egyház iránti
engedetlenségért ítéldték el. Február 21-ikén kezdődött a
kihallgatás. Esküszik, hogy mindenben igazat mond, csak
visióiról nem. „Inkább levágatom a fejemet.“ Később minden-
ről, mi perét illeti, „de nem mindenről, mit tud.“ A miatyán-
kot és az Ave Máriát akarják vele elmondadni, hisz’ ki az
ördögnek adta lelkét, nem mondhatja el. „Elmondom, ha a
beauvaisi püspök ő kegyelme meggyóntat.“ Ellenségéből lelki
atyjává akarta tenni, hogy tanúja legyen ártatlanságának.
Cauchon nem fogadta el. „Bocsássatok el, nincs itt semmi
dolgom, engedjetez istenhez mennem, ki küldött. Azt mond-
játok, hogy bírám vagytok, vigyázzatok magatokra, mert isten
küldött, nagy veszélybe juttok.“ A bírák nem mulasztották el
az alkalmat a büszkeség bélyegét sütni reá. „Hiszed, hogy
isten kegyelmében vagy?“ „Ha nem, adja isten, hogy legyek,

ha vagyok, méltóztassék megtartani benne“ volt a bírakat megdöbentő felelet. Hozzá teszi, ha nem volnék kegyelmében, legszerencsétlenebb lennék a világon. De ha bűnben volnék, nem látogatnának a szózatok. Szeretném, ha mindenki hallhatná őket, mint magam. De még sem akart megmondani mindent, mit tudott felölök, noha majd minden nap szó volt róluk és el szokta mondani, ha megjelentek neki. „Már hét éve jönnek hozzám és megismerem őket, mert megnevezték magokat. Az első sz. Mihály volt, nem maga jött, hanem sok angyal kíséretében. „Valóban, testileg láttad sz. Mihályt és az angyalokat?“ Úgy láttam, mint most kegyelmedet, és midőn elhagytak, sírtam és szerettem volna, ha elvisznek magokkal „Meztelen volt sz. Mihály?“ „Hát azt hiszi, hogy az úr istennek nincs miből felöltözni őt?“ „Igazán angyalok a megjelenő alakok?“ Ép úgy hiszem, mint a hogy istenben hiszek.“ Egész életének minden tettét sorba veszik a bírák, kiknek egy része az első kihallgatások után kilépett Bedford minden fenyegetése daczára. „Azt hiszed, hogy jól cselekedtél, szüleid engedelme nélkül menve el?“ „Isten rendelte, ha száz szülöm lett volna is, elmentem volna.“

Szent Mihályon kívül sz. Margit és sz. Katalin szólították az angolok elleni harczra. „Sz. Katalin és sz. Margit gyűlölik-e az angolokat?“ „Azt szeretik, mit urunk szeret, azt gyűlölik, kit ő.“ „Gyűlöli-e isten az angolokat?“ „Azt nem tudom csak azt tudom, hogy mind kipusztulnak Francziaországból, azokon kívül, kik itt vesznek el.“ „Megszabadúlsz-e?“ „Ez nem tartozik a perhez. Urunknak legyen meg akarata.“ Majd „isten bizony, nem tudom sem óráját, sem napját.“ „A szentek mondják, hogy viseljek mindent, ne törődjem a martýriommal, végre mennyek országába jövök.“ „Azóta biztosan hiszed, hogy meg vagy mentve és nem kerülsz a pokolba?“ „Mióta mondták, oly biztosan hiszem, mintha már meg volnék mentve.“ „Hát már nem is követhetsz el halálos bűnt?“ „Nem tudom, bízom istenben.“ Meg volt a vád első alapja, a büszkeség, a belső istenbe való bizalom. Ellentétbe lehetett helyezni e belső hangot az egyház parancsaival, a szabad, személyéhez kötött kinyilatkoztatást a törvényekkel.

Szembetűnő e tekintetben pöre Savonaroláéval, kinek elítélésénél hasonlóképp egymásba folytak a politikai és a valóságos tényezők. Az egyház elismert tanáival ellentétbe jött az

individualitás, mely saját működéséhez felső hatalmak beavatkozását kötötte.

Az egyházhoz való viszonya képezte tehát ezután kihallgatásának fő tárgyát. „Alá akarod vetni magadat az egyház határozatának?” „Minden tettem isten kezében van, benne bízom, és biztosítom kegyelmeteket, hogy nem akarnék tenni vagy mondani semmit a keresztyén hit ellen, és ha tettem vagy mondtam valamit, elvetem a papok ítélete szerint.” Részletesebben csak szombaton (márczius 17-ikén) akart felelni. De nem mondhatott le missiójáról. „Szeretem az egyházat és minden erőmmel fenn akarom tartani a keresztyén hitet, nem kell akadályozni engem, hogy egyházba járjak és halljam a misét. (Az egyszerű parasztleánynak az imádkozó hely volt az egyház.) Jó tetteim és küldetésem az egek királyát illetik, ki Károlyhoz, Károly francia király fiához küldött. Mondom, nemsokára nagy dolgot tesz isten a francziákért, az egész királyságra szólót. Azért mondom, hogy emlékezzenek meg róla, hogy én mondtam, ha bekövetkezett.” A bíró ismétli a kérdést. „Alá vetem magam urunknak, ki küldött, a boldogságos szűznek és a mennyország szentjeinek. Azt gondolom, hogy urunk és az egyház egy, és nem kell tenni különbséget.” Megmagyarázták neki a különbséget a győztes és a küzdő egyház közt. (*Ecclesia victor et ecclesia militans*). „A győztes: isten, a szentek, az angyalok és a megmentett lelkek; a küzdő: szent atyánk a pápa, isten helytartója, az egyház fejei, a papság és minden jó keresztyén katolikus. Ezen egyházat a szent lélek igazgatja és nem tévedhet. Aláveted magadat a küzdő egyháznak?” „A győztes egyház küldött Franciaország királyához, annak alávetem minden tetteimet, mert parancsából tettem. A mi a küzdő egyházat illeti, most nem felelhetek mást.” Ismételték a közönséges kérdéseket, férfi ruháját, a tündéreket, látványait illetőleg. Kérdezték, hogy szüzességével együtt elhagyja-e szerencséje, hogy látogatják-e még a szózatok, ha férjhez megy? „Nem parancsolták a látványok, de fölajánlottam, mert istennek tetszik.” „Hiszed, hogy a király jól cselekszik, ha megöli vagy megöleti a burgundi herceget?” „Nagy kár volna Franciaországra nézve, de bármily bajuk van egymással, isten a király segítségére küldött.”

Látja az olvasó, mennyire fárasztották a bírák nemcsak

türelmét, hanem szemérmét is, és nem csoda, ha gyakran keserűen fakad ki. Ily esetekben Cauchon vígasztalja és általában mind jobban bánik vele, hogy visszavonásra bírhasssa. Föllépése még legmegátalkodottabb elleneit is zavarba hozta, Cauchonnak újra meg újra küzdeni kellett segédjeinek föl-föltünő lelkiismerete ellen. Mindenki látta Jeanne nagy tudatlan-ságát hit dolgában és mégsem lehetett más bűnt találni benne mint hogy ezen egyház ítéletét el nem fogadja. A pápa eldön-tésének kész volt alávetni magát, de ez még jobban zavarba hozta az angolokat, kik gyorsabban akartak végezni. Hogy mégis találjanak alapot, egy roueni kanonok, Loyseleur, barát-ruhában meglátogatja tömlöczében, és álnok tanácsaival csak-ugyan magával ellenmondásra bírta.*) Aláveti magát a küzdő egyháznak, „ha nem kíván lehetetlent. A látványokat és kinyi-latkoztatásokat, melyeket istentől nyertem, nem vonhatom vissza semmi áron, és a mit urunk parancsolt és tétetett velem és fog rendelni, nem hagyhatom élő ember kedvéért.”

E felelet a maga egész tisztaságában tünteti föl a per nagy kérdését. Egy részt a látható küzdő egyház tekintélye, más részt a láthatatlan egyházra hivatkozó lelkesedés. Lehe-tetlen volt az egyiknek lemondani hitéről, a másiknak kardjá-ról. A 12 vádpont közt a három utolsó : ártatlansága — büszke-ség; szózatjainak tisztelete — bálványozás; ellenmondása azok kétségbe vonása ellen — engedetlenség az egyház iránt. A tanácshoz tartozó theologusok, költötteknek vagy a gonosztól származóknak mondták kinyilatkoztatásait, a jogtudósok azon záradékkal járulnak hozzá : „ha nem jönnek istentől.” Hozzá-teszik, hogy ez nem igen hihető és a valót kikutatni a theologu-sok dolga. Az angol kormány a párisi egyetem és az angol Franciaország első hit- és törvénytudósai által erősítette meg a tizenkét pontot. Az egyik különösen a férfi-ruha viselésének vádjára terjeszkedik ki és ez szerinte „illetlen és méltatlan magát szüznek mondó asszonyhoz, ha csak nem erőszak ellen

*) Loyseleur nem sokára meghalt bűjában, hogy Jeannet elvesz-tette. Pedig csalását megengedte az egyház. „Senki ne közeledjék az eretnekhez, csak néha két hű és ügyes ember, kik vigyázva és mintegy szánaalomból figyelmeztessék, hogy tévedéseit bevallva megmenekül a haláltól, és kik ígérik, hogy ez által kikerüli a máglyát. A halál félelme és az élet reménye meglágyítja néha a különben kemény szívet.” Mar-téne : *Thesaurus anecdotorum*. V. k. 1787. az albyiakra vonatkozóan.

és szüzességének megőrzésére viseli.“ E pontról nem szól a pör, Jeanne szemérme nem engedte, hogy a valódi ok megmondása által védje magát. Pedig ellenségei minden módot megragadtak, hogy megbecstelenítsék, mielőtt elvesztik.

A rendkívüli izgatottság és a tömlöczi levegő következtében Jeanne veszélyes betegségbe esett. A roueni várnagy, Warwick gróf így szólott az orvoshoz: viselje gondját, mert a király semmiért sem akarja, hogy természetes halállal múljon ki. Drágán vette és azt akarja, hogy igazság útján vesszen el, a máglyán. Meg kell tehát gyógyítani. Midőn lábbadozott, Cauchon a szabály szerint először intette jó szóval, hogy mondjon le eretnekségéről. Május 9-én magával hozta a hóhérokat, kik kínpadra vonják: „Ha egyenkint szakítják le tagjaimat, míg lelkem elszáll, sem mondhatok mást mint mondtam és ha mondanék is mást, mindig mondanám később, hogy erőszakkal mondatták velem.“ A tudósok összeültek és elhatározták, hogy tortura nélkül is van elég alapja a pörnek.

Május 23-ikán (épen egy évvel elfogatása után) másodszor, ünnepélyes ülésben, Cauchon alávetésre intette az anyagyház ítélete alá. „Ha már el volnék ítélve és látnám a máglyát és a hóhért készen, hogy a tűzbe taszítson, ha a tűzben volnék is, nem mondhatnék mást, mint a mit a perben mondtam, mind halálig.“

Bírái nem kímélték meg tőle ezt sem. Másnap kivitették a temetőbe, hová nagy ünnepélyvel mentek roppant tömeg kíséretében. Elítélhették volna ugyan már, de míg szilárd maradt, fennállott a kedélyekre tett benyomás és a közvélemény ítélő széke ellenmondhatott az ítéletnek. Erard Vilmos, híres szónok, szigorúan megfedte így szólva: „Ó Francziaország, te voltál mindig legkeresztényebb, és most Károly, ki királyodnak mondja magát, eretnek és schismatikus módjára ragaszkodik egy haszontalan gyalázatos asszonyhoz és vele papsága, ki megvizsgálta és el nem vetette.“ Majd Jeannehoz fordulva: „Hozzád szólok és mondom, hogy királyod eretnek és schismatikus.“ „Uram, tisztelet és becsület, de mondom és esküszöm életemre, hogy ő a legnemesebb keresztyén a világon és szereti a hitet és az egyházat“ volt a válasz. Elhallgattatták és a jelenlevők egymás után nógatták, hogy vesse magát alá teste és lelke megmentésére. A püspök háromszor újította meg fölszólítását, hiában, végre az ítéletet kezdte fölolvadni.

Kimerülve a küzdelemtől, elkábulva a nagy zsi bajtól enged: „alávetem magam az egyháznak, kérem sz. Mihályt, hogy segítsen és vigasztaljon.“ Siettek fölírni e mondását, aláírat-ták vele a tizenkét pontot és a benne foglalt legdühösebb kifakadásokat, elismerte, hogy vétett a szent egyház és a szent-írás ellen, hogy költötte a látványokat. Megtérése jeléül megígérte, hogy női ruhákat ölt. Halálos büntetést nem mond-hatott ki az egyházi törvényszék, örökös fogságra ítélték kenyér és víz mellett.

De ez nem elégítette ki a benne boszorkányt látó ango-lokat, sem a politikusokat. Cauchont árulónak mondták, halállal fenyegették az ülnököket. Ne féljete, még kelep-czénkbe kerül, volt a felelet.

Jeanne az ígélet szerint fölszabadítását várta, később pedig egyházi fogságba kívánt vitetni, mint szokás volt. De az angolok már a per elején fentartották reá jogukat fölmentése esetére és miután ígérete szerint letette férfi-ruháit, vissza-vezették a vár tömlöczébe és a legdurvább zsoldosok őrizete alatt hagyták. Május 27-ikén gyorsan elterjedt a hír, hogy visszaesett bűnébe és fölvette férfi-ruháit, a bíróság oda siet: „eretnekségébe visszaesett“ voltak Cauchon első szavai. Nem is tagadta Jeanne, és ismételt fölszólítás daczára sem vált meg férfi-ruháitól. A második perben két gyóntató atya és egy szolga tanúságot tettek, hogy reá erőszakolták a ruhát. Önerejéből nem is vehette volna, oly szorosan le volt bilin-cselve, és öt ör volt vele szobájában. Valószínűbb azonban, hogy őrzőinek sérelmei, melyek most még bántóbbakká vál-tak, minthogy el volt már ítélve, kényszerítették reá egy őri-zetlen pillanatban. Szózatjai is szigorúan szemére vetették tagadását és maga nem bocsáthatta meg magának hűtlenségét és félelmét. „Mit szólottak a látványok?“ „Isten üzente szent Katalin és szent Margit által, mily nyomorult árulásba egyeztem, eltagadva őket, hogy megmentsem életemet, hogy kárhozatba jöttem, csak hogy megmentsem életemet.“

Responsio mortifera, halált hozó felelet, áll a jegyző-könyvek szélén. Visszavonta tagadását, „nem értettem, mit előmondtak, csak a szentek magyarázták meg; esküszöm, hogy életemben nem vétettem isten és a szent hit ellen.“ Halálra egyházi törvényszék nem ítéltetett; a világinak adták át, hogy „szeliden bánjék vele.“ Miután Jeanne halálos

ítéletét hallotta, eleinte keservesen sírt, miért büntetik így kegyetlen halállal, jobb szeretné, ha hétszer vennék fejét, de magához tért csakhamar és május 30-ikán reggel nyugodtan lépett a máglyára. Mindig hazájával és vallásával foglalkozott még, legfőbb gondja az volt, hogy részesüljön az úrvacsorájában. Még a lángok közt is hirdette isteni küldetését. Egy angol, halálos ellene, megesküdünt, hogy fát visz máglyájához, de midőn még ott is a keresztre látta szegezve szemét, „Jézus“-t rebegve, megtörve visszalépett és fennen állította, hogy fehér galambot látott a máglyából ég felé repülni. Tressart, VI. Henrik íródeákja fölkiált „elvesztünk, szentet égetünk el.“ A roueni népet hatalmas angol sereg tartotta féken.

Az angolokról sem kell linni, hogy tisztán politikai okokból égették el. Az egykorúak minden írásából kitűnik, mennyire meg voltak győződve pokoli származásáról. A legnagyobb angol költő is e fölfogás alatt áll hazája történetét rajzoló nagy történeti drámáiban. Boszorkány, atyját eltagadó és megvető, sőt minden szeméremről lemondó, csakhogy életben maradjon. Shakespeare Greennek egy művét vette át VI. Henrik első részében. Van egy hely azonban, melyről Wallon azt hiszi, hogy magától Shakespearetől ered, alig illik oda a többihez és igazságot szolgáltat az angol nép nagy ellenének.

V. felvonás, 4. jelenet:

„York hg.: Vigyétek el, már is sokáig élt. —
 Pucelle: Szent vagyok én, isten választotta,
 Csodákat véghez vinni itt a földön.
 Rossz szellemekhez nincs semmi közöm.
 De ti — kiket megfertőztet az élv,
 Kiket az ártatlanok vére mocskol,
 Kiket ezernyi bűn gyaláz és rombol, —
 Isten kegyelmében nincs semmi részetek,
 Azért csak ördögtől vártok csodát.
 Javúljatok! mióta Jeanne d'Arc él,
 Még gondolatban is szeplőtlen szűz,
 És szűzi vére ily rútúl kiontva,
 Bosszúért esd a mennyek kapuján.“ —

Ily elismerésben, tán önkénytelenben, részesül elleneitől is; tragédiájában az erkölcsi jó képviselője elbukik, de az eszme győz. „Mindig úgy volt ez, bármily kiváló emberek voltak szent eszmék vívői, a zord realitással való harcban

visszamaradtak földadatuk nagysága mögött, de eszméjük túlélte őket és tovább hatott a cél eléréseig.“ Ő nem üzte ki az angolokat Franciaországból, nem vette be Párist, nem szabadította ki Orleans herceget a fogságból, és így, ha szőrszálhasogatók akarunk lenni, nem teljesítette missióját. De ő adta meg lökését a nagy nemzeti mozgalomnak. Halála után öt évvel Páris meghódolt, 1453-ban már csak Calais maradt angol kézen. Népe lerótt a hála adóját, mindenütt nagy tisztelettel fogadtak egy csalónőt, ki az orleansi szűznek mondta magát, 1450-ben kezdett rehabilitáló perében a pápa fölmentette az eretnekség vádjá alól és mai napig sem veszítette el neve bűvös hatását.

V.

A nép csak a szembetünő eseményeket látja és azok már a szemtanúk ajkain is kivetkőződnek eredeti alakjukból. Mennyi mythosz kering köztünk Kossuthról, Petőfiről és másokról, kiknek életét százan kísérték minden nap. Jövő évezredek Straussjai, talán Jeanne d'Arc mythoszáról fognak szólni, melynek megvan minden kelléke. Kétségbeeső, magával elégedetlen kor és oly magasztos egyéniség, hogy az ész alig éri föl. A mily villámgyorsasággal halad Jeanne, ép oly gyorsan vegyül össze az őt illető monda a történeti elbeszéléssel. Csak egy példára hivatkozunk: Boulainvillers gróf 1429. június 21-ikén ír a milanói hercegnek róla. *) Mit hadjáratáról mond, teljesen való és alapos, de ifjúsága története már tiszta költemény.

Három királyok napján születik, az egész falu örvend a nélkül, hogy okát tudná, a madarak is örvendező röpdöséssel üdvözlik. Szülői házáat azóta nem éri semmi baj, nyájából soha sem vész el bárány. Barátnői gyakran röpülni látják, különösen midőn először hallja a szózatokat. Más levelekben mint pásztor-leány Dávid módjára farkasokat űz el, vagy Orleans fölmentését egy nap alatt fejezi be. Egy német város követje írja róla, hogy nyolcz nap alatt ki fogja űzni az angolokat, „mert minden, mit a dauphin és a szűz tesznek, sikerül és semmi nem állhat ellen.“

*) A bécsi cs. könyvtárban 3674. sz. kézirat.

Az angolok közt is forogtak reá vonatkozó mondák, természetesen többnyire ördögi eredetre vivén vissza hivatását. Egy asszonyt, ki jót mondott róla, 1430-ban megégetett a nép Londonban. Különösen szülőföldjének bűvös bükkfája volt a hozzá kötött mondák központja, ott jártak a rossz szellemek vele, ott tanította a gonosz.

Mi csak azon tetteiről akarunk szólni itt, melyek emberfölöttieknek tűnnek föl és mégis már vele egykorú, szavahihető írók tudósításaiból ismereteseek. Jeanne látmányai majd tanácsot és bátorítást adtak, majd más emberek titkos gondolatait árulták el neki, vagy érzékei határán túl eső tárgyakat mutattak, vagy éppen a jövődőt tárták föl előtte.

A legfontosabb, melyre a per igen nagy súlyt helyezett, a jel, melyet Károlynak adott. Ez volt az, miről Jeanne semmi áron nem akart szólni és a mit később mondott, hogy két angyalt látott, kik megkoronázták VII. Károlyt, még Wallon szerint is csak allegoria. Halála reggelén meg is gyóna, hogy az igazságot sértette vele. Maga a király megvallotta később, hogy titkos imáját juttatta eszébe, melyben istent kérte, hogy nem remélt segély által tudassa vele, az igaz örökös-e, különben kész Spanyolországba vagy Skótországba menekülni. Igaz, e vallomást csak a XVI. század elején írt néhány kéziratból bírjuk, melyek azonban lényegesen megegyeznek. Sickel azt véli, hogy ez akkor az egész országot foglalkoztatta, és így reá különösen nagy benyomást tett. Hogy a királyra e titok fölfedezése által gyakorolt hatás nem volt oly jelentékeny, az bizonyítja, hogy a király még sem bízott mindjárt benne. Ez ellen szól azonban a per. Jeanne sokkal belsőbb ügyeket mondott el, lehetetlen, hogy éppen ez iránt hallgatott volna, ha csakugyan a jel nem volt egyéb, mint miről az egész ország szólott. *)

*) Különös, hogy Franciaországban Jeanneon kívül még két alacsony származású ember nyitott utat magának a királyhoz, nagy ügygyel-bajjal, és mindkettőt hálával és jutalommal bocsátottak el, noha nem akartak elfogadni semmit. Az elsőről Saint-Simon szól emlékirataiban. Provencei kovács volt, ki 1699-ben ment XIV. Lajoshoz. A szellemes gróf megvallja, hogy lehetetlen a dolognak észszerű magyarázatát adni. A másik közép-franciaországi paraszt volt, kit XVIII. Lajos 1816-ban fogadott, miután az egyetem akkor leghíresebb orvosai, Royer Collar és Pinel teljes szellemi és testi épségéről meggyőződtek.

Még kétségtelenebb jele szózatjai jóslásának kardja története, melyről nemcsak a krónikások szólnak, hanem maga is perében. Midőn St. Catherine de Fierbois helységeen átment, a királyhoz utaztában, az egyházban, mely egyik tanácsadójának volt szentelve, sokáig imádkozott. Hat héttel később kinyilatkoztatták a hangok, hogy közel ezen egyház oltárához, nem igen mélyen öt kereszttel jelölt rozsdás kardot fog találni, mely csata-kardja legyen. Oly ember ásta ki számára, kit nem ismert. A bírák nagyon belefogóztak e csodába, és szemére vetették, hogy csalt és tudta, hogy ott van elrejtve a fegyver, csak azért ásatta ki, hogy hitelt nyerjen. Noha a történetben előfordul más hasonló eset, *) nyilvánvaló csalás, Jeanne szavait itt hitelt érdemlőknek tartjuk. Ott, hol fél, hogy szavai által elárul más valakit, különösen királyát, haboz, ki akarja játszani bírait gondolatainak beburkolása által, sőt színlelésre kényszeríti magát, mi ily természetnek legkeserűbb áldozatába kerül. De hol csak az ő személye forog kérdésben, minden szavát ellenállhatatlan őszinteség jellemzi és ezer haláltól sem retten vissza. Szembe tűnő ez ellentét a királynak adott jelét és e kardot illető feleletei közt. E kardot különben nem szeretete annyira, mint gondolni lehetne és nem sokára eltörte, rossz személyeket üzve ki vele a táborból.

Jósló tehetsége akkorában nem tűnt föl annyira, midőn a jóslás napi renden volt. A párisi egyetem 1413-ban fölszólította „a jámbor, visszavonult embereket,” hogy használják föl jósló tehetségöket, megtudni, hogyan lehetne segíteni a haza bajain. Az említett német írónak az tűnt föl leginkább benne, hogy csak Franciaországról jósolt. Láttuk, mennyire tartózkodott magát jósnak tartani, midőn egy helységben kértek, hogy mint jós szentelje meg az egyházakat és a gyermekeket kezei föltevése által, jókedvűleg azt mondta gazdasszonyának „tedd föl te kezedet, ép annyit ér.” Valóban jóslásai nem is tűnnek föl máskép, mint más nagy politikusok vagy hadvezérek a tények és fenforgó körülmények szigorú számbavetésén alapuló előre mondásai és mint láttuk, nem is teljesezett mind, csakhogy itt épen az illető ismeretek megszerzése

*) Az első keresztes háborúban az antiochiai oltár alatt találták a lándzsát, melylyel Krisztust átszúrták, egy pap álma következtében, ki a tűzpróbába behalt.

marad bámulatos, és többi úgy nevezett csodáit bármily észszerűen magyarázzuk is, egész hadvezéri pályája, rendkívüli sikere, példa, összehasonlítás, és így magyarázat nélkül marad. A középkorban, midőn egyes harc döntött és így a személyes erőtlől és lelkesedéstől függött minden, nem volt nagy dolog a csapatok elrendezése, és a történet akárhány példát mutat, hogy tanulatlan emberek győzték le a tudós hadvezéreket, de minden esetre fölfoghatatlan marad, hogy épen a legnehezebben kezelhető fegyvernem, a tüzérség használatában volt „tökéletes ügyessége.” Csak egy valódi jóslása van, melyet idáig még senki nem vont kétségbe. Rotslaer lovag 1429. április 22-ikén írja Lyonból haza Brüsszelbe, hogy a királynak megjelenő lotharingiai leány jósolta: „hogy Orleans alatt az ütközetben maga is megsebesül nyíl által.” Ez, mint elbeszéltük, május 7-ikén be is következett. Nem fogadhatjuk el, tekintetbe véve a körülményeket, Sickle nagyon is rationalis magyarázatát, hogy Chinonban csak az orleansi ostromról volt szó, és hogy vár ostrománál természetes távolból jövő fegyver általi sebre gondolni. Más részről bizonyos és a dolog természetéből következő, hogy az elbeszélések kiválóan csak a teljesedésbe ment jóslatok emlékét tartják fenn.

Bizonyos, hogy Jeannet egész kora, barátjai valamint ellenségei, titokteljes hatalmak csodatevő birtokosának tartották, imádták vagy rettegték. Reájok nézve tevékenységét nem korlátozta neme, az emberi természet, hely vagy idő. Látjuk, hogy kedélyének fölemelkedésében mennyire túljár korán, mily magasztos, tiszta czélokért küzd és szenved, bűvös hatalmat nyerve minden szív fölött, egyszerűsége és tudatlansága daczára.

A domremyi szűz e győzelmet kora, neme és az emberi természet fölött, visiói, szózatjai segélyével vívta ki. Teljesen ki van zárva azon gondolat, hogy költötte azokat, másrészt tudományunk nem fogadhatja el a szentek és angyalok reális megjelenését. A physiologia eredményein tovább építő lélektan fedi föl a tényeket, ha nem is adhatja mindig legvégső okukat.*)

*) Quicherat művén kívül dr. Hecker J. F. C. *Ueber Visionen* című előadásán. Berlin, 1848. és Brierre de Boismont *Les hallucinations historiques* című művén, Páris, 1861. alapúl előadásunk.

Ha a lélek teljes figyelemmel csüng valamely érzéki képzeten, ez mint való jelenhet meg érzékeink előtt, vagy mindjárt, vagy az akarattól független időben. Minthogy csak az érzékek közvetítik tudásunkat a külvilágról, ily tárgy nélküli megjelenések, váratlanságuknál fogva, rendkívül mozgásba hozzák a lelket, mely magasabb erők látható kinyilatkoztatásai gyanánt fogja fel őket. Az örültség is csak ily alap nélküli képzetekkel foglalkozásban áll, és a legtöbb orvos szerint a test betegségének következményei a lélek e túlszaporításai. Mohammed és Caesar valószínűleg epileptikusok voltak. Mindenki tudja mily bódító hatást gyakorol az elmékre csalárd képek elővarázslása a bor vagy még magasabb mértékben a hasis, mely az aszasszinokat oly halálmegvetésre ragadta, vagy az opium. A hypochondria sem más, mint a rontott emésztő szervek visszahatása az agyra. Ismeretes példa e tekintetben Nikolai berlini író, kinek ily lélekállapotában meghalt fia és sok más élő és meghalt ismerős és ismeretlen személy jelent meg, bár csak ködös színekben. Beszélgettek egymással és vele, úgy hogy hallotta vigasztaló szavaikat és két hónapon át nem hagyták el, noha mindig teljes öntudatnak örvendett és észlelhetett mindent, mi vele történt. Hogy a képzelő tehetség mily nagy szerepet játszik alakkal bíró képzetek előidézésében, a művészet bizonyítja, mely leggyönyörűbb alkotásait az érzékek ily fölhevítésének köszöni. Végre az ily valónak megjelenő képzetek leggyakrabban láznak kifo-lyásai és sok lázas betegségnek különös képzetek felelnek meg.*)

Azok, kik a Jeanne d'Arcnak megjelenő visiók realitását tagadják, természetesen többé-kevésbbé beteges természetéből akarják kimagyarázni és különösen a nőknél annyira elterjedt hysteriára viszik vissza e hallucinációkat, és gyakori bőjtölésében is e megjelenések egyik szülő okát látják. A szellem csak a test rovására emelkedhetik ily magasra szerintök.

Bírjuk a szűz több leírását szavahihető emberektől. Szükségesnek látjuk testi sajátságairól szólni, mert a testet és lelket összekötő belső kapocsnál fogva, így is némi világ derül a szellem titokteljes működésére. Mindenki, ki látta, szépnak, erősnek, egészségesnek írja le, sötét hajjal, villogó

*) Greguss Ágost tanulmányok: *Alvis és ilom*. Pest, 1873.

szürke szemekkel. Egész alakjában, hangjában, érzékenységében kifejlődött hajadonnak mutatkozott. Szemérme rendkívüli ereje által úgy élt katonái közt, mintha nem volna alávetve az emberi szükségeknek. Nagyon keveset evett és ivott és mégis bámulatos kitartást mutatott minden munkában és nélkülözésben. Boulainvillers állítja róla, hogy hat nap és hat éjjel egymás után folyton fegyverben maradt. Látjuk, mily bajos ezért is betegségnek róni föl erejét, mert teste képes volt elviselni, mit szelleme elvállalt.

Visióit tehát csak magokban a képzetekben levő inger okozhatta; szelleme szívesen idézte elő azokat: „szeretném, ha mindig velök lehetnék.“ Két gondolatkörből fakadtak e víziók, vallásból és hazaszeretetből. Az olvasó látta, hogy volt mi táplálékot adott hazájához ragaszkodásának, de ez egyedül nem volt az ok. Tekintetbe kell venni az akkori vallás mily közel vitte a szenteket az emberhez; akárhány akkori képdivatos lovagöltözetben mutatja sz. Györgyöt és sz. Mihályt, szép, hosszú, uszályos ruhában, mint akkor a nemes asszonyok viselték sz. Margitot és sz. Katalint. A két első mindenütt a harcznak volt patronusa, a két szent asszony a szűziességnek és ártatlanságnak védője. És a mellett, hogy ezen anthropomorph fölfogás annyira megkönnyítette a közeledést, szembe-tűnő, hogy Jeanne sokkal többet szól „szózatjairól“ mint „látványairól“, hangukon ismeri meg a szenteket és alakjokat nem képes leírni. Új bizonyossága annak, hogy a fül inkább vezet a lélek titkos útjaihoz, mint a szem.

Maga beszeli el a szózatok első megjelenését. Körülbelül 13 éves volt, *) midőn egy nyári napon, délben, atyja kertjében szózatot hall jobb oldalán, az egyház felől és ugyanott igen nagy világosságot látott és azóta is mindig ez a nagy világosság kísérte a szózatokat. Először megijedt, de magához tért, hallva mily szép a hang, harmadszorra angyal hangját ismerte meg benne. Azon véleménynek, hogy e szózatok testi viszonyoknak voltak kifolyása, alapúl szolgálhatna, hogy előtte való nap böjtölt, **) de egy eredeti kéziratban (Paris 8541) az áll, hogy nem böjtölt.

*) Jeanne nem tudta bizonyosan korát. Valószínű, hogy 1412-ben született. Ez nem lephet meg paraszt leánynál oly korban, midőn még Alençon hercege sem mondhatta meg pontosan születése évét.

**) Quicherat id. m. I. 53.

Az első megjelenés Mihály arkangyal volt, ő vezette sz. Katalint és sz. Margitot. Ezóta e szentek intézték egész életét. Egyforma zaj, harangozás, a szél susogása a fákbán elősegítette a szózatokat, nagy lármában nem hallott meg mindent, mit mondtak neki. Midőn azt mondotta, hogy Gábor arkangyalt látta millió angyallal, ezt úgy magyarázta, hogy az angyalok többnyire számtalanul és igen kicsinyen jelentek meg neki. Olyan lehet e képzet, mint a szédelő szemek előtt forgó milliónyi atom.

Oly hatalmat gyakoroltak rajta e szózatok, oly biztos volt isteni eredetükről, hogy tanácsukra elhagyta szülői házáat és ily lehetetlennek látszó vállalatba fogott. És mégis kétszer engedetlen volt. Párisnál, midőn ellenőkre hagyta abba az ostromot, mert meg volt sebesülve és Beaurevoirban, midőn a toronyról leugrott. Mindkét esetben a testi okok együtt jártak az erkölcsiekkel: amott a király bizalmatlansága, itt Compiègne veszedelme és rettegése az angolok hatalmába kerülni, ragadta kétségbeesésbe és zibbasztotta lelke erejét. Különbözik minden körülményben, minden veszélyben állhatatos, szilárd bizalmat tanúsított: hisz' isten maga választotta ki, a szózat isten leányának nevezte, isten küldi angyalait és szentjeit vigasztalására, tanácsára.

Mindez hazája, királya szolgálatában történik. Eleinte a szózatok nem szabnak ily magas föladatokat Jeannenak, csak jóságra és istenfélésre intik. A vallásos kedély mélyéből tűnnek tehát elő a szentek, nem a hazáért való érzés fordul hozzájuk segítségért. Majd átalakul a viszony: a vallás mintegy egybeolvad a politikával, isten küldi, de csak mert hazája szükségben van. Franciaország Krisztus birodalma és e pillanattól kezdve a szent királyság ellenei, az angolok, isten ellen törnek.

Ilyennek tűnik föl Jeanne viszonyában a belsejéből származó, de külső emberfölötti hatású szózatjaihoz. Eleinte alakatlan világosságot lát, majd bizonyos formákhoz kötve törnek vissza szózatjai, változatlanul, a mint a művészet és a hit képzelte akkor az emberfölöttit. Legnagyobb mértékben izgatótt lelke szenteket és angyalokat varázsol érzékei elé, de meg van győződve azok valóságáról, mint istenről, mint a megváltásról. Teljesen elveszti egyéniségét, emberfölötti körben forog, az érzékek legnemesebb túlfeszítése alkotja érzését, gondolatát.

De a mi Jeanne d'Arcot mindenek fölött kitünteti, kik szinte visiók által nyerték lelkesedtségöket, az, hogy mindig megtartotta józan belátását, hogy a belőlök származó gondolatokon mindig uralkodni tudott és hogy ily nemes czélra fordította tőlök nyert hatalmát. A tudomány haladásában talán jobban megfelel a hallucinatiók és visiók kérdésére mint eddig, talán tisztán physiologiai okokra fogja vissza vihetni, de azért Jeanne d'Arc mindig eszményképe marad a hitnek és hazaszeretetnek, mely egy mélyen súlyedt nemzetet ragad magával győzelmes harczba az elnyomó ellen.

MARZALI HENRIK.

HÍD-AVATÁS.

Szólt a fiú: „kettő, vagy semmi!“
És kártya perdül, kártya mén;
Bedobta késő visszavenni:
Ez az utolsó tétemény:
„Egy fiatal életremény.“

A kártya nem „fest“, — a fiúnak
Vérgyöngy izzad ki homlokán
Tét elveszett! ő vándorútnak
— Most már *remény nélkül*, magán —
Indul a késő éjszakán.

Előtte a folyam, az *új híd*,
Még rajta zászlók lengenek:
Ma szentelé föl a komoly hit,
S vidám zenével körmenet:
Nyeré „Szüz-Szent-Margit“ nevet.

Halad középig, hová záros
Kapcsát ereszték mesteri;
Éjfél is a négy parti város
Tornyában sorra elveri, —
Lenn, csillagok százezeri.

S a mint az óra, csengve-bongva,
 Ki véknyan üt, ki vastagon,
 S ő néz a *visszás* csillagokba:
 Kél egy-egy árnyék a habon:
 Ősz, gyermek, ifjú, hajadon.

Előbb csak a fej nő ki, állig,
 S körülforog kíváncsian;
 Majd az egész termet kíválik,
 S ujjonganak mindannyian:
 „Új híd! avatni mind! vigan!”

„Jerünk! . . . ki kezdje? — a galamb-pár!”
 Fehérben ifju és leány
 Ölelkezik s a hídon van már:
 „Egymásé a halál után!”
 S buknak, — mint egykor igazán.

Taps várja. — „Most a millióson
 Van a sor: bátran, öregem!” —
 „Ha megszökött minden adósom:
 Így szökni tisztesebb nekem!”
 S elsímul a víz tükre lenn.

Hivatlanúl is jönnek aztán
 A harmadik, a negyedik:
 „Én a quaternót elszalasztám!” —
 „Én a becsületet, — pedig
 Viseltem négy évtizedig!”

S kört körre hány a barna hullám
 A mint letűnnek, itt vagy ott. —
 Jön egy fiú: „én most tanulám
 Az *elsőt*: pénzem elfogyott:
 Nem adtak: ugrom hát nagyot!”

Egy tisztos agg, fehér szakállal,
 Lassan a hídra vánszorog:
 „Hordozta ez, míg bírta vállal,
 A létet: mégis nyomorog!”
 Fogadd be, nyilt örvény-torok!

Unalmas arcz, félig kifestve,
 Egy úri nő lomhán ki-kel:
 „Ah, kínos élet: reggel, estve
 Öltözni és vetkezni kell!”
 Ezt is hullámok nyelik el.

Nagy zajjal egy dúlt férfi váza
 Csörtet fel és vigyorgva mond:
 „Enyém a hadvezéri pálcza,
 Mely megveré Napoleont!”
 A többi sugdos: „a bolond! . . .”

Szurtos fiú ennek nyakába
 Hátról röhögve ott terem
 S ketten repülnek a Dunába:
 „Lábszíjra várt a mesterem:
 No, várjon, míg megkérlelem!”

„Én dús vagyok” kiált egy másik,
 „S élvezni többé nem tudom!” —
 „Én hű valék, a kézfogásig:
 S elvette Alfréd a hugom’!” —
 Eltűnnek mind, a járt uton.

„Párbajban ezt én így fogadtam:
 Menj hát elül, sötét golyó!” —
 „Én a szemérmét félrehagytam,
 És íme, az lőn bosszuló:
 Most vőlegényem a folyó!” —

Igy, s már nem egyénként, — seregben
Czikázva, némán ugranak,
Mint röpke-hal a tengerekben;
Vagy mint csoportos madarak
Föl-fölreppenve, szállanak.

Órjas szemekben húll e zápor,
Lenn tánczol órjas buborék;
Félkörben az öngyilkos tábor
Zúg fel s le, mint malomkerék —
A Duna győzi, s adja még.

Néz a fiú nem látja többé,
Elméje bódult, szeme vak;
De a mint sűrűbbé, sűrűbbé
Nő a veszélyes forgatag:
Megérzi sodrát, hogy ragad.

S nincs ellenállás e viharak, —
Széttörni e varázsgyűrűt
Nincsen hatalma földi karnak.
Mire az óra *egy*et üt:
Üres a híd, — csend mindenütt.

ARANY JÁNOS.

ANNA.

Egy svéd monda alapján.

LENAU után.

I.

Anna meláz egymagába',
Tükörtisza tó felett:
Elbűvölte képe árnya,
Mely szelíden ott rezeg.

S édes ajka szól a mélybe:
„Bübájos lány, ifjú, szép!
Svédországnak szeme-fénye,
Én vagyok-e ez a kép?

„Ah! e rózsás arcz enyém tán?
Hagyj, — ne biztass balga hit!
Hangzanék bár ezrek ajkán, —
Mind csak áltat, mind vakít.

„Enyim-é ez ajk, az édes,
Mit oly szűz mosoly fog át?
Kérdő ajkad — ah, mi kétes,
Édes biztatást nem ad!

„Kedves tó! e part vizére
Te rajzoltad-e szemem?
Avagy égi csillag fénye
Tükröződik színeden?“

Gyepes partra térdepelve
 Anna képéhez hajolt,
 Fészke-vesztett szüzi melle
 Beragyogja a habot.

Boldog kétkedéssel bámul
 És a képre rámered:
 És a kép epedve ámul —
 Nyujtja ajkát közelebb.

Kérdi rá mosolygó képe:
 Vagyok oly szép mint te — lány?
 Kérdi Anna örömébe':
 Nem vagyok-e szebb talán?

Bájainak tükörében,
 Mit a víz eléje tár, —
 Képét — mámoros hevében
 Mindig szebbnek látja már.

„Lehetnék örökre ilyen?
 Avagy múltó e remek?“
 Szól a kábult lány szeliden
 S hallga! zúgnak a szelek.

És zuhogva vész a kép el,
 Összezúzza fergeteg, —
 S vész a széttört álmképpel
 Anna kedve. — Csüggeteg. —

A vadon bög, reccsen ága,
 Görnyed nád a part felett, —
 Vidáman, pipisve járva
 Vén boszorkány közeleg.

Szól, és titkon könyje csurran;
„Elvész bájad mint e kép,
Mely a habbal tova surran:
Szülsz s szülotted fosztja szét;

„Mert a gyermek anyja báját
Kedvteléssel tépi meg,
Inyencz étke, s tömi száját:
Szép leányzó, ne feledd.

„Jer csak vissza, majd ha egykor
Áthatott az anyakín:
Hervadt tested' nézd meg *akkor*
Majd e tónak habjain.

„Ifjú vér, jer! — s borzadj vissza:
Ah, mily képet lát szemed?
— Hol a mell, a szüzi tiszta? —
Minden bája elveszett!

„Könnyezz aztán s kérd'd meg árnyad:
E halvány arcz az enyém?
Beesett szem, — fénye bágyadt?
S könnyed hull a tó vizén.

„Ifjú hogy ha kér szerelmet,
Jer hát hozzám, gyermekem;
Megbűvölöm szüzi tested
S meddő — magtalan leszen.“

— És irtózva szóllal Anna:
„Ha ifjan tart bűvszered, —
S nem hazug varázshatalma:
Jó anyó, úgy itt leszek!“

II.

Éjjel, — édes dalt dalolva,
Ott az ifjú — ablakán;
Közbe cseng a hárfa hangja:
„Ó, lennél-e — szólj, arám?

„Sötét erdőm, büszke váram,
Nagy hegységem, — érceze bő;
Nyájam áldott rónaságban,
S szívem, fájó — vérező!

„Diszesítse drága ékszer
Lyányka, nyakad és kezéd',
Hitért vérzett szent sebével
Díszesítsen fel híved! —

„Holnap majd a hajnal ébred,
Biborfényben ég a nap:
Alakom' mutassa néked,
S az oltárhoz útadat!

„Rózsafának gyöngye ága,
Vedd, e gyűrűt itt hagyom.“
— Szólt és felpattant lovára,
És mögötte vész a nyom.

„Gyűrű, gyűrű! — elcsereled
Rózságad' újjamért?“ . . .
Anna vészi, szél föléléd,
Hozza léptek halk nesztét.

Csillag és hold gyászruhába';
 Átsugárzik a berek:
 Mint lidércz vagy fénybogárka,
 Tolvaj-lámpa közeleg.

Mosolyog a vén boszorka,
 Arcza dült, mint fergeteg;
 Titkon könnyez és susogja:
 „Szép leányzó — jaj neked!

„A gyűrűt e rózsza ága
 Adta, — drága a csere:
 Ifjú arczod két rózsája
 Hervad érte, hal vele.

„Kövess!“ — — S együtt tova lépnek
 Szótlan messze téreken, —
 Puszta síkján zord vidéknek,
 Kormos, néma éjjelen.

Szélmalom van a határon,
 Ott az anyó megpihen:
 „Vágysz-e lenni *minden áron*
Holtodig gyermektelen?

„Vágysz?“ — „Igen!“ — Suhanva mennek
 Fel a szűk lépcsőzeten, —
 A küllők némán pihennek —
 Kinn, a hold kél fényesen.

Zsákból hét szem barna búzát
 Vesz elő most az öreg:
 Megérinti Anna újját
 És kezébe hull a jegy.

Szól a tóparti boszorka:
„Ha nem hatna bűvszerem, —
Anyakínod hétszer volna,
Hét magzattal — gyermekem!”

És a gyűrűn által dobva
Köre hullat egy szemet:
Megcsikordul a vitorla,
Súgnak-búgnak a szelek.

S a malom — hogy zörg a szélben,
Anna borzad, vére hül:
Zörgésébe halkán, mélyen,
Csecsemőnyögés vegyül.

— Aztán elhal, nesz nem támad —
Csak az Anna szíve ver,
Az anyó most a búzának
Másik szemét ejti el,

Ismét zörg a kő a szélben, —
Anna borzad, vére hül:
Zörgésébe — halkán, mélyen,
Csecsemőnyögés vegyül.

S az anyó a köre dobja
Egymás után a hetet:
Megcsikordul a vitorla,
Kő morzsolja a szemet.

Hét nyögést hall Anna, — mélyet,
Hétszer rendül meg bele
S ismét csend; a messzeséget
A kelő hold járja be.

És vigyorgva a boszorka
Visszaadja a jegyet:
„Méhed' áldás meg nem fogja,
Anyakínod nem lehet!”

Míg a hajnal föl nem ébred,
Anna félve elsiet;
Útján lopva visszanézett: —
Föld alá tűnt az öreg. . . .

III.

Várnép készül ünnepélyre,
Esküvőre szaporán;
Nem tudja, hogy mi ment végbe
Holdvilágos éjszakán!

Három napig tart a hajsza,
Kürt rivall a bércz felett;
Szárnyas fészkeből kihajtva —
Nem egy ordas vad esett.

És a bérczek büszkesége,
Husz bogával — hidegen,
Mint fa, erdőből kitépve
Elterült a zöld gyepen.

„Add elő ma a vadaknak
Erdő, színét és javát!
Ne fukarkodj' — hadd csaphassak
Nászamon dús lakomát!”

— Kora hajnal, és már ébren
A várban sok jó barát;
A lovaggal, büszke ménen
Kisérik a szép arát.

Anna drága öltözetben
Fénylik, mint a nyári nap,
Rá tapad a bámuló szem
Mindenütt, hol elhalad.

Járd be nap, a nagy világot,
E nő párját nem leled;
A pap is ámulva áll ott,
Áldó ajka néma lett.

S Erich lovag, ifjú párja,
Látja benne az anyát:
Elkábitja boldogsága,
Bámul, nézi mint csodát.

S Anna boldog, boldog mára:
Boldogítja jegyese, —
Boldogítja myrtusága,
Szép ruhája, termete.

Víg lakoma: tányércsörgés,
Hegedűhang, harsona,
Felköszöntés, tánczdübörgés,
Poháresengés, zaj, dana.

— De borul az éj palástja,
S Anna szíve fáj, szorul;
Felkavart tó suhogása
Hangzik, — habra hab tolul.

És a gyertya lángja bágyad,
Súlyt érez minden tagon:
Egyre zörög, — zajon áthat,
Sirva, nyögve a malom.

IV.

Hét év folyt le a frigy óta,
Mint futó hab nyomtalan;
Hétszer hervadott a rózsa:
Esküvője napja van.

Szépségéről híres Anna,
Zengnek róla a dalok,
S ő a hymnust elfogadja,
Mint virág a harmatot.

Hejh de Anna ajka zárva,
Édes dalra nem felel;
Földre sütve szeme párja —
Szívét egy bűn tépi fel.

Búja gyakran elvezérli,
Hol nem látja senki sem;
Tükörét kezébe vészi
S képe másán megpihen.

És gyönyörrel néz beléje,
Kápráztatja ékszere:
De kínos fagy száll szívére —
Zsibbad minden érzete.

Suhog selyme, kincse csörren,
De előtte a malom
Ott az éjben egyre zörren,
Holdvilágos, zord úton.

Nem fogyott meg arcza bája,
Hejh de méhe magtalan:
Erichnek, bár néma szája,
Nagy, nyomasztó bújja van. —

Víg keresztelőlől vissza
Szótalan jönnek haza,
Kisérőjük, ezüsttiszta
Arczezal, a telt hold vala.

Elől Anna és nyomába'
Erich búsan léptetett:
Megmozdul az erdő árnya,
Ingadozva vált helyet.

És dobogva tova lépnek;
Holdvilágos út vezet:
Némán ama térhez érnek,
Melyen Anna — — vétkezett.

S ott, lováról teste árnya
Szétfoszlik a rög felett:
Férje félve néz lovára,
Nem üres-e a nyereg?

Fenn ül. — „Ó irgalmas Isten!...“
— Dörgi a férj: „Átkozott!
Lovadnak lovagja nincsen,
Tested nem vet árnyokat!“

De reszketve tova léptet
Anna, holdas éjszakán,
Felette az égi végzet,
Haragos férj a nyomán.

S honn — az ágynál, — földre dobja
Férje lábához magát,
Ifjú vétkét elzokogja,
Képén két könyesík fut át.

Illatos volt, mint a rózsa,
S szívét tépi most vele:
Undorító — ajka szója,
Büzhödt, mint a sír lehe.

— Érich ébren. — Tiszta holdfény
Betekint az ablakon; —
Ott lebeg merengő lelkén
Az esküvő hajadon.

„Szívtelen nő, szörnyű voltál!
Vesztek volna bájaid,
Azzal, a mit elraboltál,
Mit megöltek vágyaid.

„Küszöböm ne lássa lábad’!
Siess, hagyd e hajlokat!
Átkom légyen utitársad,
Kín és inség gyámbotod!

Szívemen úgy kél bocsánat,
Mint e padlón rózsaszál:
Örök átkom száll utánad,
És ez átok — megtalál.

V.

Vezekelve, — egymagába
Látja Annát a vadon;
Búja szótlan, ajka zárva,
Könyje szól csak a mohon.

És felette, bűgő szélben,
A fák ága úgy remeg,
És mellette, mindig ébren,
Csacska szájú ér cseveg.

Ah! hiába fordul Anna
Fához, érhez vigaszért,
Rajta, benne szól fájdalom:
A széttépett kötelék.

És a világ? utálattal
Zárja tőle el szívét,
Megveri egy-egy falattal:
Kínnal sózza kenyerét.

— Ma hét éve, a mióta
Eltaszítá hitvese:
Ma hét éve, a mi óta
Erdőn — kín és jaj vele.

Ma hét éve érte átka,
Fogadta be a világ, —
Kuszált hajjal, sírva várta
Sorsát: — tovább, csak tovább! —

Anyakín, e kéjes érzet
Arca pírját nem vevé;
De a nyomor, mint kísértet
Sárga képpel szállt fölé! — — —

Feltekint: az esthomályban
Ősz aggastyán közeleg, —
Ránczos orczáin jóság van,
Szánakozók a szemek.

„Kelj fel Anna, nézz az égre!
Elég könnyet hullatál;
A megváltás eljött végre,
Kínod enyhülésre vár.

„Ama távol kápolnába,
Bánatos nő, — jer velem!“
— Szólt, s a nap végső sugára
Vész a kéklő bérczeken.

A vadonnak sűrű lombján
Csillagfény át nem rezeg;
Homály ül a gallyak ormán,
Egyre mélyebb, hűvösebb.

Szótlan, némán vándorolnak
A sötét nyomon tova,
Görbe útján a vadonnak
Világít az ős hajja.

Sötét, rémes, mély zugában
Elérték a templomot:
Belől síri némaság van
De az ablak csillogott.

S nyájas ajka szól az aggnak:
„Menj be, megtört, bús alak,
Azokat, kik benn fogadnak,
Kérdd, hogy megbocsássanak!”

Belép a templomba lassan,
Alig mer lélekzeni,
Zord faláról bús panaszban
Viszhangoznak léptei.

— Senki benn; — de suttogás van,
Tisztán hallja a nevét;
Az oltárnak hét sarkában
Hét szál viaszgyertya ég.

Rezgő lánggal égő lámpa
Zsinór nélkül fenn lebeg,
S a falon, a félhomályba'
Ködös képek lengenek.

Oltárlépcső összetörve,
Terítője rongy-szakadt;
Üres könyv rajt', és belőle
Misét soh' sem mondanak.

Hét alaknak fényes árnya
Szeme előtt ellebeg:
Kulcsolják kezök' imára,
És meghajtják térdöket.

És a hét kis árny felé, im'
Lépdél Anna csendesen:
„Hét születlen csemetéim,
Megbocsáttok-e nekem?”

„Szörnyű szívvel megraboltam,
Kifosztottam méhemet,
Eltiportam — átkozottan
Hét mosolygó életet!“ —

És ők, némán mosolyogva
Bocsánatot intenek; —
S közelebb lép, átkarolja
Anna vállát az öreg.

— Hideg köre omlik Anna, —
Bánat elhal, kín eláll, —
Nincsen könnye, nincs panasza,
Mert az öreg — — a halál....

Nyugtalan lesz Érich álma,
Lassú zengés kelti őt:
A szobája padlatára
Fesledező rózsza nőtt.

És jö Anna, arcza halvány,
Immár árnyék, — siri kép, —
Gyűrűjét a vánkos alján
Hagyja, s némán tova lép.

Ott volt: látta Eltűnt vége!
— S a falról a bús lovag
Poros hárfáját levéve,
Végre ismét hangot ad.

Sóhajtozva kezd a dalba,
Mit egykor az ablakon,
Mint menyasszony lesett Anna,
A szerelmes ajkakon:

„Sötét erdöm, büszke váram,
Nagy hegységem — ércze bő!
Nyájam áldott rónaságban,
S szívem, fájó — vérező!”

BÁNFALVY ZSIGMOND.

É R T E S I T Ő.

*Régi magyar költők tára. Kiadja a magy. tud. akadémia.
I. kötet: Középkori magyar költői maradványok. Az akadémia
megbízásából közléteszi Szilády Áron. Budapest, 1877. A magy.
tud. akadémia könyvkiadó hivatala.*

Régi magyar költői irodalmunk, az a néhány költői darab, mely a reformatió előtti időkből ránk maradt, — nemcsak korunktól áll távol, hanem szívunktól is távol állónak látszik. Újabb időben az iskolákban beszélnek ugyan rólok valamit, s egy-egy töredék föl is van közölök véve az irodalomtörténeti olvasókönyvekbe; de az iskolákból kikerült nemzedék csakhamar elfelejti azt a néhány címet és néhány száraz adatot, mit rólok a katedráról hallott. Aztán azok a régiségek olyan idegenszerűek lesznek reá nézve, mintha nem is a mieink volnának. Ez idegenkedésnek oka egy részt azon különbségben keresendő, mely a régi idők és a jelenkor gondolati és kedélyvilága közt van; a mai realis kor szülötte nem sok élvezetet talál azon nagy részt vallásos irányú költeményekben, melyek a XVI. század előtti időkből reánk maradtak. De oka más részt az is, hogy újabb tudományos irodalmunk még nem igen foglalkozott behatódobban e régiségekkel. Még a műveltebb magyar közönség közt is meglehetősen el van terjedve azon ballit, hogy legrégibb nyelvemlékeink, költőiek úgy mint prózaiak, nyelvünket csak félig értő idegen ajkú papok szerzeményei. A tudomány által föl nem világosított balvélemény ez által akarja megfejteti azt a különbséget, mely a régi irodalmi maradványok nyelve s a mai irodalmi vagy egyes vidéki nyelv között van. Tudományos irodalmunk nem működött eddigelé elég erővel e balvélemény elosztatásán, s egyáltalában nem sokat tett régi irodalmunk ismeretének nép-

szerűsítésére. Igaz, nagy részben hiányzik nálunk e népszerűsítés első kelléke, a kimerítő tudományos bűvárlat is. És ennek megtétele inkább viszonyainkon múlt, mint akarataunkon. Csak a közel múltban is még a gyűjtés volt a fő-főszükség, a régi irodalom maradványainak összegyűjtése volt a jelszó.

E hiányokon akart az akadémia segíteni, midőn a régi magyar költői irodalom eddigelé bár legnagyobb részt ismeretes, de többfelé szétszórt maradványainak a *Régi magyar költők* tárában együttes és fölvilágosító jegyzetekkel kísért kiadását elhatározta. És Szilády Áron, kit az akadémia ez elhatározásának végrehajtásával megbízott, e föladatot oly derekasan fejtette meg, hogy e munkájával valóban sokat tett az előbb említett mulasztások pótlására.

Szilády itt nem a gyűjtő, hanem a tudományos bűvár szerepét végezte. A 24 és fél ívre terjedő kötetben 14 ívet foglal el a közlött 71 darab; s a könyv többi részét a tudós közre-bocsátó nagybecsű jegyzetei töltik be. Szilády alaposan áttanulmányozta e régi költeményeket; igyekszik meghatározni előállításuk korát, s fölfedezi egynek-egynek szerzőjét; vizsgálja őket verstani és nyelvi szempontból; föl kutatja és közli a fordított darabok eredetijeit. Meglátszik minden során az az erős tárgyszeretet, melylyel munkáját végezte, s mely érdekessé tette neki a legcsekélyebb részletekkel való foglalkozást is. Szilády nem csupán a tudós, de kiválóan a hazafi meleg érdeklődésével csüng e költeményeken, mint a nemzet letűnt dicső múltjának maradványain. Különösen kiemelkedik munkájából az a részlet, melyben a Mátyás korabeli költészetünkről szól. Azzal a képpel, melyet az e korbéli költői irodalmunkról ad, sok szolgálatot tett az irodalomtörténetnek, s egyszersmind sokat tett, azt hisszük, a közönség e régiségek iránti érdeklődésének fölélesztésére is. A Sz. Bernát himnusa, a Katalin-legenda nem pusztá czímek többé, melyek meghatározatlanul függenek előttünk a távol múlt kódében. Szilády meggyőzőleg hebizonyította ezeknek s az e kötetbe foglalt költemények nagyobb részének a Mátyás korába tartozását; most már ott látjuk őket azon korban, hova mindig büszkeséggel siet a nemzeti emlékezet, ott látjuk, mint a Mátyás korabeli virágzó költői irodalmunk töredékes maradványait. E tárgyról bővebben is értekezett Szilády az akadémia tavalyi

nagy gyűlésén, s értekezése az akad. *Érkönyvei* XVI. kötetében olvasható. Ide vonatkozó vizsgálódásainak rövidre összevont eredményét így adja elő a Sz. Bernát himnusára írt jegyzeti közt: „Bármily hézagossá legyen is az e korból (t. i. Mátyás korából) fennmaradt költői művek sora, mégis némi bevégzettséget lehet rajta észrevennünk. Mintegy bevezetésül zendül meg a királyválasztási gyermekdalt jellemző vallásosan naiv hang, mely a László himnusban az ősi dicsőség és győzelmek szakadatlan sorának emlegetése közben erősödik s lelkesít a Mátyás alatt véget érni nem akaró hadjáratokra. Majd ezeket s Mátyás győzelmeit énekli (*Szabács viadala*). E győzelemdicsőítő hang színezete komolyan vallásos; majd Sz. Bernát himnusában mindentől, mi eddig a földhöz is kötö, teljesen megváltakozva, merész, biztos szárnyalással emelkedik és lebeg azon pont fölött, a hol Sz. László királynak magas köszálra föltett sajtó aranyképe s Mátyásnak minden előnél magasb, parancsoló alakja közt, nagyszabású trilogikus szerkezetével foglal helyet a Katalin-legenda.“ Szól még a „feddő ének“-ről s ennek szintén ide tartozásáról s aztán így végezi: „Így a fény- és árnyoldalak teljes egészszé olvadnak s az *Emlékdal Mátyás halálára* már nem az egyoldalú magasztalás színében tűnik föl, hanem mint a nagy halott legkiválóbb tetteit s tulajdonait azon perczen csoportosító búcsúszózat, a midőn utolsót lobbant „Magyarországnak fényes világa.“ (273—74. l.).

Az irodalom-történetre továbbá igen fontos az, hogy Szilády e kutatásai közben fölfedezett egy XV. századbéli „alkotó költői tehetséggel“ bíró magyar költőt Pelbárt ferenczrendi szerzetes személyében. Már Toldy fölismerete Pelbárt latin nyelven írt s nyomtatásban is megjelent prédikációi egyikében a verses Katalin-legenda meséjét. Szilády tovább ment s győző okokkal támogatja azon állítását, hogy a Katalin-legenda szerzője nem lehet más, mint Pelbárt. Elvitázhatatlan egyezést lát azon most említett prédikációk szerzőjének s más részt a Katalin legenda költőjének összes eszmeköre, teljes eruditiója, részletekre tartozó nézetei, dolgozása módja, esze járása, ítéletei, ízlése és modora közt, oly egyezést, melynek oka csakis az említett művek szerzőjének azonossága lehet. Másutt (Költ. Mátyás király idejében) a Sz. Bernát himnusát is Pelbártnak tulajdonítja.

A magyar verselés történetére vonatkozólag figyelemre méltó azon állítása, hogy a nyolcz szótagos sorok, melyekben a legtöbb régi magyar vers írva van, — a latin nyelven írt keresztyén himnuszok erős befolyása következtében jöttek nálunk divatba (354. l.). És csakugyan, ha összevetjük az e kötetben levő fordított egyházi énekeket eredetijökkel, és látjuk, hogy a nyolcz szótagos vers-sorok az eredetiekben is megvannak: el kell vetnünk azon sokszor emlegetett elméletet, mintha a vers sorok nyolcz szótagúsága a magyar verselés eredeti sajátysága volna; de eredeti sajátyságul még mindig megmarad a nemzeti rythmus, mely e régi költemények majd mindegyikében kiérzik.

A jegyzetek közt legtöbb tért foglalnak el a nyelvészetiek. A mai használattól eltérő kifejezéseket, ritkább szavakat, nyelvvalakokat úgy magyarázza, hogy több párhuzamos példát idéz a codex-irodalomból, s olykor a nép nyelvéből s költőinkből. Tekintetbe véve, hogy e párhuzamos helyek összeállításához alig volt más segéd-eszköz a szerző rendelkezésére, mint saját jegyzetei és emlékező tehetsége (mert a nyelvtörténeti szótár még csak készülöben van): lehetetlen, hogy ki ne fejezze az olvasó azon nagy szorgalmon való csodálkozását, a melylyel a szerző e példákat összegyűjtötte. És e párhuzamos helyek összegyűjtésével talán nemcsak az volt a szerző célja, hogy a nyelv mostani álláspontjáról homályosnak látszó kifejezéseket megmagyarázza, hanem talán az is, hogy kimutassa, hogy az, a mi régi nyelvünkben a nem szakértő előtt idegenszerűnek látszik, a nyelv akkori álláspontjáról tekintve nem mind idegenszerű. Mert a ki látja, hogy azok az úgy nevezett eltérések és magyartalanságok egyaránt megvannak régi költői és prózai irodalmunkban, az eredeti darabokban ép úgy, mint a fordítottakban, az egyház céljára szolgáló szerzeményekben ép úgy, mint a világiak magán levelezéseiben, sőt hogy egy részök fölatalálható még ma is egyik-másik vidék népnyelvében: annak lehetetlen meg nem győződnie arról, hogy az ily különösségek az akkori magyar nyelv sajátyságai és megfejtésökhöz a kulcs nem azon kényelmes fölvétel, hogy azok holmi magyarul jól nem tudó papoktól erednek.

Az irodalomtörténet tanárai s irodalmi olvasókönyvek szerkesztői sok hasznát vehetik e gyűjteménynek azért is, mert Szilády a szöveg-kritikához is hozzányúlt és e darabok

szövegén imitt-amott az eredeti kéziratokkal, vagy fordításoknál az eredetivel való összevetés után, s néhol az értelem követelése szerint, elfogadható igazításokat tett; bár éppen nem mondható, hogy a szövegkritikának e költeményekben még sok tenni valója ne volna, Egyöntetőség tekintetéből jobb lett volna, ha a szövegjavítások vagy mind csak a jegyzetekben lennének főlemlítve, vagy be lennének vezetve mind magába a szövegbe. — E szövegjavítások és magyarázatok mellett is maradtak még e költeményekben homályos és nehezen érthető helyek, melyeknek például a Katalin-legenda 450., 1440—45., 2675. sorai. Ezek s az ezekhez hasonlók földerítése, s a szövegnek tovább való javítása külön, önálló tanulmányok földadata leendő. Talán nem élek vissza a becses olvasó türelmével, ha főlemlítek itt néhány könnyen ajánlkozó szövegjavítást.

X. Szabács viadala, 32. s. *sírhon*, olv. *sír hon*, az az *sír* otthon („Várday Simon — Kinek anyja é-naponkéd *sír hon*“). Szilády magyarázata: *sírjon* nem állhat meg, mert *sír* igénél a fölszólító módban a *h*-nak nem lehet semmi helye, és *sírhonra* nem hozható fel analogiául *gyógyihon*, meg a többi (l. 255. l. 18. s.); mert az a *h*-s alakulás csak *t* végzetű igéknél fordul elő. V. ö. Simonyi *Ugor módalakok*, *Nyelvtud. közl.* XIII. 149—150. — A *hon* otthon értelemben előfordul a régi nyelvben egyébütt is, többek között Szalay *Négyszáz magyar levél* gyűjteményében. Ez olvasás egyszersmind arra is mutat, hogy e költemény kevés idővel a megénekelt esemény megtörténte után keletkezett.

XV. Sz. Katalin legendája, 417. *áldozjék*, olv. *áldozék*. Az elbeszélés folyamában fontosabb is magánhangzós múltak vannak: *elvégezé*, *elkezde*, tehát ez is elbeszélő múlt és a *j* íráshibából csúszhatott be. Az itteni *áldozjék* nem hasonlítható össze az 1536. sorbelivel, sem az *átkozjon*-féléllel, mert azok az összefüggésből világosan kivehetőleg fölszólító módú alakok.

U. a. 1237. s. *okosságval*, olv. *okosság vall*. („De ez mellé okosság vall, Hogy isten soha meg nem hal.“) V. ö. a *vall* ily használatát illetőleg 2356—57. sor: „Mert Aristotiles vallja, És nagy bölcsen bizonyítja,“ és még 1621., 1703. stb. És a *mellt* illetőleg 2474.: „De azért hitöm *mellé* vallást tőnek.“

U. a. 1442. *mert*, olv. *ment* (= mint). „Megmondottuk, ... *ment* ő anyjának méhében fogattaték“; ép úgy, mint néhány sorral alább: „De alkoszik megjelentenönk, Az *mint* szolgálá

ő jegyösének, Avagy *mint* segélle hitének.“ *Mintnek ment* és *ment* régibb alakjára számos példa van Szalay *Négyszáz magy. levél* 290., 283., 284., 287. lapján.

U. a. 1894. *mert*, olv. *mért* (= miért = minek okáért). „Ez mikort embert teremte, Ördeg embert igen ejté, *Mért* nyilván elveszett vala, És mind ördegnek jár vala.“

U. a. 1905. *embert*, olv. *ember*. Tehát: „És hogy váltsá-gunkat úgy tenneje, Hogy az binről elég lenne, Kivel *ember* elrekont vala,“ (= mely bűn által az ember elveszített, elpusztult vala). Hogy én itt az átható *rekken* mellett egy át nem ható *rekken* igét veszek föl: teszem ezt azon alapon, hogy a 3374. sorban előfordul *rekkenet* főnév (rekkentödet), mely szükségképen egy *rekken* ígére utal. És így érthető lesz a különben érthetetlen sor.

U. a. 2854. *egyiglen*, olv. *egyetlen*. Itt Szilády olvasása és a szövegbe is bevitt javítása ellenében a codexbeli *egyetlent* tartom visszaveendőnek, révén az *egyetlent együttlen* = *együtt* értelemben. Hogy a szó belsejében levő mai *ü* a régi nyelvben igen gyakran *e*-nek hangzott, erre minden lépten találunk példát. „Emlékezzenk régiekről.“ Igaz, hogy a *lan*, *len* leginkább csak *ig* után járul, mint *holtomig-lan*; de előfordul *e* rag nélkül is: *megintlen* (Kriza, Vadrózsák, szótár), „hétfőre *virradó-lan*,“ 1553-i levél (Szalay *Négyszáz magy. levél*); *egészlen*, Apáti F. feddő éneke 38. sorában:

„Azkort az papoknak vala tisztességek,
Mikoron *egészlen* áll vala szerzetek.“ (E könyv 201. lap.)

Ezek s különösen az *egészlen* mellett bátran megállhat egy *együttlen* alak is. A nyelvtörténeti szótár jó útbaigazító volna itt arra nézve, vajon egyébüttl előfordul-e *e* szó. Értelmezésem szerint így lenne a szöveg: „Ez városnak egy utcáján, — Igen nagy tüzet tegyetek, És őket mind elvigyétek, És mind *egyettlen* (együttlen) belé vessétek.“

Meg kell még említenem, hogy az *e* kötetbe foglalt költemények a kényelmesebb olvashatás szempontjából nem az eredeti helyes-írással, hanem a mostani írás és kiejtési mód szerint közöltetnek, „minthogy *e* gyűjtemény czélja éppen az, hogy a régi magyar költők műveit a nagy közönséggel ismeresse meg.“

Hiszszük is, hogy e gyűjtemény, úgy a mint Szilády Áron bemutatta, nemcsak a szakemberekre nézve lesz sok becses adat tárháza, hanem olvasmányúl fog szolgálni általában mind azoknak, a kik nemzetünk múltja iránt melegebben érdeklődnek.

KOMÁROMY LAJOS.

*Berliner Dramaturgie von Karl Frenzel. Hannover, 1877.
2 kötet. I. 444. l. II. 468. l. Ára 12 mk.*

A színház Németországban majd egy századig foglalkoztatta a nemzet legjobbjait, foglalkoztatta annyira, hogy mellette a nemzeti élet legfontosabb ágai háttérbe szorultak. Főleg a hubertsburgi békétől (1763.) a napoleoni háborúkig, és ismét a bécsi congressustól 1848 ig állt a színház és a színi költészet az érdeklődés előterében. Ez újabban megváltozott; 1848 óta a politika, az állami egység megalapítására irányzott törekvések, tudományos viták és európai kérdések foglalkoztatják az elméket, úgy hogy a színház csak másodrendű tárgya a nemzet érdekének. Ismeretes dolog, hogy ama lelkes fölkarolása a színügynek, mely Németországban egy századon keresztül sokszor sértő egyoldalúsággal dívott, nem vezetett valódi nemzeti színpad megalapítására, a milyennel Anglia, Franciaország és a spanyolok dicsekedhetnek. Ismeretes az is, hogy ennek igen számos oka van; hogy első sorban a nemzet szétDaraboltsága tette lehetetlenné egy oly befolyásos és döntő középpont megalapítását, illetőleg létrejöttét, a milyennel a nevezett európai államok London-, Páris- és Madridban bírtak. Hogy alakúlhatott volna Németországban ily középpont, midőn itt nemcsak Berlin és Bécs folyton vetekedtek egymással, hanem korszakonként kis városok, mint Mannheim és Gotha, vagy Hamburg és Weimar játszották a nemzet szellemi életében a főszerepet! Igaz, hogy e szétDaraboltsága az országnak a nemzet sokkal nagyobb töredékét részelteté a művészet élvezetében; sokkal több volt a jó, a művészi elvek szerint vezetett színház, — de valóságos nemzeti színház és színiköltészet nem jöhetett létre. A francia vagy angol színház történetírója alig hagyja el néha-néha Páris vagy London városát, a spanyol színügy ismertetője Madrid és az udvar környéké-

ben mozog; — a német színház történetírója kezdi Nürnberggel és Béccsel, átmegy Mannheimba és Hamburgba, tárgyalja Berlint és Weimart, azután Drezdát és Lipcsét, majd Gothát és Karlsruhét, Stuttgartot, Münchent és Kasselt, újabban épen Düsseldorfot és Oldenburgot, Bayreuthot és Meiningent! A nagy színészek, a jeles költők, a befolyásos dramaturgok és intendánsok majd itt majd ott szerepelnek, — működésök idejére figyelemre méltó és messze kiható intézetekké alkotva a színházakat, melyeknél működnek.

Az előttünk fekvő könyv szerzője, jelenleg Németország legjelesebb színi kritikusa, azt állítja, hogy lesz az ő hazájának is nemzeti színháza, ha az egységes állam jobban megszilárdul, és e nemzeti színház a berlini udvari színház lesz. Frenzel ezt állítja, daczára annak, hogy a bécsi burgszínház jeles erőit, kitűnő hagyományát, magas művészi niveauját ismeri, és, azt hisszük, neki igaza van, állítása alapos és indokolt. Egy nagy hatalmas államnak szüksége van nagy hatalmas fővárosra; ezen egy középpont felé gravitál minden, innen történik a kihatás mindenre, a nemzeti élet minden terén, minden ágában; — a színügy sem képez kivételt. Hogy ez helyes-e, üdvös-e, más kérdés (nézetünk szerint nagyon helyes és nagyon üdvös, bár a német particularisták ellenkező véleményben vannak); — tagadhatatlan, hogy a történet tanúsága szerint ez így szokott történni, és így lesz Németországban is.

Frenzel igen büszke czímet adott könyvének, büszkét, mert egyrészt rendszert sejtet, pedig nem azt ad, másrészt pedig Lessingre emlékeztet, kivel nem akar versenyezni. Frenzel 1862 óta rendes színi bírálója a berlini *National Zeitung*-nak; az előttünk fekvő két kötet válogatott cikkeket tartalmaz azon számos tudósítások közül, melyeket Frenzel a nevezett tekintélyes napilap számára írt. Az első kötet 65 (legnagyobbbrészt német) darabnak adja ismertetését, (melyekhez a második kötetben még hét darabé hozzájárúl), mindig főtekintettel az előadásra: a másik kötet összefoglalva ismerteti a berlini Shakespeare-előadásokat, a meiningeni társaság vendégszereplését, a weimari Faust- és a bayreuthi Nibelung-előadásokat, jellemez néhány színészt és színi költőt és szól befejezésül a német színház jövőjéről.

A szerző maga veti föl azt a kérdést, vajon érdemes volt-e e cikkeket összegyűjteni. Ő azt hiszi, hogy eljárása már

azért is megbocsátható, mert e czikkek adalékokat szolgáltatnak a berlini színház történetéhez, pedig, mint már említettük, szerinte a berlini színházé a jövő. Azt hiszszük, kár a dolognak oly nagy feneket keríteni. E bírálatok és czikkek megérdemlették a gyűjtést, mert tanulságos adalékok a modern német színház ismertetéséhez és történetéhez, és mert, a mi a fődolog, maradandó belértékűek.

Azt mondtuk, Frenzel Németország legjelesebb színi kritikusa. Ezt olvasóink közül sokan nem fogják helyeselni. Hát a bécsiek? hát Lindau? — mintha hallanám az ellenvetéseket. Mindenek előtt kár Lindaut a bécsiektől megkülönböztetni, mert lényegben alig különbözik tőlök; a mi pedig a bécsi kritikát magát illeti, e sorok írója nem osztozhatik a nagy közönség dicsérő véleményében. A bécsi színi kritika szellemes, mulattató, élczes, de nincs meggyőződése, nincs komolysága; egy jó ötletért minden perczen kész föláldozni a legigazabb igazságot; clownszerűleg tárgyalja a darabokat és nem ébreszti föl az olvasóban azt a hitet, hogy az író meggyőződésből ír. Szeret lehordani, szeret kigúnyolni, túlzó és igen sokszor ízléstelen. Tárczái néha nagyon sikerültek, de nem mint a kiindulási pontul szolgáló darabok ismertetései, hanem mulattató ötleteiknél, élczes stilusuknál fogva. Nincs is kritika, melynek oly kevés tekintélye, kevés súlya volna! A közönség elolvassa e szellemes tárczákat, mert mulat rajtok, — de nem ad reájok semmit, nem befolyásoltatja magát általok. A bécsi kritika — ezt kis túlzással állíthatni — a bécsi színügyre igen, igen csekély befolyással volt és van jelenleg is. Épen így van Lindau Berlinben: mindenki olvassa és mulat czikkein, — de avval vége van; az emberek meggyőződésére, nézetére, a közönség magatartására alig van hatása, vagy csak annyira van, a mennyivel komolyabb és tisztességesebb, mint bécsi társai. Természetes, hogy itt is meg ott is csak általános képet adunk, mely nem zárja ki a dicséretes kivételeket.

Máskép Frenzel. Ez alaposan, higgadtan, minden rokonvagy ellenszenv lehető mellőzésével, valóságos jó akarattal, a művészet magasztos céljának szemmel tartásával, de egyszersmind a viszonyok méltányos tekintetbe vételével, világosan és határozottan, és mégis nem szellem nélkül, nem pedansul írja bírálatait. Frenzel mindenütt produktív kritikus

iparkodik lenni, — azaz a tagadáson, a rosszaláson keresztül és ennek segítségével positiv eredményekhez, tanulságokhoz akar vezetni. E két vastag kötet nem tartalmaz egyetlen cikket sem, melyet az ember élvezettel ne olvasna, melyből gondolkozásra ébresztő, találó, helyes eszméket ne merithetne. Ha az olvasó Frenzel és a bécsiek ellentétét egy-két példán akarja látni, hasonlítsa össze a berlini kritikus érdekes és positiv eredményekben gazdag cikkét a bayreuthi Wagner-előadásokról Lindau vagy Spitzer szellemes és élces, hanem valósággal clownszerű és sértő gyűlöletöknél fogva visszataszító torzképeivel, vagy olvassa el Frenzel tanulságos cikkeit a meiningeniekről Lindau gyermekes elméskedései és a bécsiek fölfuvalkodott önhiittségtől duzzadó ízléstelenségei mellett. Lehet valamit dicsérni a nélkül, hogy az ember dithyrambusokat zengjen, — lehet valamit gáncsolni a nélkül, hogy a megbíráltat nevetés és gúny tárgyává tegyük. Nem kell az emberi dolgokat sem dicsőíteni, sem gáncsolni, mondja Spinoza, meg kell azokat érteni.

Említettük, hogy Frenzel könyve (címével) Lessing *hamburgi dramaturgiájára* emlékeztet. Különböznék kevés közük egymással, bár mind a kettő színi bírálatok gyűjteménye. A hamburgi színház 1767-iki április 22. nyílt meg; a *dramaturgia* első száma május 1-éről van kelteze; — 1768. november 25. megbukott a színház. Lessing csak 1767. július 28-ig ismerteti az előadásokat, mindössze ötvenkét estét, melyek közül csak tizenhárom estén nem adtak új darabot, Lessing tehát közel negyven darabot bírál és elemez, — és teszi ezt oly módon, hogy könyve a dramaturgia el nem évülhető, valóságos forrásművévé lett. De Lessing bírálatai azért még sem mintaszerűek minden tekintetben. Nem tekintve korának azon gyöngéjét, mely alól e nagy fő sem tudott kibontakozni, hogy a drámai műveket, mint általában a költészet termékeit a nemzetek sajátos szellemi egyediségétől különvált, abszolút termékeknek tekintette, a minek következtében ő pl. éppen oly kevéssé tudta teljesen megérteni és méltányolni a francia tragédiát, mint Voltaire nem tudta fölfogni Shakespearét, — nem tekintve, mondjuk, a kor e jellemző gyöngéjét, Lessing bírálatai két nagy hiányban szenvednek: először nincsenek kellő és utóbb éppen semmi tekintettel a színi előadásra, a színészek játékára, — és másodszor voltaképen soha sem illetik

az egyes darabokat mint színi termékeket, azaz: Lessing sohasem reflektál az előadásra, a színi hatásra. A genialis férfiú úgy beszél a tárgyalt darabokról, mintha soha színpadon nem látta, mintha csak olvasta volna. Lessing könyve tehát nem ad valószínűsítő színi kritikákat. Különben is mily színi kritika volna az, midőn Corneille *Rodogune*-jét, melyet július 1. adtak, augusztus 7., azaz közel hat héttel később bírálja? Van ez eljárásnak is egy nagy előnye: a bírálatok nyugodtabbak, alaposabbak, behatóbbak, a pillanatnyi hatástól kevésbé befolyásoltak, — de egyoldalúbbak is, mivel a dráma egyik leglényegesebb oldalát, a színi hatást, majdnem teljesen ignorálják. Lehet ezeket kiemelni, ki lehet mondani, hogy a *hamburgi dramaturgia* némely ítéletében a fölhozott hiányoknál fogva nem osztozhatunk, a nélkül, hogy akár Lessing maga, akár halhatatlan műve értékökben vagy tiszteletünkben veszítenének.

A ki ma színi referens, másképp fogja föl feladatát, mint azt Lessing tekintette. Ez utóbbi első sorban a drámát mintilyent vizsgálta, a mai bíráló az előadást ismerteti és bírálja. Nem abszolút elvek merev alkalmazása a színi kritikus feladata, ilyenekkel a reális színpaddal szemben nem sokra megy. Fő dolog, a megbírálandó darabot magából a darabból megmagyarázni, egyes részei viszonyát és az egészben való szerepét kutatni, a műnek mint egésznek hatását elemezni. Dráma, színpad és színészet oly egységes egésznek tűnnek föl ily állásponton, hogy a bíráló már eleve is biztosítva van az iránt, hogy Lessingnek a múlt század viszonyaiból magyarázható egyoldalúságába ne essék.

Frenzel tiszta tudatával bír a színi bíráló feladatának; említettük már, hogy Németországban ma e helyesen felfogott feladatot senki sem oldja meg jobban, mint ő. Ítélete mindenütt higgadt, nyugodt, józan okokra alapított. Alig van eset, hogy nézetében nem osztozhatnánk. Legyen elég egy pár példára hivatkoznunk.

Sokat beszélnek a német színház reformjáról, illetőleg reformszükségéről. Hol van a baj gyökere? Keresték itt és ott, az államot, a társadalmat vádolták; subventiókat követeltek; ki akarták tiltani az idegen termékeket, alkalmazták az ipar szabadság elvét a színügyre is, újabban meg vissza akarták állítani a régi kiváltságokat stb. Frenzel a fő bajt emeli ki: nincs Németországban drámai, színi hatású drámai köl-

tészet, nincs mértékadó, nagy befolyású főváros valóságos nemzeti színházzal, a milyen például Franciaországban Páris és a *théâtre française*. A német tragédia szereti az ókori és a német középkori történetből vett tárgyakat; a német vígjáték a legszűkebb philisterség körében mozog s folyton a bohózatba csap át. Frenzel az irodalomnak figyelemre legméltóbb termékein, így Geibel és Lindner ókori (*Sophonisbe* és *Brutus és Collatinus*), Hebbel és Kleist középkori tragédiáin (*Nibelungen* és *Hermannsschlacht*), Rosen Gyula, Wichert Ernő, Lindau Pál és mások vígjátékain mutatja ki, hogy ez irányok tévesek. Szívesen elismeri, hogy e körökben is sokat hoztak létre, a nevezettek is és mások is, a mi részben igen értékes, de tagadja és igen helyesen, hogy a német szomorú- és vígjáték regenerációja a nevezett irányokban elérhető volna.

A méltányosság és higgadtság szelleme jellemzi a meiningeni színházról, a bayreuthi előadásokról és a teljes *Faust* színre hozataláról szóló cikkeket is. A meiningieket kezdetben mindenütt erélyesen és hevesen támadták meg; Lindau Berlinben valóban gyermekes módon bírálgatta (midőn másod ízben Berlinben voltak, már sokkal kedvezőbben írt rólok). Frenzel kezdettől fogva fölismerte e színház fontos reformeszméjét és méltányolta a kis színtársulat szép eredményeit. Itt egy nagy elvről és annak keresztülviteléről van szó. Szükséges-e, kívánatos-e, hogy a költő műve teljesen úgy adassék elő, mint ő azt írta? hogy a színpad maga hű képét adja a költő által rajzolt kornak és helyiségnek? hogy a költő minden intenciója, művének minden vonása érvényre jusson? A theoria e kérdésekre mindig igennel felelt, a színházak gyakorlata mindig könnyelműen bánt el velök. A ki a meiningeniektől, de nem Budapesten, hol színészeik borzasztóan el voltak fáradva s a színpad nem illett kellően decoratióihoz, *Julius Caesart*, *V. Sixtust*, *Vizkeresztet* vagy *A mit akartok*, *Tell Vilmost*, *A velencei kalmárt* stb. látta, az ez előadásokat soha el nem felelji. Hogy színészeik részben gyöngék, az tény, csakhogy e baj nem volna csekélyebb baj, ha kiállításuk, ha népjelene-tek, ha a festői elem genialis kiaknázása kevésbbé kitűnő volna. Elég nevetséges, hogy a meiningiek ellenei mindig azt hánytorgatták, hogy az egyes színészek remek alkotásai többet érnek, mint a meiningiek jelességei, mintha azok és ezek ellentétben állanának egymással és az egyik kizárná a mási-

kat! A berlini és a bécsi színházak kitünőbb színészekkel dicsekedhetnek, de az ember nem láthat tragédiát, hogy folyton ne nevesse majd a szereplők öltözetét, a decoratiók silányságát, a bútorzat stílszerűtlenségét, majd a népjelenetek botrányos komikumát. Hiszen egy csatajelenet *Julius Caesar*-ban vagy *III. Rikárd*-ban, ez első rangú színpadokon is, sokkal mulattatóbb mint Nestroy bármely bohózata!

A ki a bayreuthi Nibelung-előadások irodalmában nem egészen járatlan, tudja, hogy e téren a nyugodt szó, a higgadt megfontolás nem otthonos. Vagy fanatikus dithyramb, vagy dühös lehordás, ez a pártok jelleme. Másképp a mi bírálónk. Frenzel szól a bayreuthi színház eszméjéről és kimutatja, hogy az nem lehetett és nem lehet soha azon nemzeti ténynyé és ünnepélylyé, a milyennek Wagner és pártja képzeltek vagy képzelik, mert, és ebben teljesen igaza van, ily vállalat csak egy nagy városban, csak a fővárosban, van helyén. Azután szól a költeményről és annak főbb gyöngéiről, de ismételve kiemeli annak nagy szépségeit is. Frenzel, ha osztályozni akarjuk, a Wagner elleneihez tartozik, de ennek daczára is nagyon elismeri a költő Wagner érdemét, jobban, mint az objectív bírálók szokták. De, nézetem szerint, még ő sem kellően. A *Ring des Nibelungen* nagy hiányokban szenved, főleg ki nem elégítő a szereplők egy részének (az isteneknek) jellemzése, és valóban botrányos sok helyütt a darab nyelve, verselése és stílusa. De azért mégis tagadhatatlan, hogy a Wagner műve a nibelung-monda összes modern feldolgozásai közt (a Jordan eposza mellett) a legkiválóbb mű. Nagyszabásu az alaprajza, a compositioja, a nibelungok sorsának összefűzése az istenek sorsával; sikerültek egyes részletek, például több lyrai jelenet és minden, a mi Brunhildra és Siegfridra vonatkozik. A zenéről nem szól Frenzel, mert nem ért hozzá. Hogy a művet (s általában minden művet) mily meleg jó akarattal és mily érdeklődéssel tárgyalja, mutatja az is, hogy az opera előadására vonatkozólag több beható, találó indítványt tesz. Igen érdekesek a decoratiókra és öltözetekre vonatkozó talpraesett megjegyzései is.

A Faust-előadásokról újabban sokat írtak, mert ismételve tettek kísérletet a teljes *Faust* színrehozatalával. E kísérletek közül, a berlini és lipcei első lépések után, a weimari előadások, melyeket 1876 májusában Devrient Otto rendezett,

okoztak legnagyobb feltűnést. Devrient a régi mysteriumok színpadát, hármasként (föld alatt, föld, föld felett), használta fel, a mi által egy részt a szín ismételt változása, mely főleg a *Faust* első részénél igen kellemetlen hatású, elesik, más részt pedig némely részei a költeménynek, mint például a Gretchen-jelenetek, sokkal kikerekítettebb, összefüggőbb egészet alkotnak. Frenzel egész elragadtatással ír a scenirozás e módjáról és oda nyilatkozik (II. 160.), hogy ez újítás be fogja járni az összes színpadokat. Nem tekintve e reformot, már a *Faust* második részének előadása maga is érdekes kísérlet. Frenzel azt állítja, hogy a sokat gáncsolt tragédia első, harmadik és ötödik felvonásai igen hatásosak, tisztán költői és különösen színi tekintetben is. Az utolsó felvonásról egyenesen azt mondja (II. 171.), hogy az a német drámai költészet legnagyobb szerű, legmeggrázóbb termékei közé tartozik. A költemény ellenei azt állítják, hogy az teljesen elő nem adható, mivel nagyon terjedelmes, mivel a mennyei prologus sérti a hívőket, mivel a befejezés ki nem elégítő, operaszerű, mivel a második rész tele van allegorikai és nehezen érthető elemekkel. Mások, kiknek az első rész ellen semmi kifogásuk, ellenzik a második résznek is előadását, mivel azt egészen eltévesztett műnek tekintik, melyet legjobb nem is mutatni a népnek. Ismét mások ellenkezően igen nagyra becsülik a második részt, de azt hiszik, hogy azt csak kevesen értik meg, a nagy közönség föl nem foghatja, nem élvezheti, miért is színpadra nem való. Helyesen mondja Frenzel, hogy ez elágazó véleményekkel szemben semmiféle argumentáció, hanem csakis a kísérlet dönthet, s nézete szerint a weimari előadások, bár természetesen még nem egészen kifogástalanok, annyiban már is eldöntötték a kérdést, hogy a teljes *Faustot*, a költemény első és második részét, színszerű, hatásos drámai műnek mutatták fel. A németek, kik szorgalommal és lelkesedéssel hozzák Shakespeare angol történelmi színműveit és Sophokles tragédiáit a színpadra, azt hisszük, csak kötelességüket teljesítik, ha ugyanily kísérletekre legnagyobb költőjük legnagyobb szerű alkotását is érdemesítik.

Végre Frenzel még néhány színészről ír, és ismertet Klein J. L. hazánkfia és Grillparzer összes munkáit. Ítélete itt is józan és helyes. Klein nagy hivatását elismeri, és azt hiszi, hogy darabjai közül többen, főleg *Moreto*, *Ein Schützling*

és *Heliodora*, könnyen alakíthatók át hatásos, színszerű drá mákká. Klein fő hibája az, hogy nem elég világos, egyszerű és áttekinthető; ez nyelvében éppen úgy tapasztalható, mint compositiójában. Grillparzert szintén igen rokonszenvesen ismer teti, de helyesen mondja, hogy az osztrák költő sem a korszak alkotó, sem a teremtmő, sem a népszerű költők közé nem tartozik. Ha műveit nem létezőknek gondoljuk, sehol sem támad hézag a német nemzet vagy német dráma fejlődésében. Sapphója és Herója, minden szépségek mellett, egy fejjel kisebbek, mint Goethe Iphigeniája; Ottokarja és Rudolfja, Rustanja és Jaromirja pedig nem érnek föl a Schiller alakjaihoz. A modern német költészet, 1830 óta, új, modern tartalmat keresett; sok hibát követett el, de sok értékest is alkotott; Grillparzer a régi művészet körében maradt, s így folyton Goethe és Schiller mellé fogják állítani, a mi reá nézve nem kedvező. Az osztrák költő valóságos epigon, pedig ezeknek szerencsetlensége éppen abban van, hogy sem az isteneket, sem az embereket nem elégítik ki. Frenzel meg van győződve arról, hogy Grillparzer tisztelőinek száma, mely eddig még elég kicsiny, nőni fog; de egy bizonyos határon túl nem fog hívőket hódítani.

Az utolsó értekezés egy specialisan német kérdéssel, az úgy nevezett színházi szabadsággal foglalkozik. Szükséges-e, hogy az állam vagy a társadalom a színházat ellenőrizze? a színházak megnyitása az udvar vagy a város kiváltságává tétessék-e? Frenzel minden ellenörködés határozott ellensége. Iparszabadság a jelszava a színház terén is. Hogy ez iparszabadság kezdetben furcsa és nem éppen örvendetes eredményeket szült, nem nagy baj; idővel a színházak nagyobb száma kedvező hatással lesz az udvari színházakra, a productióra, az irodalomra és a színészetre. Az udvari színházak könnyen esnek egyoldalúságba, párt- és másféle tekintetekből nem hoznak darabokat a színpadra, melyek előadásra igen érdemesek, könnyen gyakorolhatnak semmi esetben sem helyes egyeduráságot stb. A szabad kisebb színházak könnyebben hozzáférhetők; kisebbszerű tekintetek, korlátozó hagyomány stb. nem akadályozzák őket. A német színház fő baja pedig nem az, hogy a kiváltságos színházak mellett mások is virágzanak vagy tengődnek, hanem az, hogy nincs művészi regieje és nincsenek nagy költői.

De eleget közöltünk már az érdekes és értékes könyvből. Ajánljuk mind azok figyelmébe, kik a színházzal és színi költészettel foglalkoznak.

HEINRICH GUSZTÁV.

A székely határőrség története. Irta gróf Teleki Domokos. A szerző hátrahagyott kéziratából közzé tette Szabó Károly. Budapest, 1877. Franklin-Társulat bizománya. Ára 2.frt.

Erdély egyik legjelesebb fiának, a két évvel ezelőtt elhalt Teleki Domokos grófnak szellemi hagyatékát képezi e mű, melyet saját irodalmi értékén kívül az a körülmény is becessé tesz a magyar olvasó közönség előtt, hogy hazafiúi és polgári erényekben tündöklő boldogult szerzője, mint a nemzeti irodalom oltárára tett utolsó áldozatát, a magyar írói segélyegylet alaptőkéje gyarapítására ajánlotta föl az ennek árából bejövendő egész összeget.

Teleki Domokos gróf összes irodalmi működése szűkebb hazájának Erdélynek történelmére irányult. Erdély történelmének egy kiválólag érdekes szakaszát, a székely határőrség szervezését tárgyalja e munka is, mely az ide vágó kűtfők lelkiismeretes fölhasználásával, terjedelmesebben és alaposabban írja le az erdélyi határőrség fölállítását és fönállásának további eseményeit az 1848-ki forradalomig, mint a hogy eddig meg volt írva.

A magyar korona alatti határőrvidékek végleges szervezése és területi kiterjedések utolsó megállapítása a múlt században, a török hatalom kiszorítása után ment végbe, a mikor Magyarország déli videkeinek egy részében meg lön szüntetve az addig fönállott katonai szervezet és visszaállított a polgári közigazgatás, a többiekben pedig, kezdve az adriai tengertől a Száva és Duna mentében az erdélyi havasokig állandólag berendeztetett a katonai határőrség. Ez intézménynek célja volt a Habsburgok birodalma fegyveres erejének emelése, a határszélek katonai védelme a még mindig félelmes török, és a mirígyvész ellen; másrésről földadata volt ennek az államgazdaság érdekében a csempészet meggátlása. Mária Terézia uralkodásának első felében, míg a császárnő birodalmának fönmaradását is gyakran fenyegető s ismételve megújult háborúkba volt bonyolódva, kiválóan hasznosnak mutatkozott ez intézmény; egyrésről tetemes

fegyveres segílyt nyújtott a harcztérekre is, másrésről Magyarország déli határait az ellenséges meglepések ellen eléggé biztosítá. Annál jobban kellett tehát érezni ugyanily hadi intézmény hiányát Erdélyben, melynek habár erősebb természetes határai voltak is, mint déli Magyarországnak, de ugyanaz a szomszédja s ugyanazon határvédelmi érdekei valának. Könnyen érthető ennél fogva, ha a királynőnek s tanácsosainak figyelme az 1760-as évek elejétől fogva ide fordúlt és egy erdélyi határőrség szervezését vette szemügyre. Kétségtelenül nemcsak a határvédelem általános szempontja vezette azonban a császár-királynőt. Erdély határszéleinek tetemes részét egy régi idők óta kiváló harciasság hírében álló faj lakta: a székely nép, *genus hominum bellicosissimum*, mely egész az utolsó Rákóczy-forradalom után történt lefegyvereztetéseig Erdélynek legfőbb hadi erejét szokta és tudta volt szolgáltatni. Ha ezt a fajt ismét fegyverbe öltözteti, s idegen tisztek alá rendelve, német katonai fegyelemre szoktatja a császárnő: nemcsak a határok védelmének célja van elérve, hanem csekély költségen oly tetemes állandó katonaság fölött is fog rendelkezni, melyet külföldi háborúban is alkalmazhat, s bizonyára a harcias tulajdonoknak nem csekélyebb súlyával, mint a különben vadságuk miatt a külföld előtt már akkor félelmesen ismert horvát és szerb csapatokat.

Mindezekon kívül aligha tévedünk, midőn fölteszszük, hogy a császárnőt a székely határőrség föllállításában még az a cél is vezette, melyet egész uralkodása alatt szintoly kitarással, mint finom nőies tapintattal és ügyességgel követett, t. i. a magyar nemzetiség gyöngítése. Magyarország főrendeit már kivetköztette nemcsak magyar ruhájokból, hanem magyar nyelvök használásából is a fényes bécsi udvar fejedelmi asszonya; erdélyi mágnásaink közül is sokaknak fejét elcsavarta az udvari kegy és kitüntetés, s némelyek vallásukat is megváltoztatták a vallásilag is türelmetlen császárnő jóakaratának alamizsnáiért; a magyar nemes testőrség föllállítása a köznemesség elnemzetlenítésének egyik eszközéül volt szánva (persze, hogy a számítás rosszul ütött ki!); a székelységnek — e tömeges magyar nemességnek — katonásítása kétségen kívül szintén hathatós módja lett volna azon nagy cél elérésének, mely a Habsburgok birodalmának nemzeti színtarkaságát akarta lassanként megszüntetni, s mely sokkal biztosab-

ban is sikerülhet vala, ha a „nagy“ császárnő genialis utóda, II. József, anyjának csöndesen működő, de mindenkor öntudatos politikáját nem váltja föl a leplezetlen önkény erőszakosságának hatalmi eszközeivel.

Igaz, hogy az itt kifejezett nézettel ellentétben áll történetiróink egy részének Mária Terézia uralkodásáról és a magyar nemzet iránti hajlamairól táplált véleménye. Ők a kegyes királynő minden tettében és intézményében a nemzet iránti határtalan szeretetének és nagylelkűségének tanújeleit látják. Ez ítélet regulatora némelyeknél a vallási, másoknál a culturalis szempont, de nemzeti tekintetben egyáltalán nem indokolt. Mária Teréziának bizonyára volt érzéke a közművelődés, törvénykezés és a nép jólétének előmozdítása iránt, s a mit e téren tett, azt hálásan jegyezheti föl a magyar történetírás; de itt is a magyar nemzeti egyediségnek erősítése távol állott az ő szándéklataitól; még távolabb állott pedig ez akkor midőn császári termei a magyar aristokratia legbüszkébb neveitől hangzottak vissza, kiknek viszont teljesen idegen lábra állított magyarországi kastélyait előszeretettel tette látogató kirándulásainak czélpontjaivá, hódítva mindenfelé a szíveket, s a szívekkel együtt elhódítva azt az érzést is, mely nélkül lehet valaki minden, csak nemzetének és hazájának hű fia nem. Az előttünk fekvő munka nagy nevű szerzője is ily szellemben itéli meg Mária Teréziát, midőn azt mondja (4. l.): „igen csalatkoznék, ki a jeles uralkodónőnek akár szívében, akár politikájában a magyar nemzet s annak jóléte iránt valami különös hajlamot s tüzetesebb törekvést keresne vagy hinne fölfedezhetőnek.“

Magyarország azonban mégis csak több és nyomatékosabb eszközökkel rendelkezett arra nézve, hogy alkotmányos jogait így-úgy megvédelmezhesse a mindig megújulva jelenkező egyeduralkodó velleitások ellenében. De Erdély sokkal rosszabb helyzetben volt; ellenállási erélye nemcsak az ország kicsinsységénél fogva, hanem azért is csekélyebb, mert az uniát három nemzet egyike, a szász, természetes hajlamai, sőt sok tekintetben érdekei által vonzatva, rokonszenvezett a német uralkodó-ház politikájával. Az országgyűlések igen kevés politikai súlyú conventiculumok szerepét vitték, főleg miután 1754-ben egy új adórendszer — az. ú. n. Bethlenianum systema — behozatalával fölöslegessé vált az adónak

országgyűlésileg történő megajánlása. 1761-től fogva nem is tartattak aztán országgyűlések. Mindezekhez járult még az is, hogy a császárnő erdélyi hivatalnokainak megválasztásában nem az igazi érdem és tehetség megnyerésére gondolt, hanem főleg oly embereket alkalmazott, kik keveset törődve törvény-nyel és alkotmány-nyal, buzgón és ügyesen hajtsák végre az ő önkényes rendeleteit.

Ily viszonyok közt merült föl a székely határőrség szervezésének gondolata, melynek megvalósításához Mária Terézia szokott erélyével és kiméletlenségével azonnal hozzá is fogott. „Az ország alkotmánya, az ügy fontossága, a határőrség fölállításánál igénybe veendő lakosság nagy részének kiváltságos helyzete, egyaránt kívánatos, sőt szükségessé tette volna, hogy a czélba vett változtatás a komoly megfontolás és alkotmányos tárgyalás útján eszközöltessék.“ Mindebből azonban semmi sem történt, mert a császárnő nemcsak az országgyűlés közreműködését tartotta fölöslegesnek, hanem az ország törvényes főhivatalainak, a kormányzéknek és a kancelláriának, tárgyalása iránt is kevés bizalommal viseltetett, s e helyett egy-két magasabb hivatalnok véleményezését, s annak nyomán a legfelsőbb parancs szerinti végrehajtást tartotta legcélszerűbbnek. E bizalmi személyek közé tartozott Buccow Adolf Miklós lovassági tábornok, Erdély katonai főparancsnoka és királyi biztos, majd főkormányzék elnök is, s Bruckenthal Sámuel, a csakhamar bárósított tartományi kancellár. E két férfiúnak volt legfőbb része a határőrség tervének kidolgozásában és keresztül vitelésében. Az egyik idegen az országban, ki nem ismerte az erdélyi nemzeteknek se jogait se jellemét, vagy a mennyiben Bruckenthal informatiói után indult a magyar, székely és oláh lakosság megítélésében, nagyon elfogult tanácsadóra hallgatott; s a ki katonai nyílt erőszakossága által akarta és tudta is uralkodónőjének helyeslését minden rendszabályaihoz megnyerni, s kiről kineveztetésekor az Erdélyben mulató gróf Károlyi Antal előre megjegyezte, hogy mint nagy tervelő bizonyosan zavarba fogja dönteni a tartományt. Bruckenthalnak, ez udvari kegyencnek életét és jellemét ugyancsak szerzőnk írta meg *Erdély három államférfia a XVIII. században* című kiválóan érdekes tanulmányában, mely a *Budapesti Szemle* régibb folyamában (1868.) jelent meg. E három államférfi egyike gróf Lázár János vala, kinek

épen a határőrség fölállításában is nevezetes és nem dicséretes szerep jutott, ő levén elnöke és vezérszellemé azon bizottságnak, melyet a császárnő, miután a katonásítás sehogy sem akart sikert ígérőleg előrehaladni, 1763-ban kinevezett.

Terünk hiányzik ahhoz, hogy a határőrség szervezésének egyes phásisait szerzőnk érdekes előadása nyomán kövessük. 1761-től 1764-ig tartott ez el. A Radna vidékén és az Erdély déli határszélein Szebentől a Vaskapuig terjedő vonalon szervezett egy-egy oláh határőrezred felállítása még aránylag nem ütközött nagy akadályokba, miután az oláh lakosság a katonáskodás által inkább helyzetének javulását remélhette. Itt csak a szászok önző természetével kellett számolni, mint a kiknek földesúri hatóságok alá tartozott az itt határőrvidékül kijelölendett helyek nagyobb része. Annál több zaklatásnak s üldöztetésnek voltak kitéve Gyergyó, Csík és Háromszék nemesi joggal bíró székelyei, kik a kényszerű katonáskodás terheit vonakodtak elvállalni, annyival inkább, mert hosszas ideig tartott az a kétszínű játék, hogy a császárnő ismételve tett nyilatkozata szerint ő a katonáskodásra kényszerrel senkit nem akar szorítani, míg végrehajtó közegei ezzel homlokegyenest ellenkezve, börtönt, halálíjesztést s minden fenyegetést fölhasználtak, hogy a közrendű és lőfő székelyeket a fegyver fölvetelére kényszerítsék. A fegyverfogható férfi lakosság sok helyt tél idején kénytelen volt az erdőkön lappangani, mint az üldözött vad; mások igen számosan Bukovinába és Oláhországba bujdosnak ki, hogy ott örökre elveszszenek a magyar nemzetre nézve. Végre a *madéfalvi veszedelem* megtörte az ellenállás erélyét. A bizottság elérkezettnek látta a fegyveres erő segélyét venni igénybe az „engedetlenkedők“ ellen. Az 1864. év január 7. virradóra vasasok, huszárok és gyalogok támadták meg a Madéfalván tanyázó székelyeket; az ágyúk és tüzi fegyverek csattogása közt fölgyladt a falu, s megkezdődött az öldöklés, s reggelre az Oltra hajló szép sík mezőt 186 halott és 34 sebesült fődte, sok százan pedig börtönbe vettek. A csiki székelyek e szörnyű megfenyítése után a többi határőrségül kijelölt székek is fölvtették a fegyvert és viselték 1850-ig. Madéfalva siralmas nótáját még ma is emlegetik az utódok, s a székely közvitéz, tánczra kelve, még hosszas idő múlva is e szavakban adott kifejezést fanyar kedvének: „Hej Buccow, Buccow, Bruckenthal!“

A császárnő törvénytelen és erőszakos tette kétségtelenül súlyos sérelmére volt a székelyek ősi szabadságának; de következményében csak jóra vált. Föntartá ugyanis, sőt edzette a székelyek régi katonai tulajdonságait s megóvta őket ama petyhüdestől, mely annyi férfias erényt ölt ki nemzetünkől a hatalom és saját indolentiánk által egyaránt elősegített zsidbadtság hosszan tartott évtizedeiben. Hogy Erdély, mint Magyarország fellegrára, mindjárt 1848-ban teljesen el nem veszett a magyar fegyverekre nézve, sőt hogy éppen onnan vette kezdetét a nemzet szabadságharczának fényes jobbrafordulása: azt a vitéz székely határőröknek köszönhetjük.

Megemlítjük még, hogy könyvünk nem csupán a határőrség föllállításának történetét adja elő, hanem hiteles adatok nyomán följegyzi mindazon hadi eseményeket, melyekben az erdélyi határőrök a későbbi török és franczia háborúk csatáterein tevékeny részt vettek. Sajnáljuk, hogy a grófi szerző nem terjesztette ki művét a székely határőrségnek 1848—49-ki viselt dolgaira, bár ennek mellőzését művének zárszávaiban hanyatló élete hátralevő napjainak más irányú elfoglaltatásaival ő maga indokolja.

A mi boldogúlt gróf Teleki Domokosnak ez és egyéb műveit kiváló értékkel ruházza föl, az alapos és lelkiismeretes tanulmányain kívül tiszta és megvesztegetetlen ítéletében, erős magyar érzésében, s az igazság keresésében és követésében áll. Ez jellemezte őt mint embert, ez jellemzi az államférfit és történetírót; s olvasván a boldogúlt szerzőnek e posthumus művét is, önként tesszük le a hazafiúi tisztelet koszorúját a gernyeszegi gyönyörű völgy sírkápolnája elé.

CSIKY KÁLMÁN.

A magyar irodalomtörténetírás ismertetése. Írta ifj. Szinnyei József. Budapest, 1877.

Az élénk és dícséretes mozgalomnak, mely egy idő óta a magyar irodalomtörténetírás terén fejlődik, buzgó részese az a fiatal író is, ifjú Szinnyei József, ki legújabbban szakmájának történetéről bocsátott közre egy kísérletet. Néhány éve Magyarország múlt századi irodalomtörténetét írta meg a szathmári békétől a bécsi renaissanceig; azután akadémiai

pályadíjat nyert irodalmunk és művészetünk állásának ismeretetésével Mátyás és a Jagellók alatt; a mostani, *A magyar irodalomtörténetírás ismertetése* már harmadik nagyobb tanulmánya.

Az első könyvről az volt az irodalmi körök véleménye, hogy fiatalos önállótlanság és épen nem fiatalos szorgalom nyilatkozik benne. Ítéleteiben végig idegen vélemények, idézetek támasztékára szorúl; inkább vázlatot, mint kidolgozott munkát ad benne, inkább anyagot egy irodalomtörténethez, mint irodalomtörténetet. Eszmei felfogást, mélyebb gondolkodást nem találunk benne, nem az összevissza darabolt anyag belső csoportosítását. De tagadhatatlan, hogy az adatok összeállításában kiváló szorgalom terméke ez a munka is, mely nélkül jó ideig aligha fog valaki a múlt századbéli magyar irodalom tanulmányozásához. Mostani könyvében, úgy látszik, a fönnnebbi ellenvetéseket is el akarta némítani s behatóbban, terjedelmesebben, bírálóbban foglalkozik íróival. De a tárgy, melyet választott, talán kevésbé alkalmas rá, hogy ez oldalról kitüntesse képességét. Tudományos, történeti kritikára tere volt szűk, széptani, philosophiai bírálatra pedig a mi irodalomtörténetírásunk még vajmi kevés anyagot nyújt. Kár, hogy tárgyának körét maga elszűkítette s kizárt belőle sok mindent, a mi természete szerint oda tartoznék. Így a külföldi irodalomtörténeti mozgalmak s ezek hatásának érintését; az előmunkálatok, a könyv- és adatgyűjtés (például Kemény József munkássága) s régi irodalmi emlékeink fölfedezésének s fentartásának ismertetését; néhány, egyetemes irodalomtörténettel foglalkozó munkánk (Budai Ezsaiás, Erdélyi) tárgyalását s mindenekfölött az újabb kritikai irányok fejtegetését, melyek határozó befolyással voltak nemcsak az irodalomtörténeti felfogásra, hanem magának az irodalomtörténet fogalmának alakulására is. Szélesebb, valóban teljes képet csak így nyújthatott volna a magyar irodalomtörténetírás fejlődéséről.

A mit megírt — a legszorosabb értelemben vett irodalomtörténetírás ismertetését — arra nagy szorgalommal kutattott össze mindent, s nem egy új adattal toldotta meg Toldy fejezeteit. Ez annál méltóbb a dicséretre, mert kevés előmunkálatot talált (mindössze Várady Antal írt e tárgyról egy vékonyka értekezést) s a maga erejére volt utalva. Mindjárt

Czvittinger munkáiból is böngészett ki néhány ismeretlen vonást a „magyar irodalomtörténetírás atyjának“ életéhez. Régibb források után föleleveníti Schmeizel Márton, Soterius György és Szörényi Sándor valószínűleg elpusztult munkáinak emlékét. Bevonja tárgyának keretébe Bod Péternek kevésbé ismert latin munkáit is s bővebben foglalkozik a derék Rotarides Mihálylyal. Bár az a vádja, hogy irodalomtörténetíróink alig méltatják e nagy szorgalmú és kitűnő képzettségű írónkat figyelmükre, nem egészen áll, mert többek között Imre Sándor is kiváló elismeréssel emlegeti, mindenestre hasznot tett a rá vonatkozó adatoknak részben kézirati forrásokból való összeállításával. Belnaynak egy eddig ismeretlen munkáját említi meg s bővebben terjeszkedik ki az újabb monographia-írókra. Ezek közt foglalkozik egyebek mellett Lóskay Bekénynek befejezetlenül maradt irodalomtörténetével is; s míg élesen megrója finn-ellenes nyelvészkedését, elfeledi megemlíteni azt a mindenestre jellemző vonást, hogy az András-kori imákat komolyan veszi.

Megadván buzgóságának, a mi megilleti, tegyük hozzá, hogy bíráló fejtegetései még korántsem olyanok, hogy jobbat ne várnánk tőle. Beható történeti kritikára nincs elég tere, talán készüllete sem s bölcséletire még nem igen képes emelkedni. Így kritikája mindössze bizonyos nagyon általános kategóriák alkalmazásában áll, s olykor mellőzésével a történeti szempontnak is, melyet Toldyban annyira dicsér. Megjegyzései egészben véve nem helytelenek, de még nem tanúsíthatnak se szélesebb látkőről, se mélyebb elemzésről. Részletekbe nem bocsátkozhatván, csak azt a kegyeletlen hangot nem akarjuk említés nélkül hagyni, melylyel Toldyról emlékezik. Személyék különös tisztelete bizonyára nem kötelessége a történetírónak; de az kötelessége, hogy ha az általános kegyelettel szembeszáll, ezt csak a kétségbevonhatatlan igazság szolgálatában tegye. Szinnyei még e kötelesség ellen is nem egyszer vét. Így például egész lenézéssel említi, hogy Toldy felségjogokat tulajdonított már Árpádnak. Toldynak ebben a nézetében nem kisebb történetíró osztozik, mint Salamon Ferencz, ki épen e kérdés fejtegetésével foglalkozik legújabb hadtörténeti munkájának egy egész fejezetében. Hasonló lenézéssel beszél Szinnyei Toldy Ferencznek arról az eljárásáról, hogy a régi magyar mondákat mondakörökbe kap-

csolta, midőn Arany János is naiv eposzunkról írt tanulmányában kiváló súlyt fektet egymást kiegészítő ősmondáinknak ily körbe tartozására.

A kis munka legközelebb már második kiadásban is megjelent. Szerzője tett rajta egy-két aprólékosabb változtatást; de irodalomtörténetünk fejlődésének rajzát teljesen még sem adta. A Toldy ellen intézett vádlevélnek is kitörölte néhány pontját, mely azonban az egésznek lenéző hangját nem enyhíti. Szorgalma dicséretes és elismerést érdemel; idővel bizonyára meg fogja az igazság kíméletesebb hangját is találni.

—t.

